НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

ІНСТИТУТ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Вельмишановному
Петру Кравченку,
одному з героїв цього збірника від імені редколегії
і одного із авторів —
з повагою, Марія Гончаренко.

6.10.2003 р.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

ІНСТИТУТ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць

Випуск 2

«РИО»

Київ — 1999

ББК 63.3(4УКР) — 8
У 45

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: В. С. Чишко (відп. редактор), д. і. н.; О. В. Бугаєва; М. І. Гончаренко; В. О. Горбик, д. і. н.; В. М. Даниленко, д. і. н.; Я. Д. Ісаєвич, д. і. н., акад. НАН України; Я. С. Калакура, д. і. н.; І. Ф. Курас, д. і. н., акад. НАН України; Т. В. Куриленко, к. е. н.; С. М. Ляшко, к. і. н.; О. С. Онищенко, д. філос. н., акад. НАН України; О. Й. Пріцак, д. і. н., іноземний член НАН України; О. М. Яценко

Рецензенти: доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України В. І. Наулко,
доктор історичних наук Ю. А. Пінчук

Друкується за рішенням Вченої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського від 22 червня 1999 р., протокол № 8

У збірнику розглядаються проблеми української біографістики, проводиться аналіз документальних джерел, висвітлюється вітчизняний і зарубіжний досвід укладання біобібліографічних видань, розкриваються основні етапи розвитку біобібліографії в Україні. Публікуються біографічні, генеалогічні розвідки та матеріали до Українського біографічного словника. Подається інформація про видання та події наукового життя у галузі біографістики.

Для наукових працівників, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться проблемами розвитку історії й культури України.

При передруку публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обв'язкове.

Issues of Ukrainian biographic studies are discussed, an analysis of documentary sources is made, domestic and foreign experience in preparing biobibliographic publications is elucidated, main stages of biobibliography development in Ukraine are shown. Biographic, genealogical studies and materials for the Ukrainian Biographical Dictionary are published. Information on publications in biographic studies and events in academic life is presented.

The collection is intended for scholars, university teachers and students, all those interested in the development of Ukrainian history and culture.

No part of this book can be reproduced without reference.

ISBN 966-02-1202-x
ISBN 966-02-1203-8
© Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1999

EX
LIBRIS
ПЕТРО
КРАВЧЕНКО

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica
Збірник наукових праць
Випуск 2

Чишко Віталій Сергійович,
відповідальний редактор

коректор — Залозна С. П.
комп'ютерний набір — Кім Н. А.
оригінал-макет — Прометний В. А.

Здано до набору 22.06.1999. Підписано до друку 25.06.1999.
Формат 60×84 1/16. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 21,2. Друк. арк. 22. Тираж 800.
Зам. № 17-99

Поліграфічна ділянка РВВ ІМФ НАНУ.
Бульв. Акад. Вернадського, 36; 03680, МСП, Київ-142, Україна.
Тел.: (380) 44 4449554

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Другий випуск збірника наукових праць Інституту біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського "Українська біографістика" присвячено як актуальним проблемам підготовки Українського біографічного словника, так і загальним проблемам біографістики. Оскільки біографістика є синтетичною галуззю історичної науки і її розвиток залежить від досягнень у спеціальних історичних дисциплінах, то пропонований збірник містить матеріали із археографії, архівознавства, бібліографії, генеалогії, історіографії, емблематики, іконографії тощо. Таке тематичне розширення збірника є й реакцією на на появу значної кількості різнопланових біографічних публікацій, що, з одного боку, зумовлює необхідність критико-аналітичного огляду цього біографічного матеріалу, а з другого боку, відкриває можливість концентрації уваги дослідників на актуальних проблемах загального характеру і активізації різнобічних наукових пошуків у галузі біографістики.

Перший розділ містить аналітичні статті, у яких, зокрема, розглядається роль історико-біографічного напряму у дослідженні суспільної думки України 18—початку 19 ст. (Т. Ф. Литвинова), аналізуються персонологічні аспекти української регіональної археографії (О. І. Журба), окреслюється специфіка, завдання і досвід підготовки біографій вчених (В. І. Онопрієнко), зроблено спробу методичного підходу до опрацювання критеріїв добору імен діячів неукраїнського походження із урахуванням, зокрема, досвіду і традицій польської історичної біографістики (В. І. Попик, Н. П. Романова, друкується як дискусійна). Розділ починається статтею В. С. Чишка, в якій на тлі загальних проблем біографістики розглядаються принципові засади побудови УБС та подаються поняття "етнічно-національний" і "територіальний" у відповідності до цілей цього видання. Обгрунтовуються територіальні і хронологічні межі, принципи добору персоналій до Бази даних та Іменного покажчика УБС, обсяги біографій у залежності від ролі й місця діячів у історико-культурному процесі. Здійснюється аналіз документальних джерел.

У другому розділі продовжується розпочата в першому випуску збірника "Українська біографістика" публікація біографічних матеріалів переважно про діячів гуманітарної сфери. Метою є відпрацювання подання біографій. Вони написані за Редакційною інструкцією для авторів УБС, яка була опублікована у першому випуску. Огляд біографій, розміщених у двох збірниках, показав, що інструкція дозволяє структуровано подати біографію особи, розкрити головні аспекти її життя. Проте вона іноді сприймається не як рекомендаційна, а як обов'язкова і це впливає на саме подання біографічного матеріалу. Тому ми вважаємо за потрібне підкреслити, що вона є лише орієнтаційною і залишає за автором вибір стилю та форми викладу.

В наступних випусках збірника передбачається продовжити публікації біографій діячів різних галузей людської діяльності, зокрема, науково-технічної й природничої сфери.

Третій розділ містить цікаві розвідки і матеріали до біографій як окремих осіб (В. М. Гайдабура, Л. Б. Долинна, С. М. Ляшко і Ю. Ю. Каліберда, В. Б. Перхавко, О. А. Репан, В. М. Романцов), так і родин (М. С. Бачинський, В. В. Кривошея, В. Б. Любченко, Л. А. Михальчук, В. В. Томазов) та творчої групи митців (Т. А. Галькевич, О. М. Донець). Цей розділ і надалі планується супроводжувати різноманітним іконографічним матеріалом — портретами осіб, гербами роду, особистими знаками, екслібрисами, факсиміле підписів тощо.

У четвертому розділі подаються як матеріали з методичних питань джерелознавства біографістики, так і оригінальні документи — автобіографії, спогади. Зокрема, розглядається місце і значення фондів особового походження для розвитку історико-біографічних досліджень (О. О. Колобов). Аналіз польських джерел під кутом суто художніх проблем емблематології здійснений на основі принципу єдності художнього і словесного образу у творі дозволяє виділити суто біографічний матеріал про авторів літературних творів доби бароко на тлі культурних, філософських, релігійних і побутових традицій, притаманних українській культурі 17 ст. (В. Делюга). Цікава і неоднозначна постать значного українського мистецтвознавця С. А. Таранушенка постає зі спогадів сучасника, що публікуються вперше (В. В. Чепелик). Розгляд автобіографії як біографічного першоджерела дозволив показати різні її типи та можливі проблеми і складності інтерпретації таких текстів у біографічні (М. І. Гончаренко). Ця стаття є свого роду анонсом до введеної у розділ рубрики "Автобіографічні нариси" (автобіографії сучасних митців П. М. Кравченка, Л. М. Нівіної, Г. С. Севрук), яка репрезентує започаткований напрямок дослідницької роботи Інституту — збір автобіографічних матеріалів діячів, які своєю діяльністю сприяли чи сприяють розвиткові України в усіх її вимірах. Зібрані матеріали надалі можуть бути каталогізовані і становити окремий фонд Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського.

П'ятий розділ містить нариси про вітчизняний і зарубіжний досвід укладання різного типу біографічних видань (Т. В. Добко, Д. Струк, Л. В. Куценко, Г. М. Юхимець). Окремий інтерес становить стаття про перші спроби укладання Українського біографічного словника у кінці 19 ст., яка показує тяглість традицій наукової біографічної праці в Україні (С. М. Ляшко).

У шостому розділі збірника розглядаються основні етапи становлення біобібліографії в Україні та вплив на її розвиток інформаційних технологій (О. М. Яценко), подаються огляд видань 1997 р. з української біографістики (Т. В. Куриленко), анотації і рецензії деяких біобібліогра-

фічних праць. Публікуються інформація про науково-практичні конференції з проблем біографістики, що були проведені у Львові (1996) і Києві (1998), та Статут Українського біографічного товариства.

Надалі планується подавати широку хроніку науково-культурних подій у галузі біографістики, аналіз роботи різних наукових і науково-дослідних установ, а також громадських організацій, коло інтересів яких є дотичним до біографістики.

Редакційна колегія запрошує до співробітництва фахівців різних галузей і сподівається отримати оригінальні матеріали. Ми зацікавлені у відкритті нових імен як історичних постатей, так і дослідників.

Маємо надію, що розміщені у цьому випуску матеріали викличуть жваве зацікавлення і заохотять дослідників до дискусій з приводу проблем біографістики, а також сприятимуть розширенню тематики біографічних публікацій на сторінках нашого збірника.

Колектив Інституту біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського та Редакційна колегія збірника "Українська біографістика" висловлюють щиру подяку за сприяння у виданні цього випуску українському меценатові, який побажав, щоб його ім'я не оголошувалося.

І. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БІОГРАФІСТИКИ

В. С. Чишко

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Підготовка різнопланових біографічних видань в Україні набуває особливої актуальності. Адже упродовж кількох століть імперська ідеологія спрямовувалася на деперсоналізацію історії українського народу, на "вимивання" в українців історичної пам'яті, на утвердження в їхній свідомості меншовартості, другорядності як представників окраїнної національності. Таким же було ставлення до українства і за радянських часів, коли дозволялося винятково дозоване подання матеріалів про видатних українських діячів у різних енциклопедичних виданнях, та й то з огляду на їхні громадсько-політичні погляди. Згадки про тих, хто працював на історію й культуру України, не допускалися взагалі. Цензурою знищувалися повністю навіть великі тиражі, якщо у працях згадувалося хоча б одне неканонізоване ім'я. Значна кількість видатних патріотів України не була реабілітована навіть після засудження культу особи Сталіна, коли радянській культурі були повернуті із забуття імена багатьох репресованих діячів.

Лише після утворення у пострадянському просторі нових незалежних держав, у тому числі й української, виникають принципово нові, сприятливі умови для заповнення "білих плям" в історії та культурі України, їх "олюднення", відродження самосвідомості українців. Завдяки цьому в останні роки започатковано цікаві біографічні проекти. Зокрема, почато підготовку Українського біографічного словника (УБС) — монументальної багатотомної ретроспективної праці, що представлятиме колективну біографію українського народу. Закладено основи національної комп'ютерної бази біографічних даних та бази документальних біобібліографічних джерел. Ці розпочаті роботи вимагають розв'язання низки методологічних проблем. Серед них ті, що стосуються: принципів побудови УБС, зокрема, визначення у відповідності до цілей видання змісту понять "етнонаціональний" і "територіальний"; виявлення територіальних і хронологічних меж УБС; формування принципів добору персоналій до різних українських біографічних видань і комп'ютерних баз даних, обгрунтування необхідності включення до УБС кола персоналій; методологічних засад створення національної комп'ютерної бази біографічних даних, орієнтованої на сучасні інформаційні технології та можливість розвитку на її основі історико-біографічних досліджень; розподілу біографій за обсягами залежно від впливу персоналії на українську історію й культуру; аналізу документальних джерел, пов-

ноцінного і об'єктивного використання їх під час підготовки біографій.

Принципове значення для концепції Словника та його подальшої долі має визначення понять "етнічно-національний" і "територіальний". Слід знайти систему принципів для найповнішого та об'єктивного висвітлення історичного процесу у видатних особах, які мали помітний вплив на розвиток України. Адже важливим завданням майбутнього УБС має бути досягнення якомога повнішого відображення — через персоналії діячів історії та культури — минулого та сучасного України у всіх реаліях її історичної долі, зокрема, поліетнічній розмаїтості життя. Унікальність української історії та культури полягає в тому, що вона формувалася й розвивалася не в середині більш-менш замкнених, усталених культурних (цивілізаційних) ареалів, як це судилося багатьом народам Європи, а на "відкритому просторі", на перехресті світів-цивілізацій, часом, здавалося, мало сполучених між собою не лише за світоглядними засадами, цінностями, традиціями, але й за самою "внутрішньою механікою" і типологією розвитку, динамікою плину історичного часу. Якщо говорити про Україну "крізь віки", то необхідно повною мірою враховувати інтенсивні взаємодії навколо і в самій Україні кількох цивілізацій: християнського Сходу, католицького і протестантського Заходу, а також мусульманського Сходу і єврейства як окремої цивілізаційної компоненти.

Геополітичне становище України з давніх давен сприяло активним економічним, політичним та культурним зв'язкам українського народу з народами інших країн. На багатій українській землі знаходили притулок емігранти з інших держав, утворюючи з часом великі групи іншоетнічного населення. За переписом 1897 р., в Україні, крім українців, яких нараховувалося 19440 тис. (74,2%), проживало росіян 2997 тис., євреїв 2019 тис., німців 493 тис., поляків 477 тис., молдаван 223 тис. (1).

Історія й культура України складається з надбань українського народу, інших народів і етносів, які мешкають на її території. Національні культури, впливаючи одна на одну, утворюють неповторний багатобарвний синтез. Ці обставини викликають гострі дискусії навколо принципів побудови УБС. За яким принципом укладати словник? *За етнічно-національним* чи *територіальним?* Частина дослідників вважає, що біографічний словник має бути вузьконаціональним і включати до нього слід тільки діячів автохтонного українського населення. Це, мовляв, спростить і прискорить його підготовку, оскільки не потрібно буде брати нижню межу з часів перших поселень на території сучасної України, а відлік укладання УБС почати з періоду Київської Русі. Як у такому разі бути з представниками національних меншин? На території України, окрім титульної нації, живуть

люди понад 130 національностей, а це 14 млн. чоловік, або 27% населення України (2). Як бути з Кримом? Адже УБС повинен сприяти консолідації суспільства як політичної нації, а це вимагає послідовної інтеграції до контексту історії й культури України, в її поліетнічному розумінні, всіх явищ, процесів, імен, пов'язаних з неукраїнськими групами населення, висвітлення їхнього доробку в тісному зв'язку з історією та культурою українського етносу. Це буде справедливо, оскільки в економічному і суспільно-політичному розвитку України, творенні її культури брали участь представники й інших народів, що живуть серед українців і становлять понад чверть населення. І тому культура України — це доробок і сина молдовського господаря, видатного політичного, церковного і освітнього діяча Петра Могили, й одного з засновників Слов'яно-греко-латинської академії білоруса Симеона Полоцького, й художні полотна росіянина Іллі Рєпіна, і полум'яні вірші поляка Юліуша Словацького, й проникнуті теплим гумором твори єврея Шолом-Алейхема, й пейзажі грека Архипа Куїнджі, й етнографічні альбоми француза Де ля Фліза, що обрав Україну своєю другою батьківщиною. Це і творча спадщина дослідників українського фольклору поляка Зоріана Доленги-Ходаковського і грузина Миколи Цертелєва, відомих учених болгарина Марина Дринова, серба Дмитра Княжевича, росіянки Олександри Єфименко і багатьох інших.

Загальновідомо, що "чистих" народів або рас узагалі не буває. Історія людства відтворює складні процеси формування, розвитку і зникнення одних етнічних спільнот і заміни їх іншими. В етнографічному плані історичний розвиток українців, як і інших народів, відбувався не ізольовано: в процесі виникнення і формування українського народу до його складу входили різні етнічні компоненти. Це виявилося згодом в особливостях культури, специфіці мови, а надто у топоніміці, що рясніє назвами давнього тюркського, іранського, скандинавського та балканського походження, у певних рисах зовнішності українців та їхній ментальності. Ці процеси збагачували культуру як українців, так і тих, хто вступав з ними у взаємовідносини.

З розширенням теренів розселення, що досягло апогею на початку 20 ст., від Сану до Передкавказзя, український етнос включав у свої ареали нові етнічні елементи. Водночас політичне розмежування України між різними країнами супроводжувалося колонізаційною експансією панівних націй — росіян, поляків, австрійців та інших, хоч подекуди зміни політичної ситуації призводили до того, що самі вони згодом ставали пригнобленими, як поляки Правобережної України, відколи вона була приєднана до Російської імперії.

Промисловий розвиток Півдня України супроводжувався інтенсивними міграційними процесами, в яких активну участь брали іно-

земні колоністи — німці, голландці, шведи та інші. Вони відіграли неабияку роль у господарському освоєнні тамтешнього краю (3).

З утворенням Української РСР республіка також залишалася поліетнічною. За переписом 1926 р. з 29 млн. населення українці становили 23,2 млн., росіяни — 2,7 млн., євреї — 1,6 млн., поляки 467,4 тис., німці — 393 тис., молдовани — 257,8 тис., греки — 104,7 тис., болгари — 92,1 тис., білоруси — 75 тис., чехи — 15,9 тис., інші національності — 132,6 тис. (4). Проте за межами України залишилися мільйони українців. І річ не тільки в тому, що державні кордони практично ніколи не збігаються з етнічними (ці останні являють собою широкі смуги мішаного розселення — явище загальновідоме), — у даному разі йдеться про тенденційне адміністративно-територіальне розмежування, спрямоване на штучне зменшення терену України. Як наслідок — Україна втратила величезні територіальні простори, а це відкрило шлях до етнічної асиміляції українців і порушення співвідношення між ними й іншими етнічними групами.

Доля народів, які населяли Україну за радянських часів, багато в чому була подібна до тієї, яка спіткала етнічних українців. Їх також не оминули втрати воєн, геноциду, голодомору 33-го, сталінських репресій, депортацій.

Україна — держава поліетнічна, в якій цілковитою рівноправністю користуються всі національні меншини, що проживають на її території. Разом з тим це накладає на українську націю як націю титульну і переважаючу за складом населення відносно вищі вимоги щодо її утвердження в своїй духовній єдності та моральної відповідальності за побудову незалежної України. В цій єдності і відповідальності, розділених з усіма іншими національними групами країни, — шлях до дійсного національного відродження українського народу в його новій, демократичній державі.

Зважаючи на це, більшість учених пропонують в основу побудови УБС покласти *територіальний принцип*, згідно з яким у словнику як колективній біографії народу мають знайти місце в більшості своїй позитивні постаті, що діяли на користь нашого народу. До словника необхідно включити представників усіх національних меншин, що проживали і діяли у різні часи на нинішній території України. Тому в УБС мають бути представлені як етнічні українці, так і неукраїнці, діяльність яких тією чи іншою мірою позначилася на історії й культурі України. Таким чином, сучасний фундаментальний багатотомний УБС буде настільки багатонаціональним за складом представлених персоналій, наскільки поліетнічним і полікультурним є українське суспільство в своєму минулому і сучасному.

Якою мірою ці два принципи співвідносяться з принципом державності, визначальним і єдино можливим під час дослідження української культури 20 ст.? Етнічно-національний принцип лише ча-

стково збігається з принципом державності, означає свідому відмову (на догоду чистоті принципу) від багатьох фактів історії українського народу в усій її драматичній складності і в кінцевому результаті не діє на користь самої ідеї державності (вилучення із словника, наприклад, історії Криму).

Територіальний принцип, натомість, маючи свої недоліки (певна розмитість об'єктів дослідження, складність добору їх до словника), майже повністю збігається з принципом державності, оскільки передбачає можливість представлення в УБС українського культурно-історичного доробку в усій його повноті як категорії не вузькоетнічної, а в широкому розумінні як категорії поліетнічної, відповідно до прийнятого у сучасній науці розуміння нації як політичного поняття. Слід відзначити, що в сучасній Європі таке розуміння нації має дедалі більше практичне втілення. Це, зокрема, виявилося у прийнятих у більшості країн законах про громадянство. Нещодавно, наприклад, у ФРН був прийнятий закон, за яким під час надання громадянства колишній принцип "закон крові" замінено принципом "закон землі". Тобто етнічно-національний принцип замінено на територіально-державний.

Поклавши в основу побудови УБС *територіальний принцип*, необхідно визначити *хронологічні межі* УБС. Зазначене питання пов'язане з поліетнічністю українського суспільства. Як ми вже з'ясували, до УБС слід включати імена діячів племен і народів, які відіграли певну роль у передісторії українства, причому не лише по лінії його давніх слов'янських коренів. Вітчизняна біографічна традиція 19—початку 20 ст. через відсутність української держави відносила першопочатки українства до літописних часів. Відповідно, від них передбачалося хронологічно почати висвітлення матеріалу в біографічному словнику діячів української землі і українського народу, що впорядковувався Постійною комісією УАН—ВУАН у 1918—33 рр. Нині питання про нижню хронологічну межу УБС вимагає уточнення, оскільки біографічний словник створюється в незалежній державі, і в історичній свідомості українського суспільства намітилася тенденція до осмислення давньої історії сучасних українських земель як передісторії українства. Останні наукові розробки засвідчують прагнення академічної науки інтегрувати увесь набуток давнини до української національної спадщини. Отже, під час створення УБС реальною постає необхідність внесення до нього імен не лише давніх іноземних авторів, які залишили в своїх творах згадки про землі Північного Причорномор'я, Подніпров'я, але і політичних, військових діячів — легендарних вождів і царів племен і народів, що населяли українські землі в давнину, зокрема кіммерійців, скіфів, антів, сарматів, готів, гунів, аварів, печенігів тощо, не кажучи вже про давніх греків, кровно споріднених з сучасним стотисячним грецьким населенням Півд-

ня України. Таким чином, *нижня хронологічна межа УБС* повинна визначатися часом поселення греків на території сучасної України — 7—6 ст. до н. е. Засновані ними у Причорномор'ї міста-держави протягом віків мали великий вплив на соціально-економічний розвиток місцевих племен, на встановлення їхніх торговельних зв'язків як з центром античного світу, так і з багатьма регіонами Подніпров'я. Райони грецької колонізації були найрозвиненішими в Причорномор'ї. В галузі культури відносини між грецьким і слов'янським етнічним масивом складалися не як просте запозичення традицій іншої цивілізації, а й як плідний процес культурного взаємозбагачення. Особливе значення для посилення слов'яно-грецьких контактів, передусім у духовно-культурному плані, мало прийняття на Русі християнства.

Верхня хронологічна межа УБС не встановлюється, оскільки в ньому будуть представлені біографічні статті про осіб, які пішли з життя, без жодних обмежень у часі.

Надто гостро точиться дискусія навколо *принципів добору персоналій* до різних українських біографічних видань, комп'ютерних баз даних, а тому вирішенню цієї проблеми необхідно приділити особливу увагу, щоб уникнути плутанини та непорозумінь у майбутньому.

Вироблення універсальних, об'єктивних принципів добору осіб є складною методологічною проблемою, яка не може бути вирішеною однозначно раз і назавжди, вона вимагає постійної уваги дослідників. Тому до цих питань слід підходити зважено і обережно, оскільки від трактувань принципів добору персоналій залежить зміст і якість біографічних видань. Ці принципи мають бути багаторівневі і багатоваріантні для вирішення різних завдань, адже кожне видання має свою мету і особливості, а тому мають бути і диференційовані вимоги, які ставляться до кожної персоналії під час включення її в те чи інше видання. Одна справа, коли мова йде про ретроспективний фундаментальний УБС як візитну картку України, покликаний гідно репрезентувати досягнення нашої держави і народу перед світовою громадськістю, і тут необхідно запровадити більш жорсткі критерії відбору, щоб запобігти випадкам, коли на цю картку заноситимуться імена тих людей, які, навіть живучи в Україні, заперечували і саму цю назву, й існування українського народу. Дуже багато діяло на нашій землі людей талановитих і визначних, але для яких Україна так і залишилася чужою, хто був, за влучним висловом О. С. Пушкіна, "на ловлю счастья и чинов заброшен к нам по воле рока". Включення персоналій до УБС без врахування такого критерію, як *настрої того чи іншого діяча щодо українства*, можуть поставити упорядників та авторський колектив у незручне становище. Навряд чи в Україні і у світі зрозуміють подібне "самозаперечення" України.

Нині в усіх розвинутих країнах світу біографічні словники укла-

дають не лише в книжковій формі, але й у вигляді комп'ютерних баз даних, на підставі яких можуть виготовлятися лазерні компакт-диски повноцінних біографічних видань. Такі бази даних є засобом нагромадження матеріалів для майбутніх словників, дозволяють оперативно оновлювати їх, дають змогу швидко знаходити і групувати довідкові дані, в тому числі й такі, які не ввійшли до друкованих словників. Тому вимоги до персоналій при занесенні їх до національної комп'ютерної бази даних як основи колективної біографії України, яка буде включати як померлих, так і нині діючих осіб, повинні бути менш жорсткі.

До національної комп'ютерної бази біографічних даних, зважаючи на її загальнонаціональне значення, вноситимуться біографічні відомості про якомога більшу кількість імен, пов'язаних з подіями багатовікової історії України, з українською діаспорою в усьому світі, із дослідженнями і популяризацією історії та культури України у зарубіжних країнах, незалежно від нашої оцінки їхньої діяльності. При цьому кількість персоналій національної комп'ютерної бази даних не повинна обмежуватися ніякими заздалегідь встановленими критеріями, обсягами майбутніх видань, оскільки теоретично і практично будь-яка з персоналій може увійти до певного словника, довідника чи покажчика, побудованого за алфавітним, хронологічним, тематичним чи регіональним принципами, або стати об'єктом дослідницької уваги у майбутньому. Такі видання дозволять не тільки показати досягнення в тій чи іншій галузі життєдіяльності, а й провести попередню апробацію достовірності біографічних даних. Наприклад, вже побачили світ біографічні словники і довідники: Варварцев М. М. Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури (К., 1994); Греки в Україні: Біографічний словник (К., 1996); Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах: З давніх часів до початку XX ст. (Ужгород, 1997); Горний М. М. Українці Холмщини і Підляшшя: Видатні особи XX ст. (Л., 1997); Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах (К., 1997); Лисенко І. М. Словник співаків України (К., 1997); Чехи в Галичині: Біографічний довідник (Л., 1998); Туркевич В. Д. Хореографічне мистецтво України у персоналіях: Біографічний довідник (К., 1999); Українські архівісти: Біобібліографічний довідник (К., 1999); Українська журналістика в іменах (Л., 1994—98, 1—5 вип.). Ще іншими будуть принципи добору персоналій для включення їх у поточні тематичні й універсальні щорічні довідники наших сучасників, знані під назвою "Хто є хто в Україні", які готуватимуться на основі національної комп'ютерної бази біографічних даних. До цих видань зможуть включатися всі бажаючі, які займають активну суспільну позицію, завдяки їх посадовому і соціальному становищу, які заповнили анкету і заплатили вартість публікації біографії. В Україні вже побачили світ поточні те-

матичні щорічні довідники: Хто є хто в Україні: політики, підприємці, військові, науковці, діячі культури, спортсмени: 1997 (К., 1997); Хто є хто в українських суспільних науках (К., 1998) тощо.

Зовсім інші вимоги будуть ставитися до персоналій, біографії яких за життя були опубліковані в різних біографічних виданнях сучасників, але після того, як вони пішли з життя, за впливом на історію й культуру України не відповідають критеріям для включення в УБС. Такі персоналії будуть виключатися з наступних випусків щорічних довідників сучасників, але залишатимуться в національній комп'ютерній базі біографічних даних і вміщуватимуться у видання "Хто був хто в Україні", томи якого будуть видаватися в хронологічному порядку один раз на 10 років, наприклад, 2001—10 рр. При цьому попередня прижиттєва біографічна довідка доповнюватиметься лише датою смерті у комп'ютерному варіанті. Якщо ж персоналія відповідає критеріям для включення до УБС, то на підставі попередньої довідки буде готуватися повна розгорнута її біографія.

Найскладнішою і найважливішою методологічною проблемою є визначення *принципів формування Іменного покажчика УБС,* оскільки саме цей реєстр персоналій у підсумку визначатиме в основному і зміст національного біографічного словника, стане основою розробки структури видання, подання бібліографічного матеріалу, планів його ілюстрування, визначення обсягу біографій, замовлення у фахівців повних біографічних статей.

Особливі труднощі виникатимуть із діячами неукраїнського походження, якщо їхній життєвий шлях перетинався з Україною випадково, епізодично. Головним дороговказом при підготовці УБС має бути національна та ідеологічна неупередженість. Однак така неупередженість не повинна стати тотожною певній некритичності під час добору персоналій. Зважаючи на особливості історичного шляху України (українськими землями впродовж віків володіли шість держав), мабуть, *до УБС слід вибірково включати тих осіб, які діяли на українських землях виключно від імені і в інтересах іноземних держав,* об'єктивно виступали провідниками зовнішнього гноблення українства, гальмували розвиток українського суспільства.

Беручи до уваги зазначені застереження, пропонуємо відбирати персоналії до УБС за такими принципами:

1. Належність діяча до історичного й культурного процесів в українських землях, його роль в українському житті та активний вплив на нього.

2. Надання переваги діячам, які свідомо ставилися до своєї діяльності у вирішенні українських справ, перед особами, які працювали випадково чи за необхідністю на тій чи іншій ділянці суспільного життя.

3. Високопрофесійна діяльність особи за певним фахом в укра-

їнських землях, якщо вона була прикладом для інших її сучасників, а здобутки отримали визнання того суспільства, в якому вона жила і відзначилася, що й засвідчують документально письмові джерела.

4. Участь особи у політичному, суспільному і культурному житті українства на українських землях, що були загарбані іншими державами, і на чужині.

5. Активна діяльність українців за походженням у чужоземному середовищі, якщо вони не зазнали повної денаціоналізації і свідомо працювали як на українство, так і на держави проживання.

6. Діяльність особи в українських землях від імені іноземних держав, якщо при цьому вона свідомо чи несвідомо була спрямована і на розвиток української економіки, освіти, науки, культури.

7. Наявність неодноразових згадок про особу у важливих історичних, особливо давніх джерелах, історичній літературі, спогадах сучасників, архівних фондах і колекціях.

На підставі цих принципів *до УБС будуть входити:*

1. Діячі української історії, національно-визвольного, суспільно-політичного та культурно-освітнього рухів, регіональні та місцеві діячі, а також діячі у різних галузях освіти, науки, культури, релігійного життя, військової справи, державного будівництва і управління, економічного життя тощо — як етнічні українці, так і представники інших національностей.

2. Діячі української діаспори, участь яких в українських політичних, економічних, культурно-освітніх, наукових і релігійних організаціях, спілках і фондах зарубіжжя та їхній внесок в українське і світове надбання отримали визнання української і світової громадськості.

3. Діячі іноземного походження, які жили певний час в Україні, відігравали активну роль у суспільно-політичному, господарському і культурному житті українства або своєю активною діяльністю справили на нього помітний вплив, а також ті іноземці, хто був тісно пов'язаний з видатними діячами української історії й культури, займався дослідженням, популяризацією та підтримкою українства за кордоном.

Таким чином, УБС включатиме персоналії кількох різних рівнів: від постатей світового, європейського, слов'янського і загальноукраїнського масштабу до порівняно маловідомих діячів освіти, науки і техніки, охорони здоров'я, преси, церкви, театру, кінематографу, літератури, урядовців, спортсменів тощо, які репрезентуватимуть представників національних меншин, діячів різних регіонів України, діаспору далекого і близького зарубіжжя та іноземців, що активно впливали на українську історію і культуру.

Оскільки завданням УБС є водночас і докладне висвітлення біографічних відомостей про видатних діячів української історії та куль-

тури, і введення до широкого наукового обігу стислої інформації про якомога більшу кількість персоналій, що є необхідним для забезпечення джерелознавчих потреб дослідження історії України, оптимального вирішення цієї проблеми передбачається досягти шляхом розподілу персоналій за декількома категоріями щодо розмірів біографічних статей. Основним критерієм його є та роль, яку той чи інший діяч відігравав в українському житті. Тобто розміри біографічних відомостей про ту чи іншу особу повинні відповідати достоїнству і обсягові активної діяльності на благо українства. Вітчизняною і зарубіжною практикою підготовки біографічних словників вироблено традицію поділу персоналій на чотири групи: найвидатніших, видатних, відомих, маловідомих. *В УБС пропонуємо такий поділ персоналій за значенням:*

1. Найвидатніші постаті української історії та культури, з якими пов'язане саме формування нації, становлення і розвиток національного життя в українських землях.

2. Видатні діячі української історії та культури, які очолювали національно-визвольний і культурно-просвітницький рух в українських землях.

3. Відомі діячі національно-культурного життя українського та іноземного походження.

4. Маловідомі і невідомі діячі загальноукраїнського, регіонального або місцевого значення.

Приблизне співвідношення розмірів біографічних статей між цими категоріями персоналій можна визначити як: 1. 100; 2. 70—80; 3. 40—60; 4. 10—20. Віднесення певної персоналії до тієї чи іншої групи стосовно обсягів статей здійснюватиме Головна редколегія за погодженням з незалежними експертами. При цьому йдеться лише про розміри власне біографічних статей, бібліографія ж у кожному випадку має бути вичерпно інформативною і забезпечувати потреби дослідників. В окремих випадках, коли мова йде про найвидатніших діячів, необхідно вносити не всі джерела, а найголовніші.

Щодо осіб, діяльність яких визначалася свідомою ідеєю вивчення української історії й культури і сприяння її розвитку, бажано було б зазначити, під чиїм впливом і за яких обставин вони виховали цю ідею (вплив сім'ї, окремих особистостей, гуртків, літератури, наукових товариств тощо).

Церковні елементи в біографіях культурно-освітніх діячів минулого мають знайти належне їм місце, а не тільки в біографічних нарисах, присвячених особам, що прямо належать до розділу церковних і релігійних діячів.

При створенні такого ретроспективного багатотомного УБС *виникає методологічна вимога повноцінного використання джерел.* Біографії мусять мати джерельний, критично перевірений грунт. Недопустимо

з джерел відбирати лише те, що подобається або не подобається біографу-досліднику, а часом і боротися з тим, правдивість чого не підлягає сумніву, але йому з тих чи інших причин не підходить. Значною мірою це спадщина недавнього минулого, коли панувала фальсифікація науки в ім'я продиктованих згори фальшивих догм, а в українській суспільно-гуманітарній науці ще й, як правило, підсилених москвоцентризмом і боротьбою з українським націоналізмом. Саме тоді достовірність наукових досліджень в основному було зведено нанівець, оскільки використання архівних матеріалів суворо дозувалося армією цензорів в угоду партійній ідеології. При підготовці УБС необхідно широко використати Національний архівний фонд, до складу якого входять:

Документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди в межах сучасної України в діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ і підприємств усіх форм власності, окремих осіб. У свою чергу вони поділяються на:

документи суто українського походження часів Київської Русі (10—12 ст.), Галицько-Волинського та інших князівств, які виникли на теренах колишньої Київської Русі (12—14 ст.), Гетьманщини (17—18 ст.), Запорізької Січі (16—18 ст.), Центральної Ради і директорії Української народної республіки (1917—20), Української держави (1918), Західноукраїнської Народної Республіки (1918—19), Карпатської України (1938—39), Української радянської соціалістичної республіки (1917—91), незалежної України (з 24 серпня 1991 р.), документи провідних діячів цих періодів;

документи діяльності представників влади інших держав, до складу яких з кінця 14—до середини 40-х років 20 ст. входили українські землі (фонди й окремі документи адміністративно-військових, судово-поліцейських органів і установ, інших організацій Польсько-Литовської держави, Кримського ханства й Турецької імперії, Московського царства, Російської імперії, тимчасового уряду Росії, білогвардійських адміністрацій генералів А. Денікіна і П. Врангеля, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Угорщини,. Чехо-Словаччини, а також фондів особового походження);

документи окупаційних установ Німеччини (1941—44) і створених ними органів місцевого самоврядування.

Документи українського походження, що утворилися за межами України в діяльності української політичної та трудової еміграції, зокрема еміграційних урядів УНР, ЗУНР, українських політичних партій і об'єднань, культурно-освітніх і наукових установ, громадських організацій та окремих осіб, і повернулися на батьківщину в порядку реституції, на підставі дарування.

До національного архівного фонду належать і архівні документи,

які зберігаються за межами України та відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну (5).

Важливе значення для створення УБС мають персоніфіковані за своїм характером архівно-слідчі справи, які розкривають маловідомі та зовсім невідомі біографічні факти багатьох видатних діячів науки, культури, мистецтва, церкви, імена яких тривалий час були викреслені з історії свого народу. Тільки в ЦДАГО України зберігається понад 35 тис. таких справ за 1919—50 рр., в основному осіб, репресованих у Києві та Київській області (6). Тому біографу-досліднику слід бути уважним і обережним у виборі і використанні джерельної бази дослідження. Особливої уваги вимагають документальні матеріали особистого походження: листи, щоденники, мемуари. Листи і щоденники, особливо неопубліковані або які не були розраховані на публікацію в момент їх створення, дуже важливі: в них проявляється суб'єктивне ставлення до подій і людей, об'єктивні риси особистостей, неповторно притаманні лише даній людині. Мемуари, як відомо, насамперед розраховані на публікацію чи на більш або менш широке користування ними. Тут завищена самооцінка, елемент самовиправдання, особисті симпатії чи антипатії, що з'явилися пізніше відтворюваних подій, надають мемуарам більшої суб'єктивності, ніж іншим особистим документам. Необхідно згадати і про документи, що надходять від рідних і близьких, від друзів чи колег, а також від політичних союзників, суперників чи противників. Але було б невірно обмежуватися лише зазначеним колом джерел особистого походження. Навпаки, лише документальні матеріали — накази по особовому складу, послужні списки, нагородні справи, бухгалтерські документи, звіти, доповідні записки, при всій сухості офіційної мови їх і обмеженості відомостей, часто бувають єдиним достовірним свідченням тих чи інших подій у житті і діяльності особи. Потім ідуть матеріали преси: опис зустрічей, виставок і презентацій, критичні статті й некрологи. Особливу цікавість становлять твори літературного, публіцистичного жанру та наукові праці особи, біографія якої готується. Перевірка достовірності всіх залучених даних, джерелознавча оцінка їх є головною умовою використання їх у науковій біографії. А оскільки УБС створюється в жанрі наукової біографії, коли не допускається авторський вимисел, то дотримання цих вимог має велике значення для об'єктивного відтворення історії та культури України в біографіях її творців.

---

1. Гусєв В. Національні меншини в планах розбудови // Розбудова держави. — 1993. — № 12. — С. 27.

2. Див.: Пам'ятки діячам науки та культури національних меншин України: Каталог-довідник. — К., 1998. — С. 7.

3. Див.: Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. —

С. 3.
4. Национальные меньшинства на Украине. — К., 1990. — С. 2.
5. Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток національного архівного фонду України до державного реєстру національного культурного надбання. — К., 1999. — С. 4.
6. Гранкіна О. Архівно-слідчі справи репресованих як історико-біографічне джерело // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8—9 жовтня 1996 р.). — Львів, 1997. — С. 38.

В. І. Попик, Н. П. Романова

КРИТЕРІЇ ДОБОРУ ІМЕН ДІЯЧІВ НЕУКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

(Друкується як дискусійна)

Проблема критеріїв добору імен діячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника, а також принципів і науково-методичних питань написання їхніх біографій від самого початку напрацювання теоретичних засад сучасного національного біографічного словника постала як одна з найскладніших і найболючіших. Свідченням цього була гостра дискусія на конференції "Український біографічний словник: історія і проблематика створення" у жовтні 1996 р. у Львові, яка виявила наявність серед фахівців досить різних, багато у чому несумісних поглядів. Тому не є перебільшенням визначення цієї проблематики як одного з найважливіших методологічних питань УБС, оскільки йдеться про його зміст як національного словника (1).

Існують діаметрально протилежні підходи до розуміння завдань і самого діапазону УБС: в основі їх суперечність між традиційним, успадкованим від часів національно-визвольної боротьби, суто етнокультурним поглядом на українство, і новітнім державницьким розумінням поліетнічності й полікультурності України, яке нині поступово утверджується (2). Досить поширеною, особливо серед освітянської громадськості, є така постановка питання: наскільки персоналії неукраїнців взагалі є необхідними і бажаними в українських біографічних словниках і довідниках, адже це повинні бути національні (в етнічному розумінні) словники, і відображене в них мусить бути українське минуле і українські імена. Найважливішим, патріотичної і державної ваги завданням УБС є якомога повніше і концентрованіше репрезентувати Україну, українську національну історію і культуру, її внесок у слов'янську, європейську і світову цивілізації. Саме тому національний біографічний словник часто розуміється як слов-

ник славетних українців. Це повністю відповідає давнім, що сягають 18—19 ст., традиціям української біографістики, головним предметом студій якої були неодмінно постаті борців за українську національну справу, діячів національно-культурного руху. Така постановка питання відповідає і сучасним завданням відродження української культури, духовного оновлення українства, оскільки продовження і примноження патріотичних традицій української історичної біографістики є важливим чинником її дальшого розвитку. Воно неможливе поза цим, прокладеним попередніми поколіннями дослідників, річищем. Зайве підтвердження тому — відчутний занепад вітчизняної біографістики за часів примусової орієнтації науковців на принципи національного нігілізму і інтернаціоналізму.

Сучасний УБС за самим своїм призначенням покликаний відігравати велику роль у ствердженні духовної зрілості, самостійності і внутрішньої цілісності, довершеності будови національного життя українства як нації, як повноцінного суб'єкта слов'янської, європейської і світової історії. Питання — чи не завадять вирішенню цього завдання численні біографії осіб, які не мають прямого відношення до етнічно української історії і культури, в цьому контексті вимагає найсерйознішого обміркування. Отже, побоювання щодо втрати УБС національного характеру, перетворення його на словник, так би мовити, крайовий, у найгірших традиціях енциклопедичних видань радянського часу, мають під собою певну реальну основу.

Прибічники протилежного погляду — щодо необхідності висвітлення в УБС біографій усіх відомих земляків, мешканців України, незалежно від національної приналежності їх, культурної і громадсько-політичної орієнтації, свідомого національного вибору — під гаслом "Україна — наша спільна мати", не висувають розгорнутих теоретичних обгрунтувань на користь цього, абстрактно апелюючи здебільшого до досвіду укладання зарубіжних біографічних словників.

Наявний у цій суперечці і певний "регіональний" аспект національної свідомості: одні стереотипи бачення стосунків українства з іншими народами сформовані міцними традиціями "Галицького П'ємонту" кінця 19 ст., визвольних змагань 20 ст., гостротою міжнаціональної боротьби на Заході України, дещо інші — на Наддніпрянщині, на Сході і Півдні. Проте і ті й інші однаковою мірою є реаліями української національної свідомості. Тому вирішення складної і багатопланової проблеми співвідношення в УБС етнічно українського і поліетнічного, міри і особливостей введення до нього персоналій діячів неукраїнського походження має полягати у пошуку прийнятних як для всіх напрямів української думки, так і для громадськості національних меншин України методологічних підходів.

Отже, слід продовжувати конструктивну дискусію, вироблення цілісного концептуального бачення проблеми, спрямованого на розви-

ток і уточнення положень "Редакційної інструкції" для майбутніх авторів УБС.

Насамперед слід звернути увагу на необхідність уникнення під час створення УБС деяких небажаних тенденцій. З одного боку, було б негарно обійти мовчанкою відомих діячів інших, зокрема слов'янських культур, життя і творчість яких тісно пов'язані з Україною. Те саме стосується політиків, науковців, церковних діячів. Між тим схильність до "відсіювання" імен іноетнічних і інокультурних досить виразно виявилася останнім часом у деяких українських виданнях і негативно зустрінута громадськістю: без цих імен минуле України залишається неповним (3). Але, з іншого боку, для національного біографічного словника з самого початку була б неприйнятною і ситуація, за якої терени України, свідомо чи несвідомо, розглядалися б лише як "геополітичний простір", як поле, на якому відбувалися історичні і культурні процеси, мали місце явища, діяли особи, які перебували в річищі національного життя інших народів і держав, — Польщі, Австрії, Угорщини, Росії, тобто поза будь-яким органічним зв'язком з Україною і українським життям.

У такій ситуації звернення до світового досвіду створення національних біографічних словників набуває виняткового інтересу, хоча ні в якому випадку не в плані прямолінійного наслідування готових зарубіжних зразків, а насамперед у розумінні осмислення принципових підходів, застосованих упорядниками іноземних словників крізь призму їх відповідності завданням розвитку патріотичної і державницької свідомості, культури інших народів. Найбільший практичний інтерес для роботи над УБС становить аналіз здобутків польської та російської біографічної науки, тісно пов'язаної з українською проблематикою. Це, зокрема, багатотомний Польський біографічний словник (Polski Slownik Biograficzny), що видається з 1935 р. (далі — ПБС), і численні російські біографічні видання, досвід підготовки яких сягає понад два століття (4).

Дійсно, в традиціях європейської і, зокрема, слов'янської історичної біографістики є включення до національних біографічних словників, інших великих біографічних видань досить значної частки імен представників, висловлюючись сучасною термінологією, "некорінних національностей". Однак навіть попереднє ознайомлення з названими виданнями переконує в неможливості "прямого", "безпосереднього" запозичення їхнього досвіду і механічного використання його в процесі підготовки УБС, бо досвід цей зріс у дуже несхожих, специфічних історичних умовах і на чужому національному грунті, в цілісних системах інших національних культур.

З урахуванням цього для побудови концептуальних засад УБС, можливо, найістотнішим є осмислення шляхів досягнення відповідності моделі словника глибинним особливостям національної мен-

тальності, самоусвідомлення народу, його історії, культури, а також національним інтересам і ідейним, суспільно-політичним та культурним завданням, які має вирішувати підготовка фундаментального біографічного словника в умовах сучасної України.

Давні традиції російської історичної біографістики грунтуються насамперед на засадах державницької свідомості і уявленнях про органічну єдність східного слов'янства. Лише з другої половини 19 ст. на розвиткові їх почало помітно позначатися піднесення власне російського етнонаціонального патріотичного самоусвідомлення. Частка персоналій етнічних українців та діячів, так чи інакше пов'язаних з Україною у російських біографічних виданнях (словниках, енциклопедіях, тематичних біографічних збірниках), є дуже високою — іноді до 1/4 і більше від загальної кількості статей.

Не йдеться, однак, про механічне "привласнення" росіянами на користь своєї спадщини імен видатних діячів інших народів колишньої Російської імперії, щодо якого трапляються нині нарікання в українській публіцистиці (5). Проте є інше — точне врахування реальної міри інтеграції тієї чи іншої особи в російську історію, громадське, політичне життя, осмислення явищ так званого подвійного культурного громадянства, коли творча спадщина митця, наприклад, М. В. Гоголя, по праву належить двом слов'янським народам, для кожного з них є невід'ємною частиною їхнього національного надбання.

Від більш ранніх до наступних видань спостерігається прагнення до послідовної інтеграції у контекст історії російської державності і культури багатьох імен і суспільних явищ, що зросли на "пограниччі" національного життя власне етнічних росіян і інших народів Російської імперії. При цьому особливу увагу варто звернути на систематичний пошук інтерпретацій з позицій російських національних інтересів міри причетності окремих представників інших народів до ареалу російського (в розумінні насамперед — імперського) державного, суспільно-політичного, господарського, культурного, мистецького і релігійного життя, їхніх різноманітних зв'язків з російською національною елітою. Безумовно, подібні підходи бувають нерідко пов'язані з таким досить широким трактуванням поняття "російського національного", яке з позиції інших народів і культур не завжди є виправданим. Однак не можна заперечувати органічності таких поглядів саме "зсередини" системи російської ментальності і національної свідомості, цілковитої відповідності їх ідеологічним, політичним, культурним завданням, вирішення яких і було метою створення численних російських біографічних словників. Саме в цьому і полягає повчальний для роботи над УБС досвід.

Дещо інші традиції польської історичної біографістики. Вони найповніше реалізовані у створенні ПБС, чергові томи якого виходять у

світ понад 60 років. На формуванні їх позначилося притаманне патріотичній свідомості польського суспільства 19—початку 20 ст. вікове прагнення до відродження польської державності, утвердження як рівного серед інших націй Європи, що породило, з одного боку, відповідні стереотипи державницького геополітичного мислення (до національної спадщини належить все, що діялося в історичних кордонах Польської держави), а з іншого, ще більшою мірою, — усвідомлення "себе у своєму безсмертному єстві народом", колективністю, витвореною тисячами особистостей протягом кількох десятків поколінь, цілісністю попри всі складні перипетії історії і державні кордони. Від початку видання ПБС мислився насамперед "колективною біографією народу" (6).

Відповідно до таких ідейних засад визначальним для добору імен до ПБС був принцип державності — стосовно часів старої і сучасної Польської держави і територіальної (історико-політичної) належності — відносно доби бездержавного існування народу після розподілів Польщі (від кінця 18 ст. до 1918 р.). Редакційні настанови, що викладені в передмові до 1 тому (Краків, 1935), передбачали включення до ПБС лише тих осіб, які активно діяли у польському державному, суспільно-політичному і національно-культурному житті. Виняток було зроблено тільки для визначних діячів, які за своїм походженням і діяльністю заслуговують на внесення до словників інших народів, і то лише у тому плані, в якому вони брали участь у справах польського народу і держави. Сучасна Редакційна інструкція, опублікована Інститутом історії Польської Академії наук у 1976 р., враховуючи досвід більш як 40-річної роботи, значно ширше трактує коло діячів, які заслуговують на включення до чергових томів, за рахунок осіб інших національностей, якщо вони були володарями (чи їхніми нащадками) або підданими (громадянами) Польської держави. Проте Редакційна інструкція зберегла в силі й критерій обов'язкової активної участі особи у польському суспільно-політичному, господарському і культурному житті стосовно тих, хто не мав польського підданства або громадянства. При цьому було підтверджено, що за загальним принципом до ПБС не слід включати тих осіб, які діяли на польських землях виключно від імені і в інтересах іноземних держав. Такі критерії добору зробили можливим включення до ПБС багатьох імен українців, але саме тією мірою, якою вони дійсно були причетні до польської національної історії і польської культури. Вміщені у томах ПБС численні персоналії українських діячів свідчать про прагнення його упорядників подати на сторінках видання якомога повнішу і цілснішу картину суспільно-політичного і культурного життя Польської держави і польського суспільства, в т. ч. і явища інтенсивної українсько-польської історичної, міжнаціональної і особливо міжкультурної взаємодії, яка виявилася, зокрема, у формуванні

феномена двокультурної належності (бікультуралізму) багатьох відомих українських і польських діячів. Особливо багатий постатями, які по-праву належать як польській, так і українській науці, культурі і мистецтву, є період 19—початку 20 ст. (7). Крім того, відбір частини імен діячів непольського походження безперечно здійснювався для ПБС не лише крізь призму їхніх свідомих етно- та соціокультурних і релігійних орієнтацій, але значною мірою і за інформаційним принципом. В результаті чого україніка ПБС є і змістовною, і досить неупередженою, реально відображає багатовікове перетинання історичних доль двох близьких слов'янських народів, формування багатьох яскравих явищ, що належать до спільного українсько-польського історичного і культурного надбання.

Отже, осмислення і репрезентація минулого кожного народу в іменах його достойників — справа, яка мало піддається уніфікації. Вона завжди і обов'язково має грунтуватися на осмисленні національної своєрідності, особливостей історичної долі, місця серед інших народів. Так, у російській біографічній традиції визначальними засадами є поєднання державницького (як провідного) і культурологічного (нерідко в його панславістському тлумаченні) принципів. Польській — притаманні інші акценти: на першому місці фактично є народознавча, патріотична і культурницька функції національного біографічного словника, її доповнюють державно-політичні принципи добору персоналій. У західноєвропейській та американській словникових традиціях у цілому як визначальні переважають державно-політичні підходи. Сучасна українська практика створення фундаментальних біографічних видань, відповідно, повинна грунтуватися передусім на засадах визнання цілісності українського культурного і геополітичного простору як єдиного організму, в якому навколо української етнокультурної основи тією чи іншою мірою об'єднані всі етнічно неукраїнські імена і явища. Саме зазначений підхід з акцентом на причетність особи до української землі, до її поліетнічного і полікультурного соціуму найповніше відповідає історичним і культурним реаліям України. Спробуємо обгрунтувати цю тезу.

Суто етнокультурні рамки є тісними для УБС не лише з позицій сьогодення. За всіх несприятливих історичних умов у вітчизняному минулому було кілька тривалих історичних смуг, цілих епох, протягом яких Україна і українство впевнено рухалися у напрямі формування нації політичної, надетнічної або поліетнічної. Такими є нації у європейському розумінні. У ці історичні періоди, починаючи від доби Хмельниччини і Гетьманщини, у 19 ст. з його могутніми хвилями піднесення українського руху, нарешті у 20 ст., за роки визвольних змагань, а потім "розстріляного відродження" складалися умови для органічного об'єднання навколо українського народу всіх інших етнічних груп населення, формування у них солідарного з ук-

раїнством почуття спільності історичної долі, єдиного образу Батьківщини, певних спільних рис менталітету, що об'єднували всіх українців у широкому, надетнічному розумінні. Радянська доба лише послабила дію цих інтеграційних процесів, але не змогла їх зупинити. Нині, в умовах здобуття Україною державної незалежності, ці процеси мають знайти своє логічне завершення в остаточному сформуванні сучасної української політичної нації. Це нове усвідомлення України як суверенної держави і політичної нації, підготовлене довгим історичним і ідейним розвитком українського суспільства, і повинно бути дороговказом у створенні УБС. Лише з таких позицій можна охопити єдиним ретроспективним поглядом розмаїті в етнічному відношенні явища минулого, пов'язані з ними імена як невід'ємно приналежні українській національній історії і культурі. Сучасний державницький статус українства не лише дає на це право, але й зобов'язує до осмислення України, її минулого і сучасного як органічної цілісності.

Безумовно, на цьому шляху є чимало невирішених ще теоретичних проблем. Перед упорядниками УБС постане величезна маса імен відомих діячів історії, культури, науки, освіти, церкви — неукраїнців за походженням, які народилися, жили і працювали на теренах України. Проте вони пов'язані з Україною відчутно по-різному: від повної інтегрованості в українське етно- і соціокультурне середовище і плідної праці на благо українства одних, до помітної ізоляції від нього інших. Але при цьому вони залишаються нашими земляками, які нерідко вважали Україну своєю єдиною Батьківщиною. В таких випадках особливу увагу слід звертати на ступінь інтегрованості особи в історію і культуру тих чи інших етнічних груп населення (етнічних меншин) як специфічних частин поліетнічного українського соціуму, міцно пов'язаних з українською землею, в широкому контексті — з українським життям. Вельми характерними у цьому плані є поки що перші спроби численних національно-культурних товариств, які утворюються нині в Україні, і фахівців — дослідників історії і культури окремих етнічних груп населення — євреїв, поляків, греків, німців тощо дослідити складну діалектику певної окремішності, замкненості культурного і громадського життя цих меншин серед масиву українського населення і поступової інтеграції їх у загальнонаціональне життя України (8).

Вкрай недостатньо розробленою, щоб вдовольнити потреби упорядників УБС, залишається проблема інтерпретації історичного місця і ролі відомих російських діячів у суспільно-політичному і культурному розвиткові України. Це утруднює вирішення питань: чи належить і якою мірою, у яких своїх виявах і іменах історична і культурна спадщина росіян України до її національного надбання? Що з цієї спадщини є спільним надбанням двох народів? Що перебуває,

безумовно, осторонь української спадщини, є для неї чужорідним, принципово не може бути до неї інтегрованим? Дійти до істини у цих питаннях можливо лише шляхом глибокого вивчення історичних і культурних реалій, біографій конкретних осіб, а не застосуванням вольових рішень. На українських землях є ціла плеяда етнічних росіян — блискучих діячів науки, освіти, культури, мистецтва. Їхні імена важливі для культури всього слов'янства. Однак нерідко вони були досить ізольованими від українства, по-різному ставилися до українського руху. З іншого боку, росіяни в Україні досить часто були представлені відомими з погляду російської, а потім радянської історії державними, громадськими, політичними діячами, урядовцями, військовими, революціонерами, комуністично-партійними функціонерами, без згадки про яких наша історія була б неповною, але загальний баланс результатів діяльності яких для України є негативним. Тому підхід до відбору таких імен має бути дуже диференційованим.

Чимало є також імен відомих діячів з країн Європи і Америки, які досліджували Україну, пропагували її історію і культуру за кордоном або своєю діяльністю, творчістю справили неабиякий вплив на українське суспільство. Тому необхідно виробити гнучкі й компромісні, "прозорі" критерії включення персоналій до реєстру імен УБС, які б відповідали найрізноманітнішим формам і виявам прямого або опосередкованого зв'язку діячів неукраїнського походження з Україною і, відповідно, подбати про застосування адекватних такій розмаїтості методичних прийомів висвітлення їхніх біографій.

З цього погляду вивчення досвіду підготовки томів ПБС, а також аналіз представлених у ньому персоналій, пов'язаних з Україною, дозволяють зробити деякі важливі концептуальні висновки і розробити низку додаткових критеріїв, слушних для добору імен і вирішення проблеми висвітлення діяльності осіб неукраїнського походження, насамперед тих, що діяли в Галичині, на Волині, Поділлі, Київщині, але значною мірою чинних і для інших регіонів України. До них слід віднести:

- походження особи з українських земель, генеалогію роду, "коріння" (нерідко українські, "руські", з відповідним самоусвідомленням представниками польської шляхти себе "частково русинами");

виховання, здобуття освіти, проживання особи і її працю протягом певного часу в Україні як передумови і основні ознаки діяльності, хоча б частково спрямованої на користь України або пов'язаної з нею;

ставлення до української мови: знання та використання її у практичній діяльності, оцінка, визнання тощо.

Зазначені критерії важливі насамперед як внутрішні орієнтири для опрацювання томів ПБС і виділення з них імен, достойних

включення і до УБС. Вони вказують на тих діячів, до спадщини яких слід особливо придивитися, осмислюючи причетність їх до українського життя в найширшому і повному розумінні цього поняття. Більш поглиблений аналіз матеріалів ПБС для відбору з нього імен, гідних включення до УБС, доцільно проводити диференційовано, за галузями діяльності, оскільки вони значною мірою визначають специфіку критеріїв, ступінь їхньої прозорості, особливості викладу біографій. Необхідно зазначити при цьому, що сфери діяльності неукраїнців охоплюють практично ті самі ділянки суспільного життя, що і власне етнічних українців, протягом всього хронологічного періоду, хоча в дещо інших чисельних пропорціях. Спробуємо перелічити їх у порядку зростання "прозорості" критеріїв, тобто, починаючи від сфер діяльності, що вимагають досить прискіпливого добору імен в силу приналежності їх до самої серцевини національного життя і великої політизованості, до більш нейтральних:

1. Громадська, державницька і суспільно-політична діяльність. Репрезентанти її повинні знайти своє місце в УБС в міру того, наскільки їхні зусилля впливали на розвиток громадського і суспільно-політичного життя та соціально-економічний поступ українського соціуму і українських земель [урядовці, представники органів місцевого самоврядування, станових організацій, учасники суспільно-політичних рухів, члени громадських комітетів, діячі політичних гуртків, партій та організацій, посли (депутати) крайових (галицький сейм) та державних (польські сейми, австрійський парламент) представницьких органів влади]. За матеріалами ПБС це, наприклад, Одровонж Болеслав Августинович — посол до Галицького сейму, віцепрезидент і засновник Галицького господарчого товариства; Ян Бабич — активний діяч на ниві народного руху Галичини, Станіслав Баль — організатор страхових компаній Галичини, Ігнацій Хемінський — політичний і громадський діяч, маршалок подільської шляхти, котрий діяв під час ліквідації кріпацтва в інтересах українських селян та дрібної шляхти; Євгеніуш Абрагамович — посол від Галичини до Віденського парламенту.

Джерелознавчо-інформаційні функції УБС вимагають включення до цієї групи якомога більшої кількості імен, зокрема і тих осіб, діяльність яких була спрямована в інтересах інших народів і держав. Читач, звернувшись до УБС, повинен мати змогу знайти в ньому необхідні довідки про впливових польських і австрійських урядовців, галицьких діячів польського руху, оскільки без цього довідкового матеріалу важко буває зрозуміти перебіг подій суспільно-політичного життя в Галичині, в Правобережній Україні, складні перипетії українсько-польських історичних зв'язків або політику австро-угорської монархії стосовно українства, яка попри всю свою суперечливість стимулювала піднесення українського руху. Однак, певне протиріччя

у національно-патріотичному спрямуванні УБС при цьому, безперечно, виникає. Тому виклад біографій осіб названих сфер діяльності має бути дуже диференційованим: від докладних життєписів тих діячів, які міцно (і якоюсь мірою позитивно) були інтегровані в український поліетнічний соціум і чия праця сприяла його поступу, до найкоротшого, суто інформаційного викладу основних, пов'язаних з Україною, біографічних даних щодо тих, хто об'єктивно був провідником зовнішнього гноблення українства, гальмування його розвитку. При цьому слід звертати особливу увагу на обов'язковість оригінального, самостійного (з огляду на згадані вище наукові, політичні і культурні завдання створення УБС) осмислення і відтворення біографій.

Слід уникати як повторення поглядів, викладених у ПБС, бо при всій незаперечній грунтовності і об'єктивності він створений з позицій іншого народу і іншої культури, так і "чорно-білих" стереотипів сприйняття багатьох польських діячів, що традиційно склалися в українській історичній літературі, особливо в публіцистиці. Детальне вивчення реалій багатовікового українсько-польського спілкування свідчить про його неоднозначність, політичну неоднорідність самого польського табору, а, відповідно, і про наявність у діяльності тієї чи іншої особи з польського середовища поряд з досить традиційним протистоянням українству і елементів співробітництва, взаємодії з чисельно домінуючим етнічно українським середовищем, іноді досить грунтовної обізнаності в українських справах, схильності певною мірою до польсько-українського порозуміння, пошуку компромісів у вирішенні питань політичного і громадського життя (9). З цього погляду дискусійними можуть бути лише питання щодо доцільності включення до УБС імен тих відомих осіб з польського табору, чия діяльність неодмінно мала відверто конфронтаційний стосовно українців характер.

2. Релігійна діяльність. Перегляд томів ПБС дозволяє виявити в них чимало імен представників православної та греко-католицької церков на історичних українських землях. У ПБС вміщено таких діячів православ'я, як Атанасій — єпископ володимиро-волинський (14 ст.), Ян Андрушевський — єпископ київський (16 ст.), Анджей — єпископ луцький, а також уніатські духовнослужителі: Антоній Ангелович — львівський архієпископ, Петро Бєлянсоний — львівський єпископ, Єжи Білиновський — духівник при митрополитові А. Шептицькому. Всі подібні діячі, незалежно від їх етнічного походження, яке при доскіпливішому пошуку може виявитися як українським, так і білоруським, молдавським, грецьким, сербським, російським тощо, мають бути включені до реєстру імен УБС, оскільки належать до ареалу української культури. Складнішим є питання щодо діячів римо-католицької та протестантської церков. Серед них є велика

частка осіб українського походження, чимало представників польського духовенства, давно і міцно укорінених в Україні, яких можна розглядати як діячів польської етнічної меншини в українських землях. Тому щодо них слід застосовувати в цілому критерії, подібні до тих, які запропоновано вище щодо громадських і політичних діячів неукраїнського походження, щоправда, суто інформаційний інтерес до них буде помітно меншим, ніж до осіб політиків, тому здебільшого на сторінки УБС мають потрапити біографії лише відомих ієрархів. Виняток, певно, становитимуть ті священики, які відігравали помітну роль і в громадському та культурному житті, є цікавими своїми зв'язками з українством. До них слід віднести таких католицьких діячів-теологів, як, наприклад, Ян Бартошевський — професор Львівського університету, який викладав теологію українською мовою, опублікував українською мовою низку трактатів тощо.

3. Література, музика, театр. Ці сфери діяльності теж належать до визначальних у національному житті. Спрямовуючи зусилля на максимально повне відображення розвитку української літератури і мистецтва, включаючи подання біографій українських діячів місцевого, локального значення, упорядники УБС не повинні обходити увагою імена тих яскравих представників інших національних культур, чия творчість міцно пов'язана з українськими землями. При цьому слід враховувати, що в галузі літератури, де основним критерієм є мова творів, вона однак не може бути критерієм остаточним. В основі літературних творів, написаних іншими мовами, зокрема польською, часто були власне українські явища (мотиви, образи, тематика, як і кальковані з української мовні звороти тощо) — те, що визначає належність твору і імені митця культурам двох народів (наприклад, Лазар Баранович — відомий український письменник і культурний діяч 17 ст., котрий писав українською та польською мовами; польська поетеса Марія Бартусувна (10), яка оспівувала Прикарпаття та Галичину; діячі так званої української школи в польській літературі тощо).

Що ж стосується музики, театрального мистецтва, то тут критерії віднесення творів і їхніх авторів до національної спадщини України мусять бути ще менш пов'язаними з суто етнічними вимірами, оскільки сфера професійного мистецтва (не етнічного, а національного за своїми особливостями і значенням) чи не найбільшою мірою належить до полікультурних явищ. Тим більше, коли йдеться про мистецтво, яке формувалося в українському середовищі, на українських землях. Так, не можна заперечувати належності до скарбниці української культури творчості поляків Никодима Бернадського — композитора і скрипаля, збирача і видавця "Народних пісень Галичини", видатних київських піаністів Генрика Бобинського, Станіслава Блуменфельда (останній був засновником музичної школи) та ін.

4. Образотворче і просторове мистецтво, архітектура і будівництво. Це сфери діяльності, на які мотиви українського середовища мали виразний вплив, незалежно від етнічного походження, а іноді і суб'єктивного спрямування творчості багатьох митців, персоналії яких включено до ПБС. До того ж їхній доробок, особливо твори просторового мистецтва і архітектури, з плином часу органічно входив в українське історико-культурне середовище і самі вони стали чинником його дальшого формування. ПБС подає низку імен митців, які заслуговують на включення до УБС: Юзеф Бранд — художник української тематики; Віктор Баранський — автор портретів з Волині; Юліуш Белтовський — майстер костельних вівтарів у Львові; Тадеуш Баранч — львівський скульптор-портретист; Петро Бебер — будівничий ратуші в Жовкві, реставратор вежі Волоської церкви у Львові; Чарнота Боярський — інженер, реставратор вежі Львівської ратуші та інші.

5. Освіта і педагогіка — галузі, щодо яких головним критерієм включення імен, представлених у ПБС, до УБС мусить бути сам факт участі у розбудові освітянської справи на теренах України, незалежно від мовних і національних характеристик. Це пов'язано як з фактом здобуття кількома поколіннями української молоді освіти в польських учбових закладах, так і з безпосередньою спадкоємністю багатьох сучасних провідних університетів та інших науково-освітніх закладів України від заснованих свого часу за активної участі польської освітянської громадськості інституцій. Помітний вплив справила польська педагогічна думка і на розвиток системи української освіти і виховання в цілому. У ПБС представлено не лише університетську професуру (зокрема, ректори Львівського університету Анджей Анквіч, Марцин Барвінський, Адам Арцимович — згодом організатор Одеського університету), але й інші категорії освітянських діячів, наприклад, Ян Бабій — директор відомої в Галичині гімназії; Юзеф Бопре — викладач і лікар в Овручі; Густав Бельке — відомий природознавець, педагог у школах Кам'янця-Подільського та Києва; Марія Бєльська — педагог, організатор пансіонів у Львові та Чернівцях; Феліція Боберська — педагог, організатор жіночих шкіл у Львові та ін.

6. Наукова діяльність. У цій галузі найбільший інтерес становлять вчені неукраїнського походження, доробок яких безпосередньо присвячений вивченню України (з перших томів ПБС: Я. Алембек — автор відомого опису м. Львова 17 ст.; А. Анджейовський — ботанік, дослідник флори України; А. Бєняш — геолог, дослідник Подністров'я; Р. Беттнер — відомий вчений-ботанік, дослідник і практик садівництва і городництва, який працював спочатку у Польщі, а згодом в Умані та Харкові; О. Браницький — автор праці "Флора України"; Є. Бродський, який склав карту Галичини, та ін.).

7. Підприємництво, промисловість, ремесло, торгівля — галузі діяльності, щодо яких основним критерієм включення осіб неукраїнського походження до УБС є результативність їхньої практичної діяльності у сфері матеріальної культури, що була надбанням України. У цьому плані неабиякий інтерес становлять вміщені у перших томах ПБС персоналії Алембека та Бедроса — відомих львівських золотарів; Клавдія Ангермана — інженера, який збудував залізниці в Західній Україні у напрямі Стрий—Лавочне—Жешув—Ясло, вивчав нафтові родовища на Підкарпатті; Юзефа Бачевського — засновника Спілки галицьких промисловців; Яна Готліба Блоха — фінансиста та економіста, який створив Товариство Південно-Західних залізниць; Богдана та Станіслава Бродлєвських — організаторів цукрових заводів в Україні та ін.

Названі групи, за якими значною мірою визначають і специфіку критеріїв можливого включення імен до УБС, ніяк не вичерпують всього розмаїття сфер діяльності осіб, щодо яких має визначитися дослідник. Своя специфіка є, наприклад, щодо військових діячів, видавців, а особливо стосовно представників старих шляхетних родів.

Отже, вивчення матеріалів ПБС дає підстави говорити про принципову можливість певної типізації критеріїв для визначення правомірності включення осіб неукраїнського походження до УБС. Хоча поряд з цим очевидним стає і умовний, відносний характер такої типізації і існування безлічі "нетипових" випадків, коли упорядники УБС мають покладатися виключно на інтуїцію.

Вивчення досвіду створення ПБС дозволяє простежити у всій його неоднозначності явище подвійної культурної приналежності осіб, бі- і полікультуралізму явищ суспільного і громадського життя. Феномен бікультуралізму особливо чітко проглядається на пограниччі ареалів національних культур — української і польської, української і російської тощо. Перегляд перших томів ПБС справляє враження, що мало не четверта частина польських імен належала діячам так званих кресів, тобто з польсько-українського пограниччя (переважно з Галичини, дещо менше з Волині, Поділля, Київщини). Інакше кажучи, український "субстрат" завжди був присутній у діяльності більшості поляків на території етнічно українських західних земель. Звідси органічна притаманність для західноукраїнських територій явищ українсько-польського бікультуралізму, як для східних — українсько-російського. Отже, констатація "двокультурної" орієнтації того чи іншого діяча стає одним із важливіших критеріїв добору матеріалу до УБС про осіб неукраїнського походження.

Тому розроблені на основі вивчення матеріалів ПБС методичні підходи та критерії добору імен можуть в цілому, без істотних змін, використовуватися і для опрацювання біографічних видань інших

країн, насамперед російських біографічних енциклопедичних словників.

Досвід створення ПБС є важливим і для розв'язання проблеми — якою мірою під час створення УБС мають включатися до нього імена неукраїнських за походженням діячів, котрі працювали на неукраїнську культуру, хоча діяли на території України. ПБС розв'язує цю проблему однозначно: все, що відбувалося в історичних межах Польської держави, незалежно від того, ким творилося і на користь якої національної культури, знайшло своє відображення на його сторінках. У ПБС представлено, наприклад, імена Соломона Бубера — єврейського історика і філолога; Зигмунта Битковського-Бромберга — організатора першої колонії галицьких євреїв; імена провідників українського визвольного руху. Тим більше фактом польського національного життя, на думку упорядників ПБС, є весь доробок поляків, які жили за кордоном, навіть якщо доробок цей і не служив безпосередньо польській національній культурі. Тому є чимало прикладів: Казимір Павел Цеглінський — інженер, який працював у Петербурзі і Москві, все життя будував у Росії залізниці, видавав підручники російською мовою тощо. До ПБС внесено імена й тих, хто протидіяв польській національній справі, польській культурі, наприклад, одіозна фігура Яна Тадея (Фадея) Булгарина, поляка за походженням, консервативного російського літературного і громадського діяча, який ненавидів усе польське.

Цей досвід упорядників ПБС є важливим і для укладання УБС, особливо у зв'язку з необхідністю визначитися щодо діячів російської культури в Україні або представників досить численної у 18—20 ст. "когорти" етнічних українців — запеклих українофобів. Відкинувши їх, ми, на жаль, не все будемо знати про себе. В цьому плані принципового значення набувають проблеми методів відтворення біографій діячів неукраїнського походження. Вони можуть і повинні бути досить різноманітними — від написання розгорнутих біографічних статей, відповідно до загальних принципів, визначених редакційною інструкцією, до подання загальних біографічних відомостей у стислому варіанті, але з докладнішим викладом матеріалів, пов'язаних з українським доробком особи, її зв'язками з українським оточенням, і аж до коротких інформаційних згадок про окремих діячів, біографії яких немає необхідності висвітлювати в УБС, з відповідними відсиланнями до іноземних (польських, російських тощо) біографічних словників. Ці питання теж потребують спеціальної методичної розробки.

Окремо слід продумати питання: чи мають бути представлені в УБС відомі діячі неукраїнського походження, які народилися в українських землях — у Галичині, на Волині, Поділлі, але рано виїхали з

України і вся діяльність їх пов'язана з іншими країнами.

---

1. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 136.

2. Попик В. І. Проблеми відображення в Українському біографічному словнику історичних і культурних зв'язків України з народами Європи та персоналій діячів неукраїнського походження // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 1996. — Вип. 1. — С. 18—19; Його ж. Поліетнічні аспекти історії України // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 165—169; Його ж. Проблеми висвітлення в Українському біографічному словнику біографій діячів неукраїнського походження // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8—9 жовтня 1996 р.). — Львів, 1997. — С. 90—92.

3. Див., наприклад: Кальницкий М. Стараниями авторов путеводителя "Україна" число наших великих земляков существенно сократилось // Киевские ведомости. — 1994. — 5 авг.

4. Найважливішими біографічними виданнями, словниками та енциклопедіями, що визначають віхи розвитку російської історичної біографістики, є: Ломоносов М. В. Краткий российский летописец (СПб., 1760); універсальний "Словарь исторический", виданий у Москві у 1790—98 рр. у 14-ти частинах, в якому біографії російських письменників та вчених (а серед них і багатьох вихідців з України) подано дослівно за працею М. І. Новикова "Опыт исторического словаря о российских писателях"; підготовлені нашим земляком Є. Болховітіновим "Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви" у 2-х томах (2-е вид. — СПб., 1827) та "Словарь русских светских писателей, соотечественников и иностранцев, писавших о России" у 2-х томах (М., 1845); "Словарь достопамятных людей Русской земли" Д. Бантиша-Каменського у 5-ти частинах, насичений українськими персоналіями (М., 1836) з трьома додатковими частинами, надрукованими у Петербурзі у 1848 р. (досить швидко застарілий у зв'язку з появою в середині та другій половині 19 ст. кількох десятків грунтовних тематичних біографічних праць та бібліографій історичної біографістики, що друкувалися у різних виданнях); фундаментальний "Русский биографический словарь", що видавався Російським історичним товариством протягом 1896—1918 рр. і, на відміну від інших біографічних словників, був близький до завершення (всього вийшло 24 томи, збереглися гранки ще трьох томів, які через початок війни та революції не вдалося випустити); "Энциклопедический словарь" видавців Ф. Ф. Брокгауза та І. Ф. Єфрона у 86-ти томах (СПб., 1890—

1907), реєстр імен якого став потім взірцем майже для всіх наступних біографічних видань; "Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат" у 58-ми томах (М., 1910—48), особливо відомий своїм сьомим виданням, доповненим важливими біографічними додатками; перше видання "Большой советской энциклопедии", у якому ще відчувалася інерція затухання старої російської біографічної школи, а також деякі енциклопедичні праці, видані за часів "відлиги" 50—60-х років і в наступний період, хоча вони значно поступалися виданням кінця 19—початку 20 століть.

5. Див., наприклад: Ситник А. Талант козацького роду: А чи не "Чайківський" наш Петро Іллєвич? // Старожитності. — 1993. — № 15—16. — С. 26—27.

6. Див: Передмова до 1-го тому Польського біографічного словника. Цит. за: Романова Н. П. Польський біографічний словник (Polski Slownik Biograficzny). Принципи побудови. Ucrainica // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 1996. — Вип. 1. — С. 175, 186.

7. Про проблеми українсько-польського бікультуралізму див: Романова Н. До проблеми двокультурних явищ в українській біографістиці: З досвіду опрацювання реєстру Українського біографічного словника за матеріалами Польського біографічного словника) // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8—9 жовтня 1996 р.). — Львів, 1997. — С. 94—95.

8. Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність: Тези наук. конф. (19—20 листопада 1992 р.). — Запоріжжя, 1992; Україна—Греція: історія та сучасність: Тези міжнар. наук. конф. (Київ, 29—30 вересня 1993). — К., 1993; Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла: Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX—на початку XX ст. — К., 1993; Хонигсман Я. С. и др. Евреи Украины: Краткий очерк истории. — К., 1993—95. — Ч. 1—2; Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920—1980-і рр.). — К., 1994; Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994; Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20—30 рр. XX ст. — К., 1994; Україна—Греція: історія та сучасність: Тези 2 міжнар. наук. конф. (Київ, 22—24 лютого 1995 р.). — К., 1995; Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995; Лісевич І. Т. Родом з України: Польська національна меншина і культурне життя Наддніпрянської України у другій половині XIX—на початку XX ст. — К., 1995; Україна—Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези міжнар. наук. конф. — Маріуполь, 1996; Лісевич І. Т. Духовно спраглі: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864—1917 рр. — К., 1997; Диалог украинской и русской культур:

Матер. междунар. науч.-практ. конф. (24—25 октября 1996 г.). — К., 1997; Чернухін Є. К. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. — К., 1998; Бацак Н. І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII—XIX ст.). — К., 1998; Диалог украинской и русской культур в Украине: Матер. II междунар. науч.-практ. конф. (30—31 октября 1997 г.). — К., 1998.

9. З найновіших праць українських авторів з зазначеної проблематики див: Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. — Л., 1996.

10. Тут і далі приклади взято з перших томів Польського біографічного словника, опрацьованих Н. П. Романовою.

Т. Ф. Литвинова

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ НАПРЯМ У ДОСЛІДЖЕННІ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ (18—початок 19 ст.)

У сучасній українській історіографії окреслюється низка пріоритетних науково-дослідних напрямів. Їх виникнення обумовлено синтезом власне наукових і суспільно-політичних інтересів, пов'язаних з усвідомленням необхідності осмислення процесів визрівання національної самосвідомості, формування особливостей української нації, її духовного, інтелектуального, політичного становлення. До таких напрямів належить інтегральне вивчення історії суспільної думки, яка "назавжди залишається актуальною і водночас досить складною для дослідження" (1). Це особливо справедливо стосовно другої половини 18—початку 19 ст. — періоду, для якого характерне не лише піднесення суспільної думки в Російській імперії, а й водночас наявність елементів диференціації щодо соціальної, політичної, правової, філософської й національної сфер.

Для історії України додатковим аргументом може бути недостатня розробленість цього періоду в історіографії (останнім часом це неодноразово відзначалося дослідниками), а також сприйняття даного етапу як переломного в розумінні ліквідації особливостей суспільно-політичного устрою, решток автономії України. Відбувається процес "вживання" України в нові соціально-політичні умови, нівелювання в системі імперії, а і водночас визрівання української національної самосвідомості.

Дослідження зазначеного періоду ще не набуло тієї "критичної маси", яка б дозволила із достатньою визначеністю твердити про загальне й специфічне в характері ментальних настанов, стилів мислення, світогляду і течій суспільної думки. Ускладнює дослідження і властиве для даного етапу використання ідей просвітництва представниками різних напрямів, зокрема і в українській суспільній дум-

ці (2), і тому "іноді важко відділити просвітництво від дворянського лібералізму, консерватизму та ідейної реакції" (1, с. 20). Окрім того, "епістемологічна криза", "пора сумнівів" поставили і істориків суспільної думки перед необхідністю не тільки розширення джерельної бази, а й визначення нових проблем, пошуку нових методологічних підходів (3), одним з яких може бути персонологічний. Вибір саме даного підходу випливає з усвідомлення того, що інтегральне дослідження історії суспільної думки України потребує суттєвого розширення наукових уявлень про безпосередні конкретно-історичні її прояви через діяльність на ідейній, духовній ниві осіб, які зробили свій неповторний індивідуальний внесок. Такий підхід є особливо необхідним для вивчення історії України 18—19 ст., де відчувається гострий дефіцит персонологічних досліджень, наслідком чого є "обезлюднення" українського історичного процесу. Це тим більш важливо тому, що одним з можливих шляхів виходу з кризи є антропологізація історико-наукового пізнання, яка перетворюється на одну з принципових рис сучасної парадигми історичної науки (4).

У дослідженні історії суспільної думки досить складною філософсько-методологічною проблемою є співвідношення одиничного та цілого, унікального і загального в структурі суспільної свідомості. У зв'язку з цим слід відзначити, що серед вітчизняних філософів немає єдності з досить важливого для історика питання про "деперсоналізовану" особливість суспільної думки. Одні з них вважають, що історії суспільної думки протипоказана "персоналізація" і тому необхідно прагнути до "зняття" індивідуальної своєрідності будь-якого джерела (5), інші категорично стверджують: "неприпустима... яка б то не була деперсоналізація історії думки. Історію творять люди, в тому числі й історію суспільної думки" (6).

У сучасній науці антиномія "надіндивідуального" та одиничного обговорюється в дискусіях навколо так званої мікроісторії. Як зауважив Ю. Л. Безсмертний, у працях прихильників цього напряму конкретніше, ніж у постмодерністів, розкриваються мотиви, що спонукають до перегляду традиційного для історіографії 20 ст. крену в дослідженнях масових явищ і "серійних" джерел (7).

Таким чином, у центрі уваги мікроісториків опинилися "не структури і механізми, які, без усілякої суб'єктивності, упорядковують соціальні відносини, а логіка і стратегія дій спільнот, родинних груп, сімей, індивідів... Історія суспільства звернулася до розгляду нових і менш масштабних предметів. Звідси інтерес до самої звичайної біографії" (8).

Якщо підходити до вивчення суспільної думки з позицій мікроісторії і намагатися виділити предмет дослідження, то можна дійти констатації, що таким мікроелементом думки є її носій, індивід. Причому, якщо йдеться про індивіда, "то слід вивчати не індивіда

взагалі, не його узагальнений статус, а конкретну людину з усіма її неповторними біографічними особливостями, із специфікою соціальних контактів, родинних зв'язків, залежностей, що склалися (або складаються), з усіма властивими їй прагненнями, пристрастями, уподобаннями і з урахуванням конкретних дій у різних ситуаціях, не забуваючи при цьому про доступну їй (у тих чи інших межах) свободу волевиявлення... Саме повнота подібних мікроданих дозволить конкретно простежити і зміни індивіда, і зв'язок таких змін з довколишнім соціальним середовищем" (7, с. 11). Саме такий підхід у дослідженні суспільної думки України другої половини 18—початку 19 ст., особливо враховуючи ступінь розробки проблеми, можна вважати плідним, оскільки він дає змогу внести уточнення в існуючу досить загальну картину. До того ж автор виходить з положення про те, що одиничне багатше за ціле, тому що містить у собі риси як загального, так і індивідуального.

Реальні можливості і межі використання персонологічного методу дослідження суспільних явищ відрефлексовані науковою думкою недостатньо. Щоправда, останнім часом спостерігається прагнення на новому рівні відновити традиції у галузі історико-генеалогічних, історико-біографічних досліджень, закладені у 19—на початку 20 ст. В. Антоновичем, О. Лазаревським, І. Павловським, В. Модзалевським і продовжені у 20-ті—на початку 30-х років, зокрема М. Н. Петровським у серії статей під загальною назвою "До історії української просопографії" (9). Особливий інтерес становлять студії з біографістики і біоісторіографії, в яких зроблено спробу визначити теоретико-методологічні засади, місце біографії в історіографічному дослідженні, можливості такого жанру як біографічний роман-реконструкція (10). В той же час історики суспільної думки залишаються поки що осторонь цих процесів, хоча персонологічні й біографічні підходи, без декларації, широко використовуються в дослідженнях.

Зауважимо, що в працях з історії суспільної думки своєрідність використання персонологічного методу дослідження полягає в тому, що персоналії, вивчення яких може становити основний зміст роботи, є не метою, а засобом, що й визначає структуру інтересів до обраних персоналій. Так, подробиці біографічного характеру, які відіграють важливу роль в інших персонологічних розвідках, у даному випадку виконують допоміжну функцію, а деякі сторони життя висвітлено лапідарно або вони взагалі залишаються поза увагою. Тому біографічний принцип не завжди може бути провідним під час реалізації персонологічного методу. У зв'язку з цим досить слушною є думка Ханни Арендт, висловлена в доповіді, присвяченій 80-річчю Хайдеггера: "Ми так звикли до протиставлення розуму та пристрасті, духу та життя, що уявлення про пристрасну думку, в якій думка та пристрасть стають єдиним, видається нам до деякої міри дивним.

Хайдеггер сам одного разу висловив це єднання... в одній лапідарній фразі, коли на початку лекції про Арістотеля, замість звичайного біографічного вступу, сказав: "Арістотель народився, працював і помер..." (11). Але якщо стосовно Арістотеля можна обійтись без деталізації життєвого шляху, то в більшості випадків біографічні подробиці суттєво допомагають зрозуміти, виявити особистий вибір, його мотиви тощо. Іноді занурення в біографічні подробиці сприяє точнішій атрибуції певних текстів.

Так, наприклад, під час визначення ролі й місця в суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини 18 ст. відомого громадського діяча, депутата Комісії по складанню Нового уложення 1767—74 рр., письменника, перекладача, збирача історичних документів та стародруків Г. А. Полетики (1725—84) з'ясування за допомогою невідомих архівних матеріалів точної дати його одруження з О. І. Ґамалією (31 серпня 1763 р.) дало додаткові аргументи на користь присутності Полетики на відомому Глухівському з'їзді старшини і чинів 1763 р. і проголошення програмної "Промови", відомої в літературі під назвою "Речь о поправлении состояния Малороссии", де він виклав свій погляд на можливе реформування всіх сфер життя українського суспільства (12).

Оскільки головною складовою об'єкта дослідження історії суспільної думки є ідеї, погляди, то виникає проблема, як вивчати цю частину об'єкта.

Тут може мати місце поєднання двох методологічних підходів: інтерналістського та екстерналістського. Але навіть тоді, коли аналіз дослідника обертається в руслі філіації "чистих ідей", його думка все одно перебуває під впливом інформації, уявлень про зовнішні (соціальні, політичні, психологічні тощо) мотиви, які могли вплинути на формування ідей. Намагання під час аналізу ідей і поглядів абстрагуватись, наскільки це можливо, від біографічних подробиць, конкретно-історичної ситуації не означає, що погляди, ідеали не є часткою дійсності. Але безпосередня громадська діяльність носіїв думки лише певною мірою мотивується ідеальними установками, а тим більше ще у меншій залежності від них перебувають її результати. В свою чергу, суспільна діяльність вносить корективи, іноді суттєві, в ідеальні програми. Тому дослідження конкретної діяльності може розглядатися як спосіб з'ясування, уточнення сутності самих поглядів, ідеалів, а також виявлення основних тенденцій розвитку суспільної думки через її представників.

Персонологічний підхід у вивченні суспільної думки також виводить на схему: особа та її оточення, що певною мірою впливає і на структуру джерельної бази досліджень. При цьому методологічним орієнтиром можуть бути підходи, запропоновані І. Л. Біленьким, для вирішення проблеми "Історик з точки зору сучасників і наступних

поколінь", зокрема положення про те, що "під час персонологічного історіографічного дослідження виникає... необхідність у виявленні, обліку, систематизації всього опублікованого істориком (як за життя, так і після смерті), абсолютно всіх текстів, що фіксують і документують його життя й діяльність, якщо можна так висловитись, зі сторін, які відбивають їх у всіх ступенях опосередковування, як-то: листи (до нього і до третіх осіб) і спогади сучасників; свідоцтва прижиттєвої і посмертної редактури і текстологічної обробки його текстів сучасниками і вченими наступної епохи; документація установ, організацій і корпорацій, що фіксує і відбиває його буденне життя і наукову творчість; рецензії на його праці; згадки з того чи іншого приводу в пресі та художній літературі (за життя і після смерті); синхронна і наступна біографічна, критична й історіографічна література; прижиттєві і посмертні бібліографічні покажчики, насамкінець мова посилань на праці історика в спеціальній літературі з тієї чи іншої проблеми" (13).

Таким чином, схема "особа та її оточення", виконуючи додаткову евристичну роль у джерелознавчому плані, разом з тим впливає і на інтерпретацію, "прочитання" як життя, діяльності і поглядів персони зокрема, так і історії суспільної думки. Крім того, дана схема сприяє віднайденню, залученню комплексу мікроданих, що дозволить адекватніше сприйняти загальну цілісну картину. Таке ж саме значення може відігравати і вивчення окремих деталей біографії, за допомогою яких відтворюють не тільки факти життя людини, а й історії ідей. Насамкінець зауважимо, що дослідження історії суспільної думки з позицій біоісторії заслуговує дальших конкретно-історичних студій і теоретико-методологічного осмислення.

---

1. Моряков В. И. Русское просветительство второй половины XVIII века: Из истории общественно-политической мысли России. — М., 1994. — С. 18.

2. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII—перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. Болебруха А. Г. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 22.

3. Каменский А. Б., Носов Б. В. Отечественная мысль России XVIII века: спорные проблемы // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 179.

4. Колесник І. І. Історія науки чи культури?: В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи: Матер. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 44.

5. Горский В. С., Смирнов А. Ф. Предмет, критерии периодизации и источники изучения общественной мысли // Марксистско-ленинская мысль в СССР: Исторический путь и проблемы исследо-

вания. — К., 1978. — С. 252.

6. Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. — М., 1977. — С. 53.

7. Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей: Человек в истории. — М., 1995. — С. 9, 10.

8. Шартье Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Там же. — С. 193, 194.

9. Петровський М. П. Три Поповичі: З української просопографії XVII ст. // Записки Ніжинського ІНО. — 1927. — Кн. 7; Його ж. Юрій Дунін-Борковський: До історії української просопографії XVIII ст. // Записки УНТ у Києві. — 1927. — Кн. 24; Його ж. Українські діячі XVII ст.: Роман Ракушка-Романовський // Записки ІФВ УАН. — 1931. — Кн. 26.

10. Лотман Ю. М. Карамзин. — СПб., 1997; Максименко И. В., Панасюк В. Б. Биографистика и биоистория // Записки исторического факультета Одесского госуниверситета. — Одесса, 1997. — Вып. 4. — С. 135—140; Попова Т. Н. О методике биоисториографических исследований // Там же. — Вып. 5. — С. 165—172; Санцевич А. В. Місце біографії історика в історіографічному дослідженні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1: На пошану проф. М. П. Ковальського. — С. 347—356; Мацюк О. Нове слово в українській історичній науці // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1997. — Т. 2. — С. 151—153.

11. Арендт Х. Хайдеггеру — восемьдесят лет // Вопросы философии. — 1998. — № 1. — С. 128, 129.

12. Литвинова Т. Ф. До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетика // Історія суспільної думки Росії та України XVII—початку XIX ст. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 52—63.

13. Беленький И. Л. Ученый-историк в системе научных коммуникаций. Научно-аналитический обзор // Реферативный сборник ИНИОН АН СССР. — М., 1983. — С. 10.

О. І. Журба

ПЕРСОНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ АРХЕОГРАФІЇ (СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПІДХОДУ)

У розвитку української археографії останнім часом належне місце починають займати проблеми дослідження її власної історії. Помітна увага до минулого археографії обумовлена низкою екстерналістських та інтерналістських чинників: а) потребами історико-ідеологічного

забезпечення державотворчих процесів і поточної суспільно-політичної боротьби; б) необхідністю виявлення масивів введених до обігу джерел для унеможливлення дублювання при подальшій едиційній діяльності; в) її специфічним місцем серед історичних дисциплін як "інфраструктурної" галузі, що забезпечує історичні дослідження різних напрямів, рівнів, дисциплінарної приналежності, "будівельним матеріалом" (публікаціями історичних джерел), від якості якого залежить міцність та обриси "споруди", як водночас дисципліни, що традиційно налаштована на задоволення потреб і попиту "будівельника" — історика чи його "замовника" і, таким чином, найтісніше пов'язана з проблемами історії суспільної думки та історичної науки в цілому; г) відчуттям необхідності наукової рефлексії з приводу саморозвитку археографії, пов'язаним з усвідомленням її певної зрілості як інституціонального (наявність науково-педагогічних та академічних дослідницьких центрів, спеціалізованих видань, регіональних осередків), так і наукового характеру (нагромадження масивів археографічної продукції, набуття під час підготовки її певного методичного досвіду, спроби вироблення правил видань джерел), що виявилося в декларуванні конституціоналізації археографії як самостійної історичної дисципліни, чи галузі знань, чи навіть окремої науки (1). Водночас це пов'язано з усвідомленням нерозробленості проблем теорії та історії української археографії, що особливо помітно на тлі відповідних розробок російських колег (2).

Оглядаючи зроблене в галузі історії української археографії, відмітимо два домінуючих підходи: інституціональний та персонологічний, обумовленість яких очевидна не лише через ту формалізацію, якої вони вимагають від науковця, напевно, "полегшуючи" реалізацію його евристичних та суто дослідницьких завдань, але й виходячи з логіки розвитку самої археографії. Справді, головні здобутки у галузі пошуку, збирання, збереження, вивчення і видання історичних джерел належать поважним інституціям або порівняно невеликій кількості, як правило, заможних аматорів або істориків-професіоналів. Причому нерідко археографічна діяльність інституцій та певного кола осіб у цій галузі деякою мірою збігаються. Тому кожний із цих підходів взаємодоповнює один одного. Це дає змогу розглядати спеціальні інституції не лише як цілісний науковий організм, але й як засіб реалізації, складову багатовекторних дослідницьких інтересів, наукових, світоглядних, політичних і освітніх уподобань та уявлень їхніх членів, намірів і сподівань офіційних кіл, представників різних суспільно-політичних сил. Водночас інституціоналізація наукової діяльності стала гарантією усталеності, спадкоємності археографічної справи, змогою для фахівців у разі певного збігу наукових та ідеологічних меж, уявлень про етичне у науці реалізовувати власні творчі плани, осередками відпрацьовування навичок введення історичних

джерел до наукового обігу, вироблення правил збирання їх, збереження, опису і підготовки до друку, публікації.

Персонологічні студії мають в українських історико-археографічних дослідженнях традицію розвитку ще з 1920-х рр. Вони присвячені, власне, діяльності найвизначніших представників галузі й охоплюють здебільшого період від середини 19 ст., майже ігноруючи археографічні здобутки попередніх діячів, які заклали фундамент інституціоналізації дисципліни.

В концептуальному плані така наукова продукція побудована в основному за схемою "археографія в творчості проф. Х", вона відображає емпіричний рівень сучасних історико-археографічних праць. Альтернативні підходи персонологічного характеру (творчість проф. Х у розвитку української археографії) ускладнюються недостатністю історико-археографічних студій взагалі, особливо до середини 19 ст., і нерозробленістю їхніх теоретико-методологічних та концептуальних засад.

Одним із слушних, корисних і плідних шляхів є застосування у історико-археографічних студіях соціокультурного підходу, який дозволить розглядати розвиток цієї дисципліни у системі відносин суспільного життя і культурних процесів конкретної доби. Не останнє місце серед них займає політика правлячих кіл у галузі науки та освіти, провідниками якої в Україні були представники російської політичної еліти, яких призначали тут місцеві адміністратори. Їхню роль у контексті історії України досить супе речливо оцінювали сучасники і нащадки. Ці розбіжності визначалися не лише природніми розходженнями у світогляді та в суспільно-політичних уподобаннях тодішніх спостерігачів та істориків, але іманентно закладені у самому становищі місцевого адміністратора, який, проводячи централізовану політику, змушений враховувати регіональну специфіку, інтереси місцевої еліти, дбати про суспільний спокій, добробут, освіту й культуру регіону.

Асинхронність політичного, соціально-економічного, культурного розвитку, геополітична різновекторність українських земель визначили регіоналізацію як одну з фундаментальних рис українського історичного процесу. На адміністративному рівні у першій половині 19 ст. це виявилося у створенні трьох генерал-губернаторств, які поєднали в собі субрегіони близької історичної долі, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Їх очолювали відомі російські державні діячі, які залишили настільки глибокий слід в історії України, що цілком справедливо говорять про епоху Д. Г. Бібікова в долі Правобережжя (1837—52), М. С. Воронцова — Новоросійського краю (1823—54), про добу М. Г. Рєпніна у минулому Малоросії (1816—34). Враховуючи величезну владу, яка була зосереджена у руках генерал-губернаторів, правління їх визначалося не лише регіо-

нальними особливостями підвладних територій та політичним курсом, виробленим у Петербурзі, але й яскравими особистісними характеристиками цих непересічних постатей.

Залишаючи здебільшого осторонь розгляд адміністративної діяльності та суспільно-політичних переконань, звернемося до їхньої ролі у становленні української археографії, інституціоналізація якої в різних формах та на різному рівні стала важливим етапом конституювання української історичної науки в цілому. Йдеться про відомі історичні інституції (використовуємо цей термін у широкому розумінні, в сенсі форми організації науки, відмінної від індивідуальної діяльності), що виникли і діяли у 1820—40-х рр.: Київську археографічну комісію (1843), Одеське товариство історії та старожитностей (1839), гурток-салон князя М. Г. Рєпніна, які репрезентували відповідні регіони, були створені зазначеними адміністраторами та перебували під їхнім патронатом.

Поділяючи думку про те, що "організаційна структура з часу свого виникнення стає найважливішим компонентом науки, що не тільки характеризує її стан, але й відображує ступінь впливу соціальних чинників" (3), визначимо деякі особливості цих останніх в інституціоналізації української археографії крізь призму діяльності особистих та ділових якостей "господарів" краю. Привернемо увагу до того, що, існуючи в єдиній хронологічній площині, згадувані регіональні інституції вибудовували своєрідний ланцюг еволюції організаційних форм археографічних закладів — від простих до складних, від аморфних до струнко визначених, від аматорських до суто фахових. Гурток М. Г. Рєпніна був осередком зібрання місцевих антикварів-аматорів з малоросійського панства задля допомоги у створенні ініційованої генерал-губератором "Історії Малої Росії" Д. М. Бантиша-Каменського і ніяких специфічно археографічних завдань перед собою не ставив. Одеське історичне товариство у своєму статуті закріпило пошук і публікацію історичних джерел як один з найголовніших обов'язків; Київська комісія стала першою суто археографічною інституцією, чітко орієнтованою до того ж на виконання урядового завдання на історичному тлі шляхом видання історичних джерел (4). Така схема організаційного "визрівання" української археографії — салон-гурток, історичне товариство, археографічна комісія у 1820—40-х рр., без сумніву, була регіональним варіантом розвитку російської археографії другої половини 18—першої третини 19 ст., який ставав для неї своєрідним дороговказом.

Контраст в організаційному та науковому статусі згаданих інституцій був зумовлений різним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку історичної науки та археографії, зокрема, у регіонах України. Причому перевага перших над другими на етапі формування інституцій призводила до більшої структурної оформле-

ності їх, матеріальної забезпеченості та результативності. Така перевага найінтенсивніше помітна на Правобережжі, де напружена суспільно-політична ситуація, що склалася після польського повстання, необхідність припинення масового підробляння документів, пов'язаного з проблемами нобілітації польської шляхти, екстремістська антипольська урядова політика в національно-культурній сфері та релігійній справі, соціальна напруженість у відносинах шляхти і українського селянства визначили потребу утворення спеціальної наукової історичної інституції, яка могла б прийняти цей соціальний виклик та гідно на нього відповісти.

Утворення Київської археографічної комісії (далі — Комісія) пов'язане з іменем Д. Г. Бібікова (1792—1870) — представника давнього російського дворянського роду, який пройшов шлях від бойового офіцера до досвідченого адміністратора, що, вперто пробиваючись вгору по службових сходинках, був віце-губернатором саратовським, володимирським і московським, був директором департаменту зовнішньої торгівлі, потім київським генерал-губернатором, а завершив свою кар'єру на посаді міністра внутрішніх справ та члена Державної ради.

Широко відома шевченківська оцінка Д. Г. Бібікова як "капрала", "унтер-сатрапа". Зрозуміло, така емоційна характеристика поета не претендувала на всебічне висвітлення складної постаті російського державного діяча, проте тут досить влучно підмічено притаманні його характеру, стилю поведінки, методам правління риси: жорстокість, прямолінійна наполегливість, що часом межувала з самодурством, фанатизм задля досягнення певної наміченої урядом мети. Ці риси Д. Г. Бібікова як зразкового миколаївського служаки неодноразово, нерідко у гіпертрофованій формі, відзначалися в історіографії. Але то був не лише обмежений виконавець вищої волі, а й досить самостійний та ініціативний адміністратор, який, зміцнюючи власне становище, постійно підносив значущість своєї ролі в боротьбі з полонізацією краю, нерідко роздуваючи дрібні справи до рівня великих політичних конспірацій. Багатовекторна протипольська політика київського генерал-губернатора, що проводилася державним примусом, не лише відповідала курсу Миколи I, а в багатьох випадках випереджувала його, диктуючи йому механізми дій та практичні заходи (5).

Концептуальним проявом цього став програмний документ, підготовлений Д. Г. Бібіковим у 1840 р., "Наставлення київському, подільському і волинському генерал-губернатору", який після затвердження став основою нового державного політичного курсу на Правобережжі з метою в короткий час ліквідувати всі місцеві відмінності в землекористуванні, управлінні, судочинстві, релігійних відносинах і шкільництві, змінити суспільну та історичну свідомість освіченої польської частини населення (6).

В історико-науковій сфері результатом цього курсу стало створення 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів — установи суто археографічної в системі канцелярії київського генерал-губернатора, підвідомчої, таким чином, міністерству внутрішніх справ і змушеної слідувати завданням, накресленим владою в галузі історичної науки. Але ця "вимушеність" значною мірою була органічною. В умовах формування української національної самосвідомості, аморфності та незрілості українського модерного суспільного руху (здебільшого в межах російсько-української лояльності чи відштовхування саме від неї) антипольськість офіційної політики природно накладалася на ментальні настанови українців, що яскраво відбивалися у фольклорі та українській історіографічній традиції з їх козакофільством, зображенням спольщеної української шляхти кінця 16—першої половини 17 ст., зрадниками православ'я, справжнім носієм якого були лише народні низи. Друкування великого масиву подібних історичних джерел, що здійснювала Комісія, відповідало, таким чином, як ідейним настановам влади, так і обслуговувало потреби та ставало складовою частиною української народницької історіографії. Не дивно тому, що в діяльності Комісії брали участь майже всі провідні кирило-мефодіївці (7). Саме тому висловлені під час конференції, присвяченої 150-річчю Комісії, думки про суто імперський характер установи, результати діяльності якої чомусь випадково не збігалися з курсом, визначеним для неї Д. Г. Бібіковим, здаються нам поспішними та поверховими, такими, що йдуть у руслі пошуку "чистої" української науки (8).

Повертаючись до ролі Д. Г. Бібікова у створенні та початковій діяльності Комісії, зауважимо, що всі спроби київських істориків, як професіоналів, так і аматорів, самим об'єднатися в певні інституції були до того марними. Так, Київський комітет для розшуку старожитностей (1835—45) 1840 р. звертався до Петербурзької археографічної комісії з проханням визнати його своєю філією, але дістав відмову. Невдачею завершилася спроба М. О. Максимовича створити 1841 р. у Києві історичне товариство на зразок московського та одеського, гадаємо, через несприйняття владою самої форми організації історичної праці у товаристві з її дискусійністю, певною свободою обговорення проблем минулого. Інша річ — археографічний департамент при канцелярії генерал-губернатора, який зможе відбирати необхідні джерела, друкування яких створювало б потрібну історичну картину, а водночас відводило б від адміністрації звинувачення в упередженості у польському питанні (це ж давні офіційні джерела, ще й часів Речі Посполитої, які завжди можна перевірити). Саме тому енергійні зусилля Д. Г. Бібікова призвели до утворення 1843 р. Київської комісії.

Таким чином, механізм утворення Комісії (назвемо його автори-

тарним) виглядав так: адміністратор, який ініціював створення інституції, жорстко визначав його статус та стратегію діяльності, забезпечував матеріальну і моральну підтримку, дослідники-фахівці, які могли реалізуватися в межах запропонованої адміністратором концепції.

При всій "недемократичності", точніше саме завдяки їй, така схема, маючи на увазі не лише її інституціональні властивості, але й особисті риси характеру, темпераменту та стилю управління Д. Г. Бібікова, створювала умови для забезпечення його дітищу високої результативності та наукового рівня. Ось невеликий реєстр участі Д. Г. Бібікова у справах Комісії: 1) затверджував кадровий склад Комісії, протоколи її засідань; 2) забезпечував досить значний кошторис інституції; 3) сприяв пошуку історичних джерел та передаванню їх до Комісії (влаштовував археографічні експедиції, неодноразово звертався до мешканців краю із закликами збирати джерела, використовував чиновників власної канцелярії з цією метою, листувався з цього приводу з центральними архівами, сам діставав джерела для Комісії); 4) забезпечував її необхідними друкарськими шрифтами; 5) виділяв зі штату своєї канцелярії переписувачів для Комісії; 6) забезпечував розповсюдження її видань; 7) затвердив монополію Комісії у справі збирання джерел з архівів присутственних місць краю; 8) підтримав ідею і всіляко сприяв утворенню у Києві Центрального архіву давніх актів, фонди якого утворилися внаслідок діяльності Комісії; 9) вів тривале листування з вищими інстанціями у справі повернення до Києва вивезених з України, здебільшого Петербурзькою археографічною комісією, історичних джерел; 10) за його допомогою вдалося відстояти саме існування Комісії, статус якої як "тимчасової" прирікав її на ліквідацію після утворення 1852 р. Київського центрального архіву (9). Таким чином, внесок Д. Г. Бібікова в цій галузі визначається утворенням та зміцненням інституції, яка аж до початку 20 ст. була єдиним спеціалізованим археографічним закладом на Наддніпрянщині.

Утворення Одеського товариства історії і старожитностей (далі — Одеське товариство) 1839 р. — інституції, що стала осередком археографічних студій на Півдні України, міцно пов'язане з діяльністю новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, представника видатного російського аристократичного роду М. С. Воронцова (1782—1856). Певні біографічні події, незважаючи на десятирічну різницю у віці, зближують його та Д. Г. Бібікова як людей одного покоління, і надають змогу коректнішого порівняння особливостей їхньої діяльності у світлі становлення регіональної української археографії. Обидва брали активну участь у війнах з Наполеоном. Так само, як і його київський колега, М. С. Воронцов був поранений на Бородінському полі. Обидва енергійно та сумлінно багато років май-

же одночасно керували регіонами України, де доводилося вирішувати низку схожих проблем (турбота про господарський розвиток краю, його внутрішню та зовнішню безпеку, розв'язання національно-релігійних питань, розвиток науки і освіти тощо), пов'язаних з інтеграцією новоприєднаних територій до структур Російської імперії. Проте дуже різними виявилися як специфічні особливості регіонів, так і особистісні характеристики їхніх господарів.

Здобувши блискучу освіту в Англії, де народився і провів молоді роки, командуючи у 1815—18 рр. російським окупаційним корпусом у Франції, будучи близьким до ранніх переддекабристських організацій, М. С. Воронцов виділявся серед інших адміністраторів миколаївської доби не лише розумом та обдарованістю, але й певним лібералізмом. Згадаймо, що у відомій пушкінській епіграмі запальний молодий поет атестує свого вищого начальника не лише негарними епітетами, але й визнає за ним певні позитивні риси (хоча і "напів", але все-таки "мілорд", ну не "капрал" же, як Д. Г. Бібіков).

У некролозі, присвяченому внеску князя у розвиток науки та культури регіону, М. Мурзакевич докладно перелічував його заслуги у справі утворення бібліотек, музеїв, періодичних видань, книговидавництва, освітніх закладів, організації численних мандрівок з метою всебічного обстеження краю. Автор відзначив, що М. С. Воронцов захоплювався різними галузями знань, був пристрасним бібліоманом та колекціонером (причому поповнював не лише власні зібрання, але й місцевих культурно-освітніх та наукових закладів), дозволяв дослідникам широко користуватися ними. Помічаючи талановитих та працьовитих людей, князь запрошував їх до себе на службу. В його штаті були такі відомі діячі, як А. Скальковський, А. Левшин, И. Бларамберг, М. Кир'яков, М. Розберг, І. Фундуклей, А. Фарб, І. Стемпковський та ін. (10). Апологетика на адресу М. С. Воронцова викликана не лише справді значними заслугами князя, але, зрозуміло, самим жанром статті М. Мурзакевича.

Дивно, але невідомий автор "Літературного літопису Одеси", надрукованого саме в рік створення Одеського товариства, глибоко аналізуючи духовне життя молодого міста, не згадує про вплив на нього М. С. Воронцова. Навпаки, розквіт літератури, науки є, на думку автора, насамперед результатом саморозвитку і самопізнання, "яке не інакше розвивається як само з себе" (11), головним здобутком чого є те, що молоде місто вже має "власне духовне життя, виражене власною літературою" (11, с. 39), до якої автор у першу чергу відносить здобутки місцевих істориків і археологів, що заклали підмурок утворенню Одеського товариства.

Авангардність регіональних історико-археологічних досліджень для духовного життя краю визнає сучасник, і це для нас дуже важливо, не через необхідність реалізовувати певне політичне завдання, а

через вже дозріле усвідомлення інтелектуальної еліти свійськості цього новоприєднаного краю, в якому прибулі з усіх усюд люди почали відчувати себе місцевими мешканцями, корінням вростали в нього, в тому числі й історичні реалії. Цьому сприяло і бурхливе економічне зростання міста та його освітніх закладів, що, природно, вирішувало кадрову та певною мірою матеріальну проблему в справі утворення Одеського товариства. Відсутність політичної заангажованості під час заснування цієї інституції зводила роль генерал-губернатора лише до схвалення тих форм та напрямів праці, які виробляли самі фундатори. Саме тому Одеське товариство стало товариством, багатофункціональною інституцією, де археографічні студії були лише одним із багатьох напрямів, а хронологічні межі досліджень не зазначені зовсім. Тому схема утворення Одеського товариства виглядає так: фундатори інституції (фахівці та аматори), які визначають структуру, завдання, особливості діяльності майбутньої інституції, адміністратор, що розглядає, затверджує та патронує її. Без сумніву, так само, як і Д. Г. Бібіков, М. С. Воронцов всіляко сприяв "своєму" товариству, але регіональні та особистісні відмінності визначили йому зовсім іншу роль у створенні інституції, функції якої обіймали археографічну галузь.

Створення малоросійського осередку археографічної діяльності пов'язано з постаттю М. Г. Рєпніна, найстаршого із розглянутих нами персонажів. Він походив із старовинного роду нащадків чернігівських Рюриковичів, був одружений з онукою останнього гетьмана Малоросії Варварою Олексіївною Розумовською, пройшов дивовижний службовий шлях військового, дипломата, адміністратора. Створений під його патронатом гурток одним із своїх завдань в історичній галузі вважав всіляку допомогу М. М. Бантишу-Каменському, який був чиновником з особливих доручень при губернаторі. М. Г. Рєпнін залучив до цієї праці відомих культурно-громадських діячів свого часу, знавців і збирачів української старовини (А. І. Чепу, В. Г. Полетику, В. Н. Каразіна, І. П. Котляревського, М. Є. Маркова та ін.). Відкриваючи доступ М. М. Бантишу-Каменському до урядових архівів та приватних збірок, М. Г. Рєпнін і сам брав активну участь у підготовці "Історії Малої Росії", написав розділ книги, присвячений Берестецькій (?) битві. Безумовно, гурток князя Рєпніна не є оформленою інституцією, але елементи колективної археографічної праці тут присутні, а успішний вихід "Історії" свідчив про відчуття необхідності такої форми організації наукової праці. Що ж до спроби визначити схему утворення цієї інституції, то вона може мати такий вигляд: адміністратор, який створює умови для реалізації проекту, дослідник-фахівець, що його здійснює, інші члени гуртка, здебільшого аматори, які надають свої матеріали та консультації.

Оглянувши персонологічні аспекти інституціоналізації українсь-

кої археографії, відзначимо, що в цьому процесі визначну роль відігравали як регіональні особливості, що зумовлювали різні форми археографічної продукції, так і особливості місцевих генерал-губернаторів, їхніх характерів, освіти, стилю правління.

---

1. Варшавчик М. // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1996. — Т. 1. — С. 153—155. — Рецензія. на кн.: Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. — К., 1995. — 354 с.

2. Добрушкин Е. М. История отечественной археографии: Современные проблемы и задачи изучения. — М., 1989; Его же. Теоретические проблемы отечественной археографии. — М., 1993; Степанский А. Д. Археографическая база и археографический фонд исторической науки // Советские архивы. — 1991. — № 1. — С. 41—44; Его же. Археография: термин, обьект, предмет // Отечественные архивы. — 1996. — № 3. — С. 16—25; Козлов В. П. Колумбы древностей российских. — М., 1985; Его же. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и "Слово о полку Игореве". — М., 1988.

3. Посохов С. И. Социальная история советской науки (конец 1920—начало 1949 гг.): Проблемы историографии. — Харьков, 1994. — С. 18.

4. Дремлюга С. М. Г. Рєпнін та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст. // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 83—95; Дремлюга С. З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст.: Гурток князя М. Г. Волконського-Рєпніна // Дніпропетровський історико-археографічний збірник: На пошану професора М. П. Ковальського. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 386—397; Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — С. 1—2; Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843—1921: Нарис історії і діяльності. — К., 1993.

5. Шандра В. Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков: спроба політичного портрету // Третя Академія пам'яті професора Антоновича. — К., 1996. — С. 243—244.

6. Його ж. До історії Київського генерал-губернаторства: Настанови Д. Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1996. — Т. 1. — С. 85.

7. Міяковський В. Кирило-мефодіївці в археографічній комісії // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — К., 1928. — Т. 1. — С. 312—323.

8. Грімстед Патріція. Археографія в тіні імперської політики // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. — К., 1997. — С. 11—33; Матеріали дискусії

// Там же. — С. 408—422.
9. Журба О. І. Київська археографічна комісія. — С. 33—74.
10. Мурзакевич Н. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1860. — С. 395—413.
11. Литературная летопись Одессы // Одесский альманах на 1840 год. — Одесса, 1839. — С. 32.

В. І. Онопрієнко

БІОГРАФІЇ ВЧЕНИХ: СПЕЦИФІКА, ЗАВДАННЯ, ДОСВІД

Біографічний жанр можна поділити на багато видів залежно від персоналій, про які писали. Кожному з цих видів притаманна своя специфіка. Про вчених у 20 ст. писали багато, інтерес до біографій зростав разом з підвищенням ролі науки у житті суспільства. Склалися і певні канони у зображенні вченого та його діяльності. Сформувався жанр наукових біографій вчених, який також має власну специфіку.

У біографії вченого має бути відображений широкий спектр його інтелектуальних і духовних інтересів, розвиток наукових комунікацій, взаємин з колегами, наукове життя його школи, місце в історії науки. У науковій біографії слід розкривати "перетини" індивідуальної біографії вченого з історією самої науки. При цьому важливо враховувати, що науку творять учені, які дуже різні за інтелектуальним рівнем, за їхнім внеском у прогрес. Американський соціолог Р. Мертон відзначав, що протягом століть особистість видатного вченого уявляли у перекрученому вигляді, чому сприяли святенницькі біографії, перетворення видатних людей на чудеса довершеності (1). Тому важливою вимогою до біографій учених є дослідження соціальних відносин у науці, документальна основа їх і науковий аналіз доробку вчених.

Одне з головних завдань біографії вченого — розкрити його справжній внесок у науку. По-перше, слід показати значення досягнень ученого для того періоду, у якому він працював. По-друге, важливо простежити долю його наукового доробку у дальшій історії науки, оцінити перспективність ідей, розробок, технічних рішень. Час вносить свої корективи в оцінку наукового доробку, що не применшує зробленого вченим, але потребує значних зусиль з боку біографа до виявлення справжнього його доробку. В принципі необхідно бути фахівцем у тій галузі науки, в якій працював учений, біографію якого вивчають, добре знати історію цієї дисципліни, логіку розвитку ідей, їх диспозицію в різних часових перетинах. У будь-якому випадку виявлення і доведення наукових пріоритетів — надзвичайно трудомістке завдання, на шляху його вирішення багато пасток, що

призводять часом до перебільшення ролі досягнень того чи іншого вченого.

Так, наприкінці 1940-х—на початку 1950-х років у Радянському Союзі з'явилося багато праць, в яких стверджувався пріоритет вітчизняних учених, інженерів, винахідників у багатьох галузях науки і техніки. Такий "псевдопатріотизм" завдав помітної шкоди об'єктивним фактам історії науки і техніки. Багато наукових і технічних пріоритетів доводили і відстоювали у важких дискусіях, що тривали десятиріччя. Як приклад можна навести багаторічну дискусію, яка триває й досі, щодо пріоритету у винаході радіо О. Поповим і Г. Марконі.

Важливе завдання біографії вченого полягає у розкритті всіх граней наукової творчості та шляху, який привів його до постановки нової проблеми, до вибору методів її вирішення і до нового знання, яке отримано в результаті. Це передбачає адекватну характеристику логічної ситуації в науці, що детермінувала відкриття та розв'язання завдання. У біографії повинна бути реалізована спроба реконструкції наукової атмосфери, розкриття шляхів поступу науки, які обумовили генезу проблеми і зробили можливим її вирішення (2).

У біографії часто заслуги багатьох учених намагалися приписати єдиній особі, перебільшуючи роль одних учених і замовчуючи результати, досягнуті іншими. Слід пам'ятати, що нове знання завжди народжується у комунікації, у спілкуванні вчених, нові результати, як правило, засвідчує наукове співтовариство, перевіряють через експертизу колеги. Тому в біографіях важливо відобразити цей аспект наукової діяльності — спільну працю вчених як суттєвий чинник прогресу науки. Однією з форм його виявлення є наукові школи, що формуються навколо наукових лідерів і становлять характерний феномен розвитку науки. Наявність наукової школи — важлива характеристика діяльності вченого, про це слід відзначити у його біографії.

При розробці біографій вчених необхідно враховувати і деякі особливості психології наукової творчості, наприклад, типологію вчених, розподіл праці у науковій діяльності та кооперування різних учених під час вирішення конкретних проблем науки. Слід враховувати також, що творча активність ученого неоднакова протягом його діяльності: вона досягає максимуму і тримається деякий час на цьому рівні, після чого починається спад, який відбувається у різних учених з різною швидкістю.

Біографії вчених "переписуються", кожне нове покоління, за висловом Т. Куна, "наново пише історію науки". Такої ж думки був і В. І. Вернадський: історію науки кожне наукове покоління має складати критично, бо змінюються запаси знань про минуле, відкриваються нові документи, з'являються нові засоби відбудови минулого.

Але ще важливіше те, що кожне покоління дослідників шукає і знаходить в історії науки відображення наукових проблем свого часу. В. І. Вернадський зазначав, що минуле наукової думки малюється кожного разу у новій перспективі, минуле пізнається по сьогоденню (3).

Важливе значення під час розробки біографій вчених має використання досвіду серійних видань наукових біографій. Найвідоміша з них — "Научно-биографическая литература" видавництва "Наука" в Москві та Санкт-Петербурзі, яка існує з 1959 р. У ній видано понад 500 книг, що становлять значний потенціал, котрий слід використовувати під час розробляння наукових біографій вчених України. Ця серія цінна і розробкою методології науково-біографічного жанру, аналізом його природи, можливостей, пізнавального, виховного і наукового значення. Створення і розвиток науково-біографічної серії істотно збагатило історико-науковий процес, дозволило привернути інтерес громадськості до багатьох діячів природознавства і техніки, незаслужено забутих або обійдених увагою. З багатьох архівних сховищ було знайдено і введено до наукового обігу багато документальних матеріалів, що дозволило урізноманітнити і кардинально диференціювати уявлення про розвиток науки.

У серії "Науково-біографічна література" (НБЛ) опубліковано понад 200 книг про багатьох учених, які працювали в Україні або творчість яких пов'язана з нею. Вони присвячені науковим біографіям В. І. Вернадського, М. Г. Холодного, О. Любищева, Б. Л. Личкова, П. Переміжка, В. А. Ротерта, В. І. Палладіна, М. О. Умова, І. І. Пузанова, Ю. Пачоського, М. І. Вавилова, Д. К. Заболотного, І. І. Сікорського, П. А. Тутковського, М. Андрусова, Г. Дубеліра, О. М. Терпигорєва, І. І. Шмальгаузена, О. О. Богомольця, О. М. Нікольського, Ю. М. Соколова, Ф. М. Чернишева, Г. Д. Романовського та багатьох інших.

Серед авторів серії НБЛ — відомі українські історики науки і техніки: Ю. О. Анисимов, О. М. Боголюбов, Ю. О. Білий, В. О. Добровольський, Ю. С. Крючков, Б. М. Мазурмович, Г. В. Поруцький, Т. В. Путята, Б. Н. Фрадлін, Л. В. Матвєєва, Т. О. Щербань.

Багато книг серії містять глибокий аналіз розвитку окремих напрямів науки, техніки й освіти, чимало краєзнавчих відомостей. Висвітлено стосунки вітчизняних та зарубіжних учених, історію наукових, навчальних, освітніх установ і громад, наведено дані про створення і видання основоположних праць і журналів, розвиток ідей або винаходів, аналізується методологія досліджень і психологія наукової творчості. З цих біографічних статей можна дізнатися про формування наукових шкіл, педагогічну і громадську діяльність учених, їхнє листування з діячами науки і культури. В ній вперше в світовій літературі вміщено наукові біографії багатьох іноземних учених.

Учений секретар серії НБЛ, доктор історичних наук З. К. Соколовська видала три довідники (4, 5, 6), в яких узагальнено досвід серії, є багато цікавих даних з історії науки, зокрема біографістики. З кожним випуском автор довідника послідовно робить його багатшим за змістом і урізноманітнює форму подання матеріалу. Так, в останньому довіднику вперше введено розділ "Історія науки і техніки в ілюстраціях — по сторінках книг серії НБЛ". В ньому наведено джерела і бібліографічні описи групових зображень різних форумів і організацій, портретів учених, знімки будинків, у яких розміщені наукові, навчальні, суспільно-освітні установи, факсиміле автографів і документів, наукознавчих схем, таблиць та інших графічних матеріалів.

У довідниках вміщено унікальний матеріал про історію виданих у серії протягом 1959—86 рр. книг з повним бібліографічним описом змісту, відомості про авторів, редакторів, а також про перспективи дальшого розвитку науково-біографічної серії. Сформовані на глибоко продуманій основі, ці довідники є істотним внеском у науко-, книго- і краєзнавство і мають бути постійними довідниками для всіх, хто працює у біографічному жанрі. У цих виданнях використано різні засоби систематизації бібліографічного опису історико-наукового матеріалу, подано спеціалізацію героїв книжкової серії, наведено переліки біографій у хронологічному порядку дат життя учених, а також близько 250 російських, українських і зарубіжних журналів та інших періодичних видань, у яких опубліковано понад 650 рецензій на книги серії.

Підготовлені на досконалій науковій основі, з добре розробленою методологією, використанням широкого спектра документальних джерел, книги науково-біографічної серії самі повинні стати унікальним джерелом під час підготовки біографій учених для УБС. У книгах серії НБЛ вміщено багатий матеріал з науки і культури різних епох, народів і регіонів, зокрема про внесок у науку і культуру України не лише українських учених, але і багатьох інших, так чи інакше пов'язаних з Україною. В них також є наукознавчі відомості — про умови і чинники розвитку науки, про взаємовідносини науки з політикою, економікою, релігією тощо, аналізується методологія наукових досліджень, обгрунтовуються наукові пріоритети і досягнення вчених і інженерів, розглядається розвиток наукових ідей, комунікація між ученими, науковими і освітніми закладами, популяризаторська, педагогічна, суспільно-політична діяльність учених, різноманітність інтересів їх.

Аналогічну серію видавала "Наукова думка". В ній опубліковано декілька десятків книг. Створені за тією самою методологією, вони також є цінним джерелом для розробляння біографій вчених.

"Наукова думка" видавала і біографічні довідники вчених різних

спеціальностей: астрономів, фізиків, хіміків, біологів, геологів, географів. Ці довідники разом із довідниками членів Академії наук України, біографічними статтями про вчених в енциклопедіях слід використовувати під час розробляння біографій учених для УБС, але наведений у них матеріал повинен бути суттєво скоригований і доповнений.

Обговорюючи проблему створення УБС, слід зазначити, маючи на увазі розробку біографій учених, що це трудомістке завдання можна почати вирішувати, використовуючи певний досвід, методологію та джерельну базу науково-біографічної літератури.

---

1. Мертон Р. Двойственная природа ученых // Информационный бюллетень / АН УССР, Ин-т истории естествознания и техники. — Вып. XIV, ч. 1. — С. 69.

2. Родний Н. И. Очерки по истории и методологии естествознания. — М.: Наука, 1975. — С. 393.

3. Вернадский В. И. Очерки и речи. — Пг., 1922. — Ч. 2. — С. 112—113.

4. Соколовская З. К. 200 научных биографий: Библиограф. справочник. — М.: Наука, 1975. — 192 с.

5. Ее же. 300 биографий ученых: Библиограф. справочник. — М.: Наука, 1982. — 389 с.

6. Ее же. 400 биографий ученых: Библиограф. справочник. — М.: Наука, 1988. — 510 с.

II. МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

АБАКУМОВ Єгор Трохимович (6.03.1895, с. Рутченкове Області Війська Донського, тепер у межах м. Донецька — 30.10.1953, Москва) — інженер-вугільник, винахідник, шахтопроектувальник, адміністратор-виробничник.

Н. в родині шахтаря, виходця із збіднілої гілки курського роду селян-однодворців, який переїхав у Донбас в останній чверті минулого століття.

З 1907 працював лампоносом у шахті, кріпильником, бурильником, десятником. Під час громадян. війни служив у Червоній армії. З 1920 — на інж.-тех. та адм. роботі. Член комісії проф. Б. І. Бокія по розробці тез для відродження Донецького басейну. В 1926 під безпосереднім керівництвом А. було затверджено основні положення механізації вуг. пром-сті Донбасу. Впродовж наступних 5 років активно впроваджував ці розробки в гірничу справу та проектування буд-ва шахт. У 1930 закін. Моск. Гірничий ін-т.

У 1933 А. призначений заст. нач. управління буд-ва моск. метрополітену. Під час вирішального етапу спорудження його першої черги був керівником цього буд-ва. Застосовував нову техніку і передові методи праці. Після пуску 1-ї черги моск. Метрополітену (1935), повернувся до вуг. пром-сті. Став першим заст. союзного наркома цієї галузі. З 1937 — канд. тех. наук. Під час Великої Вітчизняної війни зосередився на питаннях шахтобудування і гірничої справи т. з. глибокого тилу. З 1946 — перший заст. міністра вуг. пром-сті сх. районів СРСР. А. — лауреат Держ. премії СРСР. Таким чином було вшановано його працю з питань удосконалення та впровадження щитового методу проходки тунелебудування під час спорудження моск. метрополітену.

З 1947 А. — на керівних посадах в установах, що займалися механізацією важких і трудомістких робіт та впровадження техніки в нар. г-во. Через стан свого здоров'я 1949 А. перейшов працювати до Тех. ради М-ва вуг. пром-сті. З 1952 і до кінця свого життя А. працював головою наук. установи.

А. — автор багатьох тех. статей, більшість з яких присвячено різним проблемам розвитку вуг. пром-сті. Був одним із авторів нових прогресивних методів гірничих робіт: прискорене проведен-

ня підготовчих виробок при крутому падінні та на горизонтальних шарах, нових способів проходки стволів шахт і тунелів метро тощо. А. — винахідник багатобурової врубово-відбійно-навалювальної машини. Він був членом вченої ради Ін-ту гірничої справи АН СРСР, головою Всесоюзного наук.-тех. гірничого т-ва. А. входив до складу редколегії журн. "Уголь".

Чимало працівників вуг. промсті (інженерів-новаторів, шахтобудівників та адміністраторів) були його учнями. А. помер у Москві, де і похований.

Літ.: Абакумов Е. Т. // БСЭ. — 2-е изд. — М., 1949. — Т. 1. — С. 8; Егор Трофимович Абакумов // Уголь. — М., 1953. — № 12. — С. 1—2; Абакумов // Биографический словарь деятелей естествознания и техники. — М., 1958. — Т. 1. — С. 5; Мельников Н. В. Горные инженеры. — М., 1981. — С. 136—140. Матеріали музею шахти ім. Абакумова. — Донецьк, 1997.

О. В. Абакумов.

АГНІТ-СЛЕДЗЕВСЬКИЙ (справжнє прізв. — Следзевський) Казимир Генріхович [15(27).05. 1898, Петербург — 6.09.1973, Київ, похований на Байковому кладовищі] — художник-графік, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1960).

Н. в сім'ї театр. діячів польс. походження. Батько — Генріх Едуардович Керевич, артист балету, режисер, бутафор Київ. оперного театру. Мати — Вікторія Никодимівна Следзевська, співачка хору,

працювала в різних укр. і рос. мистецьких колективах (згодом А.-С. обрав прізвище матері). Дружина — Тетяна Федорівна Следзевська (уроджена — Бліндерова), філолог. Дочка — Ірина Казимирівна Следзевська, кардіолог, доктор мед. наук. Навч. в київ. приватній гімназії А. Стельмашенка (1908—16) та на мех. ф-ті Київ. політех. ін-ту (1916—21). Першим учителем малювання А.-С. був художник-декоратор Київ. оперного театру С. Евенбах (1910). Вчився у Київ. худож. студії О. І. Мурашка, у художника І. Селезньова (1913—17). Тяжке матеріальне становище змусило його з 16 років поєднувати навчання з роботою кочегара, помічника машиніста, санітара, вантажника тощо (1914—23). Працював художником-карикатуристом у редакціях газ. "Молодой пролетарий" (1923—25), "Пролетарська правда" (1925—36) та ін. У 2-й пол. 1930-х рр. співробітничав у газ. "Комсомолець України", "Комуніст", "Комсомольская правда", журн. "Перець", вид-ві "Мистец-

тво", Комбінаті худож. фонду України та ін. (1936—41). Під час Великої Вітчизняної війни працював художником у різних періодичних виданнях, зокрема в газ. "За Радянську Україну". З відновленням роботи журн. "Перець" увійшов до складу його редакції і був "перчанином" до останніх днів життя (1944—73).

На початку творчої діяльності А.-С. належав до Асоціації художників Червоної України (АХЧУ). Заклики до "фіксації поточного моменту" відповідали його мистецьким уподобанням. Саме в роботі над газетною і журнальною карикатурою, у яких відбивалися події рад. дійсності і міжнар. життя, А.-С. сформувався як майстер сатиричної графіки. Його роботи з серії "Екскурс в минуле" (1930), карикатури "До «плебісциту» у фашистській Німеччині", "Вільне голосування по-фашистськи" (обидві — 1934) вирізняються графічною мовою. В період війни А.-С. за завданням політуправлінь Пд.-Зх., Донського, Сталінградського фронтів та Укр. штабу партизанського руху виконав сотні різних за жанром графічних робіт, серед яких — сатиричні малюнки "Кроком руш!", "Зламати криваву лапу фашизму" (обидва — 1942), "Наш серпень", "Під землею Полтавською" (обидва — 1943), "Бублики" (1944); фронтові листівки "Гірка перчиця", "Викрутаси пана Гебельса", "Хвастун" (всі — 1942), "Догрався" (1944); плакати "Не панувати німцям на землі українській!" (1942), "Під славним містом, під Києвом" (1943). Яскравим здобутком укр. графіки воєнної доби є цикл станкових робіт "Гітлерія" (1943—44). Авторський задум "Гітлерії" втілено засобами гротеску, зображальної метафори. Яскравими образними характеристиками відзначаються сатиричні малюнки А.-С. повоєнного часу: "Святі дари" (1952), "Альпіністи" (1955), "Багдадський злодій" (1956), "Чорне минуле" (1957), "Недодача, дача, передача", "Сейф атомника" (обидва — 1960) та ін.

Плідно працював А.-С. у жанрі "об'ємного шаржу", створивши галерею сатиричних лялькових персонажів для утвореного ним (спільно з Т. Ф. Следзевською) першого пересувного укр. сатиричного театру ляльок (1937—41). Книжкова графіка А.-С. живилася світовою сатиричною л-рою. У його доробку — ілюстрації до книг "Історія одного міста", "Казки" М. Є. Салтикова-Щедріна (1930—31, 1953), "Співомовки" С. Руданського, "Диспут" Г. Гейне, "Павуки і мухи" Дем'яна Бєдного (всі — 1957), "Папська сльоза" Я. Галана, "Мокрим рядном" В. Лагоди (обидві — 1958), ілюстрації та серія станкових літографій за поемою Т. Шевченка "Сон" (1939, 1958, 1960) та ін.

Роботи А.-С. експонувалися на виставках "По селах, містечках і містах України" (Київ, АХЧУ, 1926), "Першій Українській художній виставці" (Київ, 1927), до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка (Київ, 1939), на респ. виставках СХУ (1943—57), на персональній виставці до 70-річчя з

дня народження А.-С. (Київ, 1968).

Твори А.-С. зберігаються в Нац. худож. музеї, Сумському держ. музеї образотворчого мистецтва, в Одес. держ. картинній галереї, Закарпатській держ. картинній галереї (Ужгород), у Донец. держ. худож. музеї (Луганськ) та ін.

Літ.: Виставка творів Казимира Генріховича Агніта-Следзевського: Каталог. — К., 1958; Павлов В. Казимир Агніт-Следзевський: Альбом. — К., 1968.

Архіви: ЦДАМЛМ України, ф. 230, оп. 1, од. зб. 1—28; оп. 2, од. зб. 1—62; оп. 3, од. зб. 1—27.

М. Д. Ходоровський.

АНДРІЄВСЬКИЙ Степан Семенович (1760, с. Салтикова Дівиця Ніжинського пов. Черніг. губ., нині Куликівського р-ну Черніг. обл. — 19.12.1818, Астрахань) — лікар, вчений-реформатор мед. справи.

Н. у родині священика Прокоповича. У виборі свого життєвого шляху, за його словами, допомогла мати — Андрієвська, тому він узяв її прізвище. Навч. у Києво-Могилянській академії, Кронштадтській школі при Морському шпиталі, але, не задовольнившись системою навчання, 1779 перейшов до шпитальної школи при Петерб. сухопутному шпиталі. Після успішного закінчення 1781 А. був направлений у Черніг. легкокінний полк підлікарем, де вивчав санітарний стан краю, склав "Медико-топографічний опис Чернігівської губернії" (1785). Після успішного лікарського іспиту залишився прозектором при проф. М. М. Тереховському в Петербурзі.

За дорученням Мед. колегії в 1785 очолив експедицію для вивчення "невідомої" хвороби в Челябінській окрузі. А. вивчив і описав симптоми і перебіг хвороби, результати розтину трупів людей і тварин, власноруч зробив малюнки різних уражень. 29.07.1788 провів самозараження вірусом цієї хвороби. Цим експериментом на собі А. перший у світі незаперечно довів заразливість такої хвороби, дав їй назву "сибірка", встановив ідентичність зооносіїв та інфекційну природу сибірки у людей і тварин, розкрив шляхи передавання та розробив профілактичні засоби проти її розповсюдження. За працю "Про сибірку" в 1788 Мед. колегія удостоїла його найвищого для того часу звання штаб-лікаря (вищий чин лікаря, який не мав ступеня доктора медицини).

1796 за участь у ліквідації епідемії сибірки на Коливаново-Вознесенських заводах А. було нагороджено орденом св. Володимира III ступеня (вперше в Росії не за бойові заслуги). Того самого року вийшла в світ його книга "Короткий опис сибірки...".

За дорученням Мед. колегії, членом якої він став у 1792, А. розробив проекти для проведення реформ у галузі організації мед. справи в Рос. імперії: "Інструкція фізикату" (1793), "Інструкція про посади лікарських управ", "Правила для облаштування міських

лікарень на 50 ліжок", "Попередня постанова про обов'язки учнів та викладачів", "Настановлення медичної справи в Росії і нових штатах Колегії та їй підвідомчих установ".

А. заперечував політику надмірного ввезення в країну іноземних ліків, дбав про забезпечення лікувальних закладів вітчизняними лікарськими засобами, культивував практику лікування рослинними засобами (праця "Про стан Куп'янських аптечних садів" (1794). 1804—08 А. був директором Медико-хірургічної академії. За 3 роки на цій посаді побудував кілька додаткових приміщень, було обладнано усім необхідним анатомічні театри, гуртожиток та ін. Але утиски іноземців в Академії були настільки сильними, що А. змушений був покинути не тільки Академію, а й назавжди залишити медицину.

Деякий час він працював у М-ві фінансів, віце-губернатором у Гродно та Києві, а 1811 був призначений цивільним губернатором в Астрахань. За досить короткий строк його губернаторства було добудовано канал, що з'єднував Волгу з р. Кутум, прокладено у місті дерев'яні тротуари, відремонтовано усі канали й мости. Не залишилися поза його увагою й природоохоронні проблеми, якість питної води, санітарно-гігієнічний стан Астрахані. Про винятковий розум і широту інтересів А. свідчить і його екон. діяльність — заборона монопольного продажу хліба, проекти торгівлі з Персією, країнами по Каспійському морю, організація водохідної школи. Та чи не на першому місці в його діяльності були питання розвитку мед. обслуговування населення — побудова лікарень, карантинів, дит. сирітських притулків, щеплення дітей тощо.

А. помер і похований в Астрахані. Для нащадків він залишив неоціненний скарб, який у рукописах зберігається в Центр. істор. архіві в Петербурзі (ф. 1296).

Тв.: О костных опухолях. — 1789—1792. — Рукопис; О литотомии. — 1789—1792. — Рукопис; О нагноении костей черепа. — 1789—1792. — Рукопис; Предварительное постановление о должностях учащих и учащихся до воспоследования полного для врачебныя училищ устава. — 1795. — Рукопис; Медико-топографическое описание Черниговской губернии. — 1795. — Рукопис; Краткое описание сибирской язвы, содержащее предохранительные и врачевательные средства, в пользу простого народа, выбранное из основательных примечаний и опытов в Медицинскую Коллегию присланных. — СПб., 1796; Инструкция "О должностях инспектора и эконома Медико-хирургической академии" (співавтори А. К. Карпинський, І. І. Вієн). — 1800. — Рукопис.

Літ.: Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского. — СПб., 1890. — Т. 1-А. — С. 757; УРЕ. — К., 1959. — Т. 2. — С. 229; Змеев Л. Ф. Русские врачи-писатели. — СПб., 1880. — С. 7—8; Чистович Я. История первых медицинских школ в России.

— СПб., 1883. — С. 181; Палкин Б. Н. Русские госпитальные школы XVIII века. — М., 1959. — С. 204; Лапичак Тома. Брати Андрієвські // Лікар. вісник. — 1961. — С. 46—47; Крыштопа Б. П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР. — К., 1985. — С. 21, 25; Палкин Б. Н. С. С. Андреевский. — М., 1986. — 60 с.

М. М. Гайдучок.

АН-СЬКИЙ Семен Якимович [псевд. Шломе Зейнвіла Ароновича Раппопорта; 15.10.1863, м. Чашники Вітебської губ. — 8.11. 1920, Варшава] — євр. письменник, етнограф, фольклорист, громад. діяч.

Н. в ортодоксальній євр. родині. Початкову освіту здобув у хедері, виховувався як ортодоксальний іудей. Великий вплив на його виховання мала мати. У 16-річному віці опанував рос. мову та письмо, самотужки здобував загальну освіту, вивчав ремесла — ковальське та інтролігаторське. Приєднався до євр. Просвітницького руху (Гаскали).

1883 А. переїхав до м. Ліозно (Білорусь), де займався приватним викладанням, проте через негаразди із ліозненським рабином змушений був переселитися до Двінська. Працював у палітурних майстернях. Перші літ. твори писав на ідиш — "Історія однієї родини" (першим друком оповідання вийшло у 1883 рос. мовою у журн. "Восход"). У 80-ті роки приєднався до народницького руху. Викладав рос. мову для дітей селян, але як єврей не мав дозволу проживати в селі. Переїхав на південь України, де тривалий час працював на соляних шахтах Слов'яносербського повіту Катериносл. губ. Багато часу приділяв викладанню серед робітників та їхніх сімей. Збирав фольклорні та етнографічні матеріали серед шахтарів (1887 частково опубліковані Г. Успенським у нарисі "Нові народні пісні"). Заприятелював із Г. Успенським, під впливом якого написав кілька оповідань: "В кабаке" (1886), "В усадьбе" (1886), "На новые земли" (1889), "Торги" (1892). За його ж порадою переїхав 1892 до Петербурга, але, не маючи права на проживання в столиці, змушений був емігрувати до Парижа.

Перші два роки у Парижі працював на фабриці та у палітурних майстернях, а у 1894 був запрошений П. Лавровим до співпраці на посаду особистого секретаря, на якій працював до його смерті у 1900. В цей час він написав оповідання та новели із життя робітників Франції. Безпосереднє спілкування з робітниками та селянами

допомагало створити перші етапні для початківця дослідження "Очерки народной литературы" (1894) та "Народ и книга" (1902). Основну увагу А.-фольклориста привертали насамперед соціальні елементи нац. свідомості, відображені в усній нар. творчості.

Перебування у Парижі мало вирішальне значення для дальшої літ. творчості письменника. Від рос. мови він перейшов до творчості на ідиш. Повернувшись у Росію, записував нар. легенди, хасидські перекази тощо, а також оповіді з життя євр. бідноти, що внесло до л-ри на ідиш живу фольклорну течію, знання духовних цінностей простого люду. Багаторічний досвід вивчення фольклору різних народів, знайомство з методологією запису, класифікації та обробки фольклорного матеріалу дали змогу А. у досить стислі строки не тільки накопичити та підготувати до майбутніх публікацій пам'ятки євр. фольклору, а також проаналізувати їх та зробити важливі концептуальні узагальнення.

У Росії брав діяльну участь у євр. і рос. народницьких організаціях, вступив до партії есерів. Написаний ним гімн Бунду "Ді Швуе" ("Клятва") став марсельєзою євр. робітників. А. був одним із організаторів Історико-етнографічного к-ту Т-ва для поширення освіти серед євреїв у Росії, а згодом — Євр. історико-етнографічного т-ва. Безпосередню участь брав і у діяльності Євр. літ. т-ва і Т-ва євр. нар. музики. Друкувався в альманасі "Пережитое", журн. "Еврейский мир", "Еврейская старина", "Восход", фундаментальному наук. виданні — "Еврейская энциклопедия". Виступав з лекціями про євр. мистецтво, л-ру і фольклор у Києві та ін. містах України.

Постійне спілкування з євр. населенням невеличких містечок України переконало дослідника у необхідності організації постійно діючої фольклорно-етнографічної експедиції для систематичних досліджень. Але до реалізації ідеї він приступив лише у 1911. Експедицію було названо на честь відомого діяча євр. культури та просвіти Горація Осиповича Гінцбурга. Головним її завданням було збирання етнографічного і фольклорного матеріалу у маленьких містечках України, створення музею євр. історії та побуту. У 1911—14 А. працював у містечках і селах Поділля та Волині, а під час Першої світової війни — у Галичині. Саме завдяки йому були врятовані цінні матеріали євр. історії, що перебували у місцях бойових дій. А. тоді працював у к-тах організації допомоги потерпілим євр. Біженцям, виїздив на фронти у складі санітарних загонів. Зібрані матеріали стали основою всесвітньо відомої п'єси "Дібук", що спершу мала назву "Між двох світів" і яку А. написав мовою ідиш. Переклад івритом зробив у 1918 видатний євр. поет Х. Н. Бялик. "Дібук" ставили майже в усіх євр. театрах світу. Після 1920 п'єсу було перекладено укр., рос., англ., польс., нім. та болгар. мовами. Італ. композитор Л. Рокка на ос-

нові п'єси написав оперу "Дібук". Двічі було зроблено кінематографічні версії — у Польщі у 1938 та в Ізраїлі у 1968.

У 1917 А. було обрано депутатом від соціал-революціонерів до Всерос. установчих зборів. Після закінчення світової війни переїхав до Варшави, де у 1919 організував Євр. етнографічне т-во.

Тв.: Зібрання творів: У 15-ти т. — Вільно; Варшава, 1921—1928. — Мовою ідиш.

Літ.: Encyclopedia Judaica. — [1972]. — Vol. 3: Jerusalem — Kol. Lexicon. — Kol. 34—35; Noy D. Makom shel Sh. An-skij bfolkloristika haihudit // Mihkarej Irushalaim bfolklor ihudi. — Irushalaim, 1982. — P. 94—107; Сергєєва І. С. А. Анський і "Альбом еврейской художественной старины" // Бібліотечний вісник. — 1997. — № 6. — С. 20—23.

Архіви: НБУВ. ІР, ф. 321 (Матеріали С. А. Ан-ського).

І. А. Сергєєва.

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ (справж. прізв. — Давидов) Борис Дмитрович [псевд. — Богдан Вірний, Петро Котик, Б. Антоненко; 24.07 (5.08).1899, Засулля — передмістя м. Ромни Полтав. губ., тепер Сумської обл. — 8.05.1984, Київ, похований на Лісовому кладовищі] — письменник.

Походив з роду реєстрових козаків і священнослужителів Антоненків. Прадід А.-Д., за вказівкою харків. архієрея, змінив своє прізвище на російське — Давидов. Н. в сім'ї залізничника Дмитра Олександровича Давидова. Мати

— Юлія Максимівна Яновська — походила з роду дідичів Полтав. губ. А.-Д. був одружений з Вірою Павлівною Баглій, лікарем за фахом (у 1922—25), Наталею Йосипівною Карпенко, художницею, актрисою (у 1927—35), Ганною Антонівною Борецькою, медичним працівником (у 1957—82). Діти: сини — Левко, Євген, дочка — Ярина Голуб, пасербиця — Ярина Тимошенко. Дит. роки А.-Д. пройшли переважно в Брянську. У 1906 сім'я повернулася в Україну. А.-Д. вчився в Охтирській гімназії (1909—17), на природничому відділенні Харків. ун-ту (1917), іст.-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1918—21, з 1920 Київ. ІНО). Через матеріальні нестатки не зміг завершити навчання. Був членом КП(б)У (1920—21), УКП (1922—23). Вийшов з лав обох партій, переконавшись в їхній нездатності вирішувати назрілі політичні проблеми, передусім нац. питання. Ще в студентські роки почав працювати — вчителював, завідував охтирською Наросвітою (1920—21). Працював в редакціях журн. "Глобус", "Пролетарська прав-

да", худож. редактором на Київ. кінофабриці (1922—29). Рятуючись від переслідувань, яких зазнавала в цей час укр. Інтелігенція, А.-Д. переїхав до Алма-Ати (1934), де працював редактором у вид-ві "Казахстан", викладав рос. л-ру на робітфаці Гірничого ін-ту. 2.01.1935 А.-Д. був заарештований в Алма-Аті і під конвоєм направлений до Києва. Йому було інкриміновано участь у т. з. Укр. військ. організації, яка нібито готувала терористичні акції проти членів ЦК. Згодом на А.-Д. було заведено нову судову справу (1937). В цілому А.-Д. перебував 13 років у таборах ГУЛАГу (1935—48). Після звільнення вчителював на Вінниччині, де був заарештований вдруге (1951). Направлений на довічне заслання в с. Мало-Роська Больше-Муртанського р-ну Красноярського краю. Реабілітований 1956. Через рік, повернувшись до Києва, працював у редакціях журн. "Дніпро" (1957—58), "Барвінок" (1958—60), "Україна" (1961—62). З 1963 — на творчій роботі.

Писати А.-Д. почав рано. Ще в юнацькі роки надрукував у гімназійному журналі нарис "Моя поездка на Кавказ" (1916). Укр. мовою вперше опубліковано оповідання "Останні два" ("Нова громада". — 1923. — Ч. 3—4) і п'єсу "Лицарі абсурду" ("Червоний шлях". — 1923. — Ч. 8). А.-Д. належав до літературної орг-ції "Ланка", згодом перейменованої на МАРС ("Майстерня революційного слова", 1924—29). Всупереч ідеол. догмам пролеткультівців А.-Д. та його однодумці (Є. П. Плужник, В. П. Підмогильний, Г. М. Косинка, Б. Тенета, Т. Осьмачка, М. Галич) орієнтувалися на високохудожні зразки вітчизняного класичного письменства. Це засвідчують ранні оповідання і повісті А.-Д.: "Пиріжки-пиріжки" (1922), "Крижані мережки" (1924), "Тук-тук" (1926), "Синя волошка" (1927), "Печатка" (1928). Провідні для творчості А.-Д. — проблеми нац.-культурного відродження України, осмислення непростих уроків революції. В повісті "Смерть" (1928) А.-Д. простежив процес духовної загибелі партійного функціонера К. Горбенка, який заради власного благополуччя зрікся нац. ідеалів. Болісними роздумами А.-Д. щодо трагічної долі свого народу насичена збірка репортажів "Землею українською" (1930).

Тогочасна ортодоксальна критика визнала літ. діяльність А.-Д. ідеологічно шкідливою. Як наслідок, за життя А.-Д. не були видані його твори, написані на початку 1930-х рр.: романи "Борг", "Нащадки прадідів" (перша частина трилогії "Січ-мати"). Така ж доля спіткала його поезію і прозу часів ув'язнення і заслання, що відтворювали страшне буття сталінських концтаборів (цикли "Тюремні вірші", "Сибірські новели"). Після реабілітації А.-Д. окремим виданням вийшов роман "За ширмою" (1957). Цей твір, сповнений суто людськими проблемами життя (синівського обов'язку, втрати родової пам'яті), цілком відповідав здобуткам нової літ. хвилі — прозі "шестидесятництва". Доро-

бок А.-Д. означеного періоду становлять твори різних жанрів: цикл репортажів "Збруч" (1959), збірка "Слово матері" (1960), "Семен Іванович Пальоха" (1965), збірка оповідань для дітей "Золотий кораблик" (1960) та ін. Широкого розголосу набули літературознавчі й мовознавчі праці А.-Д.: "Здалека й зблизька" (1969), "Як ми говоримо" (1970) та ін. На початку 1970-х рр. А.-Д. зазнав нових переслідувань за підтримку руху укр. патріотів — І. М. Дзюби, В. С. Стуса, В. М. Чорновола, І. О. Світличного, Н. О. Світличної, Є. О. Сверстюка, М. Х. Коцюбинської та ін. Його книги було вилучено з бібліотек, а нові твори викреслено з видавничих планів. Проте А.-Д. не припинив активної літ. праці, зокрема готував до друку збірку оповідань "Завищені оцінки", яка гідно увінчала його творчий шлях.

Книги А.-Д. перекладено англ., болгар., польс. і рос. мовами. Член Пен-клубу (1976). Посмертно удостоєний Держ. премії ім. Т. Г. Шевченка за збірку худож. прози "Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки" (1992).

Тв.: Запорошені силуети: Оповідання. — Х., 1925; Тук-тук: Оповідання. — К., 1926; Смерть: Повісті і оповідання. — Х., 1928; Справжній чоловік: Оповідання. — Х.; К., 1930; Печатка: Оповідання. — Х.; К., 1930; Синя волошка: Зб. оповідань. — Х.; К., 1930; Шкапа: Оповідання. — Х.; К., 1930; Крила Артема Летючого: Літ. репортаж. — Х., 1932; Люди й вугілля: Зб. нарисів. — Х., 1932; Паротяг Ч-273: Зб. оповідань. — Х.; Одеса, 1933; Смерть. — Лондон, 1954; Землею українською. — Філадельфія, 1955; Збруч: Літ. репортаж. — К., 1959; В сім'ї вольній, новій: Оповідання й нариси. — К., 1960; Золотий кораблик: Оповідання. — К., 1960; Про що і як: Статті, нариси, фейлетони. — К., 1962; За ширмою: Роман. — К., 1963; Слово матері: Оповідання. — К., 1964; В літературі й коло літератури: Статті. — К., 1964; Здалека й зблизька: Літ. силуети й критичні нариси. — К., 1969; Як ми говоримо. — К., 1970; Печатка. — Мельбурн, 1979; Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання / Упоряд. Б. О. Тимошенко. — К., 1989; Сибірські новели. Тюремні вірші. — Балтимор; Торонто, 1990; Твори: У 2-х т. / Упоряд.: Я. Тимошенко, Б. Тимошенко. — К., 1991.

Літ.: Чуб (Нитченко) Д. Борис Антоненко-Давидович. — Мельбурн, 1979; Нитченко Д. Двісті листів Б. Антоненка-Давидовича. — Мельбурн, 1987; Хахуля О. Антоненко-Давидович у пазурях чекістів. — Мельбурн, 1987; Бойко Л. Лицар правди і добра // Літ. Україна. — 1989. — 10 серп. — С. 6; Тимошенко Б. "Як я дійшов до життя такого... ": Бесіда з поетом Б. Антоненком-Давидовичем // Дніпро. — 1989. — № 6. — С. 106—114; Ходоровський М. Коли б без купюр... // Друг читача. — 1990. — 12 лип. — С. 4; Ходоровський М. Недоспівана пісня ранньої осені // Родослав. — 1990. — № 2. — С. 6; № 3. — С. 4—5; Тимошенко Б.

Смерть і воскресіння: Післямова // Антоненко-Давидович Д. Твори: У 2-х т. — Т. 2. — К., 1991. — С. 611—623; Григорук А. "Від жебрацької долі та арестантської неволі не зарікайся": Спогад про Б. Антоненка-Давидовича // Київ. — 1993. — № 10. — С. 5; Голуб Я. Спогади про мого батька Бориса Антоненка-Давидовича // Березіль. — 1995. — № 1—2. — С. 53—143; № 7—8. — С. 29—96; Михайленко А. Її батько — Антоненко-Давидович // Літ. Україна. — 1996. — 18 лип. — С. 7.

Архіви: ЦДАМЛМ України, ф. 159, од. 1, од. зб. 1—145; ф. 169, оп. 2, од. зб. 326.

Іконографія: Зубківський Г. Графічний портрет Б. Д. Антоненка-Давидовича. 1968. Оригінал зберігається в архіві вид-ва "Веселка".

М. Д. Ходоровський.

АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович [псевд. і крипт. — Войнаровський, Северин Войнилович, Муха, Подорожний, Шельменко, Simplissimus, А. Д., Д. А., С. В.; 2(14).11.1877, Київ — 12.10. 1945, Прага] — учений-енциклопедист, театрознавець, мистецтвознавець, політ. і громад. діяч.

Н. в сім'ї професора Київ. ун-ту Володимира Боніфатійовича А. (1834—1908), відомого історика, археографа, археолога. Дружина — Катерина Миколаївна А. [дівоче — Серебрякова; 1887 (84?), Харків — 22.02.1975, Вінніпег], педагог, професор історії мистецтва, художник, книжковий графік. Діти: Марко (7.07.1916, Київ) — історик, доктор істор. наук, президент Укр. вільної академії наук у США (1992—97), редактор журн. "Розбудова держави"; Михайло — історик, загинув під час Другої світової війни; Марина — історик мистецтва, педагог, дружина громад. і політ. діяча, мовознавця Ярослава Рудницького.

А., маючи початкову домашню освіту, закін. 4-у київ. гімназію і 1895 вступив до Київ. ун-ту. Захоплювався театр. діяльністю: 1894—96 керував аматорським театром у с. Сидорівці Канівського пов., 1896—97 — власною укр. трупою, що діяла у Чернігові, а згодом у Харкові, куди переїхав у 1897. Продовжуючи навчання в Харків. ун-ті, був одним із лідерів харків. студентської громади. Разом з Б. Камінським, М. Русовим, Л. Мацієвичем, О. Коваленком, В. Мартосом заснували 1900 Революційну укр. партію (РУП) — першу активну політ. організацію центр., південних і східних укр. земель, основним завданням якої було досягнення самостійності України. 1901 заснував осередок РУП у Києві. Був членом ЦК РУП (з 1902). З 1903 входив у Закордонний к-т у Львові (разом з В. Винниченком), що керував усією видавничою справою партії у Галичині. Неухильно дотримувався позиції самостійності України. За період перебування у партії (самоусунувся 1905 через розбіжності з М. Поршем, одним із лідерів РУП, який дотримувався позиції необхідності автономії у складі Росії) видав політ. брошури: "Дядько Дмитро" (1900), "Власна земля",

"Козаччина", "Страйк чи бойкот" (1902), "Доля працюючого люду", "Народня справа" (1903).

Перебуваючи за кордоном в Італії і Галичині, А. вивчав і збирав матеріали про західноєвроп. мистецтво, мистецтво Галичини, працював у б-ці НТШ, де познайомився з М. С. Грушевським. З метою завершення освіти 1910 став слухачем семінару проф. Г. Павлуцького при істор.-філол. ф-ті Київ. ун-ту св. Володимира. Наприкінці 1911 повернувся до Києва. За власним курсом лекцій викладав історію мистецтв у Київ. мистецькій школі та історію стилів і історію костюма у Муз.-драм. школі М. Лисенка.

У 1913 відновив політ. діяльність, заснувавши і очоливши літ.-наук., мистецький і громад. журн. "Дзвін". Як член Всерос. союзу міст з початком Першої світової війни працював у Червоному Хресті зав. санітарними потягами. Був членом УСДРП (до 1905 — РУП) і входив до складу бюро ЦК. 1917 разом з В. К. Винниченком та В. Фідровським видавав друкований орган партії — "Робітничу газету". Одночасно був гласним Міської думи, згодом — товаришем голови Центр. Ради і входив до Виконавчого київ. к-ту Тимчасового уряду. Перебуваючи у першому складі Центр. Ради, виступав зі своєю програмою влади в Україні, був деякий час нар. міністром морських справ, вносив на затвердження УЦР проект морського прапора, на жовто-синьому тлі якого вперше як герб зображено тризуб. Пізніше увійшов до кабінету Голубовича Ради нар. комісарів, був членом комісії з нар. освіти, членом театр. комісії Київ. міської управи та головою театр. ради при М-ві освіти. Після зміни уряду у квітні 1918 А. призначено в першому уряді Директорії міністром у справах мистецтва (з 26.12.1918). Підготував проекти заснування Музейно-етнографічного кабінету та Музейно-етнографічного вид-ва. Був обраний почесним академіком Укр. академії мистецтв, викладав історію театру у Драм. школі Матковського та Держ. драм. школі, історію мистецтв — на учительських курсах, а також завідував театром Троїцького нар. дому. Один із організаторів проведення з'їзду діячів укр. мистецтва в Києві. Під час Директорії керував укр. дипломатичною місією в Італії. Відтоді був в еміграції і деякий час брав участь у роботі уряду УНР.

З 1921 займався в основному громадсько-культурницькою діяльністю. Перебуваючи з літа 1920 у Відні, став діячем Ліги укр. культури, редактором журн. "Книга" (1921), одним із засновників (17.01.1921) УВУ. Влітку 1921 разом з УВУ переїхав до Праги. Був ректором УВУ (1928—29, 29—30, 37—38) та деканом філос. ф-ту, викладав історію мистецтв, створив і перші два роки очолював Укр. студію пластичних мистецтв, яка наприкінці 1923 трансформувалася в Укр. т-во пластичних мистецтв, головою якого був обраний. А. — один із засновників (30.05.1923) Укр. іст.-філол. т-ва і його довголітній голова, один із за-

сновників (1925) і бл. 20 років директор Музею визвольної боротьби України у Празі. 1923 запрошений радою Укр. тех.-госп. ін-ту заочного навчання у Подєбрадах для ведення курсу укр. культури і для роботи по підготовці та упорядкуванню збірника лекцій. 1928 входив до кураторії Укр. наук. ін-ту (УНІ) в Берліні, засн. гетьманом П. Скоропадським, де послідовно виступав проти злиття науки з публіцистикою, наполягав, щоб УНІ займався джерелознавчими дослідженнями та публікацією істор. матеріалів.

Останні роки життя припали на період Другої світової війни. Ускладнилося життя укр. Еміграції у Чехії і, відповідно, в УВУ. Через ці обставини після смерті А. не було влаштовано ні жалобної "академії", ні виконано над ним згідно із заповітом укр. пісні.

У наук. працях А. проводив ідею взаємозв'язку укр. культури з іншими європ. культурами, досліджував взаємовпливи їх; розвивав, зокрема, думку про неможливість відрубності укр. архіт. стилю як самостійного феномена, вважаючи, що всі впливи, від найдавніших до наймодерніших, були перероблені нац. генієм і стали етапами розвитку укр. архіт. стилю. Досліджуючи історію розвитку укр. театру, А. ввів у наук. обіг великий фактологічний матеріал та провів типологічні паралелі здобутків укр. театру зі світовим.

Тв.: Скорочений курс історії українського мистецтва. — Прага, 1923; Український театр. — Прага, 1923; Олександр Мурашко (1875—1919). — Прага, 1925; Триста років українського театру. — Прага, 1925; Das ukrainische Theater // Das deistide Leben der Ukraine in Verdandenheit und Gerendavt. — Munster, 1930; Український театр. — Подєбради: Укр. культура, 1940; Deutsche Einflube auf die Ukrainische Kunst. — Leipzig, 1942; Мистецтво України. — Регенсбург: Укр. культура, 1947; Українська культура: Курс лекцій. — Регенсбург, 1947; Українська культура. — Мюнхен, 1949.

Літ.: ЕУ: Словникова частина. — Львів,1993. — Т. 1. — С. 2630; Митці України: Енциклопед. Довідник. — К., 1992. — С. 27, 551, 552; Мистецтво України: Біограф. довідник. — К.: Укр. Енциклопедія, 1997. — С. 22; Історія українського мистецтва: В 6-ти т. — К.: УРЕ. — Т. 4, кн. 2. — 1969. — С. 15; Крип'якевич І. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 373, 412; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1993. — Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — С. 241, 323, 324, 393, 420, 459, 460, 547; Ульяновська С., Ульяновський В. Автори "Української культури" // Українська культура: Лекції / За ред. Дмитра Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — С. 505—514; Барабаш Л. Дмитро Антонович: дні пам'яті: Сини і дочки України // Українське слово. — 1995. — 21 груд.; Ріпко О. У пошуках страченого минулого: Ретроспектива мистецької культури Львова XX ст. — Львів: Каменяр, 1995; Афанасьєв В. Осягаючи історичний поступ національного

мистецтва: До 120-річчя від дня народження Дмитра Антоновича // Культура і життя. — 1997. — 19 лист. — С. 3—4.

Іконографія: Держ. центр. архів у Празі, фонд Укр. музею у Празі, № 655; Українська культура: лекції за ред. Д. Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська. — К.: Либідь, 1993. — С. 2.

М. Е. Гончаренко.

АНТРОПОВ Олексій Петрович [14(25).03.1716, Петербург — 12(23).06.1795, там же] — рос. живописець-портретист, педагог, українець за походженням.

Відомості про предків А. з'явилися на поч. 18 ст. Прізвище походить від імені прадіда — Антропа Івановича, коваля моск. приказу артилерії. Дід — Яків Савинов син Антропов, слюсар моск. зброярської палати; батько — Петро Якович, батирник моск. Друкарської контори (1694—1701), солдат лейб-гвардії Семенівського полку (1701—13), слюсарний та інструментальний майстер при петерб. зброярському дворі (1714—20), з 1721 працював при Синоді, з 1723 — при Канцелярії від буд-ва, певний час — при моск. Монетному дворі. Дружина — Олена Василівна (?—бл. 1796). Син — Василь (1721 або 1722—після 1779), очевидно, мав відношення до мистецтва. Брати: Степан (1721—88) — слюсарний майстер, його син Іван (1754—?) — архітектор; Іван (1725—90) — годинниковий майстер, його син Степан (1762—?), навчався в Петерб. АМ, успадкував батьків фах; Микола (1733—99) — художник, титулярний радник.

А. навч. у Канцелярії від будва Л. Каравака (1732—33), А. М. Матвєєва — чоловіка його двоюрідної сестри Ірини Степанівни (1733), М. Захарова (1733—39), І. І. Вишнякова (1739—49), П. Ротарі (1758—59). Працював потім у складі її "живописної команди" (з 1739), підмайстром живописних справ (з 1749). У 1742 — на поч. 1750-х у складі команди виконував декоративні розписи в імператорських палацах та ін. спорудах і театральні декорації (не збереглися).

У 1752—55 брав участь у розписах Андріївської церкви у Києві, для інтер'єру якої виконав картини: "Тайна вечеря" (у вівтарі), "Успіння Богоматері" (в іконостасі), образи Богородиці та архістратига Гавриїла (у царських вратах), композиції на євангельські сюжети (на казальниці). Ймовірно, він є автором зображень апостола Андрія (на склепінні), Бога Саваофа та архістратигів (у куполі). Іконографічними прототипами окремих композицій з названих творів були гравюри з друків Києво-Печерської лаври (1730—50). Створив портрети: імператриці Єлизавети Петрівни (1753, зберігається у Києво-Печерському історико-культурному заповіднику; 1753 — у Київ. музеї рос. мистецтва; 1755, там само), великої княгині Катерини Олексіївни та великого князя Петра Федоровича (обидва — 1753, ДРМ). 1781 одержав замовлення на виконання шести портретів для Києво-

Печерської лаври. У 1755—57 та 1762—63 тимчасово перебував у Москві, брав участь у розписах інтер'єрів палаців, виконував інші декоративні роботи, решту часу жив і працював у Петербурзі.

Живописних справ майстер (з 1757), підпоручик (з 1759), наглядач за живописцями та іконописцями при Синоді (з 1761), малював для потреб відомства ікони та портрети, виконував інші художні роботи, працював на замовлення імператорського двору. Вплив традицій укр. мистецтва, передовсім барокового портретопису, виразно виявився у портретах А. М. Ізмайлової (1759, ДТГ), С. Кулябки (1760, ДРМ), Ф. І. Краснощокова (1761, ДРМ), Ф. Я. Дубянського (1761, ДЕ), Г. В. та Д. І. Бутурліних (обидва — 1763, ДТГ). Портрет І. С. Чиркіна (не раніше 1754, оригінал не зберігся, відомий за мідеритною копією Г. Ф. Сребреницького, 1770) — єдиний відомий у рос. мистецтві 18 ст. портрет ктиторського типу, що широко побутував в Україні. Названим творам тією чи іншою мірою притаманні характерні для укр. портрета особливості образної інтерпретації моделі, прийоми та засоби мистецького вираження: неупереджена об'єктивність і гострота індивідуальних характеристик персонажів, декоративність, часом — певна площинність трактування зображення, матеріальна предметність живопису, використання специфічного арсеналу колористичних та композиційних вирішень полотен.

Творчу еволюцію А. простежити важко через її непослідовність. У його творах поєднано художні набутки рос. парсуни і сучасників співвітчизників, традиції укр. й західноєвропейського. мистецтва, стилістика бароко і рококо, яскраво перевтілені самобутнім талантом провідного у 1750—60-х рр. портретиста Росії.

Крім названих, до найвагоміших здобутків А. належать камерні та репрезентативні портрети: Т. А. Трубецької (1761, ДТГ), Петра III (1762, ДРМ, ДТГ, Держ. іст.-худож. заповідник, Сергіїв Посад), Є. Ф. Бутурліної (1763, Держ. істор. музей, Москва), М. Д. Бутурліна (1763, ДТГ), М. А. Румянцевої (1764, ДРМ), Невідомої (1765, ДЕ), В. В. Фермора (1765, Н.-д. ін-т Академії мистецтв, Петербург). Бл. 80 портретів А., що збереглися, нерівноцінні за мистецькою вартістю. Без належного творчого підходу виконано окремі полотна, що повторюють композиційні схеми робіт сучасних А. художників, цикл істор. зображень представників династії Романових (поч. 1770-х рр.), іконографічними протооригіналами яких були портрети кін. 17—поч. 18 ст. Декотрі з творів А. — посередні копії портретів модних іноземних художників. Виконав рисунки для антимінсних гравюр (1775—76), писав мініатюри по фініфті (не збереглися). Відомі копії низки портретів А.

У 1750-х рр. мав учнів, керував живописними командами художників-декораторів, відкрив у власній петерб. оселі художню школу,

яка згодом перетворилася на іконописну майстерню (1788). Колезький асесор (з 1789), тоді ж передав частину свого помешкання Приказові громад. опікування для організації нар. уч-ща, яке, відповідно до заповіту А., після його смерті зайняло весь будинок (зберігся). В окремі роки тут навчалися, у т. ч. рисуванню, понад 120 осіб різної статі. Серед учнів А. — українці: Ф. Я. Алексєєв (бл. 1735-36—?), В. Андрєєв (бл. 1735-36—?), П. Дрождін (1721—66), І. Кочетов (1746—?), Ф. О. Литвинов (1745—?), Я. Ю. Нікітін (1743—?), Д. Петін (1750—?), Д. Синицин, К. Синицин (1745—?) та Д. Г. Левицький (1735—1822), хрещеним батьком двох синів якого був А. Похований на Лазаревському кладовищі Олександро-Невської лаври, де збереглася надгробкова плита з меморіальним написом.

Літ.: Fiorillo J. D. Kleine Schriften artistischen Inhalts. — Gottingen, 1806. — Bd. 2. — S. 66; Фиорилло И. Д. Опыт начертательных художеств в России // Художественная газета. — СПб., 1838. — № 17. — С. 549; Андреев А. Н. Живопись и живописцы важнейших европейских школ. — СПб., 1857. — С. 479; Саитов В. Петербургский некрополь. — М., 1883. — С. 9; Покровский Н. Синодальный художник Алексей Антропов // Христианское чтение. — 1887. — Январь—февраль. — С. 115—134; Собко Н. П. Словарь русских художников, ваятелей, живописцев ... — СПб., 1893. — Т. 1, вып. 1. — С. 219—225; Греч А. Н. Портрет атамана Краснощекова работы А. П. Антропова // Труды секции искусствоведения Ин-та археологии и искусствознания Рос. ассоциации научно-исследовательских ин-тов обществ. наук. — М., 1928. — Т. 2. — С. 148—151; Лебедев Г. Е. А. Антропов. — Л., 1935; Савинов А. Н. Алексей Петрович Антропов: 1715—1795 // Русское искусство: Очерки о жизни и творчестве художников: XVIII век. — М., 1952. — С. 35—50; Кедрова Т. Н. Произведения Антропова в Загорском музее-заповеднике. — Загорск, 1960. — Вып. 3. — С. 85—95; Коваленская Н. Н. А. П. Антропов // История русского искусства. — М., 1960. — Т. 5. — С. 367—380; Talbot Rice T. Concise History of Russian Art. — N.Y., 1963. — P. 214; Гершензон-Чегодаева Н. М. Дмитрий Григорьевич Левицкий. — М., 1964. — С. 54—75; 342—347; Молева Н., Белютин Э. Живописных дел мастера. — М., 1965. — С. 143—148; Білецький П. Український портретний живопис XVII—XVIII ст. — К., 1969. — С. 283—285; Шиденко В. Загадка забутих портретів // Образотворче мистецтво. — 1972. — № 2. — С. 30; Сахарова И. Алексей Петрович Антропов: 1716—1795. — М., 1974. — Видання містить найповніший каталог творів О. П. Антропова; Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. — Л., 1981. — С. 131—132; Литвинчук Ж. Г. Андріївська церква. — К., 1985; Записки Якоба Штелина об изящных искусствах в России. — М., 1990. — Т. 1. — С. 31, 38, 66, 67, 70, 104, 105.

Іконографія: "Автопортрет", бл. 1784, пол., олія (ДРМ); Дрождін П. С. "О. П. Антропов з сином перед портретом дружини", 1776; пол., олія (там само).

В. М. Фоменко.

БАЛАБАН Гедеон (світське ім'я — Григорій Маркович; 1530 —10.02.1607, Унів) — укр. церк. і політ. діяч, книговидавець, просвітитель. З 1566 — єпископ у Львові, потім у Галичі, Кам'янці-Подільському, а з 1576 — знову у Львові.

Н. в сім'ї, що належала до давнього роду військових, з якого вийшло багато видатних людей, борців за соціальну та нац. справедливість, православну християнську віру, укр. нац. Самобутність, культуру.

Батько — Арсеній Балабан, львів. єпископ (у 1549—65), все своє життя відстоював права і самостійність галицько-львів. єпископства від зазіхань польс. шляхти.

Про рівень освіченості Б. Свідчить те, що на Берестейському соборі 1594 йому було доручено як людині виключно освіченій для свого часу зайнятися текстологічними виправленнями богослужбових книжок, які надсилав йому преосвященний Мелетій Пігас, александрійський патріарх. Не лише грецькими списками послуговувався Б. "Видавець, не слідуючи виключно ні руським, ні сербським, ні молдавським і валаським спискам, не передаючи буквально текст грецький, дивився на всі списки, як на матеріал ...". Окрім того, вносив чинопослідування із старих слов'ян. текстів, яких не було в списках. У планах Балабанів було не лише обмежуватися церковнослов'ян. мовою, а й видавати книги ін. мовами.

Балабани володіли прекрасною бібліотекою, збираючи книги звідусіль. Серед західноєвропейських були і південнослов'ян. книги, художнє оформлення яких надихало на оздоблення балабанівських друків, творчо переосмислювалося і втілювалося в укр. видавничу діяльність. Саме Балабани ввели в слов'ян. книгодрукування західноєвроп. антикву. Велику роль судилося відіграти і 8-томній Плантенівській Біблії (1569—73), вплив якої помітний в орнаментиці книг, виданих Балабанами.

Гедеон Б. з особливою мужністю і самовідданістю майже 30 років боровся з прихильниками католицизму та єзуїтами, сприяв згуртуванню антикатолицьких сил, виступав проти запровадження в Україні григоріанського календаря (1582), проти Берестейсь-

кої унії 1596, осуджував дії польс. королівських властей, спрямовані на посилення гніту укр. народу. Наслідком і здобутком цього, можливо, і ін. причин, стало те, що унія в Галичині була прийнята лише в 1707, рівно через 100 років по смерті Б., при львів. єпископові Йосифові Шумлянському.

Перші десять років своєї святительської діяльності Б. плідно працював з Львів. братством, сприяв його зміцненню. Після смерті І. Федорова організував збір коштів для відновлення друкарні Львів. братства (1585—86). Після надання братству незалежності заворогував із ним. Ця ворожнеча, що тривала майже все його життя, завдала великої шкоди і втрат укр. церкві.

Згідно зі статутом 1586 та грамотою 1589, за братством було визнано права ставропігії — автономної церковно-громад. організації православних міщан, не підлеглої юрисдикції місцевих єпископів і залежної безпосередньо від патріарха. Братство мало право нагляду за діяльністю як світських, так і духовних осіб, постійно втручалося в церк. і й навіть єпископські справи. "Завзятий Балабан, що як дідичний владика, репрезентант династії, яка з поколінь в покоління володіла львівською єпархією, ніяк не хотів пардонувати «шевцям і сідельникам» ...".

Боротьба між єпископом-феодалом і братчиками була боротьбою проти засилля духівництва в культурних та освітніх сферах. Б. забороняв видавати книги без цензури ієрархії, а також переслідував братчиків, проти яких застосовував церк. покарання і методи фізичної дії.

Берестейський собор восени 1594 змушений був навіть позбавити Б. єпископського сану. І лише в січні 1602 ставропігія, задля згуртування антикатолицьких сил у боротьбі за православ'я, підписала угоду з єпископом, який зобов'язувався шанувати статут братства.

Для захисту від занепаду православної християнської церкви та утвердження її Б. організував греко-слов'ян. школи у Львові (1585) та у родовому маєтку в с. Стрятині (поблизу м. Рогатина, тепер Івано-Франк. обл., 1595). При кожній з них діяла і друкарня, яка видавала богослужбові книги слов'ян. мовою. Друкарню в Стрятині було засновано десь 1602 за ініціативою Б., а утримував її його багатий племінник Федір Балабан. До роботи був залучений і Памво Беринда — відомий укр. друкар, поет і гравер, який мешкав у їхньому маєтку. Стрятинська друкарня проіснувала бл. 4-х років. Видано було лише дві книги: Служебник (1604) і Требник (1606). Третя книга, видана Б., — "Євангеліє учительне", опублікована в маєтку Крилосі (поблизу м. Галича) в 1606. Заснування крилоської друкарні (десь 1605) мало забезпечувати укр. православне населення необхідною л-рою, оскільки стрятинської друкарні було не досить. До організації обох друкарень був причетний і інший племінник Б. — унівський ігумен Іван (Ісайя) Ба-

лабан.

Перш ніж закласти друкарні в Стрятині та Крилосі, було зібрано і підготовлено літ., худож. і технічно-друкарський матеріал, "... саме тут випустили в світ найкращі після Федорова художньо оформлені книги і вони мають особливу вагу в історії початкового українського книгодрукування".

Продовжуючи традиції Острозького літературно-наук. гуртка 2-ї половини 16 ст., Б. своєю редакційно-видавничою діяльністю зробив значний внесок в історію укр. книгодрукування, в історію мистецтва книги. Його видання відзначаються розкішними великими шрифтами, мають багато красивих графічних оздоблень: малюнків, в'язі, заставок, кінцівок, ініціалів, виливних прикрас... Уперше в історії слов'ян. книгодрукування було введено до тексту фігурні сюжетні гравюри-ілюстрації. Герб Балабанів — три ріки на геральдичному тлі, дещо видозмінений, використовувався пізніше, так само, як і інші їхні дошки, в численних вітчизняних виданнях. Стрятинська друкарня дала початок київ. друкарству: її оснащення купив і перевіз до Києва києво-печерський архімандрит Єлисей Плетенецький (37 дощок: 17 заставок, 13 кінцівок, 6 ілюстрацій, 1 рамка), а матеріали крилоської друкарні (7 дощок: 4 заставки, 2 ілюстрації, 1 рамка) потрапили до друкарні Львів. ставропігійського братства.

Літ.: Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. — СПб., 1891. — Т. 4. — С. 780; Православная богословская энциклопедия / Под ред. Лопухина А. П. — Пг., 1903. — Т. 2. — С. 262; УЗЕ: В 3-х т. — Львів, 1931. — Т. 1. — С. 116; УЛЕ. — К., 1988. — Т. 1. — С. 116; ЕУ: Словникова частина. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 84; Гедеон Балабан, епископ Львовский // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1864. — Июль. — С. 1—22; Август. — С. 34—43; Крыжановский Е. М. Собр. соч. — 1890. — Т. 1. — С. 72—74; Гильтебрандт П. Гедеон Балабан и его три книги. — СПб., 1900. — 48 с.; Архив Юго-Западной России. — К., 1904. — Т. 10, ч. 1. — С. 65—70; 77—79; 83—85; 92—106; 107—112; 120—125; Там же. — К., 1914. — Ч. 1, вып. 8. — С. 558—561; Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. — К., 1916. — Т. 1. — С. 57; Коляда Г. І., Ісаєвич Я. Д. Друкарська справа на західноукраїнських землях: XVI—XVIII ст. // Книга і друкарство на Україні. — К., 1965. — С. 42—69; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 95—109; Коляда Г. И. Балабановские друкарни // Книга и графика. — М., 1972. — С. 152—166; Гусева А. А. Взаимосвязи украинских типографий конца XVI—первой половины XVII вв.: Проблема миграции типографских материалов // Федоровские чтения, 1973: Сб. науч. тр. / ГБЛ. — М., 1976. — С. 78—100; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. — М., 1974. — С. 12—13; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: XVI—перша

половина XVII ст.: Зб. док. — К., 1975. — Док. 48. — С. 80—82; Док. 53—54. — С. 87—89; Док. 62. — С. 97—98; Док. 76—77. — С. 128—133; Док. 79. — С. 134—135; Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. — М., 1981. — С. 30—36; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5. — С. 568—570; Огієнко І. І. Історія українського друкарства. — К., 1994. — С. 164—171.

Архіви: НБУВ. ІР, ф. І, од. зб. 2319—Б; ф. VI, од. зб. 3523; ф. XVIII, од. зб. 24—25; од. зб. 39; од. зб. 407; од. зб. 444.

Іконографія: УЗЕ. — Львів, 1931. — Т. 1. — С. 222; ЕУ: Словникова частина. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 84.

Л. Г. Рева.

БІДНОВ Василь Олексійович (псевд. і крипт. — В. Степовий, В. Широчанський; К.; 2.01.1874, с. Широке Херсонського пов. Катериносл. губ., тепер райцентр Дніпроп. обл. — 1.04.1935, Варшава, похований на православному кладовищі) — історик, архівіст, археограф, краєзнавець, громад. діяч.

Н. у сім'ї заможних селян. Дружина — Любов Євгенівна Біднова (дівоче — Жигмайло), учителька, письменниця, громад. діячка; під час сфальсифікованого процесу "Спілки визволення України" (1930) була засуджена.

Поч. освіту здобув у земській школі в с. Широкому, 1889 закінчив Херсон. духовне уч-ще, 1896 — Одес. духовну семінарію, 1902 — Київ. духовну академію, де студіював церк. історію під керівництвом проф. М. І. Петрова. З 1896 — учитель церковнопарафіяльної поч. школи та законоучитель земських шкіл у Миколаєві. 1902—03 викладав історію в Астраханській духовній семінарії, з липня 1903 — помічник інспектора і викладач Катериносл. духовної семінарії. Катериносл. період був найплідніщим у творчості Б., він успішно поєднував викладацьку роботу з наук. та громадсько-просвітницькою діяльністю. Досліджував історію церкви, історію запорозького козацтва та історію Катеринослава. Пріоритетним було вивчення історії православної церкви в Україні взагалі й на Катеринославщині зокрема. У 1908 в Катеринославі видано монографію "Православна церква у Польщі та Литві (по Volumina Legum)", яку Б. захистив як магістерську дисертацію (1909). У книзі досліджується історія православної церкви на землях України, що входили свого часу до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, роль козацтва як захисника православної віри. Разом з А. Синявським, Д. Дорошенком, В. Ма-

шуковим, Я. Новицьким, Д. Яворницьким Б. був одним з найактивніших діячів Катериносл. вченої архівної комісії (1906—1909 — секретар цієї комісії), досліджував місцеві архіви, передусім консисторський, губернського правління та Самарського Пустинно-Миколаївського військ. монастиря, внаслідок чого на сторінках "Летописи" комісії (ЛЕУАК) було надруковано понад 30 його статей (огляди архівних збірок, публікація знайдених документів, історіографічні розвідки). Б. — фундатор катериносл. єпархіального церковно-археологічного к-ту (1911), член полтав. історико-археологічного к-ту, Укр. наукового т-ва у Києві, церковно-істор. і археологічного т-ва при Київ. духовній академії, почесний член ради музею ім. О. Поля у Катеринославі. Разом з дружиною стояв біля витоків катериносл. т-ва "Просвіта" (писар, член ради, голова), друкувався в її органі — часописі "Дніпрові хвилі" (1910—13); належав до ТУПу. Після повалення царату Б. очолив відроджену катериносл. "Просвіту", редагував "Вісник катеринославського товариства «Просвіта»" (1917), укр. відділ газ. "Наше життя", керував у Катеринославі пед. т-вом, укр. пед. курсами, читав лекції з історії України на курсах українознавства, видавав популярні книжки з історії України. З жовтня 1918 — екстраординарний професор історії укр. церкви історико-філол. ф-ту Укр. державного ун-ту у Кам'янці-Подільському, з січня 1919 — декан богословського ф-ту цього ун-ту, член комісії з перекладу Біблії на укр. мову, голова Укр. пед. т-ва, голова Кирило-Мефодіївського братства, член кам'янець-подільської філії Укр. нац. союзу та кам'янецької громади партії соціалістів-федералістів. У листопаді 1918 брав участь у повстанні проти гетьманського уряду. Наприкінці 1920 разом з сином Арсеном опинився в Польщі, був інтернований, перебував у таборі в Ланцутові, де 1921 разом з ін. вченими заснував Нар. ун-т, був його ректором. У таборі в Щипьорні був одним з видавців "Релігійно-наукового вісника". З осені 1921 до весни 1922 викладав історію церкви у Кременецькій духовній семінарії. Влітку 1922 разом із сином Арсеном виїхав до Чехо-Словаччини, де до 1928 був професором історії укр. церкви УВУ в Празі, Укр. пед. ін-ту ім. М. Драгоманова та Укр. госп. академії у Подєбрадах. Один з ініціаторів створення в Празі Укр. історико-філол. т-ва (1923), його секретар (1923—29), член т-ва укр. культури, член управи музею визвольної боротьби України, співпрацював з НТШ у Львові. У 1929—35 — професор богословського ф-ту Варшавського ун-ту, секретар комісії для перекладу Біблії на укр. мову, співробітничав у часописах "Елпіс", "Духовний сіяч". В еміграції головну увагу приділяв історіографічним дослідженням, працював над книгою "Історики Степової України".

Тв.: Столетний юбилей Екатеринославской духовной семинарии (1804—1904). — Екатерино-

слав, 1904; Последний кошевой Запорожья П. И. Калнышевский // ЛЕУАК. — 1904. — Вып. 1; Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). — Екатеринослав, 1908; Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // ЛЕУАК. — 1908. — Вып. 4; Материалы для истории церковного устройства на Запорожье: Из архива Екатеринославской духовной консистории // Там же; Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // Там же. — 1910. — Вып. 6; Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии // Там же. — 1912. — Вып. 8; Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // Там же. — 1913. — Вып. 9; До історії Задунайської Січі // Україна. — 1914. — Кн. III; К истории бывших запорожских старшин и козаков // ЛЕУАК. — 1915. — Вып. 10; Запорозький зимівник. — Черкаси, 1918; Дніпрові пороги. — Катеринослав, 1919; Що читати з історії України. — Кам'янець-Подільський, 1919; Катеринослав, 1920; Церковна справа на Україні. — Тернів, 1921; "Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа" та його походження і значіння. — Прага, 1925; Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірний Українського університету в Празі, присвячений проф. Т. Г. Масарикові. — Прага, 1925. — Ч. I; Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу // Мазепа. — Варшава, 1938. — Т. 2. — Бібліографія праць Б. містить 114 позицій.

Літ.: Пам'яти професора Василя Біднова. — Прага, 1936; Біднов Василь // ЕУ: Словникова частина. — Львів, 1993. — Т. 1; Мицик Ю. А. Д. І. Яворницький і В. О. Біднов // Великий подвижник. — Дніпропетровськ, 1991; Ульяновський В. І. В. О. Біднов // УІЖ. — 1992. — № 10—11; "Найдорожче для мене зосталося там, коло Вас ...": Листи Василя Біднова до Дмитра Яворницького / Передм., публ. та коментар Ю. Мицика, С. Абросимової // Київська старовина. — 1993. — № 2; Ульяновська С., Ульяновський В. Автори "Української культури"// Українська культура: Лекції / За ред. Дмитра Антоновича. — К., 1993; Абросимова С. Людина духу та вищих, небуденних вимог: Життя і творчість Василя Біднова // Монастирський острів. — 1994. — № 2; Козленко О. На чужині // Вісник Широчанської районної ради народних депутатів. — 1994. — 5 лип.

Архіви: ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 394—400; ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 1092; Дніпропетровський історичний музей. ВР, ф. 10, оп. 1, спр. 955; ф. 23, спр. 65.

Іконографія: фото В. Біднова поч. XX ст. // ЕУ: Словникова частина. — Львів, 1993. — Т. 1.

С. В. Абросимова.

БІЛЯШІВСЬКИЙ Микола Федотович [Тодотович; крипт. і псевд. — Б., Б. Н., Н. Б.; М. Кня-

жевич, П. Погорянський та ін.; 12 (24).10.1867, м. Умань, тепер Черкас. обл. — 21.04.1926, Київ] — археолог, етнограф, мистецтвознавець, музеєзнавець, культурно-громад. діяч, почесний академік Укр. АМ (1918), дійсний член УАН (1919), один із засновників і перший директор Київ. художньо-промислового і наук. музею (1902—23).

Н. в сім'ї священика. Середню освіту здобув у 2-й київ. гімназії, вищу — на юридичному ф-ті Київ. ун-ту 1887—91 (випускні іспити склав у Новоросійському ун-ті в Одесі 1891), а також у Моск. ун-ті (1892—93) як вільний слухач природничого ф-ту. Захоплювався колекціонуванням предметів старовини, зазнав впливу відомих учених, музейників, краєзнавців, зокрема завідувача Київ. церковно-археологічного музею М. І. Петрова, професорів Київ. ун-ту історика й археолога В. Б. Антоновича, мистецтвознавця А. В. Прахова, проф. Моск. ун-ту антрополога і географа Д. М. Анучіна, членів гуртка київ. нумізматів С. В. Боділевського, К. В. Болсуновського, О. Ф. Новицького та ін.

Працював у архівах Москви, Варшави (1892—97), що дозволило ввести до наук. обігу досі невідомі матеріали з історії України. Ще у студентські роки (з 1888) почав самостійні археологічні дослідження. Проводив розкопки давньоруських пам'яток на горі Киселівці у Києві, ранньослов'ян. могильника в урочищі Остроня на Волині, дюнних стоянок на узбережжі Дніпра, Зх. Бугу, могильника латенської культури у с. Люшині біля Варшави (1898) та ін. Найзначнішим стало відкриття у 1891—93 на городищі Княжа гора біля Канева літописного міста Родні, де було виявлено цінні знахідки 10—13 ст. З 1888 — співробітник та член редакції часопису "Киевская старина". У 1899 з метою налагодження планових археологічних обстежень на території всієї України, координації зусиль фахівців створив при "Киевской старине" окремий відділ і, відповідно, додаток — "Археологическая летопись Южной России". Згодом він перетворився на самостійний журнал, перше в Україні спеціалізоване наук. періодичне видання, яке редагував і видавав Б. протягом 1903—05. На думку Д. І. Багалія, "Археологическая летопись Южной России" об'єднала археологічні сили країни і відіграла для неї ту саму роль, що й Археологічна комісія для всієї Росії. Б. залучив до видання багато науковців і краєзнавців-аматорів. Особливу наук. вартість мали щорічні огляди археологічних

розкопок. Результатом узагальнення цих матеріалів була програмна стаття Б. "Найближчі завдання археології Півдня Россії", в якій не тільки викладено основні завдання обстеження регіонів України на найближчі роки, а й поставлено низку нових для тогочасної археології проблем.

Під час перебування у Варшаві (1893—97) Б. прийняв пропозицію барона Ф. Р. Штейнгеля очолити роботу по заснуванню його приватного музею у с. Городку на Волині. Розроблена Б. програма цього закладу була першою в історії укр. музеєзнавства спробою наук. підходу до організації музеїв і планування їхньої діяльності. У 1895—1914 Б. майже щороку приїздив до Городка, проводив археологічні й етнографічні обстеження районів Волині, здійснював безпосереднє керівництво музеєм. У 1897—1902 у Києві Б. активно включився у роботу по організації міського музею, яку почало Т-во старожитностей і мистецтв. 19.02.1902 Б. обраний директором Київ. міського музею старожитностей і мистецтв (з 1904 — Київ. художньо-промисловий і наук. музей). Обіймаючи цю посаду майже до кінця життя, Б. проявив себе справжнім подвижником музейної справи, фахівцем високого наук. рівня й організаторських здібностей. Саме завдяки цьому в умовах відсутності постійного фінасування в царській Росії, в тяжкі роки громадян. війни й екон. розрухи музей не тільки вижив, а й набув значення провідного в Україні.

Ще у 1900 Б. розробив програму Київ. музею, в якій обгрунтував його структуру, напрями діяльності й основне завдання — "в пам'ятках подати культурно-історичний образ України, починаючи з передісторії і закінчуючи сучасною добою". Маючи на меті створити "справжній національний музей цілої України", Б. розгорнув активну збиральницьку і дослідницьку роботу, яка набула дійсно всеукр. масштабу. Враховуючи, що археологічний відділ музею було закладено колекцією В. В. Хвойки, Б. зосередив основну увагу на зразках нар. побуту, матеріальної культури, народнопоетичної й худож. творчості. Всього було зібрано бл. 30 тис. експонатів. Нині основна частина колекцій музею входить до складу трьох провідних музейних закладів України — Нац. музею історії України, Нац. худож. музею, Держ. музею укр. нар. декоративного мистецтва.

Б. один з перших обгрунтував право на існування не тільки укр. професійного, а й нар. сел. мистецтва, "мужицьких виробів". З метою популяризації й залучення до музейного зібрання цих пам'яток нац. культури були організовані виставки кустарних промислів (1900, 1906, 1911); ювілейна виставка до 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка, експонати якої згодом увійшли до складу Держ. музею Т. Г. Шевченка у Києві. Як організатор і наук. консультант Б. охоче надавав допомогу науковцям і краєзнавцям-аматорам, а також музейним закладам Черніго-

ва, Полтави, Києва, Львова, Рос. музею у Петербурзі — у створенні етнографічного відділу та ін. Б. брав активну участь в роботі Попереднього музейного з'їзду у Москві (1912), де висунув важливі на той час проблеми стосовно соціальних функцій, структури зібрань, фінансування і координації діяльності провінційних музеїв. Б. активно співпрацював із науковцями, діячами культури усієї Росії, закликав до використання загальноєвроп. досвіду у розбудові музейної справи в Україні. Входив до складу багатьох наук., мистецьких і краєзнавчих т-в: київських — церковно-археологічного, старожитностей і мистецтв, Укр. наукового, Історичного Нестора-літописця, охорони пам'яток старовини і мистецтва, грамотності й ін.; Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, Одеського т-ва історії та старожитностей, Т-ва дослідників Волині у Житомирі та ін., а також російських — археологічного, нумізматичного, природознавства, антропології та етнографії при Моск. ун-ті тощо.

Загальний внесок Б. у розвиток укр. музеєзнавства був досить значним як у галузі практичної роботи із заснуванням музейних закладів, підготовки науково обгрунтованих програм їхньої діяльності, так і розробки основних підходів до реорганізації музейної справи країни на наук. засадах.

У 1906 Б. був депутатом І-ї Держ. думи від Київ. губернії, входив до складу укр. думської громади й фракції автономістів-федералістів. Чітка громадсько-політ. позиція простежувалася упродовж усього життя вченого. Постійний учасник всерос. археологічних з'їздів (у Москві, Вільно, Ризі, Києві, Харкові, Катеринославі), він відмовився від дальшої участі в них на знак протесту проти дискримінації укр. вчених та укр. мови. У квітні 1917 на Всеукраїнському національному конгресі обраний до Центральної Ради.

Одним з важливих напрямів діяльності вченого був пам'яткоохоронний. Б. — один із засновників Київ. т-ва охорони пам'яток старовини і мистецтва (1910), член журі чотирьох іменних міжнар. конкурсів на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві (1908—14). Під час Першої світової війни як представник К-ту Південно-Західного фронту Всерос. союзу міст був направлений до Галичини і Буковини з метою урятування пам'яток історії та культури. У 1917—18 — комісар по охороні пам'яток Києва і Київ. губернії, голова ради Центр. к-ту охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, утвореного Центр. Радою; голова відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Генерального секретарства народної освіти УНР, автор проекту першого закону Укр. республіки про охорону пам'яток історії, культури та мистецтва; голова відділу охорони пам'яток Головного управління мистецтв та нац. культури Укр. держави; член Культурної комісії Укр. мирної делегації на переговорах урядів Укр. держави та РРФСР, що велися в Києві відповідно до ухвал Брестської

угоди; у 1919 — зав. музейного відділу Всеукр. к-ту охорони пам'яток мистецтва і старовини. Брав активну участь у роботі комісій і комітетів з питань збереження і реставрації пам'яток церковної старовини (Андріївської церкви, Софійського собору й ін.), повернення історико-культурних цінностей укр. народу, що у різні роки і з різних причин були вивезені до Росії. Відігравав помітну роль у мистецькому житті України зазначеного періоду. 26.04.1918 обраний почесним академіком Укр. АМ, з 1919 — завідувач етнографічної секції відділу мистецтв Нар. комісаріату освіти. Брав участь в організації Нац. зразкового театру (був його консультантом з мистецько-етнографічних питань). З метою відродження нар. декоративно-ужиткового мистецтва й промислів ще у 1906 заснував і очолив Київ. кустарне т-во. У 1913 був інспектором Київ. художньо-промислових шкіл. Свою останню музейну виставку в 1925 також присвятив традиційним нар. промислам — межигірським виробам, які почав збирати одним із перших в Україні.

Наук. інтереси останнього періоду життя Б. значною мірою зосереджувалися на проблемах археології та праці в УАН—ВУАН. 31.05.1919 став одним з перших академіків УАН по кафедрі укр. археології. Був головою та членом Археол. комітету (1919—23), головою Комісії для складання археол. карти України (1919—20), членом ВУАК (1924—25). У 1925 здійснив свої останні розкопки на поселенні трипільської культури у с. Борисівці (нині Вінницької обл.), які розпочав ще на початку 1900-х років. У науковому доробку вченого понад 300 праць і публікацій, що охоплюють досить широке коло проблем археології, етнографії, мистецтвознавства, нумізматики й ін. галузей знань. Він стояв біля витоків української академічної науки, краєзнавства, пам'яткоохоронної справи. Оцінюючи загальний внесок Б. в історію української культури, М. Грушевський відзначав передусім його плідну діяльність по дослідженню і збереженню укр. побутової старовини й народного мистецтва, а також заснуванню першого національного музею.

Помер 21.04.1926. Згідно із заповітом вченого тіло його було перевезено до Канева і поховано за 2 версти від могили Т. Г. Шевченка на Княжій горі — місцевості, наук. дослідженню якої Б. присвятив багато років життя.

У 1968 одну з вулиць Ленінгр. р-ну м. Києва було названо його ім'ям. У 1987 встановлено скульптурний пам'ятник у Києві перед будинком Нац. худож. музею та меморіальну дошку у Каневі (скульптор А. Кущ).

Тв.: Могильник в ур. Остроня близ г. Заславля Волынской губ. // КС. — 1888. — № 10; Монетные клады Киевской губернии. — К., 1889; Княжа Гора // КС. — 1890. — № 12; Следы первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева // КС. — 1890. — № 4; Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. —

К., 1898; К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусства // КС. — 1900. — № 3; Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах реки Западный Буг в среднем его течении // Тр. XI Археологического съезда. — М., 1901; Ближайшие задачи археологии Юга России // КС. — 1903. — № 1; Виставка "Народне мистецтво Буковини і Галичини". — К., 1917; Наші національні скарби. — К., 1918; Справа українського мистецтва. — К., 1918; Виставка українських мистецтв. — К., 1923; Борисівське городище // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Вип. 1.

Літ.: Багалій Д. І. Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського // Записки історико-філол. т-ва ВУАН. — К., 1926. — Кн. IX. — С. 1—10; Вінницький А. М. Т. Біляшівський, його життя та музейна робота. — К., 1926; Грушевський М. М. Ф. Біляшівський: Некролог // Україна. — 1926. — Кн. 2—3. — С. 237—239; Курінний П. Академік М. Т. Біляшівський як археолог. — К., 1926; Щербаківський Д. М. Ф. Біляшівський і українське мистецтво // Записки історико-філол. відділу ВУАН. — 1926. — Кн. 9. — С. 39—40; Мощенко К. Академік М. Біляшівський як музейний робітник // Укр. музей. — К., 1927. — Ч. 1. — С. 3—12; Кілієвич С. Академік М. Ф. Біляшівський — засновник Державного істор. музею УРСР // Архіви України. — 1967. — № 6. — С. 15—21; Бахмат К. П. До століття з дня народження М. Ф. Біляшівського // Археологія. — 1969. — Т. 22. — С. 241—245; Адаменко А. Г. Материалы личного архива Н. Ф. Беляшевского // Рукописные фонды ЦНБ им. Вернадского АН УССР. — К., 1989. — С. 18—23; Біляшівський Б. "Наш добрий і певний товариш" // Україна. — 1991. — № 21, 22, 23; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 68—69.

Архіви: НБУВ. ІР, ф. XXXI; Фонди Нац. музею історії України, РД 3925—3935; ЛД 1050—1053.

В. О. Горбик,
Е. М. Піскова.

БОБРИНСЬКИЙ Олексій Олександрович (15.05.1852, Петербург — 1927, Ніцца, Франція) — землевласник, промисловець-цукрозаводчик, громад., політ. і держ. діяч, сенатор, археолог і меценат, граф.

Походив з відомого в Україні і Росії аристократичного роду, започаткованого Олексієм Григоровичем Бобринським (1762—1813), позашлюбним сином імператриці Катерини II і графа Григорія Орлова. Онук Олексія Олексійовича Б. (1800—68) — громад. діяча, одного із засновників цукрової промисловості в Україні; син Олександра Олексійовича Б. (1823—1903) — відомого генеалога, петерб. губ. предводителя дворянства. Здобув вищу юрид. освіту в Петерб. ун-ті. З молодих років виявив великий аматорський інтерес до археологічних досліджень, згодом досяг у них професійного рівня. З 1886 як любитель старовини, меценат і здібний організа-

тор очолював Імператорську археологічну комісію в Петербурзі — головну на той час установу археологічної науки в Рос. імперії. Завдяки зусиллям Б. на неї було покладено функції контролю за проведенням розкопок на держ., міських і селян. землях. Б. спрямовував діяльність археологічної комісії головним чином на організацію досліджень скіфо-античної спадщини на теренах України. Особисто здійснив масштабні розкопки бл. 600 курганів і поселень бронзового і скіфського часів на Черкащині, де були його маєтки. Досліджував також Херсонес Таврійський. Був краєзнавцем і нумізматом. Зібрані під час розкопок в Україні археологічні колекції передав у приватний музей м. Сміла та заснований за його участю 1904 Київ. художньо-промисловий і наук. музей.

Б. відігравав визначну роль у дворянсько-монархічному русі в Росії. Починаючи з 1884, протягом багатьох років обирався предводителем дворянства у Петерб. губ., був головою Петерб. міської думи. З травня 1906 до кінця 1912 — голова Постійної ради Об'єднаних дворянських т-в, опори рос. монархічного консерватизму. Б. був близьким до царя Миколи II, чимало зробив для підготовки в країні широкомасштабної "столипінської" аграрної реформи, здійснення держ. перевороту 3 червня 1907, підтримки курсу рос. самодержавства на ліквідацію завоювань революції 1905—07. У 1907—12 Б. — депутат III Держ. думи від Київ. губ. Відігравав у ній досить помітну роль серед крайніх правих, вів непримиренну боротьбу проти ліберальної і демократичної опозиції. Працював у парламентських комісіях, зокрема — бюджетній, по нар. освіті. З.1.01.1912 призначений Миколою II членом верхньої палати парламенту — Держ. ради. Напередодні Першої світової війни очолив раду Рос.-англ. банку. Під час війни обіймав посаду товариша міністра внутрішніх справ. Призначений у 1916 ненадовго міністром землеробства, Б. рішуче відстоював інтереси народників, боровся проти держ. регулювання цін на продовольство.

Після 1917 брав участь у роботі монархічної "Ради державного об'єднання Росії". У 1919 виїхав за кордон, де відігравав значну роль у монархічному емігрантському русі.

У багатьох вітчизняних і зарубіжних виданнях деякі факти біографії Б. помилково приписували іншому представникові цього роду — Володимиру Олексійовичу Б. (1868—?).

Тв.: Курганы и случайные археологические находки вблизи местечка Смелы. — СПб., 1887—1901. — Т. 1—3; Херсонес Таврический; Родословная графов Бобринских. — Смела, 1901; Дневник А. А. Бобринского // Красный архив. — 1928. — № 1.

Літ.: Русский биографический словарь. — СПб., 1908. — Т. 3; Археологическая деятельность графа Бобринского // Исторический вестник. — 1911. — № 3. — С. 1060—1062; Аврех А. Я. Царизм

и IV Дума. — М., 1983; Кризис самодержавия в Росии (1895—1917). — Л., 1984; Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1907—1914 гг. — М., 1990; Ковалинский В. Меценаты Киева. — К., 1998. — С. 45, 110, 362, 370.

В. І. Попик.

БОДЯНСЬКИЙ Олександр Всеволодович (23.09.1916, х. Петропіль Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ., тепер с. Петропіль Запорізького р-ну Запорізької обл. — 27.02.1992, там же) — археолог, краєзнавець.

По батьківській лінії — праправнук Павла Ілліча Бодянського, прилуцького збирача старожитностей, редактора "Полтавских губернских ведомостей". Батько — Всеволод Костянтинович, походив з дворян; мати — Ганна Родіонівна, селянка; дружина — Ганна Корніївна; діти — сини Володимир (помер 1993) і Віктор.

Середню освіту здобув в Августинівській серед. школі (Запорізький р-н), до 5-го курсу навчався на історичному ф-ті Дніпроп. ун-ту (1948).

З 1929 і до кінця життя займався археологією. З 1931 був близький до Д. І. Яворницького, з яким його пов'язувала творча дружба і теплі дружні стосунки. Останній в листах називав Б. "дорогий синку", "дорогий синашу" і на знак особливої довіри подарував йому у 1940 свій знаменитий дубовий ціпок. У 1934—36 працював лаборантом у музеї Дніпробуду (Запоріжжя). 1943—45 — учасник Великої Вітчизняної війни. В 1946 — співробітник Дніпроп. істор. музею. В 1946—76 — старший лаборант Ін-ту археології НАН України, 1977—92 — співробітник Запорізького обл. краєзнавчого музею.

Б. був унікальним "розвідником" археологічних пам'яток. На його рахунку сотні виявлених і введених у наук. обіг археологічних об'єктів у Надпоріжжі і Нижньому Подніпров'ї. На території Запорізької, Дніпроп., Херсон. областей він виявив стародавні стоянки кам'яного віку, поселення і могильники епохи бронзи і раннього залізного віку, середньовіччя, козацтва. Б. — першовідкривач пам'яток, які стали хрестоматійними і увійшли до всіх підручників і довідників з археології: мустьєрська стоянка біля скелі Орел і енеолітичний могильник поблизу с. Петро-Свистунового, Лисогірський неолітичний могильник, Капулівський енеолітичний могильник, могильник черняхівської культури поблизу с. Військового та ін.

У фондах Ін-ту археології збе-

рігаються його звіти, починаючи з 1946. Б. — автор бл. 40 розвідок, заміток, повідомлень, статей з археології і стародавньої історії. Він зібрав і передав до Запорізького обл. краєзнавчого музею, Дніпроп. істор. музею, Історико-культурного заповідника на о. Хортиця, Ін-ту археології НАН України (фонд № 3) колекції предметів різних епох і культур. Відкриті Б. пам'ятки лягли в основу наук. статей, дисертацій, монографій багатьох археологів.

Тв.: Мустьерская стоянка у скалы Орел // КСИА АН УССР. — К., 1960. — Вып. 9. — С. 117—122; Лысогорский неолитический могильник // Там само. — К., 1961. — Вып. 11. — С. 32—37; Раскопки могильника в с. Войсковом // АИУ. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 37—39; Енеолітичний могильник біля с. Петро-Свистунове // Археологія. — К., 1968. — Т. 21. — С. 117—125; Вовнигский второй поздненеолитический могильник // Неолитические памятники Степной Украины. — Донецк, 1992. — 48 с. (у співавторстві).

Літ.: Череватенко Л. В. Яким голосом озветься земля? // Вітчизна. — 1976. — № 7. — С. 174—188; Сушко К. І. Повернення // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — Вып. 3. — С. 191—194.

З. Х. Попандопуло,
С. М. Ляшко.

ГОРБАЛЬ Кость Гаврилович (псевд. і крипт. — K. H. Rumer; Гль; K. h.; 29.05.1836, Тисмениця, тепер смт Івано-Франк. обл. — 14.

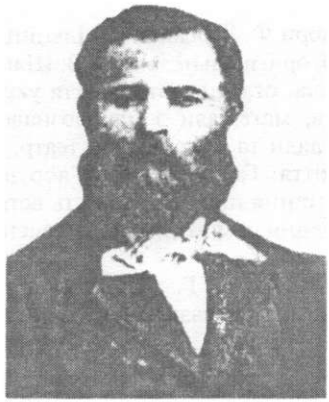

01.1903, м. Перемишль, тепер Пшемисль, Польща) — педагог, поет, журналіст, редактор.

Н. у сім'ї кушніра. Мати — Меланія, походила з роду Юркевичів. Дружина — Людвика, з роду Табачинських (з 1883).

Навч. приватно у дяка в т. з. духовній академії. 1853 вступив до Станіславської гімназії. Продовжував навчання в Чернівцях. Взимку 1861, склавши іспит зрілості, вступив на філос. Відділення Львів. ун-ту. Вивчав природничі науки та укр. л-ру. 1863—64 отримав абсолюторію — документ про закінчення університетських студій. Працював помічником гімназійного вчителя у Чернівцях. У 1865 редагував і видавав укр. літературно-наук. журн. "Нива" (вийшло 20 номерів), де вперше опубліковано під псевд. Гетьманець вірші М. Старицького, деякі оповідання і драм. фрашка Ю. Федьковича, твори А. Міцкевича у перекладі В. Навроцького. 1867 разом з Федором Заревичем видавав політ. газ. "Русь" (вийшло 75 номерів). "Русь" друкувала літ.

твори Ф. Заревича, В. Ільницького, оригінальні дописи В. Шашкевича, огляди театр. життя українців, матеріали з народознавства, огляди та інформацію театр., літ. життя. Газета першою порушила питання про необхідність встановлення пам'ятника Т. Шевченку у Львові.

1868—77 Г. працював помічником гімназійного учителя у Тернополі. Склавши екзамени з укр. і польс. мов для реальних шкіл і німецької — для гімназій, отримав місце постійного учителя реальної школи (а згодом — гімназії) у Стриї (1877—91). 1883 Г. отримав титул професора. У січні 1891 переїхав на роботу до гімназії в Перемишлі, де і помер.

Письменницьку діяльність Г. почав 1861, видавши у Чернівцях разом з А. Кобилянським дві брошури: "Slovo na slovo do redaktora «Slova»", написана нар. мовою і латин. буквами з чеським правописом. У ній йдеться про можливість вживання саме цього правопису для укр. мови і, як приклад, вміщено кілька поезій маловідомого ще тоді поета Осипа Юрія Федьковича; "Holos na holos dlia Halycyny", де Г. виступив з досить гострою критикою галицько-укр. духовенства. Ці дві брошури були немов першими ластівками народовського руху з чисто нар. мовою і з радикально-фонетичним чеським правописом для укр. мови, а також із зародками філос. і соціального радикалізму, відзначав І. Я. Франко. Г. — автор статей "Відносини між поетами й суспільністю", "Відчит про М. Шашкевича" (обидві видано 1904), "Як повстають пом'якшені приголосні у польській та українській мовах" (1881), "Різниця в пом'якшенні приголосних у польській та українських мовах" (1881). У 1904 О. Барвінський впорядкував і в основному опублікував у газ. "Руслан" творчу спадщину Г. Це, зокрема, автобіографічні оповідання "Мати", "Виїзд на посаду", "Три брати шукають долі" (усі — видано 1904), "Споминів з молодих літ" (1887) та політ. начерки "Осьвідомлюванє народу, поділ праці", "Дещо про відмову наших "раскольників" до своїх другів і ревнителей «русскова діла»", "Політичні роздумування". Серед його рукописних матеріалів в архіві Барвінських зберігається переклад польс. мовою оповідання Марка Вовчка "Одарка" та ін. Незавершені твори, нотатки, листи.

Г. мав великий талант і до сатири — це гумористично-сатиричні фейлетони, друковані без підпису в "Ділі" під заголовком "Під неділю".

Особистими знайомими Г. були В. М. Білозерський, Ю. А. Федькович, І. Я. Франко, К. Г. Климкович, П. Свєнціцький, Д. Танячкевич, О. І. Левицький. 1861 почалося знайомство і листування з Ю. А. Федьковичем. У жовтні 1862 Ю. А. Федькович разом з листом надіслав поему "Новобрачник", яку присвятив своєму другові. Ще за життя Г. листи Ю. А. Федьковича і названа поема були опубліковані у літературно-наук. журн. "Зоря". Тоді ж і познайомився з І. Я. Франком, який кілька разів

відвідав його вдома, був захоплений його б-кою, багатою на рідкісні видання укр. письменства 1-ї половини 19 ст. З О. Барвінським підтримувала зв'язки дружина Г. Згодом вона передала йому рукописи чоловіка.

Зі спогадів учня, адвоката і громад. діяча В. Охримовича: "Був се чоловік середнього росту, присадкуватий, доволі товстий: волосся на голові чорне, досить довге, гладко догори зачесане, чоло високе, брови чорні, очі сині, лице повне, рум'яне, ніс невеликий і рівний, уста повні, волосся на лиці і бороді довге, сильно шпаковате, запущене природно в повну, округлу бороду, рідко коли підстригану і звичайно занедбану. Вираз лиця серйозний... Образ його душі був би такий: дуже велика інтелігенція, але слаба воля; незвичайна здібність до теоретичної конструкції та аналізу, зате слабий зміст практичний, добра пам'ять, бистре і вірне помічуванє; дуже велика начитаність, але дуже слаба продуктивність. При тім був то чоловік чесний, одвертий, правдомовний, скромний, ретельний і дуже людяний, однак іноді любив немилосердно кепкувати та іронізувати з людських гріхів і слабостей". Фотографію Г. опублікував у своїх спогадах О. Барвінський.

Г. — один з когорти діячів укр. відродження 60-х років 19 ст., залишив помітний слід у духовному житті Галичини. Він, за словами І. Франка, "... належав до тих рідких людей, що з бур життя, в яких зламалась їх енергія, все-таки виносять золоте серце та щиру прихильність до чоловіка й його змагань ...". Його журналістська, пед. та громад. діяльність була спрямована на піднесення нац. свідомості укр. народу.

Літ.: УЛЕ. — К., 1988. — Т. 1. — С. 459—460; Федькович Ю. Листи до Костя Горбаля: 1—8 (1862—1867) // Зоря. — 1892. — № 17. — С. 333—339; 1889. — № 27, ч. 8; Кость Горбаль: Посмертна згадка // Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за рік шкільний 1902/3. — Перемишль, 1903. — С. 75—76; Кость Горбаль: Посмертна згадка // Діло. — 1903. — № 3. — С. 3; Барвінський О. Письменська спадщина бл. п. Костя Горбаля // Руслан. — Львів, 1904. — № 232—256, 258—259, 264; Його ж. Спомини з мого життя. — Львів, 1912—1913. — Ч. 1—2. — С. 83; Охримович В. Спомини про Костя Горбаля // Діло. — 1912. — Ч. 6. — С. 67; Олесницький Є. Сторінки з мого життя. — Львів, 1935. — Ч. 1. — С. 61—64; Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. — К., 1958; Франко І. Кость Горбаль // Франко І. Зібрання творів: В 50-ти т. — К., 1981. — Т. 34. — С. 368—370; Його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Там само. — К., 1984. — Т. 41; Трегуб М. Кость Горбаль — журналіст, педагог, письменник // Українська педагогіка: історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук.-теор. конф. (9—10 грудня 1993 р.). — Львів, 1993. — С. 243—246; Качкан В. Корифей українського руху // Вперед (м. Тисмениця Івано-Франківської

обл.). — 1993. — 11 верес.

Архів: ЛНБ. ВР. — ф. 11, спр. 968, лист від 9. XI. 1877; ф. 11, спр. 969; ф. 11, спр. 4152.

М. М. Романюк,
М. М. Трегуб.

ГРУШЕВСЬКА Катерина Михайлівна (крипт. — К. Г.; 21.06. 1900, Львів — 30.03.1943, Темлаг) —етнолог, соціолог, фольклорист, перекладач.

Н. в сім'ї видатного укр. вченого-історика, академіка ВУАН (з 1923) та АН СРСР (з 1929) М. С. Грушевського і Анни Марії Сильвестрівни Вояківської — педагога, перекладача, громад. діячки. Представниця відомої у 18 ст. духовної родини Грушів, єдина дитина Михайла Сергійовича і Марії Сильвестрівни Грушевських.

Поч. освіту через вроджене захворювання (туберкульоз) здобувала вдома, під керівництвом батька і матері. Її домашня освіта не поступалася будь-якій елітарній: вона вільно володіла франц., англ., нім., італ., польс. мовами, мала неординарні здібності до малювання і неабияку працьовитість, багато читала, цікавилася історією, літературою, нар. Творчістю.

Навч. (1917—18 як вільний слухач) на юрид. ф-ті Київ. нар. укр. ун-ту. З 1918 побачили світ її перші наук. публікації в "Літературно-науковому віснику", вона стала членом київ. т-ва "Просвіта".

Під час еміграції родини Грушевських за кордон (1919—24) Г. навч. у Женевському ун-ті (осінь 1919—весна 1920), студіюючи держ. право та сусп. економіку; допомагала батькові у заснуванні Укр. соціологічного ін-ту, була секретарем цієї установи і як аспірантка відвідувала заняття семінару з питань первісної культури; була членом "Віденського комітету помочі голодним України" (створений 1921), відповідаючи за листування з київ. та львів. філіями та своєчасне відправлення посилок; брала найактивнішу участь у перекладі, редагуванні, підготовці до друку книг М. С. Грушевського "Коротка історія України", "Антологія української літератури" (франц. мовою) та "Початки громадянства (Генетична соціологія)." (укр. мовою). Вчителем, наставником і наук. керівником Г. був батько. Результатом її наук. занять була перша самостійна етнографічна праця "Примітивні оповідання, казки і байки Африки й Америки" (Київ; Відень, 1923).

Після повернення на батьківщину (1924) Г. стала штатним співробітником Культурно-істор.

комісії та Комісії істор. пісенності при н.-д. кафедрі історії України ВУАН, а з 1925 очолила роботу Кабінету примітивної культури УАН. Продовженням студій в галузі вивчення творчості первісних народів була книга "З примітивної культури: розвідки і доповіді Катерини Грушевської" (1924). 1925—27 — роки найбільшого її творчого піднесення. Керівництво "екскурсійною етнографічною роботою", інтенсивне наук. листування, рецензування зарубіжних видань для журн. "Україна", викладання короткого курсу методології збирання етнографічного матеріалу та проведення (спільно з М. С. Грушевським та Ф. Я. Савченком) занять, присвячених "мисленню примітивного людства", на семінарі при н.-д. кафедрі історії України — неповний перелік навантажень Г. того часу. Протягом 1926—27 вона брала участь у дослідженні таких тем: "Огонь — його роля в економічнім і соціальнім побуті", "Народний сонник", "Вживання голого тіла як магічного засобу в жіночім господарстві", "Українське старецтво як професійний носій української пісні". Результати дослідницької і збиральницької роботи оприлюднювалися на шпальтах "України" та наук. щорічника "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" (1926—29, редактор — Г.). На сторінках журналу надруковано 16 її рецензій на українські та зарубіжні видання, 3 програми-питальники та 15 наукових розвідок: "Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням" (1926, вип. 1), "До соціології старцівства" (1926, вип. 3), "З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства" (1927, вип. 1—3), "На бічних стежках кобзарського епосу ("Дума про Чабана" — причинок до питання про пародії на кобзарські думи)" (1929, вип. 2) та ін.

Завдяки зусиллям та наполегливій праці Г. побачив світ 1-й том корпусу укр. нар. дум (1927), що й досі є єдиним наук. виданням. У передмові (розвідка "Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку") Г. зробила грунтовний аналіз збирання і публікації текстів дум, розкрила методи консервації дум, приділила велику увагу долі кобзарів та лірників — живих носіїв думової традиції.

Г. було обрано дійсним членом НТШ у Львові (2.07.1927). Серед 36-ти укр. членів філол. секції НТШ, досвідчених учених (Л. Білецький, Я. А. Гординський, В. В. Дорошенко, С. О. Єфремов, З. Кузеля, І. Н. Огієнко та ін.) і 27-ми "членів-чужинців" (О. Брікнер, Ю. Горак, А. Мазон, Л. Нідерлє та ін.) вона була єдиною жінкою і молодшою за всіх.

1927—28 Г. перебувала в 6-місячному закордонному відрядженні до Франції, Німеччини та Австрії з метою ознайомлення з найновішими дослідженнями первісної культури й фольклору. Вона відвідала Франц. етнологічний

ін-т, Паризьке т-во американістів, взяла участь у роботі Франц. т-ва славістів тощо. Перебування Г. у Парижі, Берліні, Відні сприяло розвиткові різних форм творчих і наук. контактів між дослідниками цих країн і укр. науковцями.

1931 Г. разом з батьком змушена була виїхати до Москви, ставши найпершою помічницею йому в наук. роботі. Після його смерті цілком віддалася збиранню та редагуванню наук. спадщини М. С. Грушевського. Впродовж 1934—36 Г. була співробітницею Історико-археографічного ін-ту, Ін-ту історії матеріальної культури, Ін-ту л-ри. За дорученням Ін-ту л-ри підготувала до друку 10-й том "Історії України-Руси" та 5-й том "Історії української літератури". Власну наук. роботу (зокрема підготовку наступних томів укр. дум) було відкладено.

10.07.1938 Г., яка перенесла загострення туберкульозу, кинули у застінки НКВС. Суд, що відбувся 15—16.04.1939 року, визнав її винною у посібництві антирад. діяльності укр. націоналістичної орг-ції і засудив до позбавлення волі у виправно-трудовому таборі терміном на 8 років із поразкою в політ. правах на 5 років та з конфіскацією особистого майна. Подану до Верх. Суду СРСР апеляцію було відхилено. Покарання Г. відбувала в таборах Магаданської обл., у Владивостоці, Уфі, Новосибірську. У документах кримінальної справи Г. зазначено, що померла вона 30.03.1943 в Темлазі. 30.07.1959 військ. колегія Верх. Суду СРСР відмінила вирок щодо Г., а справу припинила "за відсутністю складу злочину".

Тв.: З сучасної політичної літератури (О. Шульгин, Дм. Донцов) // ЛНВ. — 1918. — Т. 71, кн. 4—6. — С. 172—176; Воєнні теми в нашій літературі // ЛНВ. — 1919. — Т. 74, № 2. — С. 231—234. — Рец. на кн.: Поліщук К. Серед могил і руїн: Нариси і оповідання // ЛНВ. — 1918. — Т. 72, кн. 12. — С. 248—250; Примітивні оповідання, казки й байки Африки та Америки / Зладила Катерина Грушевська. — К.; Відень, 1923. — 192 с.; З примітивної культури: Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / Передм. М. Грушевського. — К., 1924. — 24 с.; Остання стаття Франка про Шевченка // Україна. — 1925. — Кн. 1—2. — С. 5—9; Дума про пригоду на морі Поповича: Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1926. — Вип. 1—2. — С. 1—35; Спроба соціологічного об'яснення народньої казки (З приводу книги: P. Saintyves Les contes de Perrault et les reits paralleles. Leurs origines. Outumes primitives et liturgies populaires. — Paris, 1923) // Там само. — 1926. — Вип. 1—2. — С. 96—112; До соціології старцівства // Там само. — 1926. — Вип. 3. — С. 125—131; На бічних стежках кобзарського епосу: "Дума про Чабана" — причинок до питання про пародії на кобзарські думи // Там само. — 1929. — Вип. 2. — С. 13—50; З етнографічної праці 1880-х років: До листування П. Марти-

новича і В. Горленка // Науковий збірник за 1929 р. Записки Істор. секції ВУАН. — Т. 32. — С. 137—152; Українські народні думи. — Т. 1: Тексти № 1—13 і вступ К. Грушевської. — К.: Вид-во АН УРСР, 1927. — 397 с.; Українські народні думи. — Т. 2: Тексти № 14—33, передм. К. Грушевської. — Х.; К.: Пролетар, 1931. — XXX, 304 с.

Літ.: Катерина Грушевська // ЕУ: Словникова частина. — Л., 1993. — Т. 2. — С. 453; Малик Я. Й. Катерина Грушевська: Текст лекції з курсу політичної історії України. — Л.: ЛДУ, 1991. — 32 с.; Малик Я. Катерина Грушевська // Укр. історик. — 1991—1992. — Ч. 110—115. — Т. 28—29. — С. 265—277; Матяш І. Репресований часопис // Журналіст України. — 1996. — № 3—4. — С. 18—19; Пиріг Р. Катерина Грушевська: епілог долі // Сільські вісті. — 1991. — 14 верес.; Полонська-Василенко Н. Д. Видатні жінки України. — Вінніпег; Мюнхен, 1969. — С. 126—127; Матяш І. Катерина Грушевська: Життєпис, біографія, архіви. — К., 1997. — 224 с.

Архіви: ЦДІАК України, ф. 1235; ЦДІАЛ України, ф. 309; ф. 362; ф. 201; ЦДАМЛМ України, ф. 194; НБУВ. ІР, ф. Х; ІМФЕ. ВР, ф. 1-дод.; ф. 1—4; ф. 6—2; ЛНБ. ВР, ф. Воз. 767; ф. Воз. 263; ЦДАГО України, ф. 263; ІЛ. ВР, ф. 122; ДАК, ф. 936.

Іконографія: ЦДКФФА України.

І. Б. Матяш.

ДАЙЧ Самуїл Аронович (1.03.

1928, Київ — 6.06.1988, Львів) — органіст, піаніст, педагог, муз. теоретик.

Н. у сім'ї службовців. Його батько — Арон Самійлович працював у багатьох установах і в службових справах мав тісні стосунки з творчою інтелігенцією, насамперед з художниками, був знавцем театру. Мати — Ревекка Ліберівна, присвятила своє життя родині. Дружина — Олена Мутман, викладач по класу фортепіано Львів. спец. музичної школи ім. С. Крушельницької. Син — Володимир Дайч, засл. артист Росії, зав. кафедрою фортепіано Ростовської консерваторії ім. С. Рахманінова.

Муз. освіту Д. почав 1936 у Київ. муз. школі ім. М. В. Лисенка по класу фортепіано у педагога Б. Милича. В червні 1941 сім'я евакуювалася в Перм. Це місто під час війни стало одним із центрів муз. культури СРСР, сюди було евакуйовано деякі вищі і середні спец. муз. учбові заклади з Москви, Києва та Ленінграда. У Пермі Д. навчався в загальноосвітній

школі і муз. училищі по класу фортепіано. Потрапив у клас професора Ленінгр. консерваторії, відомого органіста і піаніста Ісайї Браудо, який став його учителем, що й визначило його дальший шлях як органіста.

У червні 1944 Д. разом з сім'єю повернувся до Києва і продовжив навчання у Київ. консерваторії по класу фортепіано у А. Луфера. Але бажання стати органістом перемогло, і 1947 він перевівся до Ленінгр. консерваторії у клас проф. І. Браудо, де навч. по класу фортепіано та органа. Був відмінником навчання.

1951, закінчивши консерваторію по класу фортепіано, за розподілом приїхав до Львова, де працював солістом-піаністом та концертмейстером Львів. філармонії, а згодом — педагогом по класу фортепіано у спец. муз. школі при Львів. консерваторії і навч. в аспірантурі по класу органа при Ленінгр. консерваторії, яку закін. у 1955. З 1961 працював старшим викладачем Львів. консерваторії ім. М. Лисенка.

Виконавча діяльність Д. як органіста почалася з 1962. В його репертуарі — твори Й.-С. Баха, Г.-Ф. Генделя, А. Вівальді, Ц. Франка, Д. Букстегуде, М. Регера, Л. Яначека, Л. Бьольмана, О. Чишка, Ф. Колесси та ін. класичних і сучасних композиторів. Органні концерти Д. регулярно відбувалися у Домському соборі (Рига), у залах Київ. будинку органної музики, Талліннської, Ленінгр. та Єреванської філармоній. Виступав у Омську, Іркутську, Новосибірську, Красноярську, Казані, Ташкенті, Баку, Тбілісі та ін. Містах колишнього Рад. Союзу.

Д. багато і плідно співпрацював з видатними вокалістами (О. Басистюк, Н. Руденко, І. Кушплером, Т. Калустян), хорами (Львів. хоровою капелою "Трембіта", дит. хором "Дударик"), оркестрами (Литовським і Львів. симфонічними, Львів. камерним та ін.).

Одночасно займався методичною (методика навчання гри на фортепіано) і теоретичною (фундаментальне дослідження про І. Браудо) роботою, брав участь у наук. конференціях. Інтенсивну концертну діяльність Д. поєднував з викладацькою роботою як піаніст і органіст. Його учнями у Львів. консерваторії були нині відомі укр. мистецтвознавці (А. Терещенко), піаністи та органісти (засл. артистка З. Максименко, К. Білинська; О. Борзенко, І. Немира, І. Цайц).

Велику роль у житті Д. відігравало збирання книг — він створив унікальну приватну б-ку.

Земний шлях Д. завершився 6 червня 1988 у Львові; похований на Янівському кладовищі.

О. А. Брайчевська,
С. М. Брайчевський.

ЗИЗАНІЙ (Зизаній-Тустановський) Лаврентій Іванович (кінець 50-х—поч. 60-х рр. 16 ст., с. Потелич, тепер Жовківського р-ну Львів. обл. — не раніше 1634, м. Корець, тепер Рівнен. обл.) — книжник-богослов, педагог, мовознавець, церк. діяч.

Походив з сім'ї дрібного шлях-

тича, родове прізвище якого Кукіль, у перекладі грецькою мовою — Зизаній — бур'ян. Щодо приставки "Тустановський", то це більш пізнє родове прізвище Кукілів. На шляхетство Зизаніїв вказує родовий герб — "Пилява". Але існує думка, що це була все ж міщанська сім'я, яка, ймовірно, займалася млинарством. Лаврентій і його брат Стефан (бл. 1570—1600) — письменник і освітній діяч — прізвищем Тустановський користувалися зрідка, хіба що у підписах, а називали себе Зизаніями.

Поширеною є думка, що Лаврентій був вихованцем братської школи львів. Успенського братства. Але в каталозі школи за 1586—90 його прізвища немає. За ін. версіями освіту Лаврентій здобув у Острозькій слов'яно-греко-латинській колегії або в Ярославській єзуїтській колегії (Галичина), закладеній Софією Костковою та Анною Острозькою.

Добре оволодівши мовами, особливо грецькою, З. став активним діячем братського руху. Саме як вчений і мислитель він сформувався у Львів. братстві, де був дидаскалом та проповідником (до 1592). Залишити місто та податися до братської школи в Бресті З. змусили переслідування Львів. братства з боку єпископа Гедеона Балабана. Однак брестська школа існувала лише до 1595. Потім учений поїхав до Вільна, де, влаштувавшись учителем братської школи, активно працював над наук. творами. Тоді ж як учасник братського руху З. брав участь у православному Берестейському соборі 1596.

У віленський період життя (1592—97) він активно займався мовознавчою діяльністю. Необхідність філол. студій була викликана його практичною діяльністю як педагога братських шкіл. Викладання світських наук вимагало розробки слов'ян. та укр. термінології, зокрема філософсько-релігійної. З. першим почав перекладати книжки слов'ян. лексики нар. мовою. У 1596 у Вільні вийшло два його підручники — буквар (або азбука) "Наука ку читаню и разумѣню писма словенскаго: ту тыж о святой троици и о въчловѣченіи господни" з додатком — "Лексис, сирѣчь реченія въкратьцѣ сьбранны и из словенскаго языка на простый рускій діялектъ истолкованы Л. Z.", який був першим тлумачним церковно-слов'ян. словничком, справжньою маленькою енциклопедією, що містила 1061 термін; "Грамматіка словенска съвершеннаго искуства осми частій слова и иных нуждных". Цей підручник, фундаментальніший і досконаліший, відіграв значну роль у поширенні грамотності та розвитку укр. нар. мови. Протягом багатьох років він був учбовим посібником для братських шкіл. В оригіналі і в рукописних копіях його використовували не лише у Литві, Білорусії та Україні, але й у Москві. Поява цих видань мала непересічне значення, оскільки полегшувала розуміння книжної мови, робила її доступною для простого люду.

Крім навчання читанню, зга-

дувані підручники мали ще одну мету — подати перші основи релігії. Про це свідчить уміщена в кінці букваря стаття Стефана Зизанія, в якій зазначалося, що це не тільки буквар, але й поч. підручник із предмета науки віри. Лаврентій і Стефан З. — відомі противники папства — прагнули викласти в букварі головні догми православної церкви. Окрім цього, "Лексис" З. був джерелом для азбук і алфавітів, що видавалися у 17 і 18 ст., зокрема для Памва Беринди [між 1555-60—13(23).07.1632], який 1627 видав "Лексіконъ славенороссскій и именъ тлъкованіє", куди "Лексис" З. увійшов майже повністю.

1597 його запросив князь Богдан Соломирецький (кричевський староста) у Баркулаб (Білорусія) домашнім учителем руської грамоти та грецької мови для сина Богдана. 1.09.1600, коли вчителем латинської мови був запрошений Максим Смотрицький, З. виїхав до Галичини з рекомендаційним листом князя до Львів. братства. Зі Львова до м. Ярослава (Галичина, тепер Польща) як домашнього вчителя для своїх дітей (Костянтина та Івана) З. запросив князь Олександр Костянтинович Острозький. Після його смерті (2.12. 1602) княгиня Анна Костчанка (Косткова), котра була прихильницею латинського обряду і хотіла привернути синів до своєї віри, прогнала вчителя зі свого дому і з ярославської церкви, де той був протоієреєм і проповідником.

Про долю З. протягом наступних 10 років немає ніяких відомостей.

Є документальний запис 10.05. 1612 про дарування князями Корецькими (Анною та Йоахимом) церкви (м. Корець на Волині) з приходом та земельними доходами протопопові Лаврентію Зизанію-Тустановському, відомому на той час як "муж благоговейный, словеснейшій дидаскал и витія", визнаний знавець грецької, літератор і перекладач, ревносний захисник православ'я. З часу протопопства З. в Корці залишилася в рукописі його проповідь "Поученія при погребі Софії, княгині Чарториської", виголошена на її похоронах 18.05.1618. Рукопис свідчить про велику майстерність автора як полеміста й проповідника.

Близько 1619—поч. 1620 З. прибув до Києва, де став членом наук. гуртка Лаврської друкарні, засн. архімандритом Єлисеєм Плетенецьким (бл. 1554—29.10. 1624), який і запросив З. до себе як перекладача та редактора. У цей період тут працювали такі видатні діячі, як Захарія Копистенський (?—21.03.1627), Іов Борецький (?—12.03.1631), Памво Беринда. Разом з ін. З. звірив з грецьким оригіналом текст твору Іоанна Златоуста "Бесѣды на 14 посланій ...", видані 1623, переклав з грецької на церковнослов'янську мову Андрія Кесарійського "... Андреа архіепископ Кесарія Каппадокійскіа тлъкованіе на апокаліпсій ... Іоанна Богослова ..." (1625). Водночас З. викладав у Київ. братській школі.

Окрім перекладацької та пед.

діяльності, З. уклав свій основний філософсько-релігійний твір, відомий під назвою "Великий Катехізис". Існує думка, що цей твір був створений під час перебування З. у Москві (1.04.1626—лютий 1627).

"Великий Катехізис" З. мав декілька призначень: був знаряддям під час полеміки з католиками і протестантами; посібником при вивченні основ православного віровчення для братських шкіл; містив нові відомості в галузі історії, природознавства, астрономії. З певних міркувань автор не міг надрукувати його у Києві. Після того, як був убитий Йосафат Кунцевич (ревносний прибічник унії), православні з тактичних міркувань утримувалися від загострення полеміки. Крім того, твір містив неортодоксальні думки і автор, можливо, сподівався, що його легше буде видати в Москві.

Офіційно З. із двома синами (Іваном та Олександром) прибув до Путивля 24.04.1626 як корецький протопіп (очевидно, працюючи в Києві, він залишався священиком у Корці) за пожертвами. На той час існувала практика поїздок західноруських священиків до Москви за пожертвами на потреби православної церкви. 7.06. 1626 він був з почестю та увагою зустрінутий у Москві. А 20.06.1926 З. прийняв рос. цар Михайло Федорович, якому він подарував свій переклад "Толкованія Апокаліпсиса". 27 червня його з синами прийняв патріарх Філарет. У липні З. разом із синами був відпущений у Троїцько-Сергієвський монастир на богомілля. 1 листопада він був переведений до Китай-города, ближче до Кремля. Все це свідчить про зацікавленість Москви особою З., зокрема його твором.

"Катехізис", написаний західноруською мовою (так називали укр. і білоруську мови у Москві), З. віддав патріархові 1.01.1627. Рукопис було передано для перекладу моск. справщику ігумену Іллі. Переклад і редагування "Катехізису" було зроблено досить швидко. Вже наприкінці січня 1627 він був надрукований. З. не впізнав власного твору, настільки він змінився після перекладу, був обурений і принижений у своїх авторських правах. Це призвело до того, що 18—20.02.1627 патріарх Філарет зібрав конференцію з обговорення "Катехізису", де були присутні як світські, так і духовні особи. Розмову з З. вели ігумен моск. Богоявленського монастиря Ілля, книжний справщик Григорій Онисимов, князь І. Бор. Черкаський, думний дяк Федір Лихачов. Хоча автор гаряче відстоював свої погляди, та в результаті обговорення, відомого як "Пренія", мусив погодитися з правками моск. сторони. Зокрема, авторську назву "Катехізису" — "Оглашеніе", патріарх Філарет змінив на "Беседословіе". "Пренія" засвідчили глибоку різницю двох світоглядів, православних в основі, але вихованих на різній л-рі, і знаменували остаточну перемогу моск. книжників. Тому вже надруковану книжку не було випущено в обіг. Частину тиражу спали-

ли, а примірники, що збереглися, не мали вихідного аркуша. Сам З. наприкінці лютого 1627 виїхав з Москви без надрукованих примірників "Катехізису", але щедро нагороджений урядом (12 саней подарунків від царя і патріарха та 6 стрільців, які супроводжували його до Калуги).

Спроба вченого, хоча і невдала, надрукувати свій твір у Москві, означила час, коли західноруська (укр. книга) не тільки проникала до руської столиці в готовому вигляді, а й друкувалася в моск. друкарнях.

Повернувшись до Києва, З. разом із слуцьким протопопом Андрієм Мужиловським рецензував "Апологію своего путешествія на Восток" Мелетія Смотрицького, видану у Львові 1628. На київському соборі 12.08.1628 З. виклав 105 пунктів звинувачень проти книжки М. Смотрицького і власноручно розписався на рішенні собору, який осудив "Апологію".

Остання документальна згадка про З. датується 8.02.1634. У Луцькій міській книзі зроблено відмітку, що вчений-богослов звернувся через свого приятеля Миколая Федоровича до намісника підстароства Луцького з проханням захистити його право на власність, подаровану йому князями Корецькими. Особисто він не міг приїхати через поганий стан здоров'я.

Життєвий шлях З. був складним, насиченим творчими пошуками. Постать книжника-мислителя сприймалася сучасниками неоднозначно. Як православного діяча братського руху його переслідували і католики, і уніати. Він був високоосвіченою людиною, добре обізнаною із західноєвроп. наукою, що відображено в його філософсько-релігійних і філол. творах. Православні звинувачували його в протестантизмі та раціоналізмі (за надто велику увагу до явищ земної природи, за намагання олюднити Бога та обожнити людину). Не отримавши церковного визнання, його "Великий Катехізис" поширювався в рукописних списках із додатком його обговорення (т. з. "Пренія") серед старообрядців, які тричі видавали його у Гродно (1783, 1787, 1788), перевидали у Пскові 1874.

Творчість З. мала ренесансно-гуманістичну реформаційну спрямованість, була проникнута бажанням зрозуміти навколишній світ і донести своє розуміння та знання до людей, закликала до активної творчої праці, доброчинства.

Тв.: Наука ку читаню и разумѣню писма словенскаго: ту тыж о святой троици и о въчловѣченіи господни. — Вільно: Братська друкарня, 1596; Грамматіка словенска съвершеннаго искуства осми частій слова и иных нуждных. Новосъставленна Л. Z. — Вільно: Братська друкарня, 1596; Книга, глаголемая по-гречески катихисис, по-литовски оглашеніе, руским же языком нарицается бесѣдословіем ... — Гродно, 1788.

Літ.: Энциклопедический словарь/Издатели Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. — СПб., 1894. — Т. 12-А. — С. 585; Новый энцикло-

педический словарь / Издатели Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. — СПб., Б. г. — Т. 18. — С. 716—717; Православная богословская энциклопедия. — Пг., 1904. — Т. 5. — С. 697—699; Українська загальна енциклопедія: Кн. знань в 3-х т. — Львів, Б. р. — Т. 2. — С. 55—56; Русскій біографическій словарь. — Пг., 1916. — Т. 7. — С. 372—373; Ільїнський Ф. Лаврентій Зизаній Тустановський и его сочиненіе Большой Катихизисъ // Волынскія епархіальные ведомости. — 1890. — № 1—5; Харлампович К. В. Западнорусскія школи. — Казань, 1898. — С. 382—384; Його ж. Западнорусскіе церковние братства и их просветительная деятельность в конце 16—17 в. — Б. м, Б. г.; Возняк М. С. Причинки до студій над пеканнями Л. Зизанія. — Львів, 1908; Його ж. Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 року. — Львів, 1911. — С. 9—87; Харлампович К. В. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 104—108; Махновець Л. Є. Давня українська література (XI—XVIII ст.) // Українські письменники: Бібліографічний словник. — К., 1960. — Т. 1. — С. 346—349; Ботвинник М. Лаврентий Зизаний. — Минск, 1973; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). — К., 1990. — С. 90; Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI—п. п. XVII ст.). — К., 1990. — С. 359—363; Митрополит Євгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. — М., 1995. — С. 187—189; Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. — К., 1997. — С. 95—98.

Автограф: Анушкин А. Тайны старопечатной книги. — Симферополь, 1972. — С. 17.

Н. І. Мельник.

КАЙНДЛЬ Раймунд Фрідріх (31.08.1866, Чернівці — 15.03.1930, м. Грац, Австрія) — австр. етнограф, археолог, історик і фольклорист.

Н. у сім'ї вчителя, який був музикантом, художником, дрібним промисловцем (мав у Чернівцях млин та фабрику кахлів). Його дід походив з Нижньої Австрії, а баба — з м. Франкфурта-на-Рейні у Німеччині. Дружина — Людмила Кайндль, родом з Гуцульщини.

Закінчив гімназію у Чернівцях (1885), вивчав історію в Чернів. ун-ті, працював деякий час учителем. 1893 отримав наук. ступінь доктора історії. Був професором австр. історії в Чернів. ун-ті (1896), деканом істор. ф-ту, ректором ун-ту (1912—13). За заслуги в галузі укр. етнографії обраний дійсним членом НТШ у Львові (1911). У 1915 переїхав до Граца, де викладав історію в ун-ті.

Досліджував історію, археологію та етнографію Буковини і Гуцульщини. Його праці з фактологічного погляду є цілком об'єктивними і мають деякі особливості. Він писав тільки про те, що бачив. У його дослідженнях немає згадок про попередників. Ця

особливість має свої як позитивні, так і негативні риси. К. не враховував матеріали і дослідження ін. учених, не наводив паралелей, і тому інколи виявлялося, що подібні спостереження вже опубліковано.

Серед численних істор. монографій К. багате фактичним матеріалом дослідження "Підданство в Буковині в роки 1848 і 1849" (1899), яке схвально оцінив І. Я. Франко. Обширний матеріал зібрано у працях про заселення Буковини від часу приєднання її до Австрії (1772) про буковинських селян та звільнення їх від панщини. Зберігає цінність й "Історія Чернівців" від найдавніших часів, написана до 500-річчя міста і видана 1908. Автор "Історії Буковини" (т. 1—3, 1888—93).

Одним з перших його досліджень з етнографії Буковини є "Русини на Буковині", написане у співавторстві з О. Д. Манастирським (ч. 1—2, 1889—90). У першій частині компілятивно подано історію Буковини, в другій — викладено етнографію. На особливу увагу заслуговують описи весілля та звичаїв під час Різдва, Нового року і Йордану. Високо оцінив працю К. про Великдень на Буковині В. М. Гнатюк. Оригінальною є стаття К. про писанки на Буковині та в Галичині. Вчений опублікував записи казок та легенд з Буковини, які зібрав у 50-х рр. 19 ст. О. Попович, подав добірку буковинських галицьких приповідок, а також дослідження про вірування в чари, де йдеться про відьом, чарівників, прокляття, способи ворожіння і засоби проти них.

Майже щороку у 1890-х і 1900-х рр. він подорожував по Гуцульщині, а потім друкував нові матеріали. Його поїздки фінансували Австр. народознавче т-во і етнографічний музей при ньому, для якого вчений закуповував експонати.

Бл. 25 досліджень К. присвятив Гуцульщині. У статті "Хата і подвір'я у гуцулів" учений описав гуцульську хату, подвір'я, а також вірування, які супроводжують буд-во, — від вибору місця до вселення. Оригінальним є дослідження К. про звичаєве право гуцулів. Він перший і чи не єдиний, хто писав про рибальство і мисливство гуцулів. К. досліджував етнографію і фольклор ін. народів, які жили на Буковині, — молдаван, циган, євреїв. Учений часто виступав з теоретичними працями — про предмет та завдання етнографії, фольклористики, взаємозалежність цих дисциплін. Велика заслуга австр. вченого в ознайомленні зарубіжних етнографів із матеріальною та духовною культурою українців Буковини й Галичини, розвитком етнографії та істор. науки в Зх. Україні.

Тв.: Kaindl R., Manastyrski A. Die Ruthenen in der Bukowina. — Чернівці, 1889—1890. — Т. 1—2; Zauberglaude bei den Rutherenen // Kaindl R. Kleine Studien. — Чернівці, 1893; Die Huzulen. Ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksuberferung. — Відень, 1894; Die Weinachetsfeier in der Bukowina und in Galizien // Leipziger Zeitung:

Wissenschaftliche Beilage. — 1894. — № 152; Das Osterfest in der Bukowina // Beilage zur "Allgement Zeitung". — Munchen, 1901. — № 79.

Літ.: УЛЕ. — К., 1990. — Т. 2. — С. 375; Кордуба М. Розвідки д-ра Р. Кайндля з етнографії руської // ЗНТШ. — 1896. — Т. 11, кн. 3. — С. 1—10; Фольклорні матеріали: Із збірки професора д-ра Раймунда Кайндля // Етногр. зб. — 1898. — Т. 5. — С. 141—153; Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. — К., 1983. — Т. 38. — С. 464—470; Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля //ЗНТШ. — 1992. — Т. 223. — С. 196 —205.

С. С. Савицький.

ЛЕВИЦЬКИЙ Яків Андрійович (бл. 1744, с. Стара Гута Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку — після 1780) — півчий церк. хорів.

Н. у сім'ї священика Андрія і Домініки Левицьких у с. Старій Гуті, яке належало полковникові Полтав. полку Василю Васильовичу Кочубею. Жив у сім'ї до 15 років. Опанував у приходській школі рос. грамоту. Потім поїхав до Києва, де вдосконалював свою майстерність церк. співів. Зупинився спочатку у свого родича — духовника кафедрального Софійського собору Феодосія Левицького, згодом поселився у приходській школі Георгіївської церкви старого міста і протягом 1763 вивчав церк. співи — ірмологію. Потоваришував з Ігнатієм Барщевським — півчим із хору митрополита і, вірогідно, мав можливість слухати його спів. З Києва поїхав до м. Козельця — центру полкової канцелярії Київ. полку і, оселившись у школі Успенської церкви, протягом року співав у її хорі. З Козельця він поїхав до Чернігова, де 2 роки співав у хорі єпископів Іраклія, а потім Кирила в Троїцько-Іллінському монастирі. Залишивши Чернігів, поїхав до Москви, де співав у домі графині К. М. Салтикової. Потім повернувся до Києва на послухання до ігумена Тарасія у Кирилівському монастирі. Через деякий час вирішив піти на Волощину, в Драгомирівський монастир до ігумена Паїсія. Проживши в нього півроку на послуханні, він здійснив паломництво до Ахтирки на поклін чудотворній іконі. Звідти попрямував на Афонську гору. Діставшись до Запорізької Січі, пішов у Царгород, де оселився в Предтеченському монастирі і як послушник півроку співав у церк. хорі. До Афона він не дійшов і тим же шляхом повернувся до Києва, вдягнувши по дорозі одяг ченця, щоб без перешкод пройти через Єлисаветградську військ. заставу. У Києві Л. відновив дружбу з І. Барщевським і ненадовго оселився в нього на Подолі. Гадаючи, що він уже в безпеці, зняв із себе рясу, чоботи і босоніж пішов Подолом, але біля магістрату був схоплений як волоцюга. Л. закували, допитували, але він відмовчувався, і його відправили до консисторії, вирішивши, що він божевільний. У консисторії він докладно розповів про себе і був відправлений як син священика додому, у Стару Гуту.

Згодом ще двічі (17.10.1779 та 30.01.1780) отримував від предводителя повітового дворянства В. Кочубея паспорт для мандрівки до святих місць Москви, Петербурга, Києва. Після тяжкої хвороби під час подорожі він знову повернувся на батьківщину.

Архіви: ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 7172.

Р. М. Лякіна.

МАЛАНЮК Євген Филимонович [20.01 (1.02).1887, с. Архангород Єлисаветградського пов. Херсон. губ., тепер смт Новоархангельськ Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл. — 16.02.1968, Нью-Йорк, похований у штаті Нью-Джерсі, Бавнд Брук, цвинтар св. Андрія Первозванного] — письменник, літературознавець, культуролог, історіософ.

Н. в сім'ї селянина Филимона Маланюка, котрий, завдячуючи самоосвіті, вибився в нар. учителі. Мати — Гликерія Маланюк походила зі збіднілої родини чорногорця Якова Стоянова. Дружина — Богуміла Маланюк (з роду Савицьких). Син — Богдан Маланюк, доцент архітектури, живе у Празі. Навч. у Єлисаветградському земському реальному уч-щі (1906—14). 1914 вступив до Петерб. ун-ту і політех. ін-ту, але з початком Першої світової війни був зарахований на навчання у Київ. військ. уч-ще (1914—15). З січня 1916 по лютий 1917 перебував на офіцерських посадах 2-го Туркестанського стрілкового полку 3х. фронту. Був командиром однієї з кращих у полку кулеметної сотні. З квітня 1917 по листопад 1920 — в армії УНР: начальник дислокаційної частини Ген. штабу, ад'ютант начальника оперативного відділу, а згодом командуючого армії Василя Тютюнника. З листопада 1920 до 1923 перебував у таборах військовополонених у Польщі (Стрілково, Щипьорно, Каліш).

Писати вірші, як свідчить одна із поетових біографій (1932), почав ще в реальному уч-щі (1913), проте лише потрясіння поразкою УНР зробило його поетом. У таборах вів активну літ. і культурно-просвітницьку діяльність. Редагував часопис "Всім", був одним із засн. і редакторів журн. "Веселка" (1922—23). Поезії та літ.-критичні статті М. друкувалися в численних укр. і польс. виданнях. У м. Каліші вийшла окремою книгою літературознавча праця "Думки про мистецтво" (1923) та збірка поезій "Озимина" (1923), яка під однією обкладинкою об'єднала творчість М., М. Селегія та М. Осики. Ще з таборів зав'язалися до-

брі творчі й щирі людські стосунки М. з польс. письменниками Ю. Тувімом, Я. Івашкевичем, Я. Лехонем, Л. Подгурським-Окуловим, К. Венжинським та ін.

1923 почав навчання на інженерному ф-ті Укр. госп. академії (м. Подєбради, Чехія), яку закінчив із дипломом інженера-гідротехніка (1928). Захоплювався європ. л-рою, вітчизняною та світовою історією, культурологією, філософією. Подєбрадський період позначений виходом у світ поетичних збірок "Стилет і стилос" (1924), "Гербарій" (1926), "Земля й залізо" (1930). Виступав з численними доповідями на студентських зібраннях у Подєбрадах, Празі; співпрацював з десятками журналів, альманахів, газет. Його найближче літ. оточення — Ю. Дараган, Л. Мосендз, М. Чирський, М. Мухін, Н. Лівицька-Холодна, У. Самчук, О. Ольжич, О. Теліга, О. Лятуринська та ін. Письменник налагодив зв'язки з чеськими митцями, серед яких Ф. Шальда, Й. Махар, Ф. Галас, В. Фіала, К. Бохожак та ін. В історії укр. л-ри М. справедливо вважають одним із відомих діячів Празької поетичної школи.

1925 одружився зі студенткою-медичкою Зоєю Равич, проте 1929 цей шлюб розпався.

1929 М. залишив Чехо-Словаччину. У пошуках роботи та з метою нострифікації диплома письменник переїхав до Польщі. У Варшаві йому вдалося знайти посаду інженера-гідротехніка, а згодом працював викладачем рос. мови у військ. академії, викладачем математики в укр. гімназії тощо. Тут зустрів свою дружину Богумілу. Продовжував активну роботу на літ.-мистецькій ниві.

Навколо М. та Ю. Липи об'єдналися укр. письменники, створили літ. групу під назвою "Танк". До неї входили Н. Лівицька-Холодна, Л. Чикаленко, А. К. Коломиєць, Ю. М. Косач, П. Лукасевич, А. Крижанівський. Частими гостями "танківців" були Б. І. Антонич та С. Я. Гординський. Після виходу у світ першого числа журн. "Ми", який видавали члени групи "Танк", М., через суперечності серед укр. еміграції, порвав з нею. У 30-х рр. ще тіснішають стосунки М. з Д. І. Донцовим та редагованим ним "Вісником". У періодичних виданнях і збірниках з'являються рецензії, статті, переклади М. Поет брав активну участь у літ. дискусіях, виступав з доповідями. Вивчав античну, рос., рідну та європейські л-ри. Опублікував розвідки про творчість Шальді, П. О. Куліша, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, Я. І. Щоголева, І. О. Буніна, М. П. Бажана, М. С. Гумільова. Вийшли у світ збірки поезій "Земна Мадонна" (1934) та "Перстень Полікрата" (1939). Традиційна для поета тема України отримує у них поглиблене філос. осмислення. Поет намагався в істор. минулому дошукатися не лише ідеалів державотворення часів княжої та козацької доби, але і знайти відповідь на

причини сучасних — пораженства, "розслабленості ледачої", "рабської крові", розспіваності. Обраний письменником спосіб худож. осмислення істор. долі України та її народу отримував неоднозначні відгуки у критиці. Із середини 30-х рр. письменника час від часу звинувачували у нелюбові до Вітчизни. В Україні його називали фашистом і націоналістом, а в еміграції "східняком" і "москалем". Образ України у творчості М. був не одновимірним. У поетичному світобаченні письменника Батьківщина постає вічно яснозорою степовою Елладою, вражає "царгородським золотом" і міццю "візантійської міді", захоплює "варязькою сталлю". Так само динамічний і образ ліричного героя його поезій, який еволюціонує від бажання володіти в ім'я України "стиснутим злом свяченим мечем" (1923) до усвідомлення кінцевої потреби в ім'я все тієї ж Батьківщини "Меча Духовного" (1940).

Письменник пильно стежив за життям своєї Батьківщини. Відгукувався на події голодомору, репресій. Був уважним до творчості укр. письменників — М. Т. Рильського, М. К. Зерова, М. Г. Куліша, П. П. Филиповича, М. О. Драй-Хмари, М. Г. Хвильового, Ю. І. Яновського. На поч. 30-х рр. М. працював над підручником з історії укр. л-ри, продовжуючи роботу і в період війни (доля рукопису не відома). Одночасно М. працював над монографією "Гоголь" (збереглася лише перша частина в архіві сина письменника у Празі).

Розв'язка Другої світової війни змусила поета залишити Польщу, а згодом Чехію і шукати захистку в таборах переміщених осіб на території Німеччини. Дружина і син залишилися в Чехії, і письменник до останніх своїх днів підтримував сім'ю. У таборах він був серед засновників письменницької орг-ції МУР (Мистецький укр. рух), викладав математику та укр. л-ру в таборовій гімназії. А влітку 1949 відбув у третю свою еміграцію до США, де згодом знайшов роботу за фахом і до виходу на пенсію (1962) працював у Нью-Йорку у креслярському бюро. Був одним із членів-засновників письменницької орг-ції "Слово". Його поезія 50—60-х рр. позначена самозаглибленістю, у ній відчутно проступав ліричний струмінь. Вийшли збірки поезій "Влада" (1951), "П'ята симфонія" (1953), "Поезії в одному томі" (1954; до цього однотомника вибраного було включено нову збірку поезій "Проща"), "Остання весна" (1959), "Серпень" (1964). Поет ще за життя підготував до видання і свою останню книгу поезій "Перстень і посох", але побачити світ їй судилося лише після його смерті (Мюнхен, 1972). Філос. осмислення традиційної для довоєнної поезії теми долі України вилилося в таких грунтовних дослідженнях культурологічного та історіософічного плану, як "Нариси з історії нашої культури" (1954), "До проблем больше-

визму" (1956), "Illustrissimus Dominus Mazepa" (1959), "Малоросійство" (1964), "Єдинонеділимство" (1964), у яких письменник торкнувся найболючіших тем буття укр. нації. Названі праці, як і його доробок як літературознавця, есеїста, історіософа, дослідника культури, він видав у 2-х томах "Книги спостережень" (Торонто, Канада, вид-во "Гомін України". — 1962. — Т. 1; 1966. — Т. 2.). Підготовлена письменником 3-я книга прози залишилася неопублікованою. М. упорядкував і підготував до видання твори Юрія Клена в 3-х томах (Торонто, 1960), твори Оксани Лятуринської.

1962 здійснив поїздку до Польщі. В 1965 поета відвідав у Нью-Йорку син Богдан, а у 1967 вони разом мандрували Францією та Італією. Твори М. перекладено нім., чес., рос., польс., англ., словацькою, сербською та ін. мовами.

З нагоди 100-річчя з дня народження М. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України та Кіровоградський пед. ун-т ім. В. Винниченка провели міжнар. наук. конференцію "Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія" (травень 1997). Ювілейні заходи було проведено в Празі, Варшаві, Нью-Йорку та ін. зарубіжних містах. На батьківщині поета в смт Новоархангельську на центр. вулиці встановлено погруддя письменника, а на приміщенні колишнього реального уч-ща в Кіровограді — меморіальну дошку. Вулиці ім. Є. Маланюка відтепер є в Новоархангельську та Кіровограді, а Торговицька середня школа, що в Новоархангельському р-ні, носить ім'я поета.

Тв.: Озимина (разом з М. Селегієм та М. Осикою). — Каліш, 1923; Думки про мистецтво. — Каліш, 1923; Стилет і стилос. — Подебради, 1925; Гербарій. — Гамбург, 1926; Земля і залізо. — Париж, 1930; Земна Мадонна. — Львів, 1934; Hellada Stepowa. — Варшава, 1936; Перстень Полікрата. — Львів, 1939; Вибрані поезії. — Львів; Краків, 1943; Крути. Народини нового українця. — Прага, 1943; Влада. — Філадельфія, 1951; П'ята симфонія. — Філадельфія, 1954; Поезії в одному томі. — Нью-Йорк, 1954; Нариси з історії нашої культури. — Нью-Йорк, 1954; До проблем большевизму. — Нью-Йорк, 1956; Малоросійство. — Нью-Йорк, 1959; Остання весна. — Нью-Йорк, 1959; Illustrissimus Dominus Mazepa. — Нью-Йорк, 1960; Книга спостережень. — Торонто, 1962. — Т. 1; Серпень. — Нью-Йорк, 1964; Ewhen Malaniuk. — Париж, 1965; Книга спостережень. — Торонто, 1966. — Т. 2; Перстень і посох. — Мюнхен, 1972; Земна Мадонна. — Братислава, 1991; Поезії. — К., 1992; Поезії. — Львів, 1992; Невичерпальність: Поезії, статті. — К., 1997; Книга спостережень: Статті про літературу. — К., 1997.

Літ.: Маланюк Євген // ЕУ: Словникова частина. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1445; Маланюк Євген Филимонович // УЛЕ.

— К., 1995. — Т. 3. — С. 272—273; Войчишин Юлія. "Ярий крик і біль тужавий ...". — К., 1993; Куценко Л. Боян степової Еллади. — Кіровоград, 1993; Куценко Л. Чеськими слідами Євгена Маланюка // Панченко В., Куценко Л. Подорож до двох вигнанців. — Кіровоград, 1996; Куценко Леонід. "Ні, вже ніколи не покаюся...": Євген Маланюк: історія ісходу. — Кіровоград, 1997; Євген Маланюк: У 15-річчя з дня смерти. — Філадельфія, 1983; Бойчук Б. Майстер залізного слова // Укр. літ. газета. — 1957. — Ч. 2; Державин В. Поет своєї епохи // Там само; Дивнич Ю. (Лавріненко). 60-ліття Євгена Маланюка // Там само; Славутич Яр. Історіософія Євгена Маланюка // Північне сяйво. — Едмонтон, 1967; Кравців Б. Лірика Євген Маланюка // Сучасність. — 1968. — Серпень; Романенчук Б. Євген Маланюк — "кривавих шляхів апостол" // Естафета. — Нью-Йорк; Торонто, 1970. — Січень; Нервлий М. Муза болю, сумніву і гніву // Літ. панорама. — К., 1990; Салига Т. Поезія Євгена Маланюка // ЗНТШ. — Львів, 1992; Харчук Р. "Вчини мене бичем Твоїм ... " // Слово і час. — 1992. — № 8; Лисенко Н. "...І ярий дух" // Вітчизна. — 1992. — № 5—6; Ільницький М. Степове прокляття України: історіософія поезії Маланюка // Дивослово. — 1993. — № 7; Сивокінь Г. Авторська ментальність і біографія у творчості Євгена Маланюка // Дивослово. — 1994. — № 8; Баран О. "Бард неспокою раси": Про деякі філософські підстави українського націоналізму // Баган Олег та ін. Лицарі духу. — Дрогобич, 1996; Куценко Л. "На хресті слова розіп'ятий" // Є. Маланюк. Невичерпальність. — К., 1997.

Архіви: Особистий архів поета зберігається в архіві УВАН у Нью-Йорку та частково у домашньому архіві його сина Богдана у Празі; ЦДАВО України, ф. 1073—1078, 3563, 3634, 3859, 3893, 3900, 3903, 3972, 4465; ЦДВІА Росії, ф. 3424; Держ. Архів Кіровогр. обл., ф. 669, 60; ЦДІАЛ України, ф. 309; Архів Нац. б-ки у Варшаві. Особистий архів Д. Донцова (листування з Д. Д. та ЛНВ і "Вісником"); Літ. архів музею чеської л-ри в Празі. Архів В. Дорошенка (листування з В. Д. 1926—1944 рр.).

Іконографія: Є. Маланюк: У 15-річчя з дня смерти. — 1983; Є. Маланюк. Земна Мадонна. — Братислава, 1991; Є. Маланюк. Невичерпальність. — 1997.

Погруддя поета в смт Новоархангельську (1997), скульптори В. Френченко та А. Мацієвський; меморіальна дошка з барельєфом письменника на будинку колишнього реального училища в Кіровограді (1997), скульптори В. Френченко, А. Мацієвський; скульптурний портрет Є. Маланюка роботи С. Литвиненка (США).

Л. В. Куценко.

МАЛЬОВАНИЙ Олександр Михайлович (1.07.1921, м. Дружківка Донец. обл.) — історик.

Закін. історичний ф-т Харків. ун-ту (1939—45). Спеціалізувався на кафедрі стародавньої історії та археології у проф. С. А. Семенова-Зусера. Паралельно два роки навчався у Харків. ін-ті театр. мистецтва у класі нар. артиста СРСР І. О. Мар'яненка. 1964 закін. Київ. ін-т іноземних мов, де вивчав франц., нім., сербо-хорватську мови, а в ун-ті — латинську. Акторські навички та знання латинської і давньогрецької мов дали змогу блискуче декламувати на лекціях твори античних авторів. 1969 у Воронезькому ун-ті захистив канд. дисертацію на тему "Іллірійці та їх боротьба проти експансії рабовласницьких держав", наук. керівником якої був відомий проф. О. І. Немировський.

Працював у Харків. ун-ті (1945—46), Респ. музеї ім. Г. Сковороди (1946—47), у середніх школах та пед. ін-ті Донецька. З 1971 перейшов виключно на наук. та викладацьку діяльність. Працює у Запорізькому пед. ін-ті (1971—85), з 1985 — у Запорізькому ун-ті на кафедрі всесвітньої історії на посаді в. о. професора. Протягом 20 років виїздив зі студентами на археологічну практику до Ольвії. Нагороджений Почесним знаком "Відмінник народної освіти".

Автор понад 50 наук. праць, серед яких 3 монографії. Головними темами досліджень М. є "варварські" племена античного світу та їх боротьба проти експансії рабовласницьких держав, становокласова боротьба у стародавньому світі. Автор монографії "История иллирийцев и римской провинции Иллирик", у якій досліджує проблеми історії стародавнього світу як взаємовідносини рабовласницьких держав і варварських племен, визвольні війни в античному світі.

Тв.: Классовая борьба в древнем мире. — Изд-во Казанского ун-та, 1987. — 112 с. (у співавт. з проф. С. А. Шофманом); La lucha de classes en el mundo antiquo. — Universidad de Zaragoza, 1989. — 155 p. (у співавт. з проф. А. С. Шофманом); История иллирийцев и римской провинции Иллирик. — Запорожье, 1997. — 288 с.

Літ.: Современная советская историография (всеобщая история): Биобиблиогр. справочник. — М., 1985. — С. 91.

О. Ф. Бєлов.

МИКЛАШЕВСЬКИЙ Михайло Павлович [бл. 1756, с. Дем'янки Стародубського полку, тепер Брянської обл., Росія — 26.08 (7.09).1847, с. Понурівка Стародубського пов. Черніг. губ., тепер Брянської обл.] — військ., політ. і громад. діяч.

Н. в родині бунчужного товариша Павла Івановича та Олени Данилівни (дівоче — Новицька) Миклашевських. Родина М. Належала до відомого старшинсько-козацького роду, засн. якого, вірогідно, був стародубський полковник часів гетьмана І. Мазепи Михайло Андрійович М. (бл. 1640—1706). Одружений з Анастасією Яківною (дівоче — Бакуринська) (1783—після 1856), племінницею О. Безбородька, мав дев'ятеро дітей. Відомостей про дитинство немає.

1775 вступив рядовим до лейб-гвардії Ізмайлівського полку, з 1776 — капрал. 1780—82 — сержант, виконував обов'язки дипломатичного кур'єра, відвідав Копенгаген (1780), Лондон (1781), Париж (1782). У 1782 переведений до лейб-гвардії Семенівського полку. З 1783 — прапорщик, 1785 — підпоручик, 1786 — поручик. Брав участь у рос.-турецькій війні (1787—91). 1788 у чині підполковника виконував обов'язки генерал-ад'ютанта Г. О. Потьомкіна. За хоробрість, виявлену у бою за Очаків (1788), отримав чин полковника і був призначений командиром Стародубського полку. Відзначився у битвах при Фокшанах (1789) та особливо на річці Римнік (1789), де очолена М. атака Стародубського карабінерного полку вирішила долю битви. За цей подвиг М. був нагороджений орденом св. Георгія IV ступеня. За хоробрість, виявлену у битві під Мачином (1791), отримав орден св. Володимира III ступеня.

Після закін. війни М. командував військ. з'єднаннями на лінії Київ—Кременчук. У 1794 брав участь у придушенні польс. повстання під проводом Т. Костюшка у Ковельському краї. У 1797 — на цивільній службі, дійсний статський радник, волинський губернатор. У 1797—1800 — малорос. Цивільний губернатор. У 1801 — таємний радник, нагороджений орденом св. Анни I ступеня з діамантами, новорос. губернатор. Брав участь у роботі "Комитета об устроении Новороссийской губернии". У 1802—04 — катериносл. цивільний губернатор. М. активно сприяв колонізації краю: створенню іноземних колоній, упорядкуванню міграційних рухів та соціальних відносин, розбудові г-ва, торгівлі, освіти тощо. Будучи попечителем Головного нар. учща Катеринослава, дбав про його забезпечення кваліфікованими викладачами, л-рою, учбовим приладдям, надавав матеріальну допомогу незаможним викладачам і учням. У 1806—07 очолював Катериносл. земське військо. З 1808 — сенатор межового департа-

менту Сенату. У 1812 склав проект відновлення козаччини в Україні, керував евакуацією держ. запасів з Твері, за що був нагороджений орденом св. Олександра Невського. 1814 провів ревізію Новгородської губ.

З 1818 — у відставці. Займався власним г-вом та громад. діяльністю. Серед сучасників набув слави освіченого і досвідченого технолога. У своїх маєтках застосовував прогресивні методи господарювання: заснував суконні фабрики у с. Біленькому на Катеринославщині та у с. Понурівці на Чернігівщині, остання стала одним із найбільших промислових закладів Черніг. губ. Запроваджував шовківництво, виноградарство, виноробство, розводив елітні породи худоби. У стосунках із власними кріпаками М. дотримувався принципів патерналізму: створював школи, лікарні, проводив щеплення віспи тощо. Родовий маєток М. у с. Понурівці став одним з культурних і політ. осередків Чернігівщини. З ним пов'язана одна з перших згадок про "Історію Русів" (1825). На думку О. Оглобліна, М. був помітною особою серед укр. автономістів, мав зв'язки з т. з. Новгород-Сіверським патріотичним гуртком. Старший син М. — Олександр (1798—1831) та зять О. Ф. фон-дер Бріген (1792—1859) належали до декабристських т-в і були одночасно заарештовані (15.01.1826) у маєтку М. в с. Березовці Стародубського пов. Олександр М. був засланий на Кавказ (1826), товаришував з О. О. Бестужевим (літ. псевдонім Марлінський), брав участь у рос.-перській (1826—28) та рос.-турецькій (1828—29) війнах, загинув у бою з горцями в Дагестані.

Протягом життя М. Підтримував дружні й службові стосунки з О. А. Безбородьком, П. В. Завадовським, Д. П. Трощинським, Д. Шираєм, О. В. Суворовим, Г. О. Потьомкіним, А. Е. Рішельє, О. Ф. Ланжероном, В. Л. Кочубеєм, М. Рєпніним та ін. визначними діячами. М. — автор декількох проектів, серед яких: Пропозиції по організації ополчення (1807), Проект закону про біглих людей (1821), Записка по проекту про фельдшерів для простого народу (бл. 1840), Записка про чини і цивільну службу (бл. 1840) та ін. До роду М. належать: відомий музикознавець, піаніст та педагог Йосип Михайлович М. (1882—1959); економіст, автор і перекладач багатьох праць з політ. економії Олександр Миколайович М. (1864—1911); його брат — історик-економіст, статистик Іван Миколайович М. (1858—1901); мати гетьмана П. Скоропадського — Марія Андріївна Скоропадська (дівоче — М.; 1839—1901).

Тв.: Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии казачьих полков // КС. — 1890. — Январь. — С. 119—120; Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // Там же. — С. 120—124; Март. — С. 526—532; Апрель. — С. 147—153.

Літ.: Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1896. — Т.

19. — С. 250; ЕУ: Словникова частина. — Л., 1994. — Т. 4. — С. 1529; Медем Н. Ученыя руководства для военно-учебных заведений: Тактика. — СПб., 1837. — Ч. 1. — С. 222; [Бороздна И. П.] Некрология тайного советника и кавалера М. П. Миклашевского. — М., 1847; Чижов Ф. Сообщение из Малороссии: Михаил Павлович Миклашевский // Русская беседа. — 1856. — № 1. — С. 1—50; Лазаревский А. Миклашевские // КС. — 1882. — Август. — С. 243—258; Милорадович Г. М. Михаил Павлович Миклашевский: Портрет // Черниговские губернские ведомости. — 1895. — Ч. 666; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3. — С. 490—491; Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 150—167; Каюк Д., Литвинова Т. Традиції поміщицького господарства Лівобережної та Південної України на початку XIX ст. //Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. — Херсон, 1997. — С. 112—116.

Архіви: НБУВ НАН України. ІР, ф. 71, № 1144—1154, 1179—1185, 1190—1192, 1198, 1201—1204, 1206—1207, 1215, 1217, 1219, 1236; Російський державний історичний архів, ф. 1285, № 182.

Іконографія: Портрет М. П. Миклашевського наведено: Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3. — С. 490—491; Герб Миклашевських та його опис наведено: Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. — К., 1993. — С. 110—111, X.

Д. Г. Каюк.

ОГІЄНКО Іван Іванович (митрополит Іларіон) [крипт. — І., І. О., М. І., О., О-ко; псевд. (бл. 50) — Адвокат, Архієпископ, Архімандрит, Віндзорець, Гемілтонець, Гість, Делегат, Дід Огій, Доктор, Едмонтоновець, І. Івах, І. Іванюк, Іконограф, Історик, Єпископ, Засланець, Кореспондент, Літописець, Михайлівець, Могилянець, Наддніпрянець, Новоприбулий, Обсерватор, Око, Пошкодований, Православний, Присутній, Прихильник, Протоєрей, Професор, І. Рулька, Свідок, Священик, Студент, Соборянин, Учасник, Учитель, Харківчанин, Холмщак, Читач, Член громади та ін.; 2(14).01.1882, с-ще Брусилів, Радомишльського пов. Київ. губ. (нині смт Житом. обл.) — 29.03.1972, Вінніпег, Канада] — мовознавець, історик, педагог, поет, публіцист, редактор, видавець, книгознавець, бібліофіл, теоретик канонічного права, перекладач Біблії, громад., політ. і релігійний діяч, наук. доробок

якого становить бл. 2 тис. праць.

Н. в сел. родині. Батько — Іван (Рулька), з кантоністів, мати — Євдокія з Петриченків (Титарчуків); дружина — Домініка Данилівна Литвинчук [4(17).01.1882—19.05.1937]; сини — Євген (1908—10), Анатолій (1910), Юрій (1911—86), дочка — Лариса (1921—98).

Поч. освіту О. здобув у Брусилівській 4-річній міністерській школі (1892—96), де почав писати вірші рос. мовою, зокрема, поему "Женитьба в школе, или Сказка о том, как Петриченко женился постом" (1895). У 14 років успішно склав іспити до Київ. військово-фельдшерської школи, навчання в якій було безкоштовним (1896—1900). У червні 1897 у рубриці "Сообщения из волостей" з'явилася його перша публікація "Из мест Брусилова, Радомысльского у. Киевской губ. (от кр-на Ивана Огиенка)" ("Сельский Вестник", 1897, 1 июня, Санкт-Петербург). Разом з однокласником Ю. Придворовим (поетом Дем'яном Бєдним) редагував шкільний рукописний місячник "Моя бібліотека", де вміщував свої вірші (1899—1900). Після закінчення військово-фельдшерської школи три роки працював фельдшером у відділенні психічних та нервових хвороб Київ. військ. госпіталю. 1903 при Острозькій класичній гімназії О. склав іспити на атестат зрілості (матуру). Залишив військ. службу із зобов'язанням вступити на медичний ф-т ун-ту св. Володимира в Києві. Записався на мед. ф-т, але лекції слухав на історико-філологічному. 1904 О. залишив мед. ф-т і офіційно став студентом історико-філологічного ф-ту. Був Кирило-Мефодіївським стипендіатом, що давало йому право на безкоштовне навчання (1904—09).

З 1905 почав друкувати укр. мовою дописи, замітки, рецензії тощо. Співробітник київ. "Громадської думки", згодом "Ради". Був автором, коректором, перекладачем, редактором "Записок Українського наукового товариства в Києві", очолюваних М. С. Грушевським і В. М. Перетцем. Його праці друкувалися в "Записках наукового товариства імені Шевченка" ("ЗНТШ"), "Літературно-науковому вістнику", виходили окремими виданнями. З 1907 — співробітник, з 1909 — дійсний член Укр. наук. т-ва у Києві, чл.-кор. Імператорського т-ва любителів стародавньої писемності (1912), член Істор. т-ва Нестора-літописця (1912). Входив до складу архівної комісії київ. відділу Імператорського рос. воєнно-істор. т-ва (1913), відділу "Старий Київ" при Київ. художньо-промисловому і наук. музеї ім. Миколи II (1912). Був членом-співзасновником "Семінарію російської філології" на чолі з проф. В. Перетцем (1907—14). 1909 закінчив Київ. ун-т, отримав диплом I ступеня. Дипломну роботу "«Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського" захистив як магістерську дисертацію (1915). Крім основних держ. випускних іспитів, О. склав додаткові екзамени на звання учителя гімназії і прогімназії. 1912 закінчив Вищі пед. курси. Вчителював у київ. школах та гімназіях.

Професорський стипендіат від 1911. Прагнучи допомогти своїм землякам у здобутті освіти, О. Заснував у Брусилові вищу поч. школу, став її почесним куратором (1915—16).

1917 вступив до Укр. партії соціалістів-федералістів (1917—19). Читав лекції в ун-ті, на учительських курсах для інструкторів і вчителів шкіл, жіночих курсах у Київ. духовній академії. Один з організаторів Укр. нар. ун-ту, секретар історико-філол. ф-ту, член ред. комісії з організації вид-ва "Вісника Українського народного університету", професор (1918). Співзасновник Укр. науково-пед. академії. Входив до складу комісії з організації мережі вищих навч. закладів в Україні при Укр. нар. ун-ті. Активний учасник першого етапу формування Укр. академії наук, входив до складу делегації Укр. наук. т-ва у Києві для ведення переговорів з міністром освіти М. П. Василенком, підкомісії з придбання друкарні для Укр. академії наук. Голова правописної комісії (1918), член т-ва шкільної освіти у Києві, ради Ген. секретарства справ освітніх (з січня 1918 — М-во освіти) Укр. Центр. Ради (з 1917). Брав участь у розробці законопроектів з організації вищої школи, працював над перетворенням Київ. ун-ту на державний, обраний професорською радою ун-ту на посаду в. о. ректора майбутнього Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту. Видав багато підручників, ін. праць.

О. — фундатор, перший ректор і водночас професор кафедри укр. і давньої церковнослов'ян. мов, засновник фундаментальної б-ки Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту, відкритого 22.10.1918, директор гімназії для дорослих при ун-ті, член "Просвіти", "Кирило-Мефодіївського братства", голова Червоного Хреста у Кам'янці-Подільському, міністр освіти й мистецтва уряду УНР (6.01—26.04.1919), міністр культів (ісповідань) (15.09.1919—30.09.1922). На час тимчасової еміграції укр. уряду з Кам'янця вся повнота виконавчої влади на теренах України була надана О., який став головуповноваженим міністром (15.11. 1919—31.10.1920). Голова Малої ради міністрів Держ. центру УНР в екзилі [4.04—16.06(?).1921]. Один з фундаторів Книжкової палати України. Ініціатор видання "Вісника Міністерства ісповідань УНР" (1919—21), засновник, видавець і редактор вид-ва "Українська автокефальна церква" (квітень 1921—квітень 1922). Голова оргкомітету по відзначенню свята злуки укр. земель на Софіївському майдані у Києві (22.01.1919), голова комісії по допомозі укр. біженцям (1920), голова Укр. т-ва допомоги емігрантам-українцям та їх родинам (1921—25).

У Кам'янці запобіг знищенню значних масивів архівних фондів, був організатором архівного будва в Україні. При Кам'янець-Подільському ун-ті створив архівну комісію, прагнув створити у вузі і наук. істор. архів.

В еміграції жив у Тарнові (1920—22), Винниках (1922—24), Львові (1924—26). На життя заро-

бляв вчителюванням. З 1923 — член НТШ у Львові (філол. та бібліографічна секції). 26.11.1925 Сенат Варшавського ун-ту обрав О. професором православного відділу теологічного ф-ту кафедри давньослов'ян. мови та палеографії. Співзасновник і редактор неперіодичного видання ф-ту "ЕЛПІС" (1926—32), науково-популярного історико-культурологічного альманаху "Визволення України" (1932). Учасник багатьох наук. конференцій славістів та філологів.

1930 обраний членом Собору правосл. церкви, невдовзі — заст. голови передсоборного зібрання і членом комісії у справах внутр. парафіяльного та монастирського життя. Голова т-ва допомоги укр. студентам високих шкіл у Варшаві (1929—31), член дорадчої колегії при Варшавській публічній б-ці, комісії по підготовці видання джерел про життя і діяльність Кирила і Мефодія (з 1934), Польс. мовознавчого т-ва (1931), співробітник Ін-ту для дослідів нац. справ у Варшаві (з 1926). 31.10. 1932 втратив роботу в ун-ті.

1931 чехослов. ун-т у Брно за працю "Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р." присвоїв О. ступінь доктора філософії. З січня 1933 по вересень 1939 у Варшаві виходив заснований і редагований О. журн. "Рідна мова", присвячений вивченню укр. мови. При журналі виходила науково-популярна "Бібліотека «Рідної мови»". Саме в ній, після публікації в журналі, вийшла "Наука про рідномовні обов'язки" (1936), основоположником і автором якої був О.

1935—37 О. видавав науково-літ. місячник "Наша культура", присвячений вивченню укр. культури. Як професор теологічного ф-ту опублікував багато наук. праць. У 1917—40 перекладав Біблію укр. мовою. У 1937 вийшли у Львові чотири Євангелії, Новий Заповіт та Псалтир, переклад усієї Біблії було закінчено 11.07.1940.

Восени 1939 О. рекомендовано на посаду холмського єпископа. 19—20.10.1940 Собор єпископів Автокефальної правосл. церкви в Краківському генерал-губернаторстві висвятив удівця О. в єпископа Іларіона з титулом "Архієпископа Холмського і Підляського". О. доклав багато зусиль, щоб ввести живу укр. мову до вжитку у церкві. Заснував духовну семінарію, Консисторію із усім складом церк. речей, б-ку, друкарню, двотижневик "Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії". 1941 О. був обраний архієпископом київським і митрополитом усієї України, але нім.-фашист. окупац. влада не допустила його до Києва. Почесний титул митрополита Холмсько-Підляської єпархії О. надано Собором єпископів Варшав. митрополії 16.03.1944.

1944 О. евакуювався, жив у монастирях Польщі, Словаччини, Австрії. У 1945—47 перебував у притулку-шпиталі "Бетань" у Лозанні (Швейцарія), де заснував вид-во "Наша культура", видав низку поем, політ. біографію гетьмана Богдана Хмельницького.

19.09.1947 на запрошення пра-

восл. укр. громади собору св. Покрови у Вінніпезі прибув до Канади. Очолював паству до 1951 — року надзвичайного Собору Укр. греко-правосл. церкви в Канаді, на якому 8.серпня правлячим первоієрархом церкви було обрано митрополита Іларіона (Огієнка). Відтоді він мав титул "Митрополит Вінніпега і всієї Канади". Завдяки О. УГПЦ стала відтоді митрополією. О. займався допомоговою акцією українцям-емігрантам. З його ініціативи було створено "Митрополитальний комітет опіки над скитальцями" при соборі св. Покрови. 1948 з його ініціативи засновано укр. парафіяльну та недільну школи, літні українознавчі курси. На кошти пожертвувачів і власні видавав нар. христ. місячник "Слово істини" (1947—51), наук.-популярний місячник укр. культури "Наша культура" (1951—53), місячник укр. богословської думки і культури, орган укр. наук. богословського т-ва "Віра й культура" (1953—67). Фундатор і незмінний голова Укр. наук. богословського т-ва (з 15.01. 1954).

Вірний істор. принципу соборноправності в укр. православ'ї, для розв'язання орг., канонічних, теор. та ін. питань О. створив Собор єпископів. На семи Соборах (1952—72) обирали єпископів, надавали звання і титули служителям культу, з'ясовували сутність правосл. і католицького екуменізму, знімали анафему з гетьмана І. Мазепи, приймали звернення до мирян з нагоди святкування ювілейних дат. Собор вирішив: богослужбовою мовою у правосл. Церквах Канади є українська.

Завдяки діяльності митрополита Іларіона УГПЦ у Канаді посіла першість серед усіх правосл. церков амер. континенту. 28—30. 04.1960 з ініціативи митрополита Іларіона було складено й проголошено Акт духовного єднання усіх трьох автокеф. правосл. церков-митрополій: УГПЦ в Канаді, УПЦ в США та УАПЦ на чужині.

Авторитет митрополита Іларіона був настільки високий, що саме його запросили відслужити молебень під час освячення у 1962 першого пам'ятника Т. Шевченку за межами України, встановленого неподалік парламенту провінції Манітоба в м. Вінніпезі.

Крім виконання душпастирських функцій, О. до кінця свого життя був науковцем, педагогом, просвітителем. Серед майже 50 грунтовних наук.-богословських монографій, написаних у цей час, справжніми перлинами нац. духовності є такі праці, як "Поділ Єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її" (1953), "Іконоборство" (1954), "Українська церква за часів Богдана Хмельницького. 1647—1654" (1955), "Книга нашого буття на чужині" (1956), "Преподобний Іов Почаївський" (1957), "Князь Костянтин Острозький і його культурна праця" (1958), "Святий Димитрій Туптало" (1960), "Дохристиянські вірування українського народу" (1965). Митрополит Іларіон — основоположник нац. науки — патрології (науки про працю й богословську науку отців укр. церкви),

багатотомного видання "Українська патрологія" (1965). У 1962 Британське біблейське т-во у Лондоні видало укр. мовою Біблію в перекладі О.

Митрополит Іларіон відчував гостру нестачу освічених та ідейних кадрів духовенства, у вихованні яких вирішальне значення надавав вищій школі. Заснована 1947 у Вінніпезі Колегія св. Андрія за часів митрополита Іларіона набула всеамер. значущості. Тривалий час деканом її богословського ф-ту був сам митрополит. Колегія готувала кандидатів у священики і проповідників укр. громад. Вона надавала ступінь бакалавра та магістра богослов'я. 1962 Колегія св. Андрія як самостійна навчально-наук. одиниця увійшла до складу Манітобського ун-ту.

Владика — ініціатор і засновник Науково-богословського т-ва у Канаді, до співпраці в якому залучив багатьох відомих богословів, учених. Від 1963 — почесний професор відділу славістики Манітобського ун-ту. Його було обрано дійсним членом НТШ (в еміграції), УВАН, Британського і Закорд. т-ва у Лондоні, Ін-ту дослідів Волині у Вінніпезі. Поза увагою митрополита Іларіона не залишалася діяльність таких укр. культур. і освітницьких інституцій, як Укр. ін-т Петра Могили (Саскатун), Ін-т св. Володимира (Торонто), Ін-т св. Івана (Едмонтон) та ін.

Подвижницька праця вченого, педагога, громад., політ. і релігійного діяча була перервана смертю. Поховано митрополита у православній секції цвинтаря "Глен Іден" у Вінніпезі.

О. (митрополит Іларіон) залишив велику книгозбірню, що налічує понад 20 тис. томів, та архів — свідоцтво епохи, живої думки укр. духовної еліти і богеми, зафіксованої в епістолярії, різних документах, неопубл. творах.

Тв.: Брусиловская св. Воскресенская замковая церковь: Істор. очерк. — К., 1914; Світовий рух за утворення живої народньої національної церкви. — Тернів, 1921; Українська мова як мова богослужбова. — Тернів, 1921; Початок християнства серед українського народу. — Варшава, 1925; Історія українського друкарства. — Львів, 1925. — Т. 1; Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. — Варшава, 1927—1928. — Ч. 1—2; Історичний словник української мови. — Варшава, 1931; Відмежування пам'яток українських від білоруських. — Жовква, 1934; Українська церква. — Прага, 1942. — Т. 1—2; Як жити на світі. — Холм, 1943; Живімо правдою! — Холм, 1944; Праця — то ціль нашого життя. — Холм, 1944; Ідеологія української церкви. — Холм, 1944; Політична праця Богдана Хмельницького. — Париж, 1947; Приєднання церкви української до московської в 1686 р. — Вінніпег, 1948; Історія української літературної мови. — Вінніпег, 1949; Українська церква за час Руїни (1657—1687). — Вінніпег, 1956; Таїнство хрещення православної церкви. — Вінніпег, 1956; Фортеця православ'я на Волині: Свята

Почаївська Лавра. — Вінніпег, 1961; Словник шевченкової мови. — Вінніпег, 1961; Релігійність Тараса Шевченка. — Вінніпег, 1964; Служити Народові — то служити Богові. — Вінніпег, 1965; Слово про Ігорів похід. — Вінніпег, 1967; Рятування України. — Вінніпег, 1968.

Літ.: Заїкін В. Проф. Іван Огієнко як церковний діяч і як учений. — Варшава, 1925; Науковий збірник у 30 річницю наукової праці проф., д-ра І. Огієнка / За ред. І. Коровицького. — Варшава, 1937; Людина праці: 60-ліття з дня народження Високопреосвященнійшого владики Іларіона... — Холм, 1941; Людина праці: Десятиліття архіпастирської праці митрополита Іларіона // Слово істини. — Вінніпег, 1950. — Ч. 1—2 (37—38); Онуфрійчук Ф. Книгозбірня митрополита Іларіона. — Вінніпег, 1963; Кондра П. А. 25-ліття архіпастирської праці // Віра й культура. — Вінніпег, 1965. — Ч. 9 (141); Шляхом науки і праці: До 85-річчя митрополита Іларіона // Там само. — 1967. — Ч. 11—12 (162); Стус Іван. 25-ліття архіпастирського служення Блаженнійшого Владики Митрополита Іларіона // Там само. — 1965. — Ч. 2 (146); Жалобна книга в пам'ять митрополита Іларіона. — Вінніпег, 1973; Степовик Д. Іван Огієнко // Літ. Україна. — 1992. — 16 січ.; Качкан В. А. Я все життя орав та сіяв: Про етнокультурний пласт І. Огієнка // Вітчизна. — 1993. — № 2; Колодний А., Кирюшко М., Филипович Л. Митрополит Іларіон. — Л., 1993; Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, редакторській та видавничій діяльності. — К., 1997; Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон), 1882—1972: Життєписно-бібліографічний нарис. — Л., 1997; Марушкевич А. Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка. — К., 1998; Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) . — К., 1998; Ляхоцький В. Просвітитель. — К., 1999.

Архіви: ЦДАВО України, ф. 1871, 1072, 1235, 1429, 2052, 2201, 2582, 3563, 3695, 3696, 3830, 3864, 3876, 3878, 4001, 4424, 4463, 4465; ЦДАМЛМ України, ф. 1294; ДАК, ф. 16, 80, 173, 182, 936; ЦДКФФА України, од. зб. 0., 7722; ІЛ. ВР, ф. 3, 59; ЦДІАЛ України, ф. 201, 309, 310, 344, 357, 358, 359, 361, 362, 376, 379, 384, 388, 5813, 684, 771; Держархів Львів. обл., ф. 306; ЛНБ. ВР, ф. 11, 29, 34, 232; Національний музей у Львові, П. 519; Філіал держархіву Хмельницької обл. у м. Кам'янці-Подільському, ф. Р. 582.

В. П. Ляхоцький.

ОГЛОБЛИН (Оглоблін) Олександр Петрович [24.11 (6.12).1899, Київ — 16.02.1992, Лудлов, штат Массачусетс, США] — історик, архівіст.

Н. у дворянсько-козацькій родині. Батько — Михайло Миколайович Мезько (1870—1938), походив із козаків Новгород-Сіверського пов. на Чернігівщині. Виховувався в заможній купецько-міщанській родині Оглобліних.

Його вітчим — Петро Іванович Оглоблін (1865—1919) був глухонімим і через це не мав істотного впливу на формування світогляду хлопчика. Мати — Катерина Платонівна (1867—1932) походила із знатного шляхетного роду Лашкевичів. Закін. із золотою медаллю 3-ю Київ. чоловічу гімназію. Восени 1917 вступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту св. Володимира. Вчився під керівництвом М. В. Довнар-Запольського, С. Т. Голубєва, М. М. Бубнова та ін., прослухав скорочений курс гуманітарних дисциплін і з 1919 викладав історію та українознавство в київ. серед. школах. У 1921 О. був запрошений читати лекції до Київ. ІНО (колишній Київ. ун-т св. Володимира). Бл. 20 років (з перервою) віддав учений цьому вузу України. Тут він сформувався як здібний і талановитий дослідник, блискучий лектор і педагог, неперевершений організатор навч. процесу. Великого наук. та громад. розголосу набув засн. в стінах Київ. ІНО за його участю і під безпосереднім керуванням Істор. Семінар вищого типу. Ця інституція готувала молоду генерацію суспільствознавців для укр. вищих шкіл та н.-д. закладів. Серед відвідувачів семінару були К. Є. Антипович, Д. Є. Бованенко та М. З. Левченко. У 1925 він підготував і видав два наук. томи з історії укр. економіки 18—19 ст. За одну з цих праць — "Передкапіталістична фабрика на Україні" — після публічного захисту в Одесі влітку 1926 він першим з вітчизняних істориків був удостоєний наук. ступеня доктора історії укр. культури.

У 20—30-х рр. працював і дружив з акад. Д. І. Багалієм та акад. М. Є. Слабченком.

Діяльність у ВУАН, з якою він був пов'язаний ще з 1926, дала йому змогу надрукувати низку цікавих розвідок, які не втратили своєї наук. вартості і нині: "Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)", "До історії Руїни", "До історії політичної думки на початку XVIII ст. ", "Орлик і Петрик" та ін. Ці роботи на зламі 20—30-х рр. 20 ст. ствердили новий погляд на істор. події 17—18 ст. та, зокрема, на постать гетьмана І. Мазепи.

30-і роки увійшли в життя укр. суспільства тотальним наступом сталінізму на всі сфери буття, в т. ч. науки і культури. Зазнав репресій і О. Наприкінці 1930 він був заарештований і звинувачений "у протаскуванні українського буржуазного націоналізму в науку", однак сфабрикувати чергову справу над укр. інтелігенцією тоді не

вдалося, і О. звільнили на поч. 1931. Почався довготривалий ланцюг утисків вченого. Їх вінцем була дводенна дискусія з приводу наук. праць історика, що відбулася в стінах Київ. ун-ту в травні 1931. Опозиціонери звинувачували його в "буржуазному репродукуванні схеми історії України". Логічним був і присуд — вченому не місце серед дослідників-гуманітаріїв. З цього часу різко посилилися політ. переслідування О. Він працював під невблаганним пресом урядової цензури.

У 1932—34 був директором київ. Центр. архіву давніх актів, однак невдовзі його вигнали з роботи за те, що буцімто зробив поважне архівосховище пристанищем для "ворогів пролетаріату" М. С. Грушевського, В. О. Романовського та ін. Згодом О. був звільнений за "саботаж" з Ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР. Останні передвоєнні роки працював в Ін-ті історії України АН УРСР (1937—41). Упродовж кількох років очолював сектор історії капіталізму, підготував плеяду відомих дослідників: В. А. Дядиченка, М. І. Марченка, Ф. Є. Лося та ін.

Під час тимчас. нім. окупації в Києві О. у вересні—жовтні 1941 очолював Київ. міську управу. Як перший голова її піклувався про відродження міста, дбав про його нормальне функціонування, сприяв заснуванню в окупованому місті Укр. АН, а протягом 1942 очолював Музей-архів переходової доби м. Києва, де збирали і фіксували документальні і усні свідчення про "сталінський культурний неп".

Улітку 1942 за завданням нової адміністрації О. очолив Комісію по укр. емблематиці, яка мала за мету обгрунтувати доцільність введення в Україні геральдичних атрибутів державності. Ця інституція, в яку входили історики, архівісти, літературознавці (Н. Д. Полонська-Василенко, П. П. Курінний, В. В. Міяковський та ін.), підготувала три розвідки, одну з яких "Герб м. Києва" написав О.

У 1943 з наступом Червоної Армії О. переїхав до Львова, а влітку 1944 — до Праги, де викладав в УВУ, а після його відродження в Мюнхені наприкінці 1945 продовжував там працювати. У 1951 О. переїхав до США, де заснував і очолив низку т-в міжнар. значення: Укр. генеалогічно-геральдичне т-во (1963) та Укр. істор. т-во (1965). Тривалий час головував у Наук. раді Східноєвроп. дослідного ін-ту ім. В. К. Липинського (Філадельфія), а впродовж 1960—77 працював наук. консультантом для докторантів з історії України в Укр. наук. ін-ті Гарвардського ун-ту. З 1970 був президентом УВАН у США.

Помер в м. Лудлові (штат Массачусетс, США), похований у Спрінгфілді.

Еміграційний доробок вченого великий і різноманітний. Хронологічно він охоплює всі ключові періоди укр. історії. О. плідно працював і в галузі генеалогії. Серед його синтетичних праць — "Українська історіографія 1917—1956 рр. ", а серед спец. праць —

монументальне і грунтовне дослідження над "Історією русів". Автор монографії "Гетьман Мазепа та його доба" і спогадів про відомих укр. діячів, його духовних речників А. Шептицького, Д. І. Дорошенка, Б. Д. Крупницького, Н. Д. Полонську-Василенко та ін.

Тв.: Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетьманщине. — К., 1925. — 270 с.; Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — 232 с.; Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К., 1930. — 65 с.; Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк; та ін., 1954. — 100 с.; Люди Старої України. — Мюнхен, 1959. — 328 с.; Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк та ін., 1960. — 408 с.; Думки про сучасну українську совєтську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — 87 с.

Літ.: Оглоблин Олександер // ЕУ: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1966. — Т. 5; Бойко Ю. Проф. д-р О. П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України // Укр. історик. — 1975. — Ч. 1—2; Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977; Винар Л. Олександер Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // Там само. — 1989. — Ч. 4; Верба І. Гетьман історичної науки: Життя і діяльність О. П. Оглоблина в Україні // Старожитності. — 1993. — Ч. 14—19; 1994. — Ч. 1—2; Винар Л. Олександер Петрович Оглоблин (1899—1992): Біографічна студія. — Нью-Йорк та ін., 1994; Верба І. О. П. Оглоблин // УІЖ. — 1995. — № 5, 6.

Іконографія: Фотопортрети О. П. Оглобліна 1969 р.; Олександер Оглоблин і Дмитро Оглоблин, 1984 р.; Олександер Оглоблин і Любомир Винар 1964 р.; Проф. Олександер Оглоблин має 86 років, 1985 // Винар Л. Олександер Петрович Оглоблин (1899—1992): Біографічна студія. — Нью-Йорк та ін., 1994. — С. 75—77.

І. В. Верба.

ОЛІЙНИК Степан Дмитрович (18.07.1930, с. Піддністряни Жидачівського р-ну Львів. обл.) — політолог, громад. діяч, полковник армії США (у відставці).

Н. у сел. родині Дмитра Олійника та Розалії Гулей, які були активними діячами у місц. відділенні т-ва "Просвіта". У сім'ї було ще троє братів: Роман (див. *Рахманний Р.*), Іван (студент Львів. ун-ту, який загинув у 1944 в лавах УПА) та Григорій (селянин, помер передчасно).

Після закін. початкової школи у с. Піддністрянах навч. в гімназії

у м. Ходорові (до 1944). У 1944 під впливом старшого брата Романа і разом з ним емігрував на захід. Незважаючи на дит. вік, був мобілізований нім. владою на примусові роботи: розчищав вулиці нім. міст після бомбардувань, копав окопи у прифронтовій зоні в Голландії, 4 місяці служив у обслузі нім. зенітної артилерії.

У лютому 1945 втік з табору зенітників і переховувався під вигаданим ім'ям Степан Заборський в одному з католицьких монастирів у Баварії. Після закін. війни жив у таборі переселенців у м. Байрейті, де навч. у гімназії.

У 1946 як неповнолітній сирота і біженець був переселений до США. У Нью-Йорку закін. середню школу (1949). Згодом отримав амер. громадянство і живе у США. Вищу освіту здобув у Нью-Йоркському Сіті Коледжі (City College of New York) у 1955 і отримав ступінь бакалавра з сусп. наук. У 1956—69 працював у Б-ці Конгресу США, де займався дослідженнями з питань Рад. Союзу. Результатом цієї діяльності стали ступені магістра з міжнар. політики (1959) та доктора філософії (політології) Джорджтаунського ун-ту (1965). Тема наук. досліджень О. пов'язана з проблемами внутрішньої і зовнішньої політики Рад. Союзу (докторська дисертація — "Радянський федералізм в теорії і практиці").

З 1950 — член резервних частин армії США у званні сержанта, а з 1957 — молодшого лейтенанта. З 1970 — в діючій армії США, де одночасно поєднував службу з військ. освітою: у 1970—71 навч. в Академії команди і Ген. штабу армії США та в Нац. військ. академії (1977—78). В період між навчанням служив штабним офіцером при Штабі армії США (Пентагон, 1971—78, 1983—85) та при К-ті об'єднаних начальників штабів (Пентагон, 1978—83). У 1978 О. одержав звання полковника.

Після виходу у відставку займався наук. дослідженнями з питань нац. безпеки при М-ві оборони США (1983—92).

Ще з студентських років був активним діячем та учасником укр. студентського руху в США: засн. укр. студентських громад при ун-тах у Нью-Йорку та Вашингтоні з метою інформування амер. громадськості з питань екон. та політ. ситуації в Україні. З 1945 — член ОУН.

У 1992, бажаючи надавати професійну допомогу незалежній Україні, залишив урядову посаду в Пентагоні, приїздив в Україну (1992, 1993). У 1994 працював радником з питань нац. безпеки в Консультативно-дорадчій раді при Верх. Раді України та М-ві оборони України. З 1995 періодично приїздить до Києва як консультант (при Верх. Раді України та М-ва оборони України) з питань розгортання військ. Мобілізації, підготовки оборонного бюджету і цивільного контролю над Збройними Силами України. Читає лекції, працює як консультант з нац. безпеки, стратегії та цивільно-військ. взаємин у сучасному суспільстві при Академії Збройних Сил України. Член редколегії

журн. "Військо України".

О. — член або консультант наук. та професійних т-в і орг-цій як в Україні (Міжнар. ін-т глобальної та регіональної безпеки, Нац. ін-т стратегічних досліджень, Академія Збройних Сил України), так і в США: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, Амер. асоціація політологів (American Political Science Association), Амер. асоціація україністів (American Association for Ukrainian Studies), Амер. асоціація для сприяння слов'ян. наукам (American Association for the Advancement of Slavic Studies), Асоціація для дослідження проблем національностей (Association for the Study of Nationalities), Ін-т стратегічних досліджень США (Strategic Studies Institute of the United States), "Атлантична рада США" (Atlantic Council of the United States).

Нагороджений "Медаллю Міністерства оборони США за надзвичайну службу" (Defense Superior Service Medal), "Медаллю незвичайної заслуги" (Legion of Merit) та Грамотою Академії Збройних Сил України.

Тв.: упорядник збірки англомовних статей: Rakhmanny R. In Defense of the Ukrainian Cause. — North Quincy, Mass.: Christopher House, 1979; статті в "Енциклопедії Українознавства" (Париж: Молоде життя, 1970. — Т. 6. — С. 2187—2188) та в енциклопедії (Ukraine: a Concise Encyclopedia. — Toronto: Toronto U. Press, 1963 and 1971. — 2 v.); Перед роковинами Шевченка // Свобода (США). — 1964. — 28 січ.; Preface // Voices of Human Courage. — New York: Association for Free Ukraine, Inc., 1968. — P. III—IV; Передмова // Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. — Нью-Йорк: Сучасність, 1968. — С. 5—19; Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу у світі // Сучасність. — 1969. — Ч. 2. — С. 89—106; Ivan Dziuba Under Renewed Criticism // Radio Liberty Dispatch. — 1969. — 12 Now. — P. 1—5; Те саме // The Ukrainian Weekly (New York). — 1969. — 12 Dec.; 1969 Lenin Prize for Literature Goes to Andrei S. Malyshko // Radio Liberty Dispatch. — 1969. — 8 Dec. — P. 1—3; A Voice from the Ukraine // Problems of Communism. — 1969. — XVIII, № 6: November—December. — P. 79. — Рец. на кн.: Dziuba Ivan. Internationalism or Russification? — London: Weidenfeld and Nicholson, 1968; Dziuba: A Voice of Courage // The Ukrainian Weekly. — 1969. — 22 Nov.; Prize Seen as Concession // Ibid. — 1970. — 10 Jan.; Національне оборонне планування: Системний підхід // Військо України. — К., 1993. — № 2—3. — С. 10—15; Emerging Post-Soviet Armies: The Case of Ukraine // Military Review. — 1994. — LXXIV, № 3. — P. 5—18; Утворення пострадянських армій: Український варіант // Спостерігач. — 1994. — № 8. — С. 7—17; Новий цивільний міністр оборони України: Нова фаза у цивільно-військових стосунках? // Там само. — 1994. — № 11. — С. 2—7; Геополітичне становище України з точки зору США. — К.: Академія Збройних Сил України, 1994. —

16 с.; Боєздатність Збройних Сил України // Час-Time. — 1995. — 14 січ.; Ukrainian Insurgency in Poland: 1944—1947 // The Ukrainian Quarterly. — Summer-Fall, 1995. — LI, № 2—3. — P. 176—212; Цивільно-військові стосунки: Теорія і реалізація в Україні // Спостерігач. — 1995. — № 19. — С. 9—16; Цивільно-військові відносини: Порівняльний аналіз // Там само. — 1996. — № 27. — С. 36—40; Закерзоння: З історії УПА // Народна армія. — 1996. — 19—23 листоп.; The Status of Ukrainian Military Terminology // Ukrainian Weekly. — 1997. — 16 Feb.; The State of Reforms in the Ukrainian Armed Forces // Bulletin of the Atlantic Council of the United States. — 1997. — VIII, № 5. — P. 1—4; Ukraine as a Post-Cold War Military Power // Joint Force Quarterly: National Defense University. — 1997. — № 15. — P. 87—94.

Літ.: Ukrainians in North America. — Champaign, Illinois: Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. — P. 231; Рецензії // Rakhmanny R. In Defense of the Ukrainian Cause. — North Quincy, Mass.: Christopher House, 1979; Антонович М. // Укр. історик. — 1980. — Т. 17, № 1—4. — С. 212—213; Dmytryshyn B. // Russian Review. — 1980. — Vol. 39, № 4. — P. 512; Dushnyk W. // Ukrainian Quarterly. — 1980. — Vol. 36, № 2. — P. 193—194; Farmer K. // Slavic Review. — 1981. — Vol. 40, № 3; Directory of the American Political Science Association, 1994—96. — Stanford, Calif.: AAASS, 1994. — P. 120; Membership Directory of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1994—96. — Washington: APSA, 1994. — P. 184.

О. А. Брайчевська,
О. В. Бугаєва.

ПЕРЕТЦ Володимир Миколайович [19 (31).01.1870, Петербург — 24.09.1935, Саратов] — філолог, історик укр. та слов'ян. літератур, історик театру.

Прадід — Абрам Перетц, комерсант і підрядчик у кораблебудуванні, активний учасник руху за розширення політ. і громад. прав євр. народу; дід — Григорій Перетц, член таємного т-ва декабристів, засланий після поразки повстання; батько — Микола Перетц, викладач математики в середніх навчальних закладах. Дружина — Варвара Павлівна Адріанова-Перетц. Після закін. 1893 Петерб. ун-ту залишений на кафедрі рос. мови та словесності для підготовки до професорського звання. У грудні 1895 склав магістерський іспит і захистив дисертацію, яка була відзначена Акаде-

мією наук премією ім. митрополита Макарія, у листопаді 1900 здобув ступінь магістра рос. словесності, приват-доцента Петерб. ун-ту. 7.04.1902 захистив докторську дисертацію. З 1903 — екстраординарний професор кафедри рос. мови та словесності Київ. ун-ту св. Володимира, з 1906 — ординарний професор. 1904 організував філол. гурток, який 1907 почав називатися "Семінарій рос. Філології". Робота семінарію торкалася питань історіографії, л-ри, археографії, палеографії, текстології, історії давньоруської писемності, історії нової і новітньої л-р, методології та історії наук, поетики і теорії л-ри, історії мови і словесності, історії слов'ян. і західноєвроп. л-р, міфології, церк. і нар. мистецтва. Семінарій функціонував до поч. 30-х рр., завдяки його діяльності в Києві було сформовано наук. школу, з якої лише за перше десятиліття вийшло бл. 20 магістрів. П. брав участь у створенні Укр. наук. т-ва в Києві, очолив його філол. секцію. 1908 став дійсним членом філол. секції НТШ у Львові. 1913 П. обрано академіком Петерб. АН. 1914 виїхав із Києва і почав роботу у Відділенні рос. мови та словесності Академії наук, одночасно читаючи лекції з історії давньоруської, давньої укр. та білоруської л-р і нар. словесності у вищих навч. Закладах Петрограда. 1917 за дорученням Академії наук виїхав до Самари з наук. цілями і для участі у створенні Самарського пед. ін-ту. Того ж року організував у Самарі історико-філол. т-во, головою якого був обраний. З 1918 — голова підвідділу охорони культурних цінностей при самарському відділенні нар. освіти. П. брав участь у заснуванні АН України. Його змістовні пропозиції щодо принципів її організації було враховано під час підготовки статуту УАН. Крім того, П. намітив перспективну програму діяльності філол. установ майбутньої академії, яку він реалізовував після обрання 1919 академіком УАН по історико-філол. відділу.

З 1921 жив у Петрограді, викладав в ун-ті, на вищих курсах мистецтвознавства при Ін-ті історії мистецтв, вів заняття з аспірантами Н.-д. ін-ту порівняльної історії л-р і мов Заходу і Сходу при Петрогр. ун-ті. 1921 організував у Петрограді Т-во прихильників укр. історії, письменства та мови, членами якого були переважно академіки і члени-кореспонденти Рос. АН. Т-во під проводом П. успішно функціонувало і у 1924 складалося з 20 членів, які опрацьовували переважно стародавню укр. писемність. 1927 у ВУАН засн. Комісію давнього укр. письменства, головою якої було призначено П. Комісія мала на меті підготовку і видання бібліографії давніх укр. літ. пам'яток, висвітлення їх репертуару, публікацію збірок укр. худож. прози і поезії 11—18 ст., філол. та істор. Дослідження цих пам'яток тощо. Плідну діяльність П. і керованої ним академічної установи було заблоковано з поч. 30-х рр. під час запеклої боротьби з т. з. укр. націоналізмом. Обурений безпідставни-

ми звинуваченнями у контрреволюційній і націоналістичній діяльності, П. 1933 подав заяву про звільнення з посади голови Комісії і припинив зв'язки з ВУАН. Посилення ідеологізації суспільства в цілому і рад. науки зокрема обумовило постійний тиск з боку учених-марксистів на П., який вважав свою наук. спеціальність — історію л-ри — безкласовою і, за умови дотримання методологічних вимог, суто об'єктивною. П., який не зрадив своїх наук. принципів, було запропоновано залишити Ленінград і переселитися до Саратова. Підірване напруженою працею і великим нервовим навантаженням здоров'я П. різко погіршилося. 24.09.1935 внаслідок серцевого нападу він помер.

П. залишив цінну наук. спадщину. Перші його статті ("Гра з в'юном", 1892, та ін.) присвячені теоретичній розробці окремих питань пісенної нар. творчості. Наприкінці 90-х рр. П. зосередився переважно на дослідженні мало вивченої за тих часів укр. і рос. віршованої та пісенної поезії 16—18 ст. Він визначив їхні істор. зв'язки, ступінь і особливості впливу на них іноземної теорії і практики віршування, витоки походження рівно- і нерівноскладових віршів в укр. л-рі і їх відбиття в укр. усній нар. творчості. П. піддав аналізу генезу "штучної" поезії і простежив шляхи її наближення до укр. нар. мови, дослідив перехід від силабічного віршування до тонічного. Результати досліджень викладено у монографічному виданні "Історико-літературні дослідження і матеріали" (т. 1—3) та ін. працях. Значний його внесок у палеографію і джерелознавство. Він зробив докладний опис багатьох давніх рукописів, списків, стародруків, маловідомих матеріалів, які зберігалися у б-ках, монастирях, соборах, музеях, архівосховищах і приватних колекціях. Помітно розвинув основи методології вивчення давніх літ. пам'яток. Автор твору "Дослідження і матеріали з історії давньої української літератури XV—XVIII ст.", три випуски якого заповнили численні прогалини, що існували в наук. знаннях про літ. рух в Україні 15—18 ст. 1926 побачила світ праця, присвячена вивченню давньої літ. пам'ятки — "Слова о полку Ігоревім", де наведено найповніший добір паралелей до фразеології і лексики "Слова" з пам'яток перекладної та оригінальної укр. л-ри 11—12 ст. і творів нар. словесності. Низку наук. праць присвятив історії театру: з'ясував час виникнення в Росії лялькового театру, встановив його репертуар, пояснив зміст п'єс, дослідив історію маріонеток у 18 ст. П. реконструював еволюцію рос. і укр. драми, відтворив давні тексти п'єс, охарактеризував шляхи розвитку різновидів драм. л-ри і прийоми втілення її на сцені. Він вивчив історію укр., польс., рос. нар. театрів. Застосувавши історично-порівняльний метод дослідження до багатьох давніх театр. пам'яток, визначив місце кожної з них у л-рі 15—18 ст. За його ініціативою і керівниц-

твом вийшли друком збірники "Давній театр в Росії XVII—XVIII ст. " (1923) та "Давній спектакль в Росії" (1928). У першому збірнику вміщено грунтовну програмну статтю П. щодо першочергових заходів і завдань по студіюванню давнього театр. мистецтва. Винятково змістовні розробки П. останніх років: "Новий список "Слова" Даниїла Заточника" (1956) і 4-й том "Досліджень і матеріалів з історії давньої української літератури XVI—XVIII століть" (1962) побачили світ вже після смерті автора.

Тв.: Кукольный театр на Руси // Ежегодник Импер. театров. — 1895. — № 1. — С. 85—185; Малорусские вирши и песни в записях XV—XVIII вв. // Известия Отделения русского языка и словесности. — 1899. — Т. 4, № 3. — С. 869—938; Историко-литературные исследования и материалы. — СПб., 1900—1902. — Т. 1—3; Памятники русской драмы эпохи Петра Великого. — СПб., 1903; Новые данные для истории старинной украинской лирики // Известия Отдел. рус. языка и словесности. — 1907. — Т. 12, № 1. — С. 144—184; "Слово о полку Ігоревім". Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку // Записки Істор.-філол. відділу УАН. — 1926. — № 33. — С. 1—353; Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII в. — М.; Л., 1926—1929.

Літ.: Семинарий Русской филологии при Имп. университете св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца. — К., 1912. — 63 с.; Життєпис академіка Володимира Перетца // Записки Істор.-філол. відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 12. — С. 253—257; Білецький Л. Володимир Перетц: Некролог // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. 155. — С. 234—238; Гудзий Н. Памяти учителя // Рус. литература. — 1965. — № 4. — С. 167—169; Дзира Я. І. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи // УІЖ. — 1970. — № 1. — С. 135—137; УРЕ. — К., 1982. — Т. 8. — С. 259; Щербань Т. О. Видатний внесок у становлення української науки: До 125-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца // Вісник НАН України. — 1995. — № 1—2. — С. 67—75; Щербань Т. О. Організатор Київської філологічної школи // Слово і час. — 1995. — № 1. — С. 16—21.

Архіви: НБУВ. ІР, ф. І, спр. 12400—12455; ф. XXVII, спр. 105—109; ф. XXXVIII, спр. 58; ф. XXIX, спр. 1269—1777; ф. 78, спр. 324—325, 1606, 1627, 1641, 2134.

Іконографія: НБУВ. ІР, ф. 78, спр. 67, 77—80, 2144—2145.

Т. О. Щербань.

РАХМАННИЙ Роман (справжнє — Олійник Роман Дмитрович, псевд. Хміль Роман, Romain d'Or; 26.12.1918, с. Піддністряни, тепер Жидачівського р-ну Львів. обл.) — журналіст-публіцист, літературознавець, історик.

Н. в сім'ї селянина. Батько — Дмитро Романович Олійник і мати — Розалія Олійник (дівоче —

Гулей), діячі "Просвіти" в рідному селі. Крім Романа, у сім'ї було ще три сина — Григорій, Іван та Степан. Григорій — селянин, помер передчасно. Іван навчався у Львів. ун-ті, загинув у жовтні 1944 у лавах УПА. Степан — доктор політології і полковник армії США, з 1946 живе у США, з 1993 — консультант з питань нац. безпеки при М-ві оборони України. Дружина Р. — Надія Хмара, бібліотекар, редактор закордонних укр. видань. Діти: син Олександр та дочка Марта.

Поч. освіту Р. здобув у нар. школі с. Піддністряни і гімназії м. Рогатина (тепер Івано-Франк. обл.). Після закриття рогатинської гімназії польс. владою перейшов до Львів. гімназії, яку закінч. у 1937. У 1937—39 і 1941—44 навч. у Львів. греко-католицькій богослов. академії (закінчив 1944 з відзнакою). У 1944 брати Роман і Степан емігрували до Зх. Європи. У 1946 Степан виїхав до США, а Роман у 1949 — до Канади, де здобув вищу освіту в ун-тах Торонто (ступінь магістра славістики, 1958) та Монреаля (доктор філософії, 1962).

Творчу діяльність Р. почав ще під час перебування в Україні в довоєнний період, вона пов'язана з відображенням проблем духовного, політ. життя укр. народу та відтворенням укр. державності. Спочатку він як журналіст писав для видань Львів. відділення Пласту. Під час війни Р. співпрацював з підпільними виданнями укр. Руху Опору.

Одним з головних напрямів творчості Р. є журналістсько-публіцистична діяльність. Він — автор статей, які друкувалися, крім української, англ., нім., франц., голландською, норвезькою і польс. мовами, був редактором багатьох видань: засновник-співредактор газ. "Час" (Фюрт, Зх. Німеччина, 1945—48), керівник "Української пресової служби" (Зх. Німеччина, 1945—46), член редколегії газ. "Українська трибуна" (Мюнхен, 1945—48), співзасновник-редактор газ. "Гомін України" (Канада, 1949—52), член редколегії журн. "Сучасність" (США, з 1964), "Нові Дні" (Канада, з 1970). Працював редактором і радіокоментатором (1959—75) та керівником укр. відділу Міжнар. радіослужби "Радіо Канади" (1975—84).

Р. — один з найвидатніших публіцистів-емігрантів. Його численні статті та есе безпосередньо пов'язані з укр. проблематикою, зокрема темою нац. взаємин, сферою духовного, соціального та політ. життя укр. народу в рамках колишнього СРСР, усамостій-

нення України. Починаючи з 1947, Р. публікувався у Голландії, Швейцарії, Швеції, Німеччині, Франції, Скандинавії, Англії, Америці, Канаді. Як патріот України виступив автором одних із перших вісток-інформацій про боротьбу УПА в західноєвроп. та скандинавській пресі.

Наук. та літературознавча діяльність Р. зосереджена на дослідженні нац. укр. літ. процесів та зв'язків (докторська дисертація "Літературні та ідеологічні напрями в західноукраїнській літературі, 1919—1939 рр.". Р. — автор 13 книжок та монографій, в яких викладено його погляди на історію розвитку укр. держави, її політ. спрямування і нац. самовизначення укр. народу. Монументальне 3-томне видання "Україна атомного віку" — це збірка творів за 40 років наполегливої праці: статті, коментарі, діалоги, доповіді, есе, розмови, звернення тощо, які торкаються головних питань, що турбували укр. громадськість протягом 1945—86.

Р. — дійсний член НТШ і УВАН, член Чехословацької академії мистецтв та наук у США, СПУ, Спілки укр. письменників в екзилі, Спілки укр. журналістів Канади, Світового конгресу вільних українців, Спілки славістів Канади та "Міжнародного ПЕН-клубу", а також член у двох каденціях "Канадської консультативної ради з питань багатокультурності" (1974—76, 1977—79).

Як громадсько-політ. діяч Р. з 1937 належав до підпільної ОУН. У 1939 після встановленя рад. влади в Зх. Україні він виїхав на Лемківщину, де учителював і працював у підпільній мережі ОУН. У 1941 повернувся в Україну у складі т. з. 3-ї Похідної групи ОУН — "Південь". Цю групу ліквідували нім. фашистські спецоргани, а деяких членів її було заарештовано. Уникнувши арешту, Р. восени 1941 повернувся до Львова, де продовжував навчання у Львів. греко-католицькій богословській академії та підпільну діяльність в ОУН. Після вступу рад. військ до Зх. України в 1944 Р. емігрував спочатку до Зх. Європи, а потім до Канади, де став співзасновником "Ліги визволення України" (Торонто, 1949). З 1954 — член "Середовища УГВР" (Укр. головна визвольна рада).

Р. отримав нагороди та премії: першу премію Об'єднання укр. журналістів Америки (1972), Шевченківську медаль від Конгресу українців Канади (КУК) (1973), медаль Конгресу українців Канади з нагоди відзначення 100-ліття поселення українців у Канаді як один із 100 найвидатніших канад. громадян укр. походження, Держ. премію України ім. Т. Шевченка за 3-томник "Україна атомного віку" (1994).

Тв.: UPA in Western Europe. — Munchen: Ukrainian Press Service, 1948. — 32 p.; Кров і чорнило. — Нью-Йорк: Пролог, 1960. — 140 с.; Будівничий першої Української Народної Республіки. — Нью-Йорк: Пролог, 1966. — 60 с.; Жива Україна. — Мюнхен; Монтреал: Україна і Діяспора, 1969. — 16 с.; На п'ятдесятій паралелі: Статті,

коментарі, 1959—1969. — Вінніпег: Тризуб, 1969. — 266 с.; На порозі другого півстоліття. — Вінніпег: Тризуб, 1970. — 61 с.; Червоний сміх над Києвом: Сатиричні нариси. — Париж; Монтреал: Вид-во П. Плевако, 1971. — 60 с.; Вогонь і попіл. — Монтреал: Вік, 1974. — 112 с.; Слово в обороні Лемківщини. — Торонто: Об'єднання лемків Канади, 1974. — 16 с.; Вогні самостійної України: розмови з молодими. — Монтреал: Пласт, 1978. — 184 с.; In Defense of the Ukrainian Cause. — North Quincy, Mass.: The Christopher Publishing House, 1979. — 297 p.; Україна атомного віку. — Торонто: Гомін України, 1987—1991. — 3 т.; Роздуми про Україну. — К.: Просвіта, 1997. — 692 с.

Літ.: Рахманний Роман // Марунчак М. Історія українців Канади. — Вінніпег: УВАН, 1969. — Т. 1. — С. 360 (також англ. мовою); Сирник І. Журналіст мислі і серця // Рахманний Р. На п'ятдесятій паралелі. — 1969. — С. 7—10; Рахманний Роман // ЕУ: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1973. — Т. 7. — С. 2472; Olynyk Roman // Ukrainians in North America. — Champaign, Illinois: Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. — P. 231; Rakhmanny Roman // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto: Univ. of Toronto Press, 1984. — Vol. 4. — P. 314; Рецензії // Rakhmanny R. In Defense of the Ukrainian Cause. — North Quincy, Mass.: Christopher House, 1979; Антонович М. // Укр. історик. — 1980. — № 1—4. — С. 212—213; Dmytryshyn B. // Russian Review. — 1980. — Vol. 39. — № 4. — P. 512; Dushnyk W. // Ukrainian Quarterly. — New York, 1980. — Vol. 36, № 2. — P. 183—194; Ільницький Р. // Сучасність. — № 2. — 1981; Davydovych S. // Canadian Defense Quarterly. — 1980. — Vol. 10, № 2; Farmer K. // Slavic Review. — 1981. — Vol. 40, № 3; Kirkonnell W. Literature in Canada // Encyclopedia Canadiana. — Toronto: Groliere of Canada, 1977. — P. 82; Nadia M. Olynyk. Roman Rakhmanny: A Bibliographic Guide to Selected Works. — Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1984. — 24 p.; Коменчук Я. Українська публіцистика в оцінці критики // Визвольний шлях. — 1985. — № 10. — С. 1261—1271; Бедрій А. Перлини ідеологічної історичної публіцистики // Там само. — 1989. — № 8. — С. 1019—1022; Wynar B. Ukraine: A Bibliographic Guide to English-language Publications. — Englewood: Ukrainian Academic Press. — 1990. — P. 256; Заборський Д. Публіцист мислі і серця // Літ. Україна. — 1994. — 20 січ.; Мовчан П. Україна атомного віку // Голос України. — 1994. — 9 лют.; Дзюба І. Українські тривоги атомної доби // Рахманний Р. Роздуми про Україну. — К.: Просвіта, 1997; Карпенко В. Сила слова, напруга думки // Вечірній Київ. — 1997. — 31 жовт.; Поклад Н. Речник України атомного віку // Шлях перемоги. — 1997. — 12 лист.; Косівська А. Роздуми про Україну // Там само. — 1997. — 3 груд.; Щербакова Л. Публіцист мислі і серця // Говорить і показує Україна. — 1997. —

18 груд.; Рогова П. Друге народження книги Романа Рахманного // Свобода (США). — 1998. — 10 січ.; Радевич-Винницький Я. Книга, яка повинна би стати настільною для українських політиків // Галицька зоря (Дрогобич). — 1998. — 16 січ.; Махно О. Він все життя своє — в поході за Вкраїну // Народна армія. — 1998. — 22 січ.; Лупейко В. Сила правдивого слова // Там само; Погребенник Ф. З Україною в серці // Літ. Україна. — 1998. — 9 квіт.

О. В. Бугаєва.

ФЕОФІЛАКТОВ Костянтин Матвійович [20.10 (1.11).1818, Петербург — 21.01 (3.02).1901, Київ] — геолог.

1841 закін. фізико-математичний ф-т Головного пед. ін-ту в Петербурзі. Ще студентом почав викладати хімію і технологію "учням другого розряду". Його здібності були помічені, і після закін. ін-ту він був залишений у ньому для поглиблення знань у галузі мінералогії та геології. 1842 здійснив геол. екскурсію по Уралу. 1843 виїхав на два роки за кордон, де навч. у провідних фахівців Зх. Європи і знайомився з особливостями геології Німеччини і Франції. В Росію повернувся фахівцем із широким колом наук. інтересів. З 1845 — ад'юнкт мінералогії ун-ту св. Володимира у Києві, почав систематичні геол. дослідження території України. 1849 захистив магістерську дисертацію "Про геогностичну будову правого берега Дніпра між Києвом і Межиречем", 1851 — докторську "Про

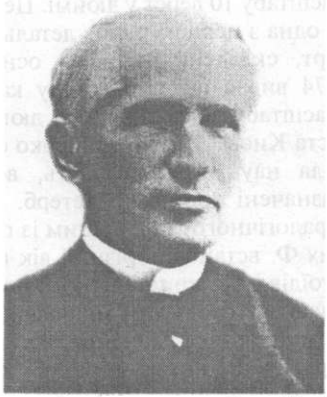

кристалічні породи губерній Київської, Волинської та Подольської". 1852 затверджений екстраординарним, 1853 — ординарним професором кафедри мінералогії та геогнозії. Викладав ці дисципліни в Київ. ун-ті 46 років. Уперше ввів курс палеонтології, почав проводити студентські польові практики. Один із фундаторів (1869) і керівників (1877—98) Київ. т-ва природознавців.

Зробив дуже багато не лише в справі геол. вивчення території України, але й для організації досліджень у галузі інших природничих наук. За його ініціативою почали збиратися перші з'їзди природознавців. 1861 у Київ. ун-ті відбувся перший з'їзд викладачів природознавства Київ. і Харків. учбових округів. З 1867 почали регулярно скликатися всерос. з'їзди природознавців і лікарів, у яких Ф. та його учні брали найактивнішу участь. Глибоко розуміючи завдання геол. вивчення території України, Ф. одним із перших у Росії почав складати геол. карти. Він видав геол. карту Київ. губ.

масштабу 10 верст у дюймі. Це була одна з перших таких детальних карт, складена на наук. основі. 1874 видав ще детальнішу карту (масштабу 200 сажнів у дюймі) міста Києва. Ці карти високо оцінила наук. громадськість, вони відзначені преміями Петерб. Мінералогічного т-ва. Одним із перших Ф. встановив різний вік гранітоїдів Укр. кристалічного щита, почав застосовувати мікроскопічні методи дослідження гірських порід, здійснив першу спробу класифікації гранітів Укр. щита. Він виділив граніти рапаківі, встановив комплекс порід, пізніше названий тетерево-бузькою серією, закартував Канівські дислокації, встановив мульдоподібне залягання крейдових і третичних відкладів на площі тоді ще невідомого Дніпровсько-Донецького прогину. Заклав основи стратиграфії палеогенових відкладень України, становив межу їх розвитку на Півночі та Заході України. Ф. — піонер розробки проблем четвертинної геології на території України, яка тоді лише почала складатися як самостійна наук. дисципліна. Він встановив наявність тут льодовикових і післяльодовикових відкладів, похованих грунтів, а також дав перший стратиграфічний розтин четвертинних відкладів. Велике практичне значення мала його робота на київ. зсувах. Він зумів вірно розкрити їх природу і визначити шляхи боротьби з цим небезпечним явищем. Ф. пов'язував наук. дослідження з розвитком економіки. Він робив авторитетні висновки з різних питань, насамперед, у галузі розробки корисних копалин, буріння свердловин, водопостачання міст України. Він першим вказав на можливість артезіанського водопостачання Києва, заклав, таким чином, основи гідрогеології України. Ф. займався і пошуками родовищ кам'яного вугілля в Київ. губ., залізних руд на Поліссі. Він давав консультації будівельникам з питань вибору гранітів для київ. бруківок. Ф. був фундатором наук. школи дослідників кайнозою у Київ. ун-ті, яка і нині існує на геол. ф-ті. У 1880—81 — ректор ун-ту, декілька років — декан фізико-математичного ф-ту.

Тв.: О кристаллических породах губерний Киевской, Волынской и Подольской // Тр. Комиссии для описания Киев. учебного округа. — К., 1851. — Т. 1; О юрских и меловых осадках Киевской губернии // Там же; Отчет о геологических и геоморфологических наблюдениях в долине Днестра // Там же. — К., 1853. — Т. 2; Отчет о результатах геологической поездки в 1849 году по Киевской губернии // Там же; Сведения о границе распространения эрратических валунов в Киевской губ. // Речь и отчет, читанные в торжественном собрании Ун-та св. Владимира 9 июня 1858 г. — К., 1872.

Літ.: Тутковский П. А. Феофилактов как профессор // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей. — 1905. — Т. 19, вып. 1. — С. 99—106; Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 123—124; Молявко Г. И., Франчук В. П. Ге-

ологи, географы: Биограф. справочник. — К., 1985. — С. 276—277; Оноприенко В. И. Павел Аполлонович Тутковский. — М., 1987. — С. 13—19.

Архіви: ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4821, арк. 31—130 (Послужной список заслуженного ординарного профессора, тайного советника Константина Матвеевича Феофилактова).

В. І. Онопрієнко.

ЧЕРВІНКА (Чирвенко, Червенко) Федір М. (1868, містечко Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл. — після 1913) — "дід" гончар ("посудник").

Н. в козацькій родині. Жив і працював в Опішні. Брав участь у губернських і всерос. виставках кустарного промислу (1886, 1887, 1888, 1890, 1893, 1913), у Всесвітній виставці (Париж, 1900). Нагороджений 1 золотою, 5 срібними та 6 бронзовими медалями; на Полтав. сільськогосп. виставці (1893) був премійований гончарним токарним верстатом. Серед його учнів особливо відзначилися гончарі козацького походження Юхим Різник (Рєзник) та Василь Поросний. Василенко В. І., сучасник Ч., — автор статистично-екон. нарису про містечко Опішню (1889) — називає його "видатним гончарем". У доробку Ч. — глиняний посуд (миски, тарелі, глечики, горщики тощо), мала скульптура тощо. Твори зберігаються у музеях і приватних колекціях Полтави, Санкт-Петербурга, Нижнього Новгорода, Києва, Відня, Праги, Парижа.

Літ.: Риженко Я. Гончарство Полтавщини: До виставки кераміки (25.II 1929—25.I 1930). — Полтава, 1930. — С. 97; Мистецтво Опішні / За заг. ред. Н. Д. Манучарової. — К.: Вид-во АА УРСР, 1952. — Вип. 3. — С. 21—23; Черевань Г. П. Опішнянська кераміка. — Х.: Прапор, 1970. — С. 6—7; Ханко В. Осередки гончарства на Полтавщині // Укр. гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К.; Опішня: Молодь, 1993. — С. 411—417; Клименко О. До історії народної кераміки Опішні дореволюційного часу // Там само. — С. 261—266; Качкан В. Жива глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішнього. — Опішня, 1994. — Вип. 5. — С. 25—26.

Іконографія: Полтав. краєзнавчий музей, ф. 1—57, ф. 1—59 (фото І. Зарецького. 1893).

М. І. Гончаренко.

III. БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

М. С. Бачинський

ОЛЕКСАНДР ТА ЄВГЕН БАЧИНСЬКІ

Бачинські — військовики, правники, священики, просвітителі, громадсько-політичні діячі. Рід Бачинських (герб САС — місяць) бере свій початок із 1300 р. від родичів князя Лева, який узяв прізвище від села Бачина, біля Самбора на Бойківщині (тепер — у Львівській обл.).

Олександр Гаврилович Бачинський (24.03.1844, с. Сороцьке, тепер Теребовлянського р-ну Тернопільської обл. — 9.06.1933, Львів) — генеральний вікарій, ректор духовної греко-католицької семінарії, богослов і церковний письменник. Народився в заможній селянській сім'ї. Успішно закінчив теологічний факультет Львівського університету, одружився. У 1867 р. висвячений на греко-католицького священика і призначений другим священиком у с. Новосілку (тепер Підгаєцького р-ну), де парохом був дід дружини Євгенії. 1871 р. митрополит греко-католицької церкви Михайло Малиновський перевів отця Олександра у с. Підвербці Жуковського деканату (тепер Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.). Залишившись вдівцем у 28 років, отець Олександр присвятив своє життя служінню Богові, українському народові та навчанню синів, один із яких — Юліан став адвокатом, громадсько-політичним діячем, автором відомої книги "Україна irredenta" та ін.

Отця Олександра було переведено до Львова у церкву св. Георгія, як тоді називали церкву св. Юрія, де незабаром призначено завідувачем справ "Фонду архієпархіального священних вдів і сиріт". У 1873 р. він став віце-ректором греко-католицької семінарії у Львові. Крім того, читав лекції з катехізису і методики в університеті. За сумлінну працю митрополит галицький Йосиф Сембратович надав йому у 1877 р. титул асесора митрополітарної консисторії львівської. У цей період О. Бачинський видавав і редагував часопис "Рускій Сіонъ". За публікацію в часописі статті "Записки римлянина" був звільнений у 1880 р. з посади віце-ректора та призначений парохом у с. Болохів Долинського деканату (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). 1 січня 1883 р. новий галицький митрополит Сильвестр Сембратович призначив його ректором духовної семінарії. Того ж року о. Олександр став дійсним радником і референтом Митрополичої консисторії. Водночас о. Олександр писав статті у різні часописи під псевдонімами і криптонімами, що цілком відповідали його характерові: "Правдолюб", "Миролюб", "А. Б.", "Правдолюб-Миролюб", "Бачинський-Лешкович".

О. Бачинський обирався до Львівської міської думи трьох скли-

кань (1886, 1889, 1892 рр.), а у 1886 р. — радником м. Львова. Така діяльність о. Олександра не подобалася наміснику Галичини Казимиру Баденію. Митрополит Сильвестр Сембратович, звільняючи з волі намісника О. Бачинського з посади ректора духовної семінарії, присвоїв йому титул преміального крилошанина. Тоді ж його було переведено на постійне проживання у Свято-Юр'ївську церкву канцлером митрополичої капітули, де він зайнявся впорядкуванням різних документів (актів) у митрополії. Працюючи у митрополії, він бачив, як обмаль богословських книг, написаних рідною мовою. О. Бачинський взявся заповнити цю прогалину друкуванням "Богословської бібліотеки". О. Бачинський мав надавати інститутові Ставропігії рукописи, папір і робити коректуру, а інститут зобов'язався кожен місяць друкувати релігійні твори. Так, з 1898 р. почали виходити щомісячні випуски "Богословської бібліотеки", які митрополія розсилала священикам за передплатою. Видавали також богословські праці, серед яких "Псалтирь въ язице церковно-словяньско съ переводом на язикъ народно-рускій" (Львів, 1903. — 286 с.), текст "Старого завіту" (чотири томи), поданий церковнослов'янською мовою, а всі заголовки розділів, пояснення до них у "языке народно-русском" (Львів, 1900. — Т. 1. — 1063 с.; 1901. — Т. 2. — 962 с.; 1902. — Т. 3. — 1096 с.; 1904. — Т. 4. — 731 с.).

Ці та інші книги зберігаються у фондах рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Ще не віднайдено "Новий Завіт", про який згадує митрополит А. Шептицький як про "гарний переклад... на українську мову". У відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника (ф. 233) зберігається багато листів митрополит А. Шептицького до Бачинського, які свідчать про їхню спільну працю для розвитку української греко-католицької церкви.

У вересні 1922 р. у Львові було створено Богословське наукове товариство (БНТ) з чотирма секціями. Філософічно-догматичну секцію очолив о. Олександр. Великий працелюб, енергійний, людина слова і діла, він багато зробив для того, щоб греко-католицька церква була українською.

Євген Васильович Бачинський (24.08.1878, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 1978, м. Бюль, Швейцарія) — єпископ Української автокефальної православної церкви соборноправної (УАПЦ), церковний і політичний діяч, журналіст, редактор, видавець. Народився у заможній шляхетній (козацькій) родині. Батько — Василь Петрович, капітан царської армії, був поранений на російсько-турецькій війні (1877—78), пізніше осліп. Мати — Олімпіада Іванівна (дівоче прізвище — Іллічевська), походила з роду гетьмана Івана Виговського. Батьки були високоосвічені, культурні люди. Їхні чотири сини, виховані патріотами-українцями, з юних років до самої смерті безкорисливо працювали для просвіти та волі українського народу.

Після закінчення навчання у кадетському корпусі в м. Орлі (Росія) Євген навчався в Михайлівській артилерійській школі в Петербурзі. Редагував журнал "Михайловець", що виходив у 1902—05 рр. російською мовою, де друкував матеріали про Україну. Закінчивши Михайлівську школу у 1905 р., Є. Бачинський поїхав нтом артилерії у фортецю Осовець на російсько-німецькому кордоні. Став членом таємної організації "Всеросійський союз офіцерів", яку очолював герой російсько-японської війни українець генерал Ліневич. Організація планувала здійснити військовий переворот, примусити царя Миколу II проголосити конституцію й встановити федеративний устрій в Росії, де кожен народ мав би автономію і демократичне самоврядування.

Поєднуючи військову службу з навчанням, Є. Бачинський прослухав у 1907 р. два семестри на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. На початку 1908 р. за участь у повстанні в Осовецькій фортеці Є. Бачинського заарештували. Покарання відбував у в'язниці "Хрести" в одиночній камері. Після втечі з в'язниці нелегально дістався до Франції, де залишився політичним емігрантом.

У Парижі в той час жив і навчався в університеті його брат Сергій. Брати Бачинські продали землю, яку залишив їм на Катеринославщині батько як спадщину, а гроші витрачали на українські справи та навчання. Євген був фундатором і скарбником Українського клубу. У французькій пресі вони друкували статті про Україну Т. Шевченка, об'єднуючи емігрантів-українців.

У 1910 р. Є. Бачинський побував в Україні. На Буковині він брав участь у вічах, виступав на захист українського університету в м. Чернівці, за що його заарештували. У 1911 р., звільнившись з ув'язнення, через Швейцарію повернувся до Франції і зупинився у м. Тулузі, де працював і Сергій. Невдовзі одружився. У 1913—14 рр. працював у Версалі у Вищій садівничій школі.

До Першої світової війни співпрацював в українських часописах "Дзвінок" і "Діло" (Львів), "Рада" (Київ), "Сніп" (Харків), "Рідний край" (Полтава) та в російській газеті "Парижский вестник", де опублікував кілька статей про Україну та український визвольний рух.

У 1914 р. родина переїхала до Швейцарії у Женеву, де в 1915 р. Є. Бачинський став фундатором і секретарем українського т-ва "Громада". Потяг до знань привів його до Лозаннського університету, в якому прослухав у 1915—16 рр. три семестри на соціально-економічному факультеті.

У 1915—17 рр. Є. Бачинський виконував обов'язки представника "Союзу визволення України" у Швейцарії (Відень), робив огляди преси для "Вісника СВУ" та був редактором місячника "La Revne Ukraina". Згодом опублікував свої спогади "Рік 1917. Початок другої

революції в Росії, як вона відбилася серед українців у Швейцарії. (За тогочасними нотатками)" ("Визвольний шлях", Лондон, 1958. — Жовтень. — С. 1099—1107; листопад, С. 1231—1242; грудень, С. 1353—1366; 1959. — січень, С. 31—42; лютий, С. 137—146). Разом з П. Чикаленком заснував "Українську книгарню" у Лозанні, яка діяла з 1917 до 1919 року.

1918 р. Є. Бачинський був призначений виконуючим обов'язки консула УНР у Лозанні. З травня 1917 р. по 1919 р. — редактор тижневика "L'Ukraina" та заступник директора Українського Пресового бюро в Лозанні. У 1921 р. Є. Бачинський був делегатом від УАПЦ на конгресі "Універсального альянсу для міжнаціонального братства через церкву" в Женеві, де зачитав меморандум про УАПЦ. Є. Бачинський здобув вищу релігійну освіту на теологічному факультеті Женевського університету, який закінчив у 1929 році. З 1922 р. — офіційний уповноважений від УАПЦ (Київської) у Західній Європі. У 1925—26 рр. він видавав церковний бюлетень "Благовісник", що виходив кількома мовами, брав участь у Всесвітньому церковному конгресі у Стокгольмі. З 1930 р. видавав церковні бюлетені "Екклезія" (Церква) франц. і укр. мовами. 19 січня 1930 р., вітаючи митрополита А. Шептицького з ювілеєм, Є. Бачинський писав: "Я подаватиму новинки не лише Православної церкви, але і Католицької, і Протестантських. Завдання моє тяжке і не маю у своїй діяльності на кого числити..."

У Женеві Є. Бачинський заснував "Український клуб", членами якого були емігранти, а також студенти. Клуб організовував акції "порятунку голодуючих". Крім того, він став фундатором українського студентського товариства "Україна", яке проіснувало до 1935 року.

Багато років Є. Бачинський був кореспондентом часописів, що видавалися українською та іншими мовами, зокрема "Шлях" (Зальцведель), "Українське слово" (Берлін), "Українська трибуна" (Варшава), "Америка" (Філадельфія), "Діло", "Рідний край" (Львів), "Воля" (Відень), "Нове життя" (Прага), "Дніпро" (Чикаго), "Дзвін" (Рівне), "La Suisse-Drient" (Берн), "L'Age Le Fer" (Париж), "De Moniteur Economique" (Брюссель), "Le Mevenvesuisse", "La Semaine Reli gienuse" (Женева), "Le Semeuv Vandoie" (Лозанна), "La Tribune d'Ovient" (Женева) та ін.

З 1939 р. Є. Бачинський — фундатор і директор Центрального допомогового комітету Українського Червоного Хреста (УЧХ) на чужині, на що його уповноважив уряд УНР в екзилі. В 1945—46 рр. допомагав українським емігрантам, які були після війни в таборах для переселенців. На діяльність УЧХ Є. Бачинський пожертвував дві тисячі доларів особистих заощаджень.

1955 р. Є. Бачинський був висвячений на єпископа. Незважаючи

на вік, багато робив для зміцнення української православної церкви, для об'єднання українців, розсіяних після Другої світової війни по різних країнах Європи.

ЕУ: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1955. — Т. 1. — С. 102; Некролог // Діло. — Львів,. 1933. — Ч. 148; О.Н.Б..о. Мітрат Олександр Бачинський: Грудка на свіжу могилу // Мета. — 1933. — 18 черв.; Голубець М. Золота книга українського лицарства. — Львів, 1939. — С. 19—20; Липківський В. Історія Української православної церкви. — 1961. — С. 72; Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської Академії Торонто. — Чикаго, 1973. — Ч. 1. — С. 29, 184, 214, 394, 401, 405, 471; Ч. 2. — 1976. — С. 14, 17, 18, 23, 65, 213, 395, 470; Ч. 3. — 1983. — С. 586, 588; Бойків. Моя співпраця з полковником, Бойко Ю.: Передмова // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 13, 640, 641; Сірий О. Єпископ Євген: Некролог // Нові дні. — Берн, 1979; Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 421, 422; Канчалуба М. З моєї Одісеї. — Буенос-Айрес, 1985. — Т. 3; Українська православна церква // Мартирологія Українських церков. — Торонто; Балтимор, 1987; Кутинський М. Некрополь України // Дніпро. — К., 1990. — Ч. 3. — С. 138; Юрій Семенко. Шахи в Україні. — Львів, 1993. — С. 91; Волчко-Кульчицький І. Історія села Кульчиць і роду Драга-Сасів. — Дрогобич, 1995. — С. 83, 195, 261, 262.

ЛНБ. ВР, ф. 9, спр. 4490; ф. 233, спр. 12, 13, 15, 16, 23, 26—29, 31—33, 39, 40; ЦДІАЛ України, ф. 129, оп. 2, спр. 702; ф. 358, оп. 1, спр. 215; ф. 328, оп. 1, спр. 91; ф. 581, оп. 1, спр. 59.

В. М. Гайдабура

"ПОКАЖУ ВАМ ДОБРУ СТЕЖКУ ..."
(М. І. Тобілевич-Кресан у роки німецько-фашистської окупації Києва)

Театр під час німецько-фашистської окупації (1941—44) являв собою художньо цілісне явище патріотичного спрямування, фактор націотворення, державотворення і гуманізації. Легітимності сценічному мистецтву в Україні фашисти надавали з метою користолюбною — на додаток до своїх "Фронтбюнен" вони прагнули мати в тилу дармову розвагу, використовувати українських митців для обслуговування фронту та їхні виступи в рейху для піднесення робочої спроможності остарбайтерів. Дозвіл на роботу театрів давав змогу творчої діяльності національних культурних сил.

Театр в окупації не можна звинуватити у колабораціонізмі. В основному звернений до співвітчизників, він не пропагував профашистські ідеї. Своєрідним феноменом того часу був дитячий театр, який брав на себе місію шкільного естетичного виховання, духов-

ного захисту дітей і підлітків.

Музикознавець Тетяна Олексіївна Швачко познайомила мене зі спогадами своєї матері — актриси драматичного і лялькового театру Марії Андріївни Склярової (1). У записах йдеться про маловідоме: як в окупованому Києві дочка славнозвісного драматурга Івана Карповича Карпенка-Карого Марія Іванівна Тобілевич-Кресан (1880—1958) організувала своєрідний театральний комплекс для дітей.

Марія Іванівна Тобілевич-Кресан... Є підстави стверджувати, що ніжні почуття до дітей вона успадкувала від батька і матері — Софії Віталіївни Тобілевич (1860—1953) — актриси, письменниці. Марія Іванівна Тобілевич-Кресан народилася 1880 р. Дитинство пройшло в родинному хуторі Надія на Херсонщині (тепер Кіровоградщина). Освіту здобула в Полтавському інституті шляхетних дівчат і на курсах "allainse francaise" у Парижі, диплом яких давав право викладати французьку мову у будь-яких учбових закладах світу. 24 роки вчителювала. Майже всю драматургічну діяльність присвятила дітям. Українською мовою переклала твори О. Бальзака, Е. Скріба, Р. Тагора, У. Шекспіра.

Національна слава Івана Карповича Тобілевича за радянських часів не гарантувала його дружині і дочці спокійного життя. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігається чернетка листа Софії Віталіївни до "органів", з якого стає ясно, що Марія Іванівна була звинувачена у причетності до так званої справи СВУ (2).

Під час окупації Марія Іванівна жила з матір'ю у Києві на вулиці Тургенєвській. Софія Віталіївна на багато років пережила свого чоловіка. У період гітлерівської навали її життєвий календар показував початок дев'ятого десятка.

Марія Андріївна Склярова згадує: "Перш ніж почати розповідь про театр для дітей, необхідно сказати кілька слів про безрадісне життя наших нещасних дівчаток і хлопчиків під час окупації. Передусім голод, страшний фізичний голод. Він штовхав енергійніших підлітків на базарну спекуляцію. Німецькі солдати охоче користувалися послугами дітей, котрим доручали продавати військові пайки. Крім голоду фізичного, був не менш страшний голод духовний. Школи існували тільки для дітей перших чотирьох класів. Старі підручники заборонені, нових немає. Підлітки мали оволодівати ремеслом. Тим, хто тверезо дивився на речі, німецька політика була зрозумілою: так чи інакше знищити культурні сили країни, що потрапила в рабство; залишити живими тільки людей, здатних виконувати фізичну роботу; вчених не потрібно, необхідна лише "робоча худоба".

Важливим кроком допомоги дітям було рішення організувати для дівчат, котрі за віком не мали права навчатися в школі, курси крою та шиття, а для малюків — ляльковий театр. Очолили цю справу

Марія Іванівна Тобілевич-Кресан та педагог Тамара Михайлівна Безсмертна.

Місцем акції стало приміщення школи № 119. Адреса школи — вулиця Артема, 44. А почалося все у листопаді 1941 р. Передусім були організовані курси крою та шиття, а потім при цих курсах відкрився театр ляльок. Першою помічницею Марії Іванівни Тобілевич-Кресан стала Катерина Віталіївна Юрковська — вихователька дитячого садка № 14 на вулиці Глибочицькій. Вона мала великий досвід організації лялькових вистав для дітей і запросила знайомих фахівців.

До театру відразу прийшла Євгенія Георгіївна Стороженко, яка тоді працювала в міському, офіційно дозволеному, ляльковому театрі, що містився на вулиці Леніна, 22. Пані Стороженко привела Георгія Павловича Сороку, котрий пообіцяв навчати акторів-аматорів водити ляльку.

На подвір'ї школи № 119 стояв двоповерховий флігель. Спочатку там працювали і школа крою та шиття, і ляльковий театр. Весною 1942 р. школа крою та шиття розрослася та зайняла обидва поверхи флігеля, а ляльковий театр перейшов до відремонтованого на той час приміщення школи № 119. Тут в одній половині працювала їдальня для дітей-школярів (на громадські кошти комітету взаємної допомоги), а в другій містився ляльковий театр та лабораторія наочного приладдя під назвою "Допомога школі". У ній працювали 15 вчителів під керівництвом педагога п. Єфремової та інструктора п. Томкевич".

Методика викладання у молодших класах — стихія Марії Іванівни. У ЦДАМЛМ України зберігається її рукотворний "Буквар". З цього примірника співробітники лабораторії "Допомога школі" робили копії і передавали їх учителям та учням київських шкіл. До "Букваря" додавалися методичні вказівки Марії Іванівни. Її каліграфічним почерком начертано: "Дитина ще не звикла до школи, до класного оточення, і тому учитель мусить зробити цей перехід від родини до школи найменш помітним, а разом з тим відразу привчать до почуття обов'язку щодо роботи й режиму в школі. Треба домагатися від дітей якнайбільшої акуратності і чистоти та обережного поводження із зошитом. Геть неохайність, бруд, плями! Виховати в дітях повагу й обережне ставлення до кожного діла, кожної речі, яка служить учням в їхній роботі...".

Зі спогадів Марії Андріївни Склярової: "На фасаді 119-ї школи милував око напис "Будинок дитини". Все тут призначалося для роботи з дітьми, піклуванню про їхнє виховання. У дні вистав — по четвергах, суботах та неділях — в садибі школи юних глядачів зустрічав бадьорий марш. Перед виставою директор Марія Іванівна або артист-педагог Євген Андрійович Коровицький вітали гостей і розповідали їм яку-небудь народну казку. Коровицький особливо добре декламував байки Глібова. Учні хореографічного гуртка — і такий пра-

цював при школі під керівництвом Ольги Сидорівни Манасевич — виконували українські народні танки. Перед виставою траплялося дітям слухати спів вокалістів, серед яких була й знаменита Олена Діонисівна Петляш".

Олена Петляш (1890—1971) — племінниця корифеїв М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, донька їхньої сестри — актриси-співачки Марії Садовської-Барілотті. Та сама славетна Олена Петляш з чудовим драматичним сопрано, котра навчалася співу у Києві і Римі, починала кар'єру у Першому українському стаціонарному театрі М. Садовського, а потім співала в оперних театрах Одеси, Києва, Саратова, Єревана, Казані, Тбілісі...

Згадує пані Склярова: "...Німці, прибираючи все до своїх рук, наказали установам та організаціям зареєструватися. Марія Іванівна подала заяву на реєстрацію школи крою та шиття і лялькового театру. Через місяць одержала друкований лист німецькою мовою від штадткомісаріату. Школа крою та шиття отримала право на існування, на театр ляльок накладалася заборона. Але лялькарі, незважаючи на це, продовжували працювати. А тим часом М. Тобілевич-Кресан настирно домагалася їхньої легалізації. Врешті вона одержала від начальника відділу культури та освіти папірець, яким дозволялося існування лялькового театру, а також лабораторії наочного приладдя.

Після цього ми почали робити спроби утворити для дітей ще й театр живого плану. Артистка Євгенія Семенівна Ожеговська, котра до війни працювала в театрі імені І. Франка, гуртувала навколо себе співочих дітей, готуючи з ними оперу М. Лисенка "Вовк і семеро козенят". У режисурі М. В. Ізапольської (до війни — режисер Київського польського театру) було підготовлено дитячу виставу "Цвіт папороті" — п'єса п. Марчука. Грали в ній актори-професіонали драматичної сцени: пп. Долинська, Погрібний, Хмарський та інші (грала й М. Склярова — В. Г.). Декорації виготовив п. Хмарський, залучивши до справи знайомих робітників-декораторів. Власними руками він полагодив сцену і зробив завісу.

Діти говорили: "У нас справжній театр!". Вони мали рацію, якщо згадати, що на цей час лялькарі показували "Ніч перед Різдвом", "Вертеп", "Лиса Микиту", інсценізованого Марією Іванівною Тобілевич-Кресан, казки "Рукавичка" та "Червона шапочка". Три останні постановки здійснила режисер Євгенія Стороженко.

Хореограф Ольга Сидорівна Манасевич підготувала за лібретто Марії Іванівни хореографічну сценку "Айстри" за віршем Олександра Олеся.

На цьому не закінчувалася "театралізована педагогіка" "Будинку для дітей". Олена Діонисівна Петляш організувала дитячу естраду. Відомий хормейстер і диригент п. Свєчников керував дитячим хором, а знані митці пензля Охрім Судомора та Юрій Сластьонов надихали

учнів образотворчої студії. Діти були в надійних, талановитих руках!"

Із часів окупації збереглася програмка концерту, присвяченого 129-м роковинам з дня народження Тараса Шевченка. Було це 9 березня 1943 р. в приміщенні нинішнього театру ім. Лесі Українки. Чудові співаки довоєнного хору "Думка" (в окупації він називався "Українська капела") під диригуванням знаменитого Нестора Городовенка виконували твори М. Лисенка "Жалібний марш до роковин смерті Шевченка", "І спочинуть невольничі утомлені руки", "Ой, нема, нема", "Оживуть степи, озера", "У туркені по тім боці", кантату "Б'ють пороги"...

І на цьому тлі не загубився виступ юних школярів з "Будинку дитини". Під керівництвом диригента А. Г. Свєчникова і за участю бандуриста Івана Галинського вони виконали монтаж з творів великого поета.

Із спогадів пані Склярової: "Марії Іванівні Тобілевич-Кресан доводилося щоразу домагатися легалізації того чи іншого дитячого колективу. Після розгрому фашистів під Сталінградом німці в Києві подобрішали. Шеф театрів Майєр приїхав до нас подивитися, як актори обслуговують дітей. У залі було повно маленьких глядачів, яких театр запросив на перегляд чергової вистави безкоштовно. Дітей попередили про гостя, про необхідність порядку.

Майєр уважно стежив за реакцією дітлахів. Показували "Цвіт папороті", танки хореографічної студії, сценку-монтаж із "Запорожця за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, а на завершення — лялькову виставу "Лис Микита". У перерві німця водили дивитися роботу учениць школи крою та шиття. Майєру, на щастя, все сподобалося, він дав дозвіл на сукупне існування художніх підрозділів і порадив назвати наш мистецький дім "Kinder-Theater" — "Дитячий театр".

...Праця тривала. Двічі всім театром виїздили трамваєм на Куренівку для обслуговування школярів. Часто безкоштовно грали для молоді, котру німці відправляли на невільничу працю до рейху.

Аж ось фашизму почав наступати, як то кажуть, капут. ...Жахала можливість примусового залишення міста. Куди йти? З ким тікати? З ворогом? Від своїх? Краще смерть, ніж бігти попереду відступаючого гітлерівського війська. За всяку ціну треба було добути спеціальну пов'язку на руку, котра давала право залишитись в місті. Хай це буде хоча б кілька днів! День — це надія... З великими труднощами пощастило одержати від Комітету взаємної допомоги 35 пов'язок і аусвайсів — перепусток до них. В основному їх видали працівникам майстерні на базі школи крою та шиття..."

Після звільнення Києва від німців Марія Іванівна бідкалась, що не змогла врятувати майно театру. Вся її увага була скерована на школу-майстерню, що містилася вже не поруч з театром, а на вулиці Тургенєвській, 36/38. У майстерні було багато цінних замовлень, і

Марія Іванівна прагнула якнайшвидше роздати їх замовникам. Німці вже виганяли мешканців з Тургенєвської, отже треба було шукати притулку, куди й до кого віднести речі.

Ніна Митрофанівна Саксаганська, вдова славетного Панаса Саксаганського, запропонувала Марії Іванівні із Софією Віталіївною оселитися у неї. Але вулицю Жаданівську (нині Жилянська), де вона мешкала у домі № 96, німці почали евакуйовувати. Це входило до їхнього плану загального вигнання киян. Проте до оселі Ніни Митрофанівни продовжували приходити учениці школи крою та шиття, актори, вони шукали поради й порятунку у мудрої Марії Іванівни.

Несподівано приїхав чоловік Марії Іванівни, який жив у Білій Церкві, та вивіз туди дружину з її матір'ю. Невдовзі Київ звільнили, а всі мешканці і втікачі в Білій Церкві тремтіли: чи пожене їх німець далі чи не встигне? Та, хвала Богові, Марія Іванівна з родиною повернулася до Києва...

На цьому не закінчилася "театральна історія" за участю Марії Іванівни Тобілевич-Кресан. Після звільнення Києва енергійна Марія Андріївна Склярова, авторка цитованих спогадів, в Управлінні у справах мистецтв одержала дозвіл на відновлення театру ляльок у столиці. Директором затвердили М. Тобілевич-Кресан. До складу поновленого колективу, крім М. Склярової, увійшли артисти С. Чайківський, Неселовська, К. Юрківська, Попова, Є. Коровицький, М. Борисевич. Художнім керівником стала Євгенія Стороженко. У січні 1944 року в клубі піонерів Молотовського району міста Києва ляльмарі почали працювати в холодному приміщенні, але з палким бажанням створити театр.

Школа і театр для дітей... Вони близькі за глибинною сутністю. Марія Іванівна Тобілевич-Кресан занотувала віршик під назвою "Наша школа". В ньому звучить сенс її діяльності і шкільної, і театральної.

Школа кличе: "Йдіть до мене,
Діти-голуб'ята!
Пригорну я вас до себе
так, як рідна мати.
Покажу вам добру стежку,
Як по правді жити,
Розкажу вам, що діється
На божому світі.
Будем вчитись, любі діти,
У доброму ладі,
батькам-матерям на втіху,
На добро громаді".

---

1. Склярова Марія Андріївна (8.02.1899, с. Дяківка, тепер Бурин-

ського р-ну Сумської області — 16.02.1978, Київ) — українська актриса, режисер, педагог. Закінчила Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка (1925), навчалася у Другій майстерні мистецького об'єднання "Березіль" (1922—24). Працювала актрисою Харківського театру ім. І. Франка (1926), Одеського ТЮГу (1927—28), Київського пересувного селянського театру (1928—34), Житомирського театру КОРПС (1934—36), Першого укр. театру маріонеток (1937—41), театру ляльок М. І. Тобілевич-Кресан (1941—43). Організатор, художній керівник Київського обласного театру ляльок (1944), Республіканського театру ляльок (1945—49). Педагог, завідуюча кабінетом історії театру Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1950—66), керівник дитячого лялькового театру Республіканського палацу піонерів ім. М. Островського (1950—70). Автор п'єс для лялькового театру.

2. Наводжу повністю цей лист, який, як мені здається, лишився поза увагою біографів родини І. Тобілевича.

"До Контрольної комісії
артистки Софії Стадник

Заява

Постанова Комісії, щоб одняти у дочки моєї Марії Кресан паспорт, а її вислати за межі Києва, ставить мене в безвихідне становище. Ми ніколи з роду не були ворогами Радянської республіки, а, навпаки, і я, і мій чоловік Карпенко-Карий — батько моєї дочки терпіли арешти, заслання від царського уряду за свої революційні переконання і все життя терпіли переслідування за свою діяльність, скеровану на користь темного, убогого люду. Ми сорок років працювали на українській сцені народного театру, ширили свідомість серед мас, підготовлювали грунт для ідей протесту і революції.

Дочка наша Марія вихована в тих же самих принципах і заповітах, в які вірив її батько Карпенко-Карий. Маленьку ілюстрацію його переконань дають його твори "Хазяїн" і "Мартин Боруля", поставлені на днях "Березілем".

Те, що донька моя через фатальні обставини попала в список обвинувачених по ділу СВУ і понесла тяжку кару, — тяжке нещастя, неждане, як грім з неба". (НБУВ. ІР, ф. 191, оп. 1, од. зб. 71).

Т. А. Галькевич, О. М. Донець

КИЇВСЬКА ГАЛЕРЕЯ "НЕФ". ПОРТРЕТ УЧАСНИКІВ

Характерною ознакою сучасного художнього процесу в цілому є широке розмаїття творчих концепцій і стильових напрямів, скасування одних мистецьких традицій і повернення до інших. У творчості багатьох художників присутні і авангардні інсталяції, і трансформації релігійного середньовічного живопису. Та вже зараз можна

говорити про те, що саме об'єднує творчі доробки художників Л. Берната, О. Андрєєва, М. Жукова, П. Тараненка, С. Маруса, О. Левчишиної — випускників КДХІ (тепер — Українська академія образотворчого мистецтва та архітектури), мистецький світогляд яких сформувався у київському художньому середовищі 80-х років.

Представники одного покоління, вони однаково гостро відчувають особливе покликання маргінальної особистості художника на зламі століть. Художники беруть за основу стилістику і традиції українського та російського середньовічного живопису, звертаються до забутих технік лесирування та енкаустики. У хрестоматійних біблійних сюжетах вони втілюють почуття і прагнення сучасної людини, підкреслюючи містичний зв'язок між сучасним і минулим.

Спільність творчих концепцій художників обумовила плідну співпрацю у галереї "Неф", що виникла 1993 р. як органічне продовження музею "Релігії в історії культури", що розташований на території Києво-Печерської лаври з 1991 р.

У зв'язку із закриттям музею (1997 р.) галерея перестала функціонувати, і художники працюють зараз з іншими галереями міста. Та незмінним у їхніх творах лишилося звертання до сакральних тем, акцентування змістовно-філософських узагальнень.

АНДРЄЄВ Олексій Дмитрович (крипт. — О. Анд.; 19.01.1962, Київ) — живописець, графік.

Батько — Дмитро Дмитрович Андрєєв, ма ти — Євгенія Борисівна Ботвинська, інженери. Малювати почав із дитячих років, відвідував художню студію при Палаці піонерів м. Києва. У 1980 р. закінчив Республіканську художню школу ім. Т. Г. Шевченка і вступив до КДХІ. Після служби в армії (1983—85) продовжив навчання в майстерні станкового та монументального живопису професора В. А. Чеканюка і М. А. Стороженка (факультет живопису). У 1983 р. захистив дипломну роботу: триптих "Стародавня Русь", етнографічні матеріали до якої збирав протягом 1986—87, подорожуючи містами Золотого Кільця. З 1988 р. — експонент республіканських та міжнародних виставок. З 1994 р. — член Спілки художників України. Своїм учителем вважає відомого українського художника М. А. Стороженка.

Працює в галузі станкового живопису та графіки. Автор пейзажів, жанрових картин, портретів. У творчості чітко простежуються два основні напрями: історичний та релігійний, в яких головним є не зображення конкретного сюжету, а символи, дух епохи, вихід через асоціативне мислення на глибокі філософські узагальнення.

Надає перевагу техніці енкаустики в живописі і застосовує класичне лесирування та інсталяції.

Твори А. зберігаються у приватних збірках в Україні, Росії, Німеччині, Польщі, Франції та в Америці.

Тв.: Станковий живопис: "Стародавня Русь" (полотно, олія, 1983), повтор "Фатальність" (полотно, олія, 1991), "Іван Богослов" (картон, олія, 1992), "Ангел Апокаліпсис" (полотно, олія, 1993), "Вісник" (полотно, олія, 1993), "Сусанна" (полотно, олія, 1993), "Логіка ілюзій" (полотно, олія, 1993), "Homo sapiens?" (полотно, олія, 1997).

Виставки: Всесоюзна художня виставка. Ленінград, 1988; Всесоюзна художня виставка. Мінськ, 1989; Всеукраїнська художня виставка. Київ, 1989; Сучасне образотворче українське мистецтво. Чикаго, 1990; Міжнародне бієнале образотворчого мистецтва "Imprezo". Івано-Франківськ, 1991; Міжнародне бієнале українського образотворчого мистецтва "Відродження". Львів, 1991; Всеукраїнська виставка образотворчого мистецтва "Весна-93". Київ, 1993; Сучасне образотворче мистецтво. Нюрнберг, 1993; Sanfo-Art. Київ, 1993; "Квіти надії". Київ, 1994; Кращі художні твори року. Київ, 1994; Міжнародний арт-фестиваль. Київ. 1994; Міжнародне бієнале образотворчого мистецтва РАП — Україна; Міжнародний арт-фестиваль. Київ. 1996; Персональна виставка "Занурення у безсвідоме". Галерея "Неф". Київ, 1997; Аукціон сучасного українського живопису. Київ, 1997; Сучасне українське образотворче мистецтво. Київ, 1997; Міжнародний арт-фестиваль. Київ, 1997; Радіо "Супер нова". Нова колекція. Київ, 1997.

Мельниченко И. Как украсть миллион // Независимость. — 1994; Титаренко А. Печерские антики // Всеукр. ведомости. — 1995. — № 9; Камынина Н. Если картины похищают, значит, это кому-нибудь нужно // Петровна. — 1996. — № 39; Матушек О. Гра за межами умовності // Столиця. — 1996. — № 12; Титаренко А. Очарованный странник // Всеукр. ведомости. — 1996. — № 100; Его же. Зазеркалье Анда // Зеркало недели. — 1996. — № 39; Фесенко Л. Передчуття невинно пролитої крові // Наша Україна. — 1996. — № 6; Его же. Пилигрим во времени // Независимость. — 1996. — № 83—84; Шестаков А. Храм искусств не чужд рынка // Графити. — 1996.—№ 5; Аукціон сучасного мистецтва // Все про Київ. — 1996. — № 9.

БЕРНАТ Леонід Анатолійович (08.02.1962, Київ) — графік, живописець. Батько — Анатолій Леонідович Бернат, художник-оформлювач, мати — Євгенія Іванівна Мушицька, інженер, дружина — Анисимова Валерія Анатоліївна, архітектор.

Малювати почав з 9 років. Відвідував художню студію при Будинку культури заводу ім. Антонова

(викладач Г. М. Фінько). Навчався у Республіканській художній школі ім. Т. Г. Шевченка, яку закінчив 1980 р. Працював учителем малюнка та живопису в київській середній школі № 219. У 1984—90 рр. — студент графічного факультету КДХІ (майстерня плаката професора Т. А. Лящука). Захистив дипломну роботу — серія плакатів на соціальну тему: "Ось де, люди, наша слава...", "В сім'ї вольній, новій...", "Цей день ми наближали, як могли", "Без слів".

Студентом брав участь у республіканських і міжнародних виставках. Творчий шлях починав у галузі книжкової, станкової графіки та плаката. Роботи неодноразово були відзначені дипломами видавництва "Плакат" (1988), Спілки художників України на Першому київському бієнале плаката (1991). Співпрацював з видавництвами "Радянський письменник" (тепер — "Український письменник") та "Інтерпрес". З 1992 р. перевагу надає живопису. Автор плакатів, пейзажів, натюрмортів, жанрових картин. Використовує сюжети з історії античності, міфології, фольклору, релігії. У творах митця поєднано різні напрями і стилі. У галузі релігійного живопису поєднує традиції слов'янського іконопису з елементами символізму, модерну і народного мистецтва. Експериментує в техніці та фактурі живопису, де застосовує комбінації різних матеріалів. У полотнах найчастіше використовує улюблені вохристі тони, поєднуючи з блакитно-сріблястими, що підсилює враження ірреальності відтвореного ним у картинах світу.

Графічні і живописні твори зберігаються у приватних збірках України, Росії, Америки, Німеччини, Італії, Канади, Швейцарії та літературно-меморіальному музеї О. Гріна у Феодосії.

Тв.: Плакати: "Без слів" (гуаш, 1988), "Ось де, люди, наша слава..." (гуаш, фото, 1988), "Башта" (гуаш, 1989), "Всесоюзне свято слов'янської писемності та культури" (гуаш, 1989), "В сім'ї вольній, новій..." (гуаш, фото, 1989), "Юродія" (гуаш, фото, 1990), "Цей день ми наближали, як могли" (гуаш, фото, 1990).

Ілюстрації до книг: Заславский И. Исход. — 1990; Жолдак Б. Спокуси. — 1991; Бураковский А. Период полураспада. — 1991; Кравчук П. Спроба самозахисту. — 1991; Сумишин М. Хто там у сутінках? — 1992; Барто А. Игрушки: Календарь. — 1994.

Станковий живопис: "Благовіщення" (полотно, олія, 1993), "Мелюзіна" (полотно, олія, 1993), "Харон" (змішана техніка, 1993), "Бабусині казки" (полотно, олія, 1994), "Колядки" (полотно, олія, 1994), "Меланхолія" (полотно, олія, 1996), "Дорога зі Сходу" (дерево, олія, 1996), "Ангел старого міста" (дерево, олія, 1997), "Святий Миколай" (дерево, олія, 1997).

Виставки: Групова виставка видавництва "Плакат". Москва, 1988; Київ та кияни. Київ, 1988; Групова виставка молодих художників. Краків, 1989; Перше київське бієнале плаката. Київ, 1989; Республі-

канська виставка, присвячена 175-річчю Т. Г. Шевченка. Київ, 1989; Групова виставка в галереї "Неф". Київ, 1989; Персональна виставка в галереї "Неф", 1995; Групова виставка "Сучасна ікона", галерея "Неф". Київ, 1996; Міжнародний арт-фестиваль. Київ, 1996; Виставка "Східне крило". Магдебург, 1996; Міжнародний арт-фестиваль. Київ, 1997; Персональна виставка в галереї "Зюд". Магдебург, 1997.

Знак якості // Перець. — 1987. — № 158; Echo Krakowa. — 1988. — № 142; Титаренко А. Печерские антики // Всеукр. ведомости. — 1995. — № 9; Голубь Е. Международный арт-фестиваль в Киеве // Зеркало недели. — 1996. — № 24; Фришко В. Галерея "Неф": Гармония красок и чувств // Теленеделя. — 1996. — № 1; Stadt pass. Magdeburg. — 1997. — Marz.

ЖУКОВ Михайло Юрійович (28.01.1956, Київ) — архітектор, графік, живописець.

Батько — Юрій Степанович Жуков, архітектор, мати — Людмила Олександрівна Щедріна, архітектор, дружина — Леокадія Всеволодівна Томас. У 1981 р. закінчив архітектурний факультет КДХІ (майстерня професора М. М. Степанова). Дипломна робота — проект реконструкції Андріївського узвозу. У 1979—92 рр. працював в архітектурних реставраційних майстернях "Укрпроектреставрація" та художником-дизайнером у Національному музеї історії України. Працює у галузі книжкової та промислової графіки, займається живописом. Співпрацював з видавництвами "Будівельник" і "Веселка". Його твори репродукували у часописах "Пам'ятки України" (1996. — № 2—4), "Архитектура и престиж" (1996. — № 1—4). Художній календар за 1996 р., виданий банком "Ажіо", присвячений творчості художника.

Автор багатьох жанрових картин, пейзажів. Своєрідний стиль його творів сучасні мистецтвознавці, зокрема, І. Абрамова, визначають як езотеричний синкретизм або ж постсимволізм. Характерною особливі стю творів є присутність архітектурних мотивів старого Києва, які стали невід'ємною частиною багатогранної символіки його художніх образів. Автор використовує як інструмент для оригінальної інтерпретації сюжети філософського характеру.

Творчості художника властиві стримані, приглушені кольори, згладжена фактура живопису, лесирування.

Бере участь у виставах київських галерей "Неф" і "Пектораль". Роботи Ж. зберігаються у багатьох приватних збірках України, Англії, Німеччини, Франції та в літературно-меморіальному музеї О. Гріна у Феодосії.

Тв.: "Меланхолія" (полотно, олія, 1990), "Повне коло" (полотно,

олія, 1991), "Ріка часу" (полотно, олія, 1991), "Примари старого двору" (полотно, олія, 1992), "Мелодія старого міста" (полотно, олія, 1994), "Під синім крилом" (полотно, олія, 1996).

Виставки: Групова виставка в галереї "Неф". Київ, 1993; Персональна виставка в галереї "Неф". Київ, 1996; Міжнародний арт-фестиваль. Київ, 1996;

Титаренко А. Печерские антики // Всеукр. ведомости. — 1995. — № 9; Дьячкова Е. Река времени М. Жукова // Там же. — 1996. — № 43; Фришко В. Галерея "Неф": Гармония красок и чувств // Теленеделя. — 1996. — № 1.

ЛЕВЧИШИНА Оксана Вікторівна (23.04.1961, м. Малин Житомирської області) — графік, живописець.

Батько — Віктор Матвійович Левчишин, архітектор, мати — Валентина Петрівна Виговська, інженер, чоловік — Сергій Гарольдович Марус, художник.

У 1979 р. закінчила Республіканську художню школу ім. Т. Г. Шевченка. В 1979—80 рр. працювала художником-мультиплікатором на кіностудії учбових фільмів і живописцем у Київському скульптурно-живописному комбінаті. В 1981—87 рр. — студентка графічного факультету КДХІ (майстерня професора В. Я. Чебаника). Захистила дипломну роботу: "Художнє оформлення та ілюстрації до збірника поезії Ліни Костенко "Звичайна собі мить"". З 1989 р. — художник в архітектурно-планувальному центрі "Ефект". Працює в галузі книжкової графіки, декоративно-прикладного мистецтва та станкового живопису. Співпрацювала з видавництвом "Радянський письменник" (тепер — "Український письменник"), де виконала чимало ілюстрацій до творів українських, російських та інших зарубіжних письменників. Автор пейзажів і жанрових картин. Зверталася до міфологічних і біблійних тем. До станкового живопису прийшла не відразу. Цьому передувало багато років різних уподобань: кераміка, батик, гобелен, офорт, акварель.

Специфічною особливістю Л. є поєднання творчих знахідок попередніх захоплень з олійним живописом, що синтезувалися у її творах незвичним поєднанням енергійного мазка і витонченої лінії офорта, монументальністю композиції і акварельною прозорістю фактури. Її картини втілюють духовне єднання людини і природи, яка набуває в творах художниці загальнолюдського звучання та символічної значущості. В її палітрі домінують стримані, пастельні кольори.

Л. — учасниця багатьох виставок, співпрацює з галереями Києва "Неф" і "Лада". Твори зберігаються у приватних колекціях України,

Росії, Німеччини, Англії та літературно-меморіальному музеї О. Гріна в Феодосії.

Тв.: Станковий живопис: "Формула світла" (полотно, олія, акрил, 1995), серія "Ангел місця" (полотно, олія, акрил, 1995), "Первинна ілюзія" (полотно, олія, акрил, 1996), "Рівнодення. Весна" (полотно, олія, акрил, 1996), "Рівнодення. Осінь" (полотно, олія, акрил, 1996), "Едем" (полотно, олія, акрил, 1997).

Ілюстрації до книг: Кир'яков Л. Амфора. — 1988; Жнивень: Зб. поезії. — 1988; Шевченко М. Один прощальний поклик журавля. — 1988; Ковалевская Л. Защита и незащищенность. — 1989; Балла Л. Під кроною віку. — 1989.

Виставки: Групова виставка в Державному музеї літератури України. Київ, 1986; Групова виставка "Езотеричний живопис". Республіканський будинок актора, 1987; Групова виставка "Алые паруса". Музей О. С. Гріна. Феодосія, 1988; Групова виставка. Кримська обсерваторія. Крим, 1989; Групова виставка "Знаки життя. Осінь". Кримська обсерваторія. Крим, 1990; Групова виставка "Крим очима художника". Карадазький державний заповідник. Крим, 1991; Групова виставка в галереї "Неф". Київ, 1993; Групова виставка "Новий простір". Галерея "Неф". Київ, 1994; Міжнародний арт-фестиваль. Київ, 1996; Персональна виставка в галереї "Неф". Київ, 1996; Групова виставка "Золотий салон "Нефа". Галерея "Неф". Київ, 1997; Міжнародний арт-фестиваль. Київ, 1997.

Голубь Е. Международный арт-фестиваль в Киеве // Зеркало недели. — 1996. — № 24; Кириченко Е. Для кого открылись Золотые ворота? // Киев. ведомости. — 1997. — 6 февр.; Его же. Дорогой художник — не значит продаваемый. Продаваемый — не значит высококлассный. А что тогда значит? // Там же. — 1998. — 15 янв.

МАРУС Сергій Гарольдович (9.02.1958, Київ) — графік, живописець.

Батько — Гарольд Петрович Марус, інженер, мати — Евеліна Василівна Марус, лікар, дружина — Оксана Вікторівна Левчишина, художник. У 1981 закінчив Київський художньо-промисловий технікум. Працював художником у Київському торговельно-економічному інституті (тепер — Київський державний торговельно-економічний університет). У 1990 р. закінчив КДХІ (майстерня плаката професора Т. А. Лящука). Дипломна робота: цикл плакатів "Екологія душі". Відтоді працював головним художником Київської філії комплексно-виробничої фірми "Інком"; з 1992 р. — заступник головного художника виробничої поліграфічної фірми "Альтер-прес"; з 1993 р. — її головний художник.

Працює у галузі промислової графіки та станкового живопису. Автор фірмових і рекламних плакатів для великих промислових підприємств Києва, художніх виставок. Має творчий доробок у галузі української поліграфії та шрифтів, де успішно використовує сучасну комп'ютерну графіку, зокрема, розробляв шрифти для книг, які ілюструвала О. В.. Левчишина. Чільне місце у творчості художника займає станковий живопис (пейзаж, жанрова картина). Характерною ознакою його живописних творів є використовування знаків-символів у вигляді ієрогліфів, монограм та ін. шрифтових знаків. У палітрі переважають насичені брунатні, сині, сіро-голубі, вохристі кольори.

Художник співпрацював з галереями "Неф" і "Лада", його графічні та живописні твори зберігаються у приватних збірках Тунісу і Західної Європи.

Тв.: Станковий живопис: "Корабель" (полотно, олія, акрил, 1993), "Ловці" (полотно, олія, акрил, 1994), "Давид і Соломон" (змішана техніка, полотно, 1994), "Розділення тверді" (полотно, олія, акрил, 1995), "Одкровення" (полотно, олія, акрил, 1996), "Народження тіні" (полотно, олія, акрил, 1997), "Азбука мовчання" (полотно, олія, акрил, 1997).

Виставки: "Перебудова". Виставка плаката. Краків, 1988; Групова виставка. Видавництво "Плакат". Москва, 1989; "Езотеричний живопис". Республіканський Будинок актора. Київ, 1987; "CRISTAL illumination". Головна Кримська обсерваторія АН СРСР. Крим, 1990; "Знаки життя". Осінь. Головна Кримська обсерваторія АН СРСР. Крим, 1990; "Крим очима художника". Карадазький державний заповідник. Крим, 1991; Групова виставка в галереї "Неф". Київ, 1993; Групова виставка "Новий простір". Галерея "Неф". Київ, 1994; Групова виставка "Осінній вернісаж". Галерея "Університет". Київ, 1996; Групова виставка "Золотий салон Нефа". Галерея "Неф". Київ, 1997.

Echo Krakowa. — 1988. — № 142; Голубь Е. Международный арт-фестиваль в Киеве // Зеркало недели. — 1996. — 15 июня; Кириченко Е. Для кого открылись Золотые ворота? // Киев. ведомости. — 1997. — 6 февр.; Его же. Дорогой художник — не значит продаваемый... // Там же. — 1998. — 15 янв.

ТАРАНЕНКО Павло Вадимович (25.11.1951, Київ) — живописець.

Народився в сім'ї науковців. Батько — Вадим Павлович Тараненко, професор, доктор технічних наук, зав. кафедрою Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут", заслужений діяч науки України; мати — Зоя Іллівна Тараненко, кандидат технічних наук,

фізик, дружина — Оксана Андріївна Завальна, студентка факультету теорії та історії мистецтва Національної академії мистецтв.

У 1975 р. закінчив КПІ. Студентом, перебуваючи на практиці в Ленінграді, захопився аквареллю. Працюючи в Київському інституті технічної теплофізики, брав уроки у художника О. П. Миловзорова, відвідував образотворчу студію Жовтневого палацу (тепер — Міжнародний центр культури та мистецтв), де відомий художник В. І. Забашта відкрив для нього світ українського живопису. Значну роль у долі Т. відіграв художник, викладач КДХІ Ю. М. Ятченко, який побачив у його творах неабиякий живописний талант. Змінивши професію, Т. вступив до КДХІ, навчався в майстерні інструментального живопису професора М. А. Стороженка (1977—83). Захистив дипломну роботу: "Від античності до Русі". Займається монументальним і станковим живописом. Автор жанрових картин, пейзажів. Працює над античними, міфологічними, історичними і біблійними темами. Створив низку образів, проникнутих пошуком духовного, релігійного та етичного ідеалу. Через освоєння російської іконописної грамоти, стародавнього українського живопису, аналізуючи образи і композицію тібетських мандал, створює так звані медитативні структури, які покладені в основу його композицій.

Палітра Т. вирізняється стриманістю, м'яким, пастельним колоритом. Залежно від задуму автора динамічність мазка поєднується з рельєфною або ж згладженою фактурою живопису. Розробив власну техніку виконання робіт, яка базується на вільній комбінації енкаустики, олійного живопису та графіки. Співпрацював з галереями Києва "Неф" і "Пектораль". Твори зберігаються у приватних збірках України, Росії, Західної Європи та Америки. Чимало монументальних робіт виконав на замовлення музеїв України. У літературно-меморіальному музеї О. С. Гріна в Феодосії зберігається близько 20 графічних творів, присвячених творчості письменника.

Тв.: Монументальний живопис: "Людина і природа" (розпис, енкаустика, 1983—84). Центральний науково-природничий музей НАН України; "Еволюція світогляду" (розпис, 1985—87). Музей історії релігії у Переяславі-Хмельницькому; "Релігія і наука" (розпис, енкаустика, 1987—89). Київський музей історії релігії; "Морська романтика" (розпис на плафоні, енкаустика), "Шлях з варяг у греки" (розпис, енкаустика на плафоні, темпера, 1989—1992). Морський музей в м. Одесі; "Світ поезії Лесі Українки" (розпис, енкаустика, 1992—1996). Меморіальний музей Л. Українки в Києві.

Станковий живопис: "Шлях до храму" (полотно, темпера, енкаустика, 1995), "Вигнання з раю" (полотно, темпера, енкаустика, 1995), "Легенда про Атлантиду" (полотно, темпера, енкаустика, 1995), "Золотий пісок часу" (полотно, темпера, енкаустика, 1997), "Пагорб забутих святинь" (полотно, темпера, енкаустика, 1997).

Глаголев А. И открывается взору душа // Правда Украины. — 1991; Закревский М. Не культ — культура // Вечерний Киев. — 1991; Квартальная О. Море на потолке // Моряк, 1991. — № 3; Титаренко А. Печерские антики // Всеукр. ведомости. — 1995. — № 9; Іваненко В. "Мить вічності віки з'єднала в сон" // Хрещатик. — 1996.

Л. Б. Долинна

ШЕВЧЕНКО ІВАН ТЕОДОСІЙОВИЧ

І. Т. Шевченко — видатний вчений, хірург-онколог, автор понад 300 праць у галузі онкології і хірургії, з яких 16 монографій, створив систему онкологічної допомоги України, підготував 18 докторів та 56 кандидатів медичних наук, сотні лікарів і, найголовніше, врятував життя багатьом сучасникам, які ще живуть і пам'ятають ім'я свого рятівника.

Іван Теодосійович народився 9(22).03.1905 в с. Новий Стародуб Єлисаветградського повіту, тепер Петрівського району Кіровоградської області, у багатодітній селянській сім'ї. Маючи великий потяг до освіти, у 12 років вступив до військово-фельдшерського училища. Два роки працював сільським фельдшером. У 1925 р. вступив до Харківського медичного інституту, який закінчив з відзнакою 1930 р. До 1934 р. працював у Харкові хірургом та головним лікарем Управління санаторіями та будинками відпочинку України. У 1934—38 рр. працював головним лікарем та завідуючим хірургічним відділенням Слобідської лікарні Києва. Він багато оперував сам і передавав набутий досвід ординаторам лікарні.

У 1938—41 рр. обіймав посаду начальника санітарної служби Південно-Західної залізниці. Вступив до аспірантури на кафедру госпітальної хірургії Київського медичного інституту, яку очолював академік О. П. Кримов. Безпосереднім його вчителем з хірургії був відомий хірург Я. І. Пивовонський. Сконцентрував науковий інтерес на онкохірургії.

У 1940 р. І. Шевченко захистив кандидатську дисертацію "Про передракові стани", в якій виклав основи вчення про передпухлинний стан і встановив його зв'язок з розвитком пухлин. Водночас він закладав ідею розвитку профілактичного напряму онкології, яку підтримав академік О. О. Богомолець. Того ж року І. Шевченка призначено доцентом кафедри хірургії Київського інституту удосконалення лікарів.

З перших днів війни І. Шевченко виконував обов'язки начальника медсанчастини формувань Південно-Західного фронту у званні військового лікаря 1-го рангу. 1942 р. був призначений провідним хі-

ургом евакогоспіталю 6-ї загальновійськової армії. Того ж року під час перельоту літаком Ут-2 під Сталінградом був тяжко поранений в грудну клітку, надав сам собі першу допомогу, а потім, прооперувавши тяжко пораненого, сам ліг на операційний стіл. Одужавши після операції, І. Шевченко залишився в лавах армії. У вересні 1945 р. був звільнений у запас як інвалід Вітчизняної війни 2-ї групи. У грудні 1945 р. очолив Київський науково-дослідний рентгенорадіологічний та онкологічний інститут МОЗ УРСР, незмінним директором якого був до 1971 р.

Під керівництвом І. Шевченка в Україні було створено систему протиракової служби. Саме в цей час інтелектуальне і наукове життя інституту збагачується тематичними конференціями, інтенсивною підготовкою наукових кадрів, розробкою нової рентгенівської апаратури. Підсумком роботи стала монографія "Основи профілактики злоякісних пухлин", актуальність якої підтвердили три її перевидання. У 1950 р. І. Шевченко захистив докторську дисертацію на тему "Рак стравоходу і попередні захворювання". 1952 р. отримав звання професора. Водночас він працював на кафедрі онкології Інституту удосконалення лікарів, де у 1952—59 та 1971—76 рр. завідував кафедрою. За сумісництвом очолював відділення пухлин голови, шиї та молочної залози Київського НДІ рентгенорадіології та онкології МОЗ УРСР. У 1956—73 рр. був головним онкологом УРСР, з 1956 по 1970 рр. очолював Республіканське науково-практичне товариство онкологів, був обраний головою трьох з'їздів онкологів України. Під його редакцією видано 16 збірників наукових праць, матеріалів з'їздів та симпозіумів. Завдяки його зусиллям Україна займала чільне місце в СРСР в організації онкологічної допомоги населенню. Турбота про хворого була наріжним каменем його лікарської подвижницької праці.

Ш. був активним громадським діячем. Його 9 разів обирали депутатом Київської ради. Був почесним членом Всесоюзного та Українського наукових товариств онкологів. Багато років очолював медичну секцію Товариства зв'язків із зарубіжними українцями "Україна" і до останніх днів життя був її почесним головою. Брав участь у роботі шести міжнародних протиракових конгресів та багатьох інших міжнародних форумів, очолював делегацію в Делі на 7-му міжнародному конгресі по захворюваннях грудної клітки. Був членом редколегії журналу "Клиническая хирургия" та редакційної ради журналів "Вопросы онкологии", "Врачебное дело".

Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня та одним — 2-го ступеня, орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, двома орденами Знак Пошани та багатьма медалями.

Його дружина — Калерія Павлівна Ганіна впродовж довгих років була відданою сподвижницею і колегою.

Помер 1993 р. у Києві; похований на Байковому кладовищі. У Київському науково-дослідному рентгенорадіологічному та онкологічному інституті встановлено меморіальну дошку і його барельєф.

Тв.: Передракові захворювання і профілактика раку. — К., 1949. — 82 с.; Рак пищевода и предшествующие заболевания. — К., 1950. — 185 с.; Шляхи профілактики раку. — К., 1951. — 88 с.; Основы профилактики рака. — К., 1956. — 189 с.; Основы профилактики злокачественных опухолей. — К., 1962. — 292 с.; Злокачественные опухоли и предшествующие заболевания (природа, распознавание, лечение). — К., 1973. — 468 с.

Шевченко Іван Теодосійович // УРЕ. — 2-е вид. — К., 1985. — Т. 12. — С. 388; Шевченко Иван Теодосиевич // БМЭ. — 3-е изд. — М., 1986. — Т. 27. — С. 384—385; Ганина К. П. Иван Теодосиевич Шевченко (к 90-летию со дня рождения) // Клінічна хірургія. — 1995. — № 5. — С. 52—53.

В. В. Кривошея

ЧЕЧЕЛІ

Майже 300 років прізвище цього роду заборонялося згадувати у наукових дослідженнях, публічних виступах. Чечелі походили з шляхти Віленського воєводства. Родинним маєтком був Хожов, ще 1434 р. наданий одному з їхніх пращурів Судимонтовичу. За сімейною легендою, один із Чечелів був ротмістром у Вінницькому замку ще перед відомим ротмістром Яном Альбертом. У Андрія Судимонтовича було два сини, від яких, за переказами, пішли дві гілки: від Бориса — Чечелі-Судимонтовичі, а від Василя — Чечелі-Новоселецькі.

З Чечелів-Судимонтовичів наприкінці 16 ст. відомі Григорій, за одними свідченнями — підстароста (1598—1629), за іншими — підчаший вінницький (1603), і Матіяш (обидва — власники с. Кущиці у Брацлавському повіті). Крім того, вони осадили Ново-Чечелівку, якою у 1629 р. володіли Григорій (21 дим) з Семеном і Лавріном Матіяшевичами (35 димів).

Семен був одружений з донькою Івана та Олени Оратовських — Євдокією Яцковською, яка Чечелям як придане принесла Оратів у Вінницькому повіті. У 1679 р. вона, вже вдовою, залишила тестамент. Цікаво, що в той час у її оточенні був один із представників родини Фальковських — Олександр. Останні були поріднені з Вольськими (один з яких був генеральним бунчужним, інший — полковником київським), Туманськими (генеалогію яких після переходу на Лівобережжя подав О.Оглоблін в одному із нарисів "Люди старої України"). Рід був відомий як серед військової, так і серед духовної еліти: Іван Фальковський — полковник охочепіхотний, його вдова пі-

шла в черниці (стариця Антонія), їхній син — ієромонах Веніамін став дияконом Києво-Печерської лаври.

Семен з Євдокією мали трьох синів. Відзначимо двох із них: Семена Семеновича, що згинув під час козацьких війн, і Василя Семеновича, який у 1648 р. від імені шляхти воєводства Брацлавського підписав елекцію Яна Казимира. (До речі, в Уманському полковому товаристві 1649 р. був Василь Чиченко). Він був одружений з Вечорківною і мав чотирьох синів. На Правобережжі з них залишилося двоє — Семен та Андрій, які разом із батьком у 1664 р. були власниками села Кузьминця.

З дітей Григорія Чеченя-Судимонтовича згадаємо доньку Феодору, одружену з Леоном, що походив із роду Верещаків (одним із резидентів козацької розвідки при королівському дворі був Верещак). А з онуків його найвідоміші ротмістри Григорій (ймовірно, 1653—61) і Костянтин (1667). Можливо, один із них був тим ротмістром Чечелем, якого з місією до Стамбула посилав гетьман Павло Тетеря. До речі, в козацькому війську того часу посаду ротмістра мав лише командир надвірної гетьманської корогви (особистої охорони гетьмана).

За Хмельниччини і дещо пізніше на чолі православної волинської шляхти були родини Головинських, Козинських, Новоселецьких. Андрій Чечель-Новоселецький на початку 17 ст. за 40 000 злотих відкупив у Вележинського села Вітків, Підліски і Баумоки у Луцькому повіті. Власники сіл Віткова і Підлісок на Волині — Чечелі-Новоселецькі у 1653 р. були майже розорені від утисків жовнірських (у названих селах, відповідно, залишилося 11 з 35 і 2 з 24 димів). Але такими само погромами відзначалася і корогва ротмістра Григорія Чеченя-Судимонтовича. В цей час вона розгромила маєток Данила Єло-Малицького в с. Непелівці Кременецького повіту.

Волинська шляхта визнала над собою владу гетьмана і запросила в свої повіти козацькі залоги на чолі з полковником Іваном Тарнавським. Увесь же брацлавсько-вінницько-уманський регіон перебував під впливом Зеленських, предки яких згадуються ще в першому козацькому реєстрі 1581 р. Сотником містківським при Нечаї був його наступник у полковництві Михайло Зеленський. У 1664 р. він як полковник брацлавський сплачував податки з 202 димів і 2 млинів у містечку Клевані, був дідичем сіл Холодівки, Захар'яшівки, Кришинця і Мервинця, власником наданого в 1661 р. короною Серебрина. Разом із братом Андрієм, полковником подільським, активно боровся то під знаменами гетьмана Петра Дорошенка, то був заарештований цим гетьманом неначе за змову. Згодом перейшов на Лівобережжя до Самойловича.

Значна кількість брацлавської старшини зробила те саме. Серед них — Петро Кожухівський, який під час облоги Чигирина замінив загиблого полковника охочепіхотного Рубана. Через свого сина

Грицька, одруженого з донькою полковника Стефана Яворського, поріднився з Дмитром Чечелем. Через шлюби Яворського і Кожухівського Дмитро Чечель посвоячився з відомими родинами — Негребецьких (старець печерський Костянтин Негребецький обирав архімандрита І. Тризну у 1647 р.; Прокіп у 1649 р. був сотником бузівським Уманського полку, а Гаврило — полковником кальницьким) і полковника стародубського Тимофія Олексійовича. З якихось причин щонайменше два сини Василя Чеченя-Судимонтовича перейшли на Лівобережжя.

Дмитро Васильович Чечель був серед когорти значних військових товаришів з Правобережжя, які найактивніше боролися за приведення у 1687 р. до гетьманства Івана Мазепи (Андрій Ребриковський, Андрій Павловський, Андрій Михайловський, Іван Цеханський, Іван Билевич, Гаврило Жеребецький, Самійло Савицький). У 1689 р. він входив до складу почту гетьмана під час експедиції до російського царя, а з 1690 р. був посланником Мазепи до царя під час місії митрополита київського Варлаама Ясинського.

Його донька Феодосія (померла між 1689 і 1695) була дружиною полковника уманського (1674), а потім охочепіхотного полковника Степана Яворського. Відомий генеалог В. Модзалевський інформував, що в першому шлюбі вона була за полковим ніжинським осавулом Павлом Килдеєм, знищеним у 1663 р. разом із Золотаренком і Сомком. Якщо це визнати, то у 1708 р. Д. Чечель мусив мати близько 90 років. Іншого разу В. Модзалевський вказує на те, що Феодосія — в першому шлюбі Килдеєва, без вказівки імені чоловіка. Отже, цю інформацію можна віднести до будь-кого з роду Килдеїв.

Петро Кожуховський востаннє згаданий полковником у 1693 р., приблизно у цей же час помер полковник Стефан Яворський. Кого з них замінив Чечель, невідомо, але він вступив у командування полком близько 1694 р. Зазначимо, що основу полків і Кожуховського, і Яворського складали брацлавці і уманчани. Отже, їм належить слава оборони гетьманської столиці Батурина у 1708 р.

У серпні він для пам'яті відзначав "діда мого дворище з садом і лісом" у с. Кузьминці і згадував "моїх Чечелевих синів і онуків Семенових і Андрійових". З цього робимо висновок, що, очевидно, на Правобережжі у нього залишилися сини, Семенові онуки (старшого брата Семена і Софії Підгорецької — Костянтин Григорович, Адам Миколайович, Стефан і Олександр Стефановичі, поріднені з відомими козацько-старшинсько-шляхетськими родинами Корицьких і Гуляницьких), і онуки Андрія. Третім його братом, очевидно, був Влас Чечель, син якого Іван після того, як до влади прийшов І. Мазепа, одразу отримав уряд полкового хорунжого чернігівського. Згодом від батька прийняв цю посаду і Марко Іванович Чечель (ймовірно, 1710—30).

Не виключене поріднення чи посвоячення Дмитра Чеченя з Оле-

ною Андріївною Ребриковською — донькою полковника кальницького, а потім охочепіхотного, у якої він с. Нехаївку "насильно відняв" тоді, коли її чоловік Павло Козловський (пізніше значний військовий товариш) був у татарській неволі.

У 1708 р. І. Мазепа залишив у Батурині Д. Чечеля наказним гетьманом, наказавши йому утримувати фортецю до підходу козацьких полків на чолі з самим гетьманом. Дмитро Васильович очолив героїчну оборону і як воєначальник виконав зразково свій обов'язок. Гарнізон стояв насмерть. Лише зрада дозволила військам Меншикова увірватися за мури гетьманської столиці. Чечелевці відчайдушно боронилися в уже палаючому місті. Понад тисячу відбірних вояків його полку та полків Покотила, Дениса, Максима поклали голови у тій страшній битві. Лише декому з них вдалося вислизнути, серед них був і поранений Чечель. За іншими даними, Дмитро Чечель був затриманий козаками с. Попівки Конотопської сотні Ніжинського полку Яценками, за що останні отримали від Меншикова "оборонний універсал". Героїчне життя увінчала героїчна смерть: у Глухові Чечеля публічно колесували. Вдова ж його, Олена, ще у 1725—27 рр. продовжувала вести судові процеси з майнових питань.

Очевидно, до його родичів Івана Власовича з сином Марком слід віднести інформацію про те, що "племінник Чечела, страченого за опір росіянам у Батурині, одержав від Скоропадського універсал на село Голубчичі в Чернігівськім полку". Пізнішим представником цієї родини був значковий товариш Чернігівського полку Іван Чечель (помер до 1759). З 1759 р. його син Андрій теж став значковим товаришем. Він разом із козаком Миколою Ященком володіли с. Голубчичами. А. Чечель помер (до 1768) і маєтність перейшла до його дружини, хоча ще живим залишався його брат. У 1776 р. згадується Яків Андрійович, у 1800 р. — Василь Чечелі.

Правобережні гілки роду обіймали значні посади в подільсько-волинській адміністрації Речі Посполитої. Мабуть, якась із них дала і лінію духовного сану, що зустрічається у 19 столітті.

Лівобережних Чечелів простежити важко. Лише під час української революції та визвольних змагань 1917—20 рр. на політичну арену вийшли секретар Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів Микола Фролович Чечель та командир Сірожупанної дивізії генерал-хорунжий Павло Михайлович Василів-Чечель.

Такий шлях і доля цієї родини, що мала родовий герб "Еліта", головний елемент якого — три золоті списи, схрещені в зірку.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк та ін., 1990. — С. 363; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1996. — Т. 5, вып. 1. — С. 16.

В. Б. Любченко

Світлій пам'яті професора,
д.і.н. Сарбея Віталія Григоровича
присвячується

КИЇВСЬКІ ШУЛЬГІНИ: НАЦІОНАЛЬНО РОЗДІЛЕНА РОДИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

"Належність до того чи іншого народу до цього часу розглядали під знаком кровної родини...

Але ось в Україні вийшло якось інакше. Тут люди забули зв'язок кровної єдності. Вже давно помітили дивне явище: ...Василь Віталійович Шульгін — переконаний росіянин. А Олександр Якович Шульгін, його племінник (двоюрідний) — щирий українець (один із "секретарів українського уряду")..."

(Родственники // Киевлянин. — 1917. — 28 ноября).

Київ 19—початку 20 ст. — ось історичне тло, на якому розгорталася родинна драма Шульгіних, така схожа на драму багатьох інших, українських за походженням, відомих родин, розділених на ворогуючі табори становленням українського національного відродження.

Шульгіни: Віталій Якович та Яків Миколайович, Василь Віталійович та Олександр Якович... Одна родина, два національних самовизначення, два світогляди, дві мети, що однаково потребували майже жертовного, до самозречення, служіння.

На початку 1850-х років у родинній садибі на розі Караваєвської та Кузнечної вулиць (тепер — Льва Толстого та Горького) Шульгіни мешкали великою патріархальною родиною, разом та у злагоді (1). А за кілька десятиліть у родині стались такі глибокі зміни, що, згадуючи багато років по тому свого двоюрідного дядька Василя Віталійовича, Олександр Якович Шульгін писав: "Батько його не знав, не знав і я, хоч ми не раз у пресі між собою полемізували..." (2). Та й чи могли знати один одного Василь Віталійович — одна з найбільших і найяскравіших постатей у російському націоналістичному русі та Олександр Якович — свідомий український націоналіст і перший міністр закордонних справ УНР.

Досі ще не з'ясовано походження київських Шульгіних. Автори, залежно від того, про представників якої гілки (з російською чи українською самоідентифікацією) Шульгіних вони писали, вважали і родину Шульгіних російською або українською за походженням. Спроби Р. Г. Красюкова пов'язати київських Шульгіних зі старою, власне російською, дворянською родиною Шульгіних не мали успіху: київські Шульгіни вперто не приєднувалися до жодної відомої гілки Шульгіних російських (3).

Олександр Оглоблин у генеалогічній студії "Предки Олександра Яковича Шульгіна" на підставі аналізу спогадів останнього та історичних джерел другої половини 18 ст. схилявся до лівобережно-українського походження київських Шульгіних і вважав дуже вірогідним, що "київські Шульгіни — це нащадки старого Хорольського міщанського (чи міщансько-козацького) роду" (4).

Сам Олександр Шульгін у спогадах так описував походження та появу Шульгіних у Києві: "Родина Шульгіних оселилася в Києві десь на початку XIX століття. Звідки вона прийшла? На жаль, гаразд не знаю, але, певне, вона була старшинського походження та мала якийсь маєток на Полтавщині. Але це все більш мої здогади. Первісне прізвище було начебто Шульга, себто "лівша". ...Дід батька був військовий, трохи розбагатів, здобув як офіцер "дворянство" та, певно, від того часу став "Шульгіним". Він купив собі досить велику садибу на розі Караваєвської та Кузнечної. За моєї пам'яті стояв на розі гарний білий будинок з зеленим бляшаним дахом, а поруч другий — менший, що виходив на Кузнечну вулицю. В тій же садибі на Караваєвській стояла кам'яниця з трьох чи чотирьох поверхів, збудована для редакції, та, певно, й друкарні, відомої російської монархічної газети «Киевлянин»". (2, с. 227). У листі до Оглоблина Олександр Шульгін дещо доповнив відомості про свого прадіда Якова (Гнатовича?) Шульгіна, зазначивши, "що був він військовим офіцером в інтендантстві" (4, с. 71).

В біографічному начерку про життя Віталія Яковича Шульгіна зазначено, що батьки його належали до середнього чиновницького кола, умови якого перекидали людей з міста в місто, з місцевості в місцевість залежно від випадковостей примхливої службової долі. Закинувши родину Шульгіних з Калуги в Ніжин, долі цій бажано було влаштувати їх у Києві якраз тоді, коли молодий Шульгін досягав віку, придатного для навчання (1, с.1). Відомості про службу Якова Шульгіна офіцером в інтендантстві якраз добре і пояснюють оце "перекидання" родини з міста у місто. Оскільки Віталій Якович Шульгін, як відомо, у 1833 р. пішов навчатися до 1-ї Київської гімназії, то можна зробити висновок, що він разом з батьком та старшим братом Миколою оселився у Києві або наприкінці 1820-х років, або на початку 1830-х, що є більш вірогідним.

Загалом про Якова (Гнатовича?) Шульгіна відомо зовсім небагато. Якщо вірити спогадам Володимира Щербини — кузена Якова Миколайовича Шульгіна, дід останнього (навряд чи його міг добре або хоч трохи пам'ятати В. Щербина, який був малим хлопчиком, коли десь у першій половині 1850-х років помер Я. Шульгін) "по розповсюдженому тоді поміж українськими урядниками звичаю, вважав потрібним поросійщити своє прізвище і додав до нього склад "ін", проте мова російська тяжко йому давалася, і він говорив не інакше,

як по-українськи" (5). Важко вірити у те, що Яків Шульгін, офіцер в інтендантстві, спілкувався українською мовою, але якщо так було насправді, то це вагомий доказ українського походження київських Шульгіних. А щодо їх можливого козацького, з Полтавщини, коріння та трансформації родинного прізвища, то зазначимо, що за описом Київського намісництва 1781 р. в 1-й Комишанській сотні Гадяцького полку Миргородського повіту були хутори "козака Шульги" та "козаков Шулгов", які складалися відповідно з 2 та 3 хат (6).

На користь версії про українське (етнічно українське) походження київських Шульгіних красномовно свідчить і той факт, що навіть переконаний російський націоналіст Василь Віталійович Шульгін вважав себе не великоросом, а малоросом — "русским Малой Руси" й добре усвідомлював свою національну приналежність до довколишнього селянського населення, яке, з точки зору офіційної на той час доктрини про єдність російського народу, теж розглядалося як "русское". Навіть у запереченні факту існування окремого українського народу Василь Шульгін не стільки приховував, скільки підкреслював своє українське походження, коли писав у 1919 р. в "Киевлянине": "Якби я повірив в існування українського народу, то як його вірний син (ким же мені і бути, як не українцем, якщо існує український народ !) я вимагав би для свого народу самостійного державного існування. Якщо я цього не роблю, то зовсім не тому, що на Україні немає промисловості або що Москві треба мати вихід до Чорного моря, а тому, що ніякого українського народу ніколи не існувало і не існує й тепер" (7).

Першою знаменитістю в родині Шульгіних був професор загальної історії Київського університету, редактор і видавець найтиражнішої газети Південно-Західного краю "Киевлянин" Віталій Якович Шульгін (1822—78) (8). Народився він у Калузі, де у той час служив його батько. Дитинство в Ніжині, куди переїхала родина з Калуги, закарбувалося на все життя Віталія Яковича страшною фізичною вадою — внаслідок необережності няньки у хлопчика сталося викривлення хребта, він став горбатим, що значною мірою визначило його життєвий шлях. У 1833 р. В. Я. Шульгін почав відвідувати 1-у Київську гімназію, після закінчення якої у 1838 р. вступив на філософський факультет Київського університету. Під час навчання виявив неабиякі наукові здібності, особливо в царині загальної історії. Блискуче закінчивши у 1842 р. Київський університет, В. Я. Шульгін почав свою педагогічну діяльність з посади викладача історії у 2-й Київській гімназії. У 1845 р. молодий педагог отримав запрошення читати історію в Інституті шляхетних дівчат, а з 1849 р. одночасно займав і

посаду інспектора інституту, фактично керуючи усім учбовим процесом. У тому ж році В. Я. Шульгін отримав місце ад'юнкта на кафедрі загальної історії у Київському університеті і протягом 13 років (1849—62) викладав загальну історію — від давньої до нової. Екстраординарний професор В. Я. Шульгін мав величезну популярність серед слухачів як блискучий лектор-художник, кредо викладання історії якого було: "Якомога менше голих чисел та безособових імен і якомога більше живих людей".

Славу В. Я. Шульгіну принесли талановито і яскраво написані ним три підручники: з давньої (1856), середньої (1858) та нової (1862) загальної історії, які впродовж кількох років були прийняті більшістю середніх учбових закладів Російської імперії, як чоловічих, так і жіночих. Вони витримали відповідно 6, 8 і 7 видань. Змушений за сімейними обставинами залишити на початку 1863 р. Київський університет, В. Я. Шульгін прочитав низку публічних лекцій з новітньої історії, які мали не менший успіх серед сучасників, ніж виступи відомих театральних та музичних діячів.

Останню частину свого життя (1864—78) В. Я. Шульгін присвятив заснованій ним за підтримки місцевої адміністрації газеті "Киевлянин", видавцем і редактором якої він був до самої смерті. Оголошуючи про вихід газети, В. Я. Шульгін писав, що редакція "виходить прямо з аксіоми: "Это край русский, русский, русский", і під кутом зору цієї незаперечної істини буде висловлювати свій погляд на потреби краю, на взаємовідносини національностей, що його населяють, і на його ставлення до єдиновірної і єдиномовної з ним Росії, якої матір'ю вважається споконвіку головне місто краю — Київ" (3, с. 127).

Зазначений девіз "Киевлянина" у той час по суті означав зовсім не те, що спадає на думку, коли його читаєш сьогодні. Проголошена "русскость" краю насамперед мала на увазі і підкреслювала його непольськість, а вже потім тільки постулювала національно-культурно-політичну єдність місцевого корінного (етнічно українського) населення з великоросами під загальною назвою "русского" народу. Ось чому на початковому етапі виходу газети, коли на порядку денному стояло питання про подолання в Південно-Західному краї польської культурно-економічної гегемонії, "Киевлянин" мав підтримку і з боку частини українофільської інтелігенції.

Лише у 1870-і роки "Киевлянин" В. Я. Шульгіна рішуче і послідовно почав виступати проти українофільства, набувши слави відверто українофобської газети. Цей антиукраїнський курс "Киевлянина" призвів до національно-культурного розколу всередині родини Шульгіних, до розриву відносин В. Я. Шульгіна з багатьма його колегами-науковцями і до численних болісних звинувачень на його адресу, далеко не завжди однозначно безпідставних. Про суть конфлікту чита-

ємо в апологетичному біографічному нарисі: "В останні роки Шульгіну, як редактору, довелося зазнати нових прикростей з приводу ставлення до "українофільства". Не поділяючи цих захоплень, ...не усвідомлюючи необхідності штучного творення в Росії другої літературної мови, замість виробленої уже історично, спільним життям і загальними зусиллями всієї Росії, Шульгін звичайно не міг не повставати супроти українофільських тенденцій. На жаль, оскільки у нас звичкою є висувати вперед поліцейські сили, навіть у суто ідейній боротьбі, то противникам доводиться або замовкати, або бути звинуваченими в дуже неприємних вчинках — у зраді та неблагодійності, з одного боку, або в підкупленості і шпигунстві — з іншого. На долю Шульгіна випав, вочевидь, другий тип звинувачень..." (1, с. 18).

Щоб краще зрозуміти всю болісність родинного конфлікту Шульгіних, звернемося до постаті рідного племінника В. Я. Шульгіна — Якова Миколайовича Шульгіна (1851—1911) — відомого українського педагога та громадського діяча (9). Син старшого брата В. Я. Шульгіна — Миколи, Я. М. Шульгін народився у Києві в родинній садибі Шульгіних. Батько Якова Шульгіна служив у канцелярії київського генерал-губернатора і, на відміну від молодшого брата, був осторонь культурно-громадських процесів у Києві. Яків Миколайович майже не пам'ятав батька, який помер від сухот, залишивши братові на виховання сина і три дочки. Середню освіту Я. М. Шульгін здобув у 2-й Київській гімназії (1862—68), яку закінчив із золотою медаллю. У 1868—74 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, де на формування його національної орієнтації вирішальний вплив мали Володимир Антонович та Михайло Драгоманов. Після закінчення університету близько двох років провів за кордоном, де підтримував тісні стосунки з М. Драгомановим. Повернувшись до Києва, деякий час завідував іноземним відділом газети "Киевский телеграф", що належала українофільській інтелігенції. Я. М. Шульгін був активним членом "Старої громади" у Києві.

Наприкінці 1870-х років переїхав до Одеси, де працював учителем гімназії. У 1879 р. Я. М. Шульгіна було заарештовано за національно-культурну діяльність і заслано на чотири роки до Сибіру. Повернувшись із заслання, перебував "під наглядом", що автоматично позбавило його можливості займатися педагогічною та науковою діяльністю. Змушений був давати приватні уроки, працювати в управлінні Південно-Західної залізниці та тривалий час (1894—99) — контролером Державного банку у Єлисаветграді. Тільки у 1899 р. отримав дозвіл зайняти посаду учителя в приватній київській гімназії Валькера, а згодом — учителя 1-ї гімназії, на якій і залишався до самої смерті.

Я. М. Шульгін був дійсним членом НТШ у Львові, членом Історичного товариства Нестора-літописця та членом-засновником і, в перші роки, секретарем Українського наукового товариства у Києві.

Конфлікт між В. Я. Шульгіним та Я. М. Шульгіним, між дядьком і племінником, стався десь у першій половині 1870-х років. Зазначимо, що Віталій Шульгін був більше, ніж просто дядьком, він замінив йому померлого батька і докладав усіх зусиль, щоб дати найкраще виховання його дітям. Після смерті брата він пристрасно і платонічно покохав братову дружину, а після її раптової і передчасної смерті все тепло свого почуття переніс на її дітей (власних дітей він не мав до 1864 р.) (1, с. 8—9). Я. М. Шульгін мав значно більше підстав стати ідейним спадкоємцем В. Я. Шульгіна, ніж його рідний син Василь, якому ще не було і року, коли помер його батько. Проте так не сталося.

Причину родинного розриву слід шукати в різкому загостренні стосунків між Віталієм Шульгіним та київськими діячами українофільської орієнтації, особливо М. Драгомановим — найкращим його учнем. В. Я. Шульгін був одним із фундаторів Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства, його дійсним членом (з 13 лютого 1873 р.), та через незгоди як особистого, так і ідейного характеру з більшістю членів відділу, що займали виразну українську позицію, почав проти них газетну кампанію, яка значною мірою спричинилася до переслідування владою М. Драгоманова, закриття відділу, з якого В. Я. Шульгін вийшов ще 8 квітня 1875 р., та до репресивних заходів щодо українства взагалі (10).

У цій ситуації Я. М. Шульгін, ставши на бік М. Драгоманова, зробив свій принциповий вибір на користь українства і змушений був розірвати стосунки з дядьком, якого глибоко поважав і якому був вдячний до кінця свого життя. Про це йдеться у спогадах О. Я. Шульгіна: "На старість батько дуже жалкував, що розірвав з тим, кому він був стільки зобов'язаний, і прямо мені це говорив. А маленький портрет Віталія Шульгіна з його сутулою постаттю, голеним обличчям і шапкою волосся на голові, завжди висів над столом батька, де б він не був" (2, с. 230). Навіть незадовго до своєї смерті Я. М. Шульгін, за свідченням В. Щербини, глибоко переживав розрив, що стався між ним і дядьком багато років тому. "Мені довелось почути від нього, — згадував В. Щербина, — добре слово про В. Я. вже під час останньої хвороби Я. М." (5, с. 5). Усе своє загалом нещасливе життя Я. М. Шульгін із завзятістю романтичного альтруїста присвятив справі українського національного відродження і залишився назавжди "євангельським юношею", як його колись напрочуд влучно назвав М. Драгоманов за вчинок, який сам промовляє за себе: отримавши у спадок від покійної матері 12000 карбованців (золотом), молодий тоді ще Я. М. не менше 10000 віддав М. Драгоманову на укра-

їнські школи, а згодом дозволив їх використати останньому на видання у Женеві "Громади" (2, с. 231).

Наступне покоління Шульгіних — Василь Віталійович, з одного боку, а Олександр, Володимир та Микола Яковичі, з іншого, були відданими продовжувачами справи своїх батьків, а тому прірва між двома гілками однієї родини настільки збільшилася, що будь-яке примирення між ними, особливо через несумісну національну самоідентифікацію, стало неможливим.

Василь Віталійович Шульгін (1878—1976) увійшов в історію як спритний політик, талановитий публіцист, блискучий мемуарист і, головне, — один з лідерів російського націоналізму, який значною мірою був в Україні рухом етнічних українців з російською національною самоідентифікацією — захисників офіційної доктрини про єдність російського народу (20). Народився В. Шульгін у Києві. Закінчив 2-у Київську гімназію, а у 1900 р. — юридичний факультет Київського університету. Політичною діяльністю зайнявся під час революції 1905—07 рр. Був обраний членом 2-ї, 3-ї та 4-ї Державних дум від Волинської губернії. Член фракції правих, потім — націоналістів ("русских"). В. Шульгін був співробітником "Киевлянина", а з 1913 р. — його редактором і видавцем. Переконаний антисеміт і принциповий противник українського національного духу, В. Шульгін, однак, у 1913 р. виступив у "Киевлянине" проти фальсифікованого судовою владою процесу Бейліса, а з утворенням у Думі в серпні 1915 р. прогресивного блоку, одним з ініціаторів якого він був, висловився за припинення репресивної практики уряду щодо української культури. "Якщо українцям неодмінно хочеться створювати свою культуру — нічого з цим не поробиш, нехай пробують, — писав у жовтні 1915 р. В. Шульгін у "Киевлянине". — Ми не можемо, не силуючи сумління, побажати їм успіху, але ми вважаємо, що державна влада вчинить мудро, якщо надасть їм повну свободу робити їх невдячну справу" (12).

2 березня 1917 р. як член Тимчасового комітету Державної думи В. Шульгін разом з О. І. Гучковим приймав у Пскові від Миколи II історичний документ про зречення з престолу. Влітку 1917 р. очолив у Києві "Внепартийный блок русских избирателей", який одразу став у непримиренну опозицію до Центральної Ради. У січні 1918 р. як керівник блоку був обраний єдиним депутатом від Києва на Всеукраїнські установчі збори, які так і не були зібрані (13). 3 серпня 1918 р. подав київському губернському старості "мотивовану" відмову від українського громадянства (14).

В. Шульгін був одним з ідеологів "білого" руху, творцем у Києві конспіративної організації "Азбука", яка проводила оперативну

розвідувальну роботу на користь Добровольчої армії. Мав величезний вплив на формування політики командування Добровольчої армії щодо України. Протягом 1918 р. видав у Києві три випуски збірника "Малая Русь", які з позиції "малорусизму" розглядали історію та сучасність українського питання. Захищаючи теорію про єдність російського народу, В. Шульгін все ж таки яскраво виявляв свій місцевий патріотизм, підкреслюючи, що "малороси більш росіяни, ніж великороси, що наш край найдавніше джерело і розсадник російської культури" (15). Змушений у 1920 р. залишити батьківщину, В. Шульгін до 1944 р. перебував у еміграції. Із зайняттям Югославії радянськими військами був заарештований і вивезений до Радянського Союзу. Після звільнення у 1956 р. мешкав у Владимирі, займаючись літературною працею і залишаючись при своїх колишніх поглядах на українське питання.

Зовсім інакше, хоча й не менш драматично, склалося життя двоюрідного племінника В. Шульгіна — Олександра Яковича Шульгіна (1889—1960) (16). О. Шульгін народився в с. Софиному Хорольського повіту Полтавської губернії в родинному маєтку Устимовичів. По матері — Любові Миколаївні (у дівоцтві — Устимович) був поріднений з багатьма найславетнішими козацько-старшинськими родами України: Полуботками, Скоропадськими, Самойловичами, Апостолами... З третього класу відвідував 1-у київську гімназію, яку закінчив із срібною медаллю у 1908 р. Своє українство публічно виявив ще у 1906 р., коли ініціював подання гімназичній дирекції вимоги про необхідність викладання української мови. У 1908 р. вступив на природничий факультет Петербурзького університету, та через два роки перевівся на історико-філологічний факультет. Закінчивши у 1915 р. університет, О. Шульгін залишився у ньому асистентом і в Петербурзі зустрів Лютневу революцію 1917 р. Наприкінці березня О. Шульгін приїхав до Києва як делегат українських організацій Петербурга. У Києві молодий амбіційний політик швидко здобув визнання, вершиною якого була посада заступника (15.06—1.07.1917), а згодом (1.07. 1917—26.01.1918) — генерального секретаря міжнаціональних справ у Кабінеті прем'єра Центральної Ради В. К. Винниченка. За гетьманату — співробітник міністерства закордонних справ, а з липня 1918 р. — посол Української держави у Софії. З 1919 р. О. Шульгін — член різних дипломатичних місій УНР, а згодом — УНР в екзилі. У 1926 р. був призначений міністром закордонних справ УНР в екзилі й керував її зовнішньою політикою (1926—36, 1939—40, 1945—46). Після закінчення Другої світової війни присвятив себе науковій праці: був засновником і довголітнім головою Українського академічного товариства у Парижі (1946—60), ініціатором утворення і віце-президентом Міжнародної вільної академії у Парижі (1952—60).

Попри непримиренні ідейні розходження, Шульгіних двох гілок

все ж таки єднало якесь, хоча й слабке, родинне почуття. Не можна не помітити шляхетності у їхніх стосунках між собою, хоч ті стосунки й обмежувалися полемікою в пресі, чи згадками на сторінках мемуарів. Наприклад, коли у грудні 1917 р. похитнулися в Генеральному секретаріаті позиції О. Шульгіна через його зовнішньополітичну орієнтацію на країни Антанти, В. Шульгін опублікував у "Киевлянине" статтю "Лебедина пісня", у якій у завуальованій формі співчутливо поставився до свого племінника (17). У свою чергу, О. Шульгін через багато років у спогадах, згадуючи протиріччя між своїм батьком та його дядьком, а також між собою і В. Шульгіним, писав: "Батько ненавидів Віталія за його погляди, і певно Віталій йому платив тим самим. Особисто ж, обминаючи їхні діаметрально протилежні погляди, думаю тепер, що обидва були шляхетними людьми, і Василь теж по-своєму" (2, с. 230).

Ідеалістично-шляхетними були й молоді представники родини Шульгіних — брати у третіх: Володимир Якович (1894—1918) та Василь Васильович (1899—1918), які так до болю схоже склали голови, захищаючи Київ та переконання свої і своїх батьків. В. Я. Шульгін у складі студентського допоміжного куреня відчайдушно, але марно намагався зупинити наприкінці січня 1918 р. під Крутами російських більшовиків-червоногвардійців, що сунули на фактично беззбройний Київ (18). А 19-річний В. В. Шульгін, поставлений разом з чвертю сотні таких само молодих "русских" добровольців з "Орденської дружини" захищати Київ з боку Петропавлівської Борщагівки від військ Директорії, отримав кулю прямо в серце 14 грудня 1918 р., продовжуючи виконувати "обов'язок", коли вже скрізь припинилася боротьба і все було скінчено (19).

Лише смерть могла об'єднати членів однієї розділеної родини.

Драма родини... Драма України...

---

1. Виталий Яковлевич Шульгин: Биографический очерк //"Киевлянин" под ред. Виталия Яковлевича Шульгина (1864—1878): Указатель / Сост. И. П. Новицкий. — К., 1880. — С. 8.

2. Уривки зі спогадів Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 230.

3. Красюков Р. Г. Предисловие к воспоминаниям В. В. Шульгина "1917—1919" // Лица: Биографический альманах. — М.; СПб., 1994. — Т. 5. — С. 124—125.

4. Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 72—73.

5. Щербина В. Памяти Якова Шульгина // Записки УНТ в Киеве. — К., 1912. — Т. 10. — С. 5.

6. Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 126.

7. Шульгин В. Киев, 16 ноября 1919 г. // Киевлянин. — 1919. — 17 нояб.

8. Загальні біографічні відомості подаємо за виданнями: Виталий Яковлевич Шульгин: Биографический очерк // "Киевлянин" под редакцией Виталия Яковлевича Шульгина (1864—1878). — С. 1—19; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884) / Под ред. В. С. Иконникова. — К., 1884. — С. 760—777; Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — Т. 40, кн. 79. — С. 4—5.

9. Загальні біографічні відомості подаємо за виданнями: Щербина В. Вказ. праця. — С. 5—13; ЕУ: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1984. — Т. 10. — С. 3903.

10. Див. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадянських рухів на Україні 1860—1870-х рр. — Х.; К., 1930. — С.14, 53, 61—62, 75—76, 106—109, 226, 233—234, 274, 298, 330.

11. Загальні біографічні відомості подаємо за виданням: Кирьянов Ю. Шульгин Василий Витальевич // Политические партии России: Конец XIX—первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996. — С. 709.

12. Шульгин В. Неблагодарное дело // Киевлянин. — 1915. — 23 окт.

13. Москвич А. Г. Несколько слов о выборах в Украинское Учредительное собрание // Малая Русь. — К., 1918. — Вып. 3. — С. 52.

14. Отказ от украинского гражданства // Голос Киева. — 1918. — 4 авг.

15. Шульгин В. По телеграфу из Петрограда // Киевлянин. — 1917. — 13 июн.

16. Загальні біографічні відомості подаємо за виданнями: Жуковський А. Політична і громадська діяльність Олександра Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 13—37; Чмырь С. Шульгин Александр Яковлевич // Политические партии России: Конец XIX—первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996. — С. 707—709.

17. Шульгин В. Лебединая песнь // Киевлянин. — 1917. — 17 дек.

18. Крашенінніков С. Пам'яті Володимира Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889—1960). — Париж; Мюнхен, 1969. — С. 78.

19. "Они не получили приказания" // Киевлянин. — 1919. — 1 дек.

Ю. Ю. Каліберда, С. М. Ляшко

ЖУКОВСЬКИЙ О. Т. — ТРЕТІЙ ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР УКРАЇНИ

Жуковський Олександр Тимофійович [1884—1925(?)] — громадсько-політичний, військовий діяч. З 29.01.1918 — виконуючий обов'язки військового міністра, з 9.03.1918 — морського міністра в уряді Центральної Ради; з 22.03.1919 — військовий міністр (після С. В. Петлюри і М. В. Порша). Розвідка є спробою скласти уявлення про діяльність О. Т. Жуковського на посаді військового міністра (1).

Діяльність військового міністра О. Жуковського відбувалася у контексті національних та соціальних перетворень в Україні, боротьби різних політичних сил, встановлення радянської влади, початку громадянської війни, військової "допомоги" Німеччини і Австро-Угорщини. Призначення дістав після боїв під Крутами 16(29).01.1918 і в Києві (28.01—9.02.1918), на початку активних дій військ Центральної Ради з військами радянського уряду.

О. Т. Жуковський став виконуючим обов'язки військового міністра в останньому уряді Центральної Ради 29.01.1918 р. Начальником Генерального штабу було призначено генерал-майора О. В. Осецького з дорученням сформувати оперативний, мобілізаційний, демобілізаційний, інспекторський та пересування військ відділи (2). Як відзначав у своїх спогадах заступник військового міністра (з березня 1918) генерал-майор О. П. Греков, О. Т. Жуковський займався політичною частиною роботи міністерства і представництвом його у Центральній Раді (3).

Паралельно з бойовими діями військових відомств (Генеральний військовий штаб, Військове міністерство) в грудні 1917—квітні 1918 р. провадилася законодавча робота по створенню збройних сил. 16. 01.1918 Центральна Рада прийняла тимчасовий закон про демобілізацію армії і утворення Українського війська (народна армія на міліційній основі) для оборони від зовнішнього ворога (4). 5.02.1918 р. Рада народних міністрів ухвалила постанову "Про організацію вільного реєстрового козацтва України для «внутрішньої охорони порядку в повітах»", але через два місяці припинила його формування, а кошти передала МВС "на організацію міліції" (5). 15.03.1918 р. на засіданні Ради народних міністрів було заслухано доповідь військового міністра О. Т. Жуковського про зміну військової концепції, організацію військового міністерства і підготовку призову до нової армії. 24.03.1918 р. на засіданні Малої ради О. Т. Жуковський повідомив, що завданням Військового міністерства є організація на демократичних засадах такої регулярної армії, яка зможе потім перейти до міліційного принципу (6). 25.03.1918 р. на засіданні Ради народних міністрів було ухвалено всі частини січових стрільців залишити під керівництвом військового міністерства (6, с. 131). У березні —

квітні мобілізаційний відділ Генерального штабу підготував проект закону "Про основні принципи заборонення УНР", де йшлося про формування української регулярної армії на основі загального військового обов'язку, територіального набору, було встановлено строки призову на службу, засновано мережу комендатур. У квітні 1918 р. штаб армії УНР опрацював проект закону "Загальні підстави військової служби" (6). 17.04.1918 р. О. Жуковський призначив виконуючими обов'язки командирів корпусів. Було ухвалено Військовий статут, текст присяги на вірність Україні, Положення про політичне становище військовослужбовців, сформовано на засадах мобілізації Запорізький корпус. Територію України поділено на 8 військових округів. Вирішено питання матеріально-грошового забезпечення військовослужбовців. Скасовано ранги і розроблено нову посадову систему, встановлено тимчасову військову уніформу (7). Одним з напрямів військової політики була українізація армії.

Оцінюючи напрями військової політики Центральної Ради і діяльність військового міністра, його міністерства, сучасники одностайні у відсутності в цей період української національної армії, "здатної у складній політичній ситуації захистити українську державу. Не маючи за собою авторитету влади і авторитету сили, Центральна Рада мусила поступитися місцем гетьманові, що спирався на чужі німецькі сили". "Замість серйозної, наполегливої роботи по організації української селянсько-робітничої армії, яка б знала своє призначення, відбувалась більш бутафорська українізація армії. Коли дійшло до того, щоб пустити в діло українську армію, то її не було" (8). Відносно персонального складу П. Христюк вважав, що немає сумніву, що коли б біля влади стояли більш енергійні, більш живі і більш здатні до творчої революційно-державної роботи політичні діячі, можна б зробити далеко більше, ніж зроблено у той час. Особливо впадала у вічі безрезультативність роботи таких важливих у той час відомств, як внутрішні і військові справи (8, с. 120).

Д. Дорошенко — професійний історик, дипломат, голова Генерального секретаріату Центральної Ради вважав, що лідери національно-визвольного руху, керівні діячі Центральної Ради не мали чітких планів у галузі національно-військового будівництва, тривалий час уявляли військові питання похідними від розв'язання наріжного питання — про національно-територіальну автономію України в складі федеративно-демократичної республіки — Росії. Сприятливий момент для оволодіння стихійним національним рухом в армії був втрачений; не було виявлено достатньої уваги до добровольчих військових формувань типу "Вільне козацтво", "... суб'єктивні помилки — хибні теоретичні уявлення про можливість на тому історичному етапі заміни регулярного війська народною міліцією" (9).

Не менш цікавим є і свідчення Голови Генерального секретаріату

УНР В. К. Винниченка: "... Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпоряджатися по волі керуючого центру, не зважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо. Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли складати якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків ..." (10).

Ці оцінки збігаються з оцінками сучасних істориків. "... слабкість позицій Центральної Ради взимку 1918 р. зумовлювалася численними помилками, що їх допустила Рада у своїй "земельній" та "військовій" політиці ... . Замість того, щоб, використовуючи розмах українського військового руху, розпочати планомірну організацію власної армії, здатної у потрібний момент виступити на захист Української держави, лідери Ради тривалий час не тільки не вживали конкретних заходів до розбудови власних збройних сил, але й активно виступали проти тих, хто піддав сумніву соціалістичне гасло знищення постійної армії ..." (11). "... ідеологи Центральної Ради доводили, що революція усувала необхідність регулярної армії" (12).

Крім оцінок історіографів військової політики Центральної Ради, для сприйняття і розуміння особистості О. Т. Жуковського цікавими є свідчення людей, учасників тих подій — авторів праць з історії української революції.

Найчастіше з іменем О. Т. Жуковського пов'язують викрадення А. Ю. Доброго, відомого своєю лояльністю до німців київського банкіра, директора Російського для зовнішньої торгівлі банку, члена фінансової комісії Центральної Ради, викраденого в ніч на 24 квітня. Керувало викраденням Міністерство внутрішніх справ. Серед осіб, причетних до викрадення, були міністр О. Т. Жуковський, міністр внутрішніх справ М. Ткаченко. Німецьким командуванням викрадення було розцінено як "зловредна агітація проти німецької влади". Воно стало формальним приводом до заяви німецького генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна і введення військово-польових судів, розпуску Центральної Ради, арешту і суду над О. Т. Жуковським, В. Голубовичем, дружиною міністра внутрішних справ М. Ткаченка, начальником поліції Богацьким. Суд відбувся 22—25 липня. Звинувачені у належності до антинімецького "Союзу порятунку України", винного у зникненні деяких германофільськи настроєних підприємців, вони були засуджені до 1—2 років перебування у в'язниці (13).

У звіті із судового засідання німецького військово-польового суду, опублікованому в газеті "Киевская мысль", зазначено, що О. Т. Жуковський "був маленький з малоінтелігентним обличчям, з вусами". Про себе він повідомив, що закінчив одеське юнкерське училище, підполковник, 33 роки (14). Ось як описує свої враження від судового процесу співробітник редакції "Киевская мысль" С. Сумський: "військ-

ковим міністром був юнак Жуковський". "... Підсудні — військовий міністр, два директори департаменту і начальник карного розшуку трималися дуже погано. Вони виправдовувалися, плутали, просили про полегкість і знову плутали, плутали без кінця ..." (15). А. А. Гольденвейзер, представник комітету народницької партії, юрист, делегований до Малої ради у квітні 1918 р., так описує окремих міністрів в уряді, очолюваному В. Голубовичем: "... Решта — як військовий міністр Жуковський, міністр торгівлі і промисловості Фещенко-Чопівський ... нічим не піднімалися над загальною масою діячів Ради ..." (16).

Серед спогадів залишилися свідоцтва О. І. Удовиченка, генерал-полковника, командуючого Гайдамацьким кошем Слобідської України, та М. Єремієва (у 1917 р. — представника студентів у Військовій раді) про участь О. Т. Жуковського при взятті готелю "Прага" (29.01. 1918) під час першої українсько-більшовицької війни (28.01—9.02. 1918). 6-поверховий готель "Прага" був однією з найбільших будівель району. З даху готелю кулемет більшовиків постійно стріляв по Центральній Раді. Помічник військового міністра підполковник О. Т. Жуковський зібрав усіх працівників міністерства, переважно офіцерів з великим військовим стажем, та вирушив з ними о 12.53 з Володимирської вулиці до "Праги". У відділі були генерал О. Астафієв (Остапура-Степовий), полковник О. Пилькевич, штабс-капітан М. Удовиченко, поручик В. Євтимович, військовий лікар Ровинський та ін. Близько 17.00 почалася загальна атака. Крім групи (рою) О. Т. Жуковського, брали участь інші на чолі з полковниками Б. Ревуцьким (7 багнетів), П. Кудрявцевим (12 багнетів), сотником Голубою (8 багнетів), група січових стрільців на чолі з хорунжими П. Пасікою (90 багнетів), І. Вирвачем (45 багнетів), І. Чмолою (17). "Вирішено було атакувати в багнети засівших у "Празі" більшовиків. Річ була важка, бо невеличкі рухи українських вояків викликали із 6-поверхового будинку й зі стріхи шалену кулеметну й рушничну стрілянину. Комендант Військового міністерства був поранений, бійці розгублювались, а ворог все більше набирався нахабності. Коли про таке положення повідомили в міністерство, то першим виправляти становище пішли військовий міністр підполковник О. Т. Жуковський і полковник Пилькевич. Вони першими пішли в атаку, на ходу розстрілюючи ворога. Готель був зайнятий ..." (18). "Я міркую, — писав О. Т. Жуковський у спогадах, — що якби було зібрати негайно тверді і рішучі військові сили та зразу без всяких балачок і переговорів повести наступ на Арсенал і якою б дорогою ціною не обійшлося би, а взяти його, то в самому корні повстання б значно менше жертв коштувало" (19).

Знайомство з мемуарами М. Єремієва, В. Кедровського, Б. Мартоса, І. Фещенка-Чопівського, О. І. Удовиченка та ін. дає підстави зробити деякі узагальнення щодо постаті військового міністра О. Т.

Жуковського, посада якого була однією з ключових в уряді Центральної Ради. О. Т. Жуковський у них змальовується досить скромно. Що ж являли собою вищі військові структури Центральної Ради? Ще в грудні 1917 р. Військовий секретаріат Центральної Ради почав створювати український Генеральний штаб та ін. міністерські структури для керування українськими збройними силами. До складу Військового секретаріату і Генерального штабу було залучено фахівців з вищою військовою освітою [генерал-майор О. С. Астафієв (Остапура-Степовий), генерал-майор В. О. Сінклер, генерал-майор О. П. Греков, генерал-лейтенант О. С. Галкін, генерал-майор Н. Л. Кирпичов та ін.] (20). На керівних посадах у військах були генерал-майор К. А. Прісовський, полковник В. М. Петров, генерал-майор С. І. Дядюша, генерал-майор В. П. Зелинський та ін.) (20, Т. — С. 51, 78—79, 105—106, 220; К. — С. 214).

Водночас "... Головний штаб тоді являв собою оригінальну установу. Передусім вражала мішанина в його особовому складі. З одного боку, тут були старшини вищої службової кваліфікації, а з другого, — військові, які ніколи й нічого спільного не мали з штабною службою. Через те штабна машина «кульгала на всі чотири», а видатність її праці була значно менша, ніж вимагав час — коли вперше в Україні почали працювати над основами військової справи ...", — згадував М. Омельянович-Павленко (21). Про те ж згадував і П. П. Скоропадський. Генерал Рогоза "застав міністерство в дуже поганому стані, там зовсім не було в справжньому розумінні військової організації. Якісь молоді люди носили мундири різних чинів і покрою, а чи були це військові і офіцери зокрема, нікому не було відомо. Ця компанія займалася більше політикою, ніж дорученою їм справою" (22).

О. Т. Жуковський, очевидно, не мав вищої військової освіти, йому бракувало політичного досвіду і військового світогляду, необхідного для діяча державного масштабу, енергії і волі. Калейдоскоп указів і розпоряджень, пов'язаних із законодавчою, організаційною і практичною діяльністю, що вийшли з Військового міністерства у період керівництва ним О. Т. Жуковським, стверджує відсутність єдиної військової концепції щодо створення збройних сил незалежної держави. Наприклад, Закон про формування народної армії на міліційній основі (січень 1918 р.) спирався на хибне теоретичне уявлення про можливість на тому історичному етапі заміни регулярного війська, його відділяють від рішення про перехід до постійної і регулярної армії (квітень—травень 1918 р.) декілька місяців. Це дозволяє припустити, що військове міністерство (в особі О. Т. Жуковського) у складних політичних та військових обставинах було не здатне контролювати ситуацію в цілому і приймати адекватні рішення. В складних військово-політичних обставинах особистий внесок військового міністра О. Т. Жуковського в організації і керівництві збройними си-

лами Центральної Ради у грудні 1917—квітні 1918 р. встановити практично неможливо. Загальне керівництво військовими справами, незважаючи на проведені реформи, очікуваних Центральною Радою результатів не принесло. Генеральний секретар військових справ М. Порш залишив у спадок ідею національної міліції та тотальної демобілізації. Як свідомий член УПСР О. Т. Жуковський поділяв ідею переходу від постійної армії до народної міліції. Це призвело до того, що у квітні Центральна Рада не мала ні боєздатної української армії, ні продуманої військової концепції.

Чималу роль у правовому регулюванні розбудови української армії і флоту відігравало окупаційне командування в особах генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна та В. Гренера. Так, одним з пунктів заяви окупаційної влади від 23.04.1918 р. була заборона мати будь-яку армію, окрім поліцейських сил, за згодою німецької влади, доки німецькі війська перебуватимуть в Україні (23). Окупаційна влада контролювала питання формування військових частин, їх дислокацію, пересування тощо. Багато зусиль О. Т. Жуковський доклав для повернення в Україну з центральних держав Синьої та Сірої дивізій, які складалися з військовополонених українців. Але за два дні до квітневого перевороту було роззброєно Першу українську дивізію Синьожупанників, Галицький полк січових стрільців. Маловідомим фактом є участь О. Т. Жуковського у зриві планів німецького військового керівництва по використовуванню українських армій у роззброєнні польських дивізій Довбур-Мусницького (24). У квітні 1918 р. він наказав сформувати з корпусу окрему групу всіх родів зброї, яка під командою полковника П. Ф. Болбачана потай від німецького командування мала зайняти Кримський півострів та забрати чорноморський флот у Севастопольському порту (25). Саме такої поведінки не могло йому пробачити, як зазначав у своїх спогадах О. Т. Жуковський, німецьке командування. 29 квітня 1918 р. його було ув'язнено до Лук'янівської в'язниці.

Проект переходу до постійної і регулярної армії підготовлено у березні—квітні 1918 р. Та було вже пізно. О. Т. Жуковський визнавав: "Я бачу свою помилку в тому, що, коли я став військовим міністром, нерішучо вів боротьбу з анархічним елементом, що і дало корні підвалини для утворення гетьманського перевороту" (26).

---

1. ЕУ. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 701; Довідник з історії України. — К., 1996. — С. 200; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 93—94; Киевская мысль. — 1918. — 24 июля; Винниченко В. К. Відродження нації.— К., 1920. — Ч. III. — С. 284; Полонська-Василенко Н. Д. Історія України.— К., 1993.— Т. 2. — С. 541; Скоропадський П. Спогади. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 354; Стрелецький Г., Тру-

байчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К., 1996. — С. 89; Українська Центральна Рада: Матеріали і документи. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 367; Шаповал Ю. Генеральний писар: Павло Христюк і його доля // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матер. наук. конф. — К., 1997. — Ч. I—II. — С. 319; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України, 1917—1920. — К., 1997. — С. 50.

2. ЦДАВО України, ф. 1076, оп. 1, спр. 12, нак. № 1; Там само.

3. Генерал Греков // Стрілець. — 1919. — № 60.

4. ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 216.

5. Вісник Ради народних Міністрів в УНР. — 1918. — № 11.

6. Українська Центральна Рада: Матеріали і документи. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 127—128.

7. Задунайський В. В. Збройні сили УНР (1917—1920): Автореф. дис. к.і.н. — Донецьк, 1995.

8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920. — Прага, 1921. — Т. 1. — С. 120, 133.

9. Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923. — Ужгород, 1932. — Т. I. — С. 351.

10. Винниченко В. К. Відродження нації. — К.; Відень, 1920. — Т. 2. — С. 216—217, 254—255, 260.

11. Історія українського війська, 1917—1995. — Львів, 1996. — С. 64.

12. Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 303.

13. Кагальницкий М. Незаконный арест банкира привел к падению правительства Украины // Киевские ведомости. — 1998. — 27 апр.

14. Киевская мысль. — 1918. — 24 июля.

15. Спомини С. Сумського, А. Гольденвейзера, вміщені у збірнику "Революція в Україні", були видані у 1930 р. Виданням цього часу притаманне ідеологізоване подання історичних подій і персоналій. Тому деяких діячів Центральної Ради подано як випадковий людей. Сумский С. Одиннадцать переворотов // Революция на Украине: По мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 113.

16. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917—1921) // Там же. — С. 30.

17. Єремієв М. Полковник Є. Коновалець // Є. Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 145; Євтимович В. Здобуття "Праги" // ЛЧК. — Львів, 1938. — Т. 3, 4. — С. 18.

18. Старий (О. Удовиченко). Спогади про Пилькевича // Наша Зоря. — Калуш, 1923. — № 31—33. — С. 18.

19. ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 2, спр. 1, арк. 2.

20. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917—1921 рр.). — К., 1995. — С. 15, 84—85; Колянчук О., Лит-

вин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995. — С. 27, 60, 71, 91.
21. Омельянович-Павленко М. На Україні 1917—1918 рр. — Прага, 1935. — С. 72—73.
22. Скоропадський П. Спогади. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 185.
23. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 112.
24. ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 2, спр. 1, арк. 88—89.
25. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 416.
26. ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 2, спр. 1, арк. 8.

Л. А. Михальчук

ДО ІСТОРІЇ РОДУ ОЛІЗАРІВ

Олізари — старовинний український шляхетський рід, який спольщився у 16 ст. Вони володіли великими маєтностями на Київщині і Волині, обіймали високі урядові посади в Польщі 16—18 ст. Прізвище дістали від чорнобильського старости Олізарія Волковича (роки народження і смерті невідомі) — одного з організаторів Люблінської унії 1569 р. Франц Каетан Олізар (роки народження і смерті невідомі) — магнат, коронний стольник, прихильник феодальної анархії. Густав Олізар (3.05.1798, Коростишів, тепер місто Житомирської області — 2.01.1865, Дрезден, Німеччина) — поміщик, губернський предводитель дворянства Київської губернії. У 1826 р. був заарештований у справі "Патріотичного товариства".

Друга гілка роду Олізарів — граф Нарцис Олізар, старший брат Густава Олізара.

Нарцис Олізар народився 1794 р. Його батько — Пилип Олізар, а мати — Людовіка з роду Немировичів-Щитів. Після початкового домашнього навчання вчився у Кременецькому ліцеї. У 1812 р. був на військовій службі в чині офіцера наполеонівської армії. Після завершення служби продовжував навчання у Вільненському університеті. 1816 р. помер його батько, який у спадок заповів Нарцисові маєток у містечку Рафалівка (тепер селище міського типу Рівненської області). Відтоді Н. Олізар жив у цьому маєтку, займаючись сільським господарством. Разом з маєтком йому дісталися земельні фонди, на яких було розташовано 30 сіл. Він поринає в літературну діяльність. У 1817 році вийшли друком його вірші. Після утворення у Варшаві польського політичного таємного Патріотичного товариства Н. Олізар організував Провінційну раду на Волині, яка мала зв'язки з російськими опозиційними осередками. Після поразки повстання декабристів під час слідства Н. Олізар був підданий домашньому арешт-

ту, але за браком доказів його звільнили. З початком польського повстання у січні 1831 р. він став головою підпільної Цивільно-військової ради у Волинській губернії, а згодом очолив один з повстанських загонів, який оволодів містом Ковелем у березні 1831 р. Після поразки польського повстання графа Н. Олізара було ув'язнено у київській в'язниці. В березні 1832 р. у зв'язку з царською амністією він був звільнений та незабаром знову заарештований і ув'язнений у житомирській тюрмі.. Йому загрожувала смертна кара. За допомогою друзів, які підкупили варту, Н. Олізар утік до Франції. Заочно був засуджений до смертної кари, а всі маєтності підлягали конфіскації до російської державної казни. Палац у Рафалівці за наказом був дощенту зруйнований російськими солдатами.

В еміграції у Франції граф Н. Олізар підтримував тісні зв'язки із діючим там Польським товариством, яке мало за мету допомагати польським емігрантам у працевлаштуванні та здобутті освіти. За його ініціативою було засновано нелегальний Повстансько-монархічний союз. Окрім того, він заснував та редагував часопис "Третє травня", був автором політичних брошур "Політика російського кабінету, його дії, потреба арешту" (Париж, 1847), "Важкий рахунок братерської допомоги польській еміграції" (Париж, 1854), а також автобіографічних матеріалів "Мемуари каштеляна Нарциса Олізара" (Париж, 1844) та "Мій полон і втеча від росіян" (Лейпціг, 1845).

Н. Олізар мав малярський хист і намалював багато картин з краєвидами Волині. Прибутки з продажу їх віддавав на допомогу емігрантам. У 1857 р., відмовившись прийняти амністію від російського царя, відвідав Волинь, де зустрівся із дітьми, яких не бачив з 1831 р. За рік до своєї смерті виїхав із Франції до родини своєї третьої дружини Михалини в містечку Сади біля Познані, де і помер 9 серпня 1862 р. Похований у сімейному склепі родини Консиновських у місті Люсові.

Граф Н. Олізар від першого шлюбу з Гертрудою Ворцель мав дочку Нарцису, яка вийшла заміж за князя Бориса Четвертинського. Від його другого шлюбу з Емілією Жмійовською народилося двоє синів Адольф і Еміль. Від третьої дружини Михалини Консиновської мав сина Едварда, який помер малолітнім у 1853 р. Після еміграції графа за кордон в Україні залишилося троє дітей. Один із його синів Еміль Олізар (1824—95) у 1850 р. одружився з Вікторією Модзалевською, донькою графа Яна Модзалевського, власника маєтку Кисилин (тепер село Локачинського району Волинської області). Після його смерті Кисилин як придане перейшло у власність Еміля Олізара. У 1880 р. у містечку він побудував розкішний двоповерховий палац, під яким були величезні льохи. На першому поверсі містилися зали для прийому гостей та житлові приміщення. На другому — два зали, в одному з яких зберігався родинний архів, що включав серед інших

матеріалів і королівські листи, писані до різних членів родини польськими королями Сигізмундом Августом, Стефаном Баторієм, Михайлом Корибутом Вишневецьким. Найбільша частина їх була від короля Станіслава Августа Понятовського до Пилипа Олізара, литовського підчашого. Другий зал був своєрідною галереєю — почесні місця займали дві давні картини з пейзажами, які були виконані італійськими майстрами. Кілька портретів родини Олізарів висіли з правого боку зали. На лівій стороні були рештки багатої галереї картин, врятованих під час погрому маєтку Н. Олізара у Рафалівці.

Після смерті графа Е. Олізара його маєток і земельні угіддя успадкував син Ян Олізар (1855—1915), який був членом Російської державної думи. Військові події 1914—18 рр. змусили родину графів Олізарів залишити маєток у Кисилині. Повернутися змогли лише у 1921 р. Від палацу на той час залишилися тільки обгорілі стіни — він зазнав руйнування під час артобстрілу російськими військами у 1916 р. і більше вже не відбудовувся. Останнім власником маєтку в Кисилині був син Я. Олізара — Анджей Олізар (народився 1903). Він був одружений з Марією Пуславською з графства Шеліг (народилася 1913). У 1939 р. земельні угіддя графа А. Олізара були реквізовані радянською владою. Вбачаючи смертельну небезпеку з боку нової влади, родина графів Олізарів емігрувала. Останній нащадок роду Олізарів-Волковичів — Йон Олізар (народився 1934), інженер-електрик, нині живе в Мехіко. В північно-західній околиці с. Кисилина збереглося старовинне кладовище. В центральній його частині є сімейний склеп-усипальниця графів Олізарів.

У 1959 році вийшла книга графа Анджея Олізара "Kronika rodziny Olizarów Wolczkiewiczów". Вона дає широкі відомості про генеалогічне дерево роду Олізарів.

ЕУ: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк. — Т. 5. — С. 1846; УРЕ. — К., 1982. — Т. 8. — С. 7; Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год // Изд. губ. стат. к-та. — Житомир, 1845. — С. 1, 163; Kronika rodziny Olizar w Wolczkiewicz w / Oprac. A. Olizar. — Mexiko, 1959; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. — Wyd. 2. — T. 5. Województwo wołyńskie. — Wroc aw; Warszawa, 1994. — S. 157—159; На переламі: друга половина XV — перша половина XVI ст. / Упор. і передм. О. В. Русиної. — К., 1994. — С. 339—343.

В. Б. Перхавко

ГРИГОРІЙ ПИРХАВКО — ДІЯЧ УНР

Пирхавко (Пирхавка) Григорій — правник, перекладач. Народився 1883 р. у с. Ісайках Канівського повіту Київської губернії (нині

Богуславського району Київської області) у селянській родині. Близько 1893 р. закінчив сільську школу. Працював помічником волосного писаря у с. Юшковому Розі на Таращанщині. З 1900 р. брав участь у революційному русі, вступив у таращанську організацію есерів. Після її ліквідації засланий до Сибіру. Там одружився із Захаровою Євгенією Петрівною. Брав участь у революційних подіях 1905 р. в Іркутську, за що був звільнений з роботи в іркутській митниці і ув'язнений. Після звільнення 1906 р. виїхав в Україну і оселився у м. Богуславі на Київщині. У травні 1907 р. знову заарештований за революційну пропаганду серед селян. Сидів у канівській тюрмі, потім його було вислано до Вологодської губернії. Перебуваючи на засланні у Сольвичегодську, під впливом адвоката Томського почав вивчати юриспруденцію. За участь у демонстрації в Сольвичегодську був засланий на сто верст далі у Берер-Насолоцьке. Після закінчення терміну заслання через заборону повернутися в Україну оселився в Іркутську, де перебивався випадковими підробітками. Певний час був секретарем щотижневика "Жало". Після довгих клопотань отримав дозвіл на складання іспиту на звання приватного довіреного при іркутському окружному суді. Займався приватною юридичною практикою до 1917 р. У 1912 заснував в Іркутську український літературно-музично-драматичний гурток "Громада" і до 1917 р. був головою його правління.

У лютому—березні 1917 р. П. брав участь у поваленні царського режиму в Іркутську і у захопленні міської думи. Працював у комісії звільнення політв'язнів і політзасланців Іркутського обласного революційного комітету, в громадських організаціях.

Повернувшись в Україну, П. працював в уряді Центральної Ради, був делегатом II військового з'їзду, що відбувся 26.06.1917 р. у Києві. У 1917 р. він вступив в Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР). У 1917 р. обирався членом земської управи, народним суддею м. Богуслава. На початку 1918 р. виконував обов'язки повітового коменданта уряду Центральної Ради. У червні—липні 1918 р., перебуваючи в Києві, брав участь у підготовці більшовиками повстання у Таращанському повіті проти німецьких військ та уряду Скоропадського, за що ув'язнений останніми у канівській тюрмі. Після звільнення з неї повстанцями знову призначений повітовим комендантом у м. Богуславі.

Влітку 1918 р. під час першого походу Української армії на Київ П. був інтернований поляками. У листопаді—грудні 1918 р. він брав участь у роззброєнні німецьких військ на Київщині.

П. — делегат Трудового конгресу України в Києві (23—28.01. 1919). Взимку 1919—20 рр. він обіймав посади помічника Київського губернського комісара, заступника міністра внутрішніх справ уряду УНР. Після від'їзду з Києва уряду УНР опинився у Ченстоховському

таборі (Польща), звідки 1922 р. переїхав до Праги, де став одним із членів Закордонного комітету УПСР. У 1925 р. П. вийшов з нього через незгоду з програмними засадами партії. Він був одним із організаторів Української селянської спілки в Празі, головою Товариства-читальні ім. Т. Г. Шевченка. Друкувався під псевдонімом Гр. Сибірний — оповідання в українських емігрантських журналах "Нова Україна", "Нове життя" та ін. У 1928 р. закінчив УВУ в Празі, отримавши диплом доктора права і суспільних наук.

За амністією 1928 р. П. повернувся з Праги в Україну і оселився у Харкові, де працював юрисконсультом тресту "Промтранспроект", викладав на державних курсах українізації. Друкувався у газеті "Пролетарська правда", журналі "Всесвіт", займався перекладацькою діяльністю. Зокрема, П. був першим в Україні перекладачем з чеської мови на українську творів Я. Гашека "Бравий солдат Швейк", І. Ольбрахта "Ганна-пролетарка", В. Ванчури "Ян Маргул — пекар", Урбана "Живий бич". Окрім того, П. — автор історичного роману та повісті "Лани і варта", які пізніше були втрачені під час одного з арештів.

У Харкові П. одружився із Марією Гнатівною Шедеєвою і мешкав за адресою: вул. Основна службова, будинок 45.

Уперше після повернення з еміграції був заарештований органами ДПУ України 30.12.1930 р., та невдовзі звільнений, оскільки обшук не дав ніяких підстав на подальше затримання. Удруге був заарештований 28.09.1933 р. і 23.02.1934 р. за безпідставними звинуваченнями "трійкою" при колегії ДПУ УРСР засуджений до 10 років позбавлення волі. Під час відбуття покарання у Ахтирському відділенні "Сиблагу" НКВС СРСР 31.08.1937 р. засуджений "трійкою" УНКВС Західносибірського краю (Кемеровська область) знову ж таки безпідставно за нібито антирадянську агітацію і пропаганду до вищої міри покарання.

Г. Пирхавка розстріляно 13.09.1937 р. Місце його поховання невідоме.

Посмертно реабілітований за обома звинуваченнями постановами прокуратури Київського військового округу від 27.07.1989 р. і прокуратури Кемеровської області від 16.09.1989 р.

(Текст підготовлено за матеріалами, надісланими до редакції).

О. А. Репан

ГРИГОРІЙ ГРАБЯНКА У БОЙОВИХ ДІЯХ 1735—1738 РОКІВ

Грабянка Григорій Іванович (?—1738) — гадяцький полковий суддя (1717—28), полковий обозний (1728—30), полковник гадяцький (1730—38), козацький літописець, автор "Перебігу презельної від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельниць-

кого, гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710" (1). Закінчив Києво-Могилянську колегію.

Життя самого Г. Грабянки все ще залишається недослідженим (2). Воно вмістило фактично всю історію Гетьманщини кінця 17—першої третини 18 ст., бо завдяки особистим якостям та посадам Г. І. Грабянка був причетний до більшості подій у військовій та політичній сферах, зокрема до подій російсько-турецької війни 1735—39 рр. Хоча 1735 р. і датують початок російсько-турецької війни, але бойові дії цього року мали специфічний характер. Серед вищого керівництва Російської імперії тривали дискусії з приводу вчасності війни з Туреччиною. Аргументи опозиції були досить вагомими — не варто починати бойові дії, маючи ще жевріючий російсько-польський конфлікт. Але й момент був надзвичайно спокусливим — Туреччина ніяк не могла завершити війну з Персією. Сподіваючись відкласти вступ Порти у війну, російський кабінет міністрів планував надати бойовим діям вигляд українсько-татарського конфлікту. Відразу після вступу кримського хана Каплан-Гірея І до перських володінь передбачалося здійснити похід у Крим силами запорозьких, гетьманських (3) та слобідських козаків, додавши до них декілька регулярних та ландміліційних полків. Загальне керівництво походом покладалося на графа Вейсбаха (4).

1735 р. символізував для Російської імперії плавний перехід з однієї війни в іншу. Для козацького війська ця межа між двома війнами була тим більше прозорою, що часто навіть полки виявлялися поділеними. Так, частина Лубенського полку на чолі з полковим осавулом Ст. Корсунем, 4 сотниками та 7 значковими товаришами перебувала у польському поході, а друга частина, вже під проводом самого полковника Петра Апостола з 3 сотниками та 26 значковими товаришами мусила йти у Крим (5).

Не оминула ця доля і Гадяцького полку, в якому в 1735 р. був 6391 козак (6). У перший польський похід до команди генерального обозного Я. Лизогуба було відправлено більшу частину полку на чолі з Г. Грабянкою. Разом з Г. Грабянкою в похід вирушили полкові осавули І. Бутович та М. Клименко, полковий хорунжий Г. Ципка, полковий писар І. Ситенський, сотники: 2-й зіньківський М. Надко, полковий гадяцький І. Пирятинський, куземинський М. Семенович. У другий польський похід до загону полковника прилуцького Г. Галагана було направлено козаків Гадяцького полку під орудою сотника опошнянського І. Корицького (7).

Проте польськими походами у 1735 р. справа не обмежилася. Українські війська почали мобілізацію загонів для походу в Крим улітку. 14 червня на пропозицію графа Вейсбаха князь О. Шаховський передав до Генеральної військової канцелярії наказ, за яким усі полковники, дійсні та наказні, зібравши кращу старшину та козаків, мусили вирушити в район фортеці Святого Іоанна і. перебувати там під командою генерал-лейтенанта Дугласа. Власне до Української лінії полки вирушили 28 липня, причому дійсних полковників у цій команді було тільки двоє — Петро та Павло Апостоли. Взагалі наказ О. Шаховського з приводу вирядження в Кримський похід кращої старшини та козаків був досить дивним. Після того, як Г. Грабянка повів до Польщі майже всю полкову старшину, та, враховуючи різні наряди, гадяцький полковий суддя М. Штишевський мусив взяти в похід у Крим замість полкового писаря — канцеляриста, замість полкового осавула — значкового товариша, 3 дійсних сотники і 6 рядових козаків, які виконували обов'язки сотників (7, с. 4—5). І такий стан справ був характерним не тільки для Гадяцького полку.

Наприкінці вересня 1735 р. фельдмаршал Б. К. Мініх провів інспекцію військ, призначених для походу в Крим. За Оріллю в цей час було зосереджено 12730 гетьманців, 2500 слобідських козаків. Корпус генерал-лейтенанта Леонтьєва, який після смерті графа Вейсбаха очолив цю експедицію, складався з 39 тисяч чоловік. Питома вага українських військ, після приєднання запорожців, наближалася до 50%. Похід почався 1 жовтня, маршрут пролягав від Орілі через ріки Самару, Московку, Кінські Води. Саме в районі Кінських Вод було розгромлено декілька ногайських аулів і захоплено близько 12 тисяч голів різної худоби. Але цей "успіх" був першим і останнім. Не доходячи 10 верст до Кам'яного Затону, 16 жовтня війська повернули назад і 6 листопада 1735 року дісталися Царичанки. Пізніше генеральний осавул Ф. Лисенко, який очолював гетьманців у цьому поході, мотивував рішення про повернення складними погодними умовами. Наслідки цього походу були катастрофічними: з 39 тисяч чоловік від хвороб та холоду загинуло 9 тисяч (8).

Повернувшись з Криму, М. Штишевський застав у Гадячі Г. Грабянку та козаків, що перебували у польському поході. Додому Г. Грабянка прибув 6 вересня 1735 р., і цей похід Гадяцького полку в Польщу був не менш виснажливим, ніж марш М. Штишевського. В поході померли полковий осавул М. Клименко, полковий хорунжий Г. Ципка, сотники 2-й зіньківський М. Надко та полковий гадяцький І. Пирятинський (7, с. 3). У жовтні 1735 р. Г. Грабянка отримав від голови Правління гетьманського уряду О. Шаховського наказ вирядити всіх козаків, які повернулися з польського походу, до Ізюма. З Гадяча, згідно з наказом, виступив загін у 585 шабель під орудою полкового гадяцького сотника В. Велицького, проте плани російсь-

кого генералітету несподівано змінилися і козаки були відкликані з дороги (9).

Бойові дії у 1736 р. розгорталися на двох напрямах. Допоміжний удар спрямовували на Азов (командуючий — фельдмаршал П. Лассі), основний — на Крим (командуючий — фельдмаршал Б. К. Мініх). Саме в армії Б. К. Мініха був полк Г. Грабянки. Війська зосереджувалися в районі Царичанки, де під орудою Б. К. Мініха було зібрано 85 тисяч чоловік, у т. ч. 16000 гетьманців. Ці козаки в кримському поході підлягали наказному гетьманові генеральному хорунжому Якимові Горленку (10). До його команди під Царичанкою Гадяцький полк на чолі з Г. Грабянкою приєднався 12 квітня, одночасно з Переяславським (наказний полковник В. Томара) та Прилуцьким (полковий осавул М. Мовчан) полками (11). Гадяцький полк, вирушаючи в похід, мав у своєму складі, крім полковника Г. Грабянки, полкового суддю М. Штишевського, полкового писаря І. Ситенського, полкових осавулів І. Бутовича та О. Богаєвського, полкового хорунжого І. Донченка (?), 1943 рядові козаки. Всього з сотенною старшиною, значковими товаришами та різними служителями в полку було 2059 осіб (12).

Під час маршу Б. К. Мініх розділив свої війська на 5 колон, і основний загін гетьманців був під командуванням принца Гессен-Гамбурзького. В поході, зважаючи на оперативні потреби, козацькі полки часто переходили в розпорядження різних російських офіцерів, але Гадяцький полк жодного разу не виводили з команди наказного гетьмана Я. Горленка. Специфікою маршу в Крим у 1736 р. було заснування низки редутів і ретраншементів, які забезпечували зв'язок російської армії зі своїми продовольчими базами в Україні. Ці укріплення обсаджували залогами, здатними відбивати татарський напад. Наприклад, 3 травня було засновано ретраншемент на р. Білозерці, і до його залоги увійшло 200 солдатів з регулярних полків, 50 запорожців та 200 гетьманців, з яких чверть складали козаки з полку Г. Грабянки (13).

Перша велика сутичка відбулася 8 травня 1736 р. в Чорній долині. Напередодні запорізька розвідка донесла про присутність великих татарських загонів. Тому зранку 8 травня було направлено посилену розвідку під командуванням генерала Віттена. Помітивши татар, Віттен перебудував свої війська, причому гетьманці Я. Горленка розташувалися на лівому, а запорожці І. Малашевича — на правому флангах регулярних військ. Татарський удар зім'яв гетьманців, утримався лише Переяславський полк (4, с. 247). На місце бою прибув фельдмаршал Б. К. Мініх, підтягнувши резерви з табору російської армії, і татари змушені були відступити. Цей бій дорого обійшовся козакам. Наприклад, Київський полк втратив 80 чоловік (13, с. 6); Г. Грабянка — 137 козаків та полкового осавула І. Бутовича, було поранено

полкового суддю М. Штишевського (12, с. 23—24). Саме М. Штишевський залишився в ретраншементі при Кизикермені, очоливши 189 козаків Гадяцького полку, які склали більшу частину легкокінної залоги цього укріплення (13, с. 3).

Після взяття 21 травня Перекопу російська армія ввійшла в Крим; було здобуто та зруйновано такі міста, як Бахчисарай, Ак-Мечеть, Козлов. Значних втрат у боях козаки Гадяцького полку не зазнавали, хіба що під Бахчисараєм, де загинуло 20 рядових гадячан та наказний сотник (12, с. 24). Проте навряд чи причиною цього була військова майстерність Г. Грабянки, хоч фельдмаршал Б. К. Мініх низько оцінював боєздатність гетьманців і не хотів використовувати їх у бою. Натомість на козаків (і підлеглі Г. Грабянки тут не виключення) покладалося безліч так званих допоміжних обов'язків — саперні роботи, охорона худоби та коней, збирання фуражу тощо. Ці обов'язки були надзвичайно виснажливими, козаки потерпали від нестачі провіанту, на що Г. Грабянка не раз скаржився наказному гетьманові Я. Горленку. Та чи не найбільшу лють у козаків викликала практика, за якою регулярні полки забирали, "зважаючи на військову потребу", козацьких коней та вози, забуваючи їх повертати. Проте безвихідних ситуацій не буває, і ночами, під виглядом татарських нападів, козаки почали відбивати коней у регулярного війська, навіть у фельдмаршала Б. К. Мініха (14).

Тривалі пересування в Криму та знищення татарських міст і селищ не приносили стратегічної перемоги російському командуванню. Військо Б. К. Мініха катастрофічно зменшувалося, причому не стільки від татарських наскоків, скільки від поганої води, нестачі продовольства, дезертирства. І тому 17 липня армія розпочала відступ у бік Перекопа. Мури цієї фортеці було зруйновано, і 28 липня почався виснажливий марш через Дике Поле до української лінії. Дійшовши до гирла Самари, військо зупинилося на відпочинок. Підбиття підсумків виявилося дуже невтішним. Втрати в боях становили 2 тисячі вояків, втрати від голоду та хвороб — 28 тисяч (15). 31 серпня полки з команди наказного гетьмана Я. Горленка було відпущено з-під Царичанки, і 14 вересня Гадяцький полк повернувся додому. Підсумки походу для гадячан навряд чи могли бути більш втішними, ніж для всієї армії. Г. Грабянка доповідав, що під час Кримської експедиції було вбито 170 козаків та 4 старшини, а від хвороб померло 443 чоловіки (12, с. 24—25).

Бойові дії у 1737 р. характеризуються перенесенням напряму головного удару. Основні сили (фельдмаршал Б. К. Мініх) повинні були здобути Очаків і продовжувати наступ у район нижнього Дунаю. Зв'язати татарські сили мав активними діями в Криму фельдмаршал П. Лассі. До його війська повинні були увійти 9 тисяч козаків, і голова Правління гетьманського уряду І. Барятинський отримав відпо-

відні інструкції з Петербурга (4, с. 357). Корпусом гетьманців у цьому поході було доручено командувати генеральному хорунжому Я. Горленку, який мав під своєю орудою 5 полків: Лубенський, Гадяцький, Полтавський, Прилуцький та Переяславський. На травень 1737 р. загін Я. Горленка складався з 6107 рядових козаків та 186 старшин. Гадяцький полк, крім полковника Г. Грабянки, мав у своєму складі 2 полкових старшини, 11 сотників (з них 6 — наказні) та 1796 рядових козаків (16). Генеральна військова канцелярія вживала заходів для поповнення війська Я. Горленка (17), завдяки чому воно збільшилося до 1849 рядових козаків (18).

4 травня 1737 р. фельдмаршал П. Лассі на чолі 40-тисячного війська вирушив з Азова на захід, засновуючи на своєму шляху редути. Залога цих укріплень складалася переважно з вояків, які навряд чи могли витримати виснажливий марш. Були такі і в Гадяцькому полку; в редуті неподалік Ізюма Г. Грабянка змушений був залишити 86 козаків (19).

Кримський хан Менглі-Гірей II з 60-тисячним татарським військом, чекаючи повторення минулорічного прориву, чатував на армію П. Лассі неподалік Перекопа. Проте фельдмаршал використав інший метод і, пройшовши Арабатську косу, вдерся до Криму. Тримаючись річок Салгир та Індаки, російські війська стрімко просувалися вглиб півострова. Гетьманці Я. Горленка становили основу авангарду генерал-лейтенанта Дугласа, і їхніми завданнями були грабунки і нищення татарських селищ. Витримавши декілька боїв з силами Менглі-Гірея, П. Лассі захопив м. Карасу-Базар. Татари, відступаючи, постійно робили наскоки на військо. До всього додалася спека, безводдя, а з втратою зв'язку з флотилією віце-адмірала Бредаля — ще й нестача необхідного провіанту. Люди гинули не стільки від ворожих куль та шабель, скільки від хвороб. Так, якщо від рук ворога не загинув жоден з підлеглих Г. Грабянки, то від хвороб померло 85 козаків Гадяцького полку (19, с. 2).

За таких умов П. Лассі прийняв рішення повернутися в Україну, що було здійснено 17 липня. Фельдмаршал знову діяв неординарно — замість прориву через Перекоп відвів свою армію до урочища Сунгари. 22 липня 1737 р., навівши понтонний міст через Сиваш, Лассі почав переправу війська, насамперед регулярного. В ар'єргарді були донські козаки та гетьманці на чолі з генеральним хорунжим Я. Горленком. Саме ці частини й відбили спробу противника перешкодити переправі (20).

Отаборивши військо на р. Молочних Водах, фельдмаршал подбав про систему роз'їздів, причому служба ця лягла переважно на гетьманців та слобожан, бо значна частина донських козаків вирушила додому. Кримський хан перейшов Перекоп, проте в Україну йти не ризикнув, боячись бути відрізаним від Криму. Важливим завданням

для козаків стало налагодження постачання провіанту з Азова. Цю місію мали виконати кораблі флотилії Бредаля за допомогою конвоїв гетьманців. З них було сформовано загін, який очолив переяславський полковий хорунжий Прохорович. До складу команди увійшло 468 козаків Лубенського, 330 Гадяцького та 170 Прилуцького полків. Це дозволило не відводити військо до жовтня, перешкоджаючи кримським татарам здійснити напад на Україну (19, с. 3). Бойові дії у 1738 р. знову розгорнулися на двох напрямах. Основним було визначено Молдавський, а Гадяцький полк повинен був діяти на допоміжному — Кримському. Війська на цьому напрямі очолив фельдмаршал П. Лассі, маючи завдання нейтралізувати можливі дії кримського хана, забезпечити від нападу комунікації головної армії. За задумом російського командування активні дії П. Лассі в Криму мали унеможливити напад татар на Україну.

На Кримському напрямі планувалося задіяти 65 тисяч вояків, із них 9 тисяч — козаки лівобережних та слобідських полків. Зосередившись 15 квітня 1738 р. у районі Бахмута, військо вирушило в Крим. 5 червня до російської армії приєдналося 5164 гетьманці, очолених генеральним бунчужним Семеном Галецьким (4, с. 545). Це військо складалося переважно з козаків Гадяцького, Стародубського, Лубенського та Ніжинського полків, хоча як цілісний підрозділ російське командування використовувало його досить рідко, розпорошуючи по різних загонах.

Російська адміністрація, наштовхуючись на впертий, хоч і пасивний, опір козаків мобілізації, почала надсилати до полків російських офіцерів для нагляду. В полку Г. Грабянки цю функцію виконував підполковник Кольчугін. Він доповідав Генеральній військовій канцелярії, що 2 квітня 1738 р. полковник гадяцький Г. Грабянка з полковими старшинами — обозним П. Борзаківським та осавулом О. Богаєвським на чолі 1138 рядових козаків вирушили в похід. 13 квітня зусиллями Кольчугіна їм було направлено загін у 300 шабель, до складу якого увійшло 4 сотники (21). Не можна вважати, що Грабянка вів з собою "кращих з кращих". Наприкінці виснажливої війни таких вже не було, і 6 травня 1738 р. гадяцький полковник, звітуючи генеральному бунчужному С. Галецькому, змушений був визнати стан своїх козаків як вкрай поганий, причому провіанту вони мали лише на 3 місяці замість 5 за інструкцією (22).

Слід зазначити, що П. Лассі вмів вдало використовувати потенціал навіть послаблених козацьких полків. Якщо фельдмаршал Б. К. Мініх розпорошував козацькі загони між дивізіями регулярної армії, то П. Лассі прагнув звести їх у єдиний корпус і доручити самостійне завдання. Наприклад, форсування Сиваша, яке почалося 24 червня, прикривали саме гетьманці С. Галецького та слобожани. Після захоплення Перекопа російська армія заглибилась у Крим, проте

цей марш тривав недовго. 6 липня 1738 р. П. Лассі вирішив повернутися в Україну. Відступ армії прикривали Гадяцький полк на чолі з полковником Г. Грабянкою, Лубенський полк на чолі з полковим осавулою І. Павловим, Ніжинський полк на чолі з полковим обозним І. Величковським та Стародубський полк (?) (5, с. 20—21, 38—40). Гетьманці під загальним керівництвом С. Галецького витримували жорстокі ар'єргардні бої. Однією з найважчих для українських козаків була битва 8 липня 1738 р. при Гайман-долині, коли гетьманці, кількістю менше 5 тисяч шабель, витримали атаку і зупинили 20-тисячне татарське військо. На допомогу козакам згодом прибув генерал-поручик Шпігель з 4 драгунськими полками та донцями, проте лише прибуття піхоти змусило татар відступити (23).

На знак своєї поваги до хоробрості гетьманців фельдмаршал П. Лассі наказав передати їм трофейні татарські гармати. Армія П. Лассі втратила 562 чоловіки, 483 поранено, переважна більшість з них — гетьманці. Про жорстокість бою свідчить кількість загиблої старшини. В битві біля Гайман-долини загинули генеральний бунчужний С. Галецький, гадяцький полковник Г. Грабянка, лубенські полкові осавули І. Павлов та С. Корсун, смілянський сотник Г. Слуцький, веркиївський сотник І. Адасовський, кролевецький та шаповалівський сотники (24).

Битва біля Гайман-долини була останньою в житті Григорія Грабянки. Фельдмаршал П. Лассі дав характеристику генеральному бунчужному С. Галецькому: "...наприкінці 8 липня під час акції з ворогом на наказаному йому місці при сильному і досить відважному ворожому наступі через хоробрий свій опір від завданих ворожих ран одержав смерть" (25).

З повним правом ці скупі, але красномовні рядки можна віднести й до загибелі Г. Грабянки. Смерть Г. Грабянки у Кримському поході 1738 р. була досить показовим інцидентом у зв'язку з вільним тоді гадяцьким полковим урядом. Обрання полковників, як і іншої старшини, регламентувалося "Рішучими пунктами" Петра II. Але російські урядовці часто-густо нехтували автономними правами України. Наприклад, у 1734 р. іменним імператорським указом стародубського сотника С. Галецького призначено генеральним бунчужним, а його сина Петра — стародубським сотником. Таким чином, С. Галецький миттєво в старшинській ієрархії перемістився з VIII рангу в III ранг, що навряд чи могло подобатися більшості старшини (26).

Після загибелі С. Галецького і Г. Грабянки фельдмаршал П. Лассі призначив Петра Галецького, стародубського сотника, гадяцьким полковником. П. Галецького було приведено до присяги ніжинським полковим обозним І. Величковським негайно, прямо під час походу, що пояснюється жорсткими вимогами щодо обов'язкової присяги на вірність великоросійському престолу, які були в указі Анни Іванівни

від 1734 р. (25, с. 15).

Генеральна військова канцелярія довідалася зі звітів самого П. Галецького про втрати Гадяцького полку під час походу та з повідомлень гадяцького полкового судді І. Биковського, який писав до Генеральної військової канцелярії про отримання від П. Галецького вимоги на прибутки з рангових маєтностей гадяцького полковника. Слід зазначити, що реакція голови Правління гетьманського уряду Олександра Румянцева була досить гострою. Він вимагав від П. Галецького пояснень, на якій підставі той ризикує підписуватися дійсним гадяцьким полковником. Звичайно, ця реакція не має нічого спільного з турботою про автономні права України, це швидше образа урядовця за втручання в його прерогативи.

Така позиція О. Румянцева і його наказ не допускати П. Галецького в уряд до спеціального указу знайшли щиру підтримку серед старшини Гадяцького полку. Вона, посилаючись на "Рішучі пункти" Петра II, відстоювала своє право обирати полковника, а конкретніше — 2—3 кандидатури для затвердження самостійно. Це звернення підписали полковий обозний П. Борзаківський, полковий суддя В. Биковський, полковий осавул О. Богаєвський, сотники грунський І. Милорадович та каниловський Деньковський і навіть відставний полковий суддя М. Штишевський (25, с. 53). Цей опір призначеному П. Лассі П. Галецькому чинився понад півроку, до квітня 1739, коли Петербург офіційно підтвердив рішення П. Лассі. І старшина змушена була змиритися.

---

1. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. — К., 1997. — С. 15—17.

2. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 29—31; Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 207; Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфові. — 1997. — № 1. — С. 118.

3. Тут і далі назва гетьманці вживається щодо козаків 10 лівобережних полків (Гетьманщини).

4. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. — СПб., 1906. — С. 166—167.

5. ЦДІАК України, ф. 1501. Генеральна військова похідна канцелярія, № 58, с. 13.

6. Там само, ф. 51. Генеральна військова канцелярія, № 5153, с. 1.

7. Там само, № 5105, с. 3—4.

8. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. — СПб., 1906. — С.171; Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального. — М., 1858. — Ч. 2. —

С. 445.
9. ЦДІАК України, ф. 51, № 5152, с. 25—26.
10. Там само, № 6665, с. 9—11.
11. Там само, № 5506, с. 3.
12. Там само, № 5662, с. 22—24.
13. Там само, ф.1501, № 4, с. 3.
14. Там само, ф. 1560. Канцелярія наказного гетьмана у Кримському поході 1736 року Я. Горленка, № 1, с. 2, 5—7; ф. 51, № 5506, с. 7, 15.
15. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории. — Б.м., б.г. — С. 535.
16. ЦДІАК України, ф. 51, № 5909, с. 3—4.
17. Там само, № 5964, с. 1—3.
18. Там само, № 6168, с. 1—2; № 5844, с. 2—3.
19. Там само, № 5844, с. 3.
20. Буганов В., Буганов А. Полководцы XVIII в. — М., 1992. — С. 231.
21. ЦДІАК України, ф. 51, № 6939, с. 3.
22. Там само, № 6940, с. 5.
23. Записки Манштейна о России. — СПб., 1875. — С. 153; Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. — СПб., 1906. — С. 551.
24. ЦДІАК України, ф. 51, № 7124, с. 15; ф. 1501, № 58, с. 20—22; Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального. — М., 1858. — Ч. 2. — С. 47.
25. Там само, ф. 51, № 7124, с. 16.
26. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 423.

В. М. Романцов

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. ДО ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ

Гетьман Іван Виговський — одна з найбільш значних постатей в історії Української держави, наступник Богдана Хмельницького біля її керма. Багато суперечливих оцінок висловлено істориками на його адресу, про його державну діяльність. Хто він був: український патріот чи зрадник, досвідчений політик чи хитрий підступний ділок, продовжувач політики великого козацького гетьмана Богдана чи його антипод?

Це все дискусійні проблеми, які постійно поставали в історичній літературі, по-різному розглядалися дослідниками. З однакових методологічних позицій лояльної до російської влади української історіографії першої половини 19 ст. виключно негативно оцінювали

особу і діяльність І. Виговського Д. Бантиш-Каменський та М. Маркевич (1, 2). Критичну, але виважену оцінку цього гетьмана дав у своїх працях М. Костомаров, розглядаючи його політичну кар'єру, особисті риси, які виявилися в його політиці, те соціально-політичне угрупування, яке він очолював (3, 4, 5). Цікаву політичну характеристику гетьмана І. Виговського ми зустрічаємо в дослідженнях В. Антоновича (6, 7). О. Левицький, уникаючи оцінок особистих рис наступника Б. Хмельницького, аналізував соціально-політичні основи його діяльності (8). Короткі, але важливі для розуміння політичної діяльності цього гетьмана політологічні зауваження зробив М. Драгоманов (9). Вузько розглядав події кінця 50-х років 17 ст. Д. Яворницький. Він фактично не давав якихось оцінок і узагальнень, звернувши увагу лише на стосунки І. Виговського з запорожцями (10). На початку 20 ст. в українській історіографії з'явилися спеціальні праці В. Герасимчука, Д. Коренця, М. Стадника, у яких висвітлювалися різні сторони його політичної діяльності (11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18). Неодноразово звертався до характеристики гетьмана Івана Виговського М. Грушевський (19, 20, 21). Це свідчило про зростання інтересу в суспільстві до особи цього діяча української історії. Його політика близько сприймалася представниками українського національного руху того часу. Аналіз досліджень українських істориків середини 19—початку 20 ст. дозволяє нам з'ясувати багато складних дискусійних проблем, пов'язаних з державною діяльністю гетьмана Виговського, яка і в наш час привертає увагу дослідників (10, 22, 23).

Розглядаючи особу І. Виговського, українські історики доби національного Відродження виділяли різні аспекти цього питання: його походження і початок службової кар'єри, діяльність на посаді генерального писаря і так звану "московську службу" у часи Б. Хмельницького, проблему обрання на гетьманство, внутрішню та зовнішню політику, оцінку Гадяцького договору і причетність до нього гетьмана. Особливо велику увагу звертали вчені на особисту і політичну характеристику І. Виговського, по-різному визначаючи його місце в історії України. Пропонована стаття висвітлює деякі з названих історіографічних аспектів. Історіографію Гадяцького трактату ми не розглядали, оскільки вона неодноразово була предметом досліджень в інших працях. Більшість істориків, які розглядали діяльність І. Виговського, торкалася питання його походження, адже в цьому вчені бачили витоки його політики. Історики першої половини 19 ст. підкреслювали, що він був за національністю поляк (1, с. 182; 2, с. 5). Цим Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич пояснювали пропольську орієнтацію І. Виговського, його розрив з Московською державою. Вони акцентували увагу на тому, що Україна була чужою для цього гетьмана (1, с. 223; 2, с. 10).

Інакше трактував це питання М. Костомаров. Він звернув увагу на те, що І. Виговський "походив з чисельного розгалуженого польського роду шляхетського" (3, с. 200). Проте історик надалі робив акцент не на національних коренях гетьмана, а підкреслював, що він був "шляхтич руської віри" (3, с. 271). Отже, для цього дослідника Гетьманщини вирішальне значення мала не національність І. Виговського, а його належність до шляхетського стану і православного віросповідання. Позиція М. Костомарова у цьому питанні визначала реальні чинники, які справді впливали на діяльність найвизначнішого представника роду Виговських.

В. Антонович взагалі відійшов від версії своїх попередників про польські корені І. Виговського, називав його дрібним українським шляхтичем, який був родом з Київщини (6, с. 47). Саме така характеристика походження цього гетьмана Війська Запорозького утвердилася в більшості праць українських істориків початку 20 ст. (11, с. 604; 24). Щоправда, О. Єфименко при цьому відзначала, що він через свою дружину був пов'язаний з магнатськими родами Литовської Русі і належав до освічених представників польської культури (25).

Для розуміння державної діяльності І. Виговського важливо проаналізувати ті оцінки, які давали історики, розглядаючи його як людину і політика. Ці характеристики були дуже різноманітні і особливо виразно свідчили про наукові та суспільно-політичні погляди українських вчених. Д. Бантиш-Каменський показав цього гетьмана хитрою, підступною і корисливою людиною, яка не цінувала Україну, була налаштована на зраду (1, с. 221, 223). "Золото було його ідолом", — наголошував автор "Истории Малой России" (17, с. 221, 223). Схожу характеристику зустрічаємо і в праці М. Маркевича (2, с. 5).

Ще емоційніше на адресу І. Виговського висловлювався майстер літературного слова П. Куліш, який називав його серед людей, що "заплутали свої рахунки з совістю і намагалися новими злочинами виправдати старі..." (26). Такі різко негативні оцінки цього гетьмана з вживанням моральних категорій фактично не аналізують його як особистість і державного діяча, а повторюють ті штампи, які склалися в російській суспільно-політичній думці й історичній науці в 19 ст. М. Максимович теж дав критичну, але позбавлену емоційності характеристику наступнику Б. Хмельницького. За словами засновника Київського університету, "Виговський, поки був під рукою Богдана Хмельницького генеральним писарем, був золотою людиною, належачи до тих людей, які відмінно здатні бути знаряддям, але не здатні до самостійності" (27, с. 237). Цю думку поділяли й деякі інші історики. М. Костомаров, характеризуючи І. Виговського, широко показав ті особисті риси, які виявилися в його політичній діяльності. Історик вказував на його кмітливість та освіченість (3, с. 200), сприт-

ність, красномовство, здоровий глузд (3, с. 271). Вчений зобразив наступника Б. Хмельницького людиною хитрою, здатною до популізму, діячем, який вмів привернути оточення на свій бік різними перевтіленнями (4, с. 21). Отже, з-під пера М. Костомарова з'явився складний, різнобарвний, але дещо однобокий портрет І. Виговського, який постав хитрим інтриганом і ділком, що вміло використовував для успіху кар'єри свою освіченість, красномовство. Але тут ми не знаходимо політичної характеристики цього гетьмана. Більшість українських істориків, починаючи з В. Антоновича, показували І. Виговського, перш за все виходячи із соціально-політичних оцінок. Засновник київської історичної школи виділив його як "найбільш позитивний тип" тієї групи діячів козацької держави, які мали пропольську орієнтацію. Вчений підкреслював, що цей політик "безперечно мав ясно намічений ідеал, але такий, якого народ не міг прийняти" (7, с. 146). Цей ідеал, на думку В. Антоновича, полягав у тому, щоб "завівши зносини з Польщею, дістати для краю будь-яку автономію" (7, с. 144).

М. Драгоманов розглядав політичну діяльність І. Виговського на більш теоретичному рівні. Представник українського лібералізму 19 ст. вбачав у цьому гетьманові носія шляхетських ліберальних ідей 17 ст. Він показаний серед тих освічених людей, які "внесли більше політичного лібералізму в круг старшини Хмельницького, та внесли туди й більше шляхетчини, котра так обурювала масу суспільства й козацтва" (9, с. 152).

Великий інтерес викликає політична характеристика, яку дав І. Виговському М. Грушевський у зв'язку з обранням того на гетьманство. За словами історика, "новий гетьман певно був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім без сумніву — патріот український, завзятий автономіст, однодумець старшини, що разом з нею щиро бажав забезпечити свободу й незалежність України" (20, с. 326). Ця оцінка досить точно характеризувала політичні погляди наступника Б. Хмельницького. Тут показані риси І. Виговського як державного діяча, які багато в чому визначали його внутрішню і зовнішню політику.

"Свідомим українським автономістом" називав І. Виговського учень М. Грушевського В. Герасимчук. Вказуючи на прагнення цього політика до влади, він відзначав, що той керувався і особистими, і патріотичними мотивами (12, с. 44). Характеризуючи конкретні політичні дії І. Виговського, вчений писав про його великі претензії на владу, політичні інтриги (14, с. 50).

Всі історики, які характеризували політичну кар'єру І. Виговського, звернули увагу на його злет у добу гетьманства Б. Хмельницького. У висвітленні цього аспекту в українській історіографії теж

простежується еволюція поглядів вчених, яка виявилася у раніше розглянутих питаннях. Д. Бантиш-Каменський при всьому своєму негативному ставленні до особи генерального писаря часів національно-визвольної війни змушений був визнати, що він був довірником великого гетьмана, "керував його справами", особливо підкреслюючи його участь у зовнішніх зносинах козацької держави (1, с. 182). Проте, на думку цього історика, І. Виговський на таку політичну висоту був піднесений примхою долі, він "вкрався до серця великого мужа", але при цьому виявився хитрим і невдячним. Д. Бантиш-Каменський обурювався з приводу того, що військовий писар, облагодіяний Б. Хмельницьким, "передавав російському двору все таємне його ... листування" (1, с. 182).

М. Костомаров значно глибше від автора "Истории Малой России" проаналізував політичне становище І. Виговського під час національно-визвольної війни. У своїй монографії про Богдана Хмельницького історик підкреслював, що колишній жовтоводський полонений, який згодом став генеральним писарем, зробився також "першим порадником" провідника могутнього народного руху. Вчений пов'язував такий швидкий злет попереднім знайомством цих двох політиків і тими особистими якостями, які проявилися у І. Виговському, завдяки яким він "міг стати необхідним для гетьмана і всієї козацької справи" (3, с. 200). На думку М. Костомарова, військовий писар умів переконувати свого патрона, мав значний вплив на його політику, стримував його від рішучого наступу на Польщу наприкінці 1648 р. (3, с. 271), а пізніше "агітував гетьмана і старшин на бік царя" (3, с. 557). Так звану "московську службу" І. Виговського історик пояснював його хитрістю, тверезим розрахунком, бажанням "вислужитися перед московським государем", хоча допускав, що це робилося за згодою Б. Хмельницького (3, с. 460).

Українські історики кінця 19—початку 20 ст. фактично не розглядали широко питання про становище І. Виговського у перші роки існування козацької держави, обмежившись короткими зауваженнями з цього приводу. Деякі нові акценти ми зустрічаємо лише у М. Стадника, який відзначав, що "Виговський, яко писар військовий і секретар самого гетьмана, знав усі тайни політики Хмельницького, бо й сам був ініціятором в не одній важнішій справі" (17, с. 72). Ці слова додають нам нові штрихи, які підтверджують визначне місце цього державного діяча України в роки національно-визвольної війни.

В останні місяці життя Богдана Хмельницького постало питання про те, хто буде його наступником. Одним із претендентів на гетьманську булаву виступав Іван Виговський, але його шлях на вершину влади у козацькій державі був нелегкий. Гостра політична боротьба, яка розгорілася на цьому грунті, знайшла відображення в українській історіографії.

Спочатку дослідники відстоювали версію про особисту інтригу колишнього генерального писаря, з допомогою якої він став гетьманом. Д. Бантиш-Каменський твердив, що І. Виговський ще за життя Б. Хмельницького "надіявся заступити на його місце". На думку історика, військовий писар хитрістю умовив Ю. Хмельницького зректися булави і "примусив" обрати себе гетьманом. З другого боку, автор "Истории Малой России" твердив, що "Виговський золотом Хмельницького схилив на свій бік старшин, які скоро забули і заслуги померлого гетьмана і свої обіцянки" (1, с. 221, 222). З цього ми бачимо, що Д. Бантиш-Каменський однобоко акцентував увагу виключно на негативних аспектах обрання І. Виговського на вищу посаду козацької держави.

М. Максимович, не вдаючись у деталі, своє ставлення до тих подій висловив короткою фразою: генеральний писар "вихитрив собі гетьманство (за сприяння боярина Хитрова)" (27, с. 237). М. Костомаров відзначав, що І. Виговський "дивився на обрання Юрія як на викрадення булави у себе" (4, с. 9). За словами історика, Б. Хмельницький фактично призначив "наступником свого сина, зовсім нездатного юнака". Це не відповідало козацьким традиціям, і тоді "старшини і полковники умовили неповнолітнього Юрія відмовитися від гетьманства до часу і вибрали гетьманом Виговського" (5, с. 290). Вчений підкреслював закономірність такого кроку, але одночасно наголошував на тимчасовому обранні колишнього генерального писаря на вищу посаду козацької держави. На соціально-політичні аспекти обрання І. Виговського на гетьманство звернули увагу В. Антонович (6, с. 47, 48), Д. Яворницький (28), Д. Коренець (15).

О. Єфименко вважала, що Юрій Хмельницький "не міг за тих важких обставин, в яких знаходилася Україна, утримати навіть примару влади" (25, с. 107). Дослідниця, акцентуючи увагу на особистих зусиллях І. Виговського у боротьбі за гетьманську булаву, не надавала цьому такого негативного відтінку, який був характерний для Д. Бантиш-Каменського, а підкреслювала, що цей політик "можливо, найбільше заслуговував влади" серед інших претендентів на гетьманство (24, с. 255).

М. Грушевський вважав, що вибір І. Виговського був виключно справою козацької верхівки і проведений був без справжньої участі козацької ради, оскільки "старшина боялася зустріти з її боку протидію..." (21, с. 204). Обранням І. Виговського на гетьманство, на думку історика, старшина "поправила" після смерті Б. Хмельницького "непростимо нерозважну справу", якою був "вибір Богданового сина, недосвідченого і нездатного молодика" (20, с. 326).

З наведених цитат добре видно хитання М. Грушевського як історика-народника: з одного боку, він показував відірваність І. Виговського від широких верств народу, з другого боку, відзначав, що його

обрання було виправленням помилки Б. Хмельницького з точки зору державних інтересів України. Заперечуючи твердження багатьох попередніх істориків про тимчасовий характер обрання І. Виговського на гетьманство, вчений доводив, що того було "вибрано таки гетьманом відразу, тільки старшина боялася, щоб чернь козацька не протестувала, тримаючися Юрася" (20, с. 326). Проте дискусія з цього приводу в історичній літературі продовжується.

Важливе місце в історіографії гетьманства І. Виговського займає питання про його політичну діяльність на найвищій посаді в козацькій державі. Історики, висвітлюючи різні напрями його політики, виразно показали і власні політичні симпатії. Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич, характеризуючи дії новообраного гетьмана, визначали їх як зраду московському цареві. На думку цих істориків, він відразу задумав перейти під владу Польщі. У цьому І. Виговський нібито таємно поклявся королеві (1, с. 223). До цього гетьмана, за словами М. Маркевича, штовхало "холодне себелюбство" і "вроджена ворожість до народу малоросійського" (2, с. 13). Ця досить примітивна схема однобоко і перекручено зображувала і внутрішні, і зовнішні чинники політичного курсу І. Виговського.

М. Максимович фактично продовжував негативні оцінки діяльності наступника Б. Хмельницького. Не вдаючись до її аналізу, історик звинувачував гетьмана в тому, що "він заварив криваву міжусобицю козацьку і роздвоєння України" (27, с. 237). Висловлюючи цю думку, вчений фактично не враховував, що розв'язуванню громадянської війни в Україні сприяли і політичні суперники гетьмана, і могутні зовнішні сили, які були зацікавлені в ослабленні козацької держави.

Більш об'єктивно, ніж його попередники, аналізував політику І. Виговського М. Костомаров. Він вказав на суперечності, які поглиблювалися у відносинах між Гетьманщиною і царською владою через посилення втручань останньої у справи козацької держави (5, с. 290). Виявилися і особисті образи І. Виговського на московський уряд (5, с. 290, 291). Все це вело до розриву між ними. Але, за словами вченого, гетьман "підняв зброю тільки для того, щоб вигнати з України московське військо, яке чинило біди народу і розорення краю, а зовсім не мав наміру вести війну з царем і великоруським народом" (4, с. 93—94). М. Костомаров відзначав вирішальний вплив на політику гетьмана з боку Ю. Немирича (5). Саме цим історик пояснював рішення приєднати Україну до Польщі, зафіксоване Гадяцьким договором. Проте такий поворот Гетьманщини у бік Речі Посполитої, як показав вчений, не був підтриманий народом.

О. Левицький звернув увагу на ті причини, які обумовлювали зміни у політиці Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького. Історик відзначив, що у цей період зміцнилося прагнення старшини

"повернутися до політики федеративного союзу з Річчю Посполитою" (8, с. 21). При цьому вчений посилався на один із літописів, у якому вказувалось, що зі смертю засновника козацької держави померла і його присяга цареві (8, с. 26). На хвилі антимосковських настроїв старшина зуміла пов'язати свої станові інтереси з загальними крайовими. Через це "федеративна партія", яку очолював І. Виговський, повела за собою більшість козаків (8, с. 27). Але, на думку О. Левицького, головну роль у вирішенні питання про зовнішню орієнтацію Гетьманщини відіграло те, що при всій нелюбові малоросів до "москалів" вони ще менше любили "ляхів". Це призвело до поразки з Гадяцьким договором (8, с. 45).

Важливу думку для розуміння причин поразки І. Виговського висловив В. Герасимчук. Він вважав, що "корисну згоду, споруджену в Гадячі 1658 р.", руйнував егоїзм старшини, яка не хотіла "одідичення гетьманської власти в одних руках під нелюбим титулом "князя", оскільки це "йшло на розріз гетьманським традиціям" (13, с. 78).

М. Грушевський і Д. Коренець, розглядаючи зовнішньополітичну діяльність І. Виговського на початку гетьманства, підкреслювали, що його політика була продовженням курсу Б. Хмельницького (20, с. 326; 24, с. 5). Його наступник, за словами Д. Коренця, намагався забезпечити собі і "ласку Москви", і "спокій від Польщі" а також "розбити польсько-московський союз" (24, с. 5). Ускладнення внутрішнього становища України, посилення втручання Московської держави у справи Гетьманщини, як показали історики, змусили її керівництво у 1658 році змінити свою зовнішню політику (20, с. 332; 15, с. 285). В умовах посилення антимосковських настроїв Гетьманщина активізувала зв'язки з кримською ордою і Річчю Посполитою. Але підписання Гадяцького трактату не допомогло І. Виговському. Чутки про те, що він віддає Україну під владу Польщі, за словами М. Грушевського, "знищили його діло" (20, с. 332).

М. Стадник, проаналізувавши державну діяльність гетьмана І. Виговського, дав негативну оцінку його політиці і Гадяцькій угоді, оскільки вони були спрямовані "проти волі широких мас". Цей історик народницького напрямку був переконаний, що "з погляду української демократичності мусимо осудити політику Виговського — мусимо відкинути навіть власну державність, коли мала бути оперта на аристократичний основі з відібранням політичних прав широким масам простого народу" (18, с. 25). Така антидержавницька оцінка суперечила патріотичній позиції більшості українських вчених початку 20 ст.

Таким чином, з праць українських істориків Іван Виговський постає перед нами як складна і суперечлива постать в історії Української козацької держави. В оцінках особи і діяльності цього гетьмана, які зустрічаються в історіографії середини 19—початку 20 ст., просте-

жується суттєва еволюція. Відчутно змінився характер висвітлення цього питання в літературі. Вчені відійшли від відверто упереджених звинувачень наступника Б. Хмельницького у зраді. Розглянувши особисті риси І. Виговського, які вплинули на його службову кар'єру, дослідники зосередили увагу на політичному портреті цього державного діяча України. Протягом 19 ст. зріс науковий рівень висвітлення цього питання в літературі, якісно змінилися методологічні засади дослідження, розширилась його джерельна основа. Це сприяло більш глибокому аналізу політичної діяльності І. Виговського, більш правдивому його зображенню. На оцінках його політики позначилося те, що у вітчизняній історіографії в той час домінував народницький напрямок. Характеристики гетьмана були досить критичні, виводилися з аналізу соціально-політичних інтересів різних верств козацької держави. Історики переважно розглядали зовнішньополітичну діяльність Івана Виговського. Історіографічний аналіз показує, що не можна заперечувати його великий внесок у формування Гетьманщини і його прагнення сприяти зростанню суверенітету козацької держави. Але наступник Хмельницького виступав з вузько-станових інтересів, не зміг переломити негативний для України перебіг подій.

Кожний з розглянутих підходів до висвітлення суперечливої постаті гетьмана Івана Виговського є по-своєму виваженим і вмотивованим. Тому укладення стислої біографічної статті про Івана Виговського і подібних йому особистостей потребує не тільки знання персональних фактологічних даних, але й глибокого розуміння історичних процесів відповідного часу.

---

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — 603 с.

2. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 2. — 673 с.

3. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — М., 1994. — 768 с.

4. Его же. Гетманство Выговского. — Пб., 1862. — 112 с.

5. Его же. Преемники Богдана Хмельницкого // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — М.: Книга, 1990. — Т. 2. — С. 287—324.

6. Антонович В. Б. Іван Виговський // Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. — К.: Ж-л "Україна", 1991. — С. 45—52.

7. Його ж. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — 238 с.

8. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — К., 1875. — Вып. 1. — 125 с.

9. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу

/ Інститут археографії НАН України. — К., 1994. — С. 35—145.

10. Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657—вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. — К.: Наук. думка, 1994. — Вип. 1. — С. 88—108.

11. Василенко Н. Выговский // Энциклопед. словарь. — 7-е изд., перераб. / Под ред. В. Я. Железнова и др. — СПб.: Изд. рус. Библиограф. ин-та Гранат. — Т. 11. — С. 604—605;

12. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. —1906. — С. 41—57.

13. Його ж. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. 64, кн. 2. — С. 57—80.

14. Те саме // Там же. — Т. 66, кн. 4. — С. 40—67.

15. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в роки 1657—58 // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 38, кн. 6. — С. 1—20.

16. Коренець Д. Повстаннє Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений професорови М. Грушевському учениками та прихильниками. — Львів, 1906. — С. 257—287.

17. Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. — К., 1910. — Т. 7. — С. 65—85.

18. Те саме // Там же. — К., 1911. — Т. 8. — С. 4—31.

19. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа // Вивід прав України. — Нью-Йорк: Пролог, 1964. — С. 175—195.

20. Його ж. Ілюстрована історія України. — К.: МП "Радуга", — 1992. — 524 с. — Репринтне відтворенне видання 1913 р.

21. Його ж. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К.: Либідь, 1991. — 400 с.

22. Яковлєва Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — К.: Основи, 1998. — 447 с.

23. Її ж. Іван Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 141—159.

24. Ефименко А. Я. История украинского народа. — К.: Лыбидь, 1990. — С. 255.

25. Ее же. Из истории борьбы малорусского народа с поляками // Южная Русь: Очерки исследования и заметки. — СПб,1905. — Т. 2. — С. 107.

26. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654): В 3-х т. — М., 1889. — Т. 3. — С. 20.

27. Максимович М. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Собр. соч. — К., 1876. — Т. 1. — С. 231—247.

28. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — С. 193.

В. В. Томазов

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГІЛКИ СТАРОВИННОГО РОДУ ТОМАР

Серед українських старовинних старшинських родів було чимало іноземного походження, передусім з Балкан та Придунайських князівств, що зумовлено поширенням впливу Османської імперії у цьому регіоні. Серед іноземців — значна кількість представників старовинних православних аристократичних родів, які, будучи позбавленими можливості захищати справу православної церкви у себе на батьківщині, брали активну участь у визвольній війні українського народу. Проте траплялися авантюристи, для яких бурхливі події української історії 17 ст. були вдалим моментом для висування та закріплення на вищій соціальній сходинці. Іноземці одразу прийняли українську національну ідею, поріднилися з козацькою старшиною і стали невід'ємною частиною "малоросійського дворянства", роблячи неоціненний внесок у розвиток української державності та культури.

Згідно з родинною легендою, Томари (1) походили зі старовинного грецького аристократичного роду, з давніх-давен відомого в Епірі та Македонії. Під час турецького завоювання Греції деякі представники цього роду емігрували на Сіцілію, а потім і в Україну. Засновником української гілки роду Томар був Іван (Ян) Томара, який оселився у середині 17 ст. разом зі своїми синами Степаном, Василем та Парфеном у Переяславі, де займався торгівлею "турськими" товарами, а потім перебрався до Канєва. Ймовірно, Томари незабаром покозачилися. (У реєстрах 1649 р. трапляється Іван Томорка, козак сотні Івана Коваленка Переяславського полку, який, певно, і є тим самим греком). Внаслідок цього склалися тісні стосунки між Іваном Томарою і представниками козацької адміністрації. Він неодноразово виконував доручення гетьманів: у 1672 р. їздив від гетьмана Дорошенка до гетьмана Многогрішного; за наказом київського воєводи збирав податі з перевозу в Переяславі. За свої послуги він одержував непогану винагороду. Так, Томарі було дозволено разом з Яковом Соловим тримати за відкупи індуктивний збір, що сприяло його збагаченню.

Із синів Івана Томари найвідоміші старші — Степан і Василь. Василь Іванович Томара (?—1726) почав службу "дворянином" у гетьмана Самойловича, куди був призначений завдяки зв'язкам батька. Шлюб Василя з Пелагією Василівною Болдаковською (близько 1680—?), єдиною донькою впливового чернігівського наказного полковника та наказного гетьмана від Дем'яна Многогрішного Василя Семеновича Болдаковського (?—близько 1690) і багатою спадкоємницею, сприяв його успішній кар'єрі: вибільський сотник (1704—16), чернігівський полковий суддя (1715—26) та наказний чернігівський пол-

ковник (1715, 1723) (2). Перебуваючи в цих урядах, Томара отримав універсали на чимало хуторів і сіл, що зробило його по-справжньому багатим. Завдяки високому соціальному становищу своїх предків та придбаному багатству, діти цього подружжя Томар склали блискучі партії, вступивши у шлюб з представниками вищої козацької аристократії. Донька — Уляна Василівна вийшла заміж за ічнянського сотника Григорія Андрійовича Стороженка (?—1745), сина ічнянського сотника Андрія Григоровича Стороженка (?—1715) та пасербиці охочекомонного полковника Григорія Пашковського Мотрони Гнилозубівни-Пашковськівни, яка була заміжня удруге за генеральним писарем Семеном Савичем (?—1725). Від сина Григорія Андрійовича Стороженка та Уляни Василівни Томари — Андрія Григоровича Стороженка (?—1753), теж сотника ічнянського, походить відомий літературознавець, професор історії загальної літератури Московського університету, член-кореспондент Російської академії наук Микола Ілліч Стороженко (10.05.1836—12.01.1906) та історики й громадські діячі брати Андрій (12.08.1857—?) та Микола (29.01.1862—?) Володимировичі Стороженки (3).

Дружиною Григорія Васильовича Томари (?—1730), єдиного сина Василя Івановича і Пелагії Василівни Томар, була невідома за ім'ям донька генерального судді Федора Лисенка (?—5.01.1751), рідна сестра якої — Уляна (?—1809) була одружена з генеральним писарем, а потім дійсним статським радником і віце-губернатором новгород-сіверським Василем Григоровичем Туманським (4). У Григорія Томари, передчасно померлого, від шлюбу з Лисенківною була єдина донька Катерина (близько 1730—1749), яку виховувала бабуся Пелагія Василівна Болдаковська-Томара в її маєтку Рогощі на Чернігівщині. Саме вона стала єдиною спадкоємницею багатства Василя Івановича Томари та роду Болдаковських. Чернігівський єпископ Іраклій (?—26.10.1765) засватав Катерину за свого брата — чернігівського полкового хорунжого Василя Івановича Комаровського (близько 1718 або 1720—?), який походив із занепалого польсько-шляхетського роду (5). Внаслідок передчасної смерті Катерини Григорівни ця гілка роду Томар згасла, Комаровський успадкував все залишене дружиною багатство.

Ще значніша гілка Томар, яка іде від згаданого вище Степана Івановича Томари, старшого брата Василя Івановича Томари. Степан, як і його молодший брат, намаганнями батька був призначений "дворянином" до гетьмана Самойловича. Незабаром він став сотником домонтовським, потім посів чільні уряди Переяславського полку: полкового осавула, обозного, наказного полковника, доки у 1707 р. не став переяславським полковником, уряд якого займав до смерті у 1715 р. За час перебування на цих посадах він зосередив у своїх руках значні земельні багатства, добився від гетьманів та

царської адміністрації закріплення їх за собою й своїми спадкоємцями і став одним із найбагатших поміщиків Переяславського полку. Від першого шлюбу з Варварою Вуйтівною (?—до 1698), відомостей про яку практично не збереглося, мав єдиного сина Івана, значкового товариша Переяславського полку. Невідомо з яких причин він .був обділений увагою батька, не здобув гідної освіти й належної частки спадщини. Гілка ця швидко здрібніла. Відзначимо лише онука Івана Степановича — Андрія Степановича (близько 1777—після 1834), капітана 3-го рангу, учасника турецьких війн та кавалера ордена святого Володимира 4-го ступеня з бантом. Останній від шлюбу з Ганною Василівною Добронизькою мав сина Михайла (23.12.1832—?), контр-адмірала і автора статті "Плавання пароплава "Механик" річковим шляхом з Петербурга в Архангельськ, в навігацію 1869 року", що була надрукована у 1870 р. у "Морском сборнике".

Другий шлюб, який був відображенням зміцнілих позицій Томар серед козацької старшини, майбутній переяславський полковник взяв із Пелагією Яківною Лизогуб (?—1715). Вона належала до однієї з найбагатших та найвпливовіших родин Гетьманщини. Батьком її був полковник канівський та чернігівський, генеральний осавул і наказний гетьман від гетьмана Петра Дорошенка — Яків Кіндратович (?—9.08.1698), на прізвисько Яцько Кобизенко, а матір'ю — сестра седнівського міського отамана Степана Барана — Агафія Баранова. Брат Лизогубівни — Юхим Якович (?—1704) посідав уряди генерального бунчужного, генерального хорунжого та чернігівського полковника, а одружений був з гетьманською дочкою Любов'ю Петрівною Дорошенко (?—до січня 1709) (4, с. 96—100).

Родинні зв'язки Лизогубів та багатство Степана Івановича Томари зробили дочок останнього завидними нареченими. Зятями переяславського полковника були Кулябка, Зарудний, Маркович, Кондратьєв, Фридрикевич, Леонтович, Синдаровський, Лесеневич, які становили цвіт козацької аристократії. Цікаве потомство Катерини Степанівни Томари (?—до грудня 1747) від шлюбу з бунчуковим товаришем Федором Марковичем (?—1737 або 1738), рідним братом генерального обозного Андрія Марковича (близько 1674—23.01.1747) і гетьманової Анастасії Марківни Скоропадської (1671—19.12.1729). Онук Томарівни — голова Новгород-Сіверської палати цивільного суду Іван Андрійович Маркович (1747—1814) був дідом історика Миколи Андрійовича Маркевича (26.01.1804—9.06.1860) та громадської діячки графині Єлизавети Іванівни Скоропадської-Милорадович (1.01.1832—14.02.1890) і прадідом гетьмана Павла Петровича Скоропадського (3.05.1873—26.04.1945) (6). А мати історика Миколи Андрійовича Маркевича — графиня Анастасія Василівна Гудович (1782—1818) — була онукою іншої Томарівни — Анастасії Степанівни

(близько 1709—17.07.1757) від шлюбу з переяславським полковим суддею Костянтином Олексійовичем Лесеневичем (?—19.10.1757) (7).

Єдиний син від другого шлюбу — Василь Степанович Томара (?—1736), переяславський полковник, не прагнув зробити кар'єру, піклуючись більше про дальше зміцнення матеріального становища роду. Після смерті батька він добився підтверджувальних гетьманських універсалів на всі маєтки переяславського полковника. Багато часу він приділяв облаштуванню с. Коврая, яке на довгі роки стало резиденцією цієї гілки роду Томар. Водночас Василя Степановича неодноразово призначали наказним переяславським полковником, у т. ч. і в кримському поході (1735—36), в якому й загинув. Одружений Василь Томара був з рідною племінницею генерал-аншефа барона Карла Евальда Магнусовича Ренне — Єлизаветою фон Бринкен (Бринківна), яка належала до старовинного і розгалуженого курляндського роду. Донька Василя Степановича — Ганна була дружиною бунчукового товариша Степана Григоровича Гайворонського (близько 1722—?), який викрав її з батьківського дому. Син його — колезький радник і депутат дворянства Переяславського повіту Степан Васильович (2.08.1719—до 6.06.1794) одружився з Ганною Василівною Кочубей, дочкою полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (?—21.08.1743), онукою генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея (?—14.07.1708) і гетьмана Данила Павловича Апостола (4.12.1654—17.01.1734) (5, с. 524—535).

У Томар було п'ятеро доньок і троє синів. Зупинимось лише на нащадках двох Томарівен. Старша — Уляна Степанівна (?—1816) у 1771 р. вийшла заміж за статського радника Івана Гавриловича Вишневського (1746—7.05.1800), онука торговця вином, серба Федора Степановича Вишневського (?—1749), який зробив блискучу кар'єру при петербурзькому дворі. Завдяки своїй матері — княгині Марії Федорівні Мещерській (1729—1757) — Іван Гаврилович породичався з найаристократичнішими родами Росії. Але й для нього шлюб з Томарівною був вигідним, оскільки вона принесла йому чимале придане: 2499 душ у восьми селах на Переяславщині. У Вишневських було велике потомство, серед них — засновниця сулимівської богодільні Уляна Степанівна Сулима-Вишневська, декабрист Федір Гаврилович Вишневський (1798 або 1799—23.04.1865), відомий генеалог граф Григорій Олександрович Милорадович (24.09.1839—13.08.1901) і світлійша княгиня Юр'ївська — дружина Олександра II, княжна Катерина Михайлівна Долгорукова (8).

Інша дочка Томар — Софія Степанівна стала дружиною київського губернського прокурора, статського радника Григорія Івановича Краснокутського (близько 1751—23.12.1813). Їхній син — дійсний статський радник, обер-прокурор Першого відділення П'ятого департаменту Сенату, декабрист Семен Григорович Краснокутський (1787

або 1788—3.02.1840), а внук — генерал від кавалерії Микола Олександрович Краснокутський (1.01.1819—18.03.1891) (5, с. 558—565).

Старший із синів Степана Васильовича Томари — Василь (близько 1745—1819) добре відомий як сподвижник Потьомкіна, військовий діяч і дипломат. Він здобув хорошу домашню освіту в маєтку батька — Ковраях. Одним із його учителів був видатний письменник і філософ Григорій Сковорода, який присвятив своєму учневі поетичні рядки. Василь Степанович служив під керівництвом Потьомкіна на Кавказі у 1783 р., потім командував флотилією у Середземному морі під час другої турецької війни, став генерал-майором. У другій половині 90-х рр. 18 ст. він перейшов на дипломатичну службу, був призначений радником посольства в Іспанії, а потім — посланником у Константинополі. За діяльність на цих посадах Томара був удостоєний чину таємного радника та сенатора. Він одружився з донькою тосканського дворянина Єлизаветою Осипівною Каламей (?—19.06.1835), але нащадків не залишив.

Другий син Степана Томари і Кочубеївни — Павло Степанович (близько 1751—?) вийшов у відставку в чині секунд-майора і повністю присвятив себе громадській діяльності: був предводителем переяславського повітового дворянства і почесним доглядачем ніжинських училищ, за що його нагороджено орденом святої Анни 3-го ступеня і зведено у надвірні радники. У 1788 р. він одружився з багатою та знатною панною — Марією Василівною Дунін-Борковською (близько 1769—?), яка походила зі старовинного польського аристократичного роду. Вона була правнучкою відомого генерального обозного Василя Касперовича Дунін-Борковського (1640—4.03.1702), двоюрідною сестрою поета Василя Васильовича Капніста [12 (23).02. 1758, за ін. даними 1757—28.10 (9.11).1823] і племінницею генерал-фельдмаршала графа Івана Васильовича Гудовича (1741—22.01.1820) (7). Гадаємо, що шлюб цей був бездітним. Другою дружиною Павла Степановича була дочка австрійського дворянина Дмитра Муранта. Від цього шлюбу народилося четверо синів. Всі вони — військові, але рано вийшли у відставку, були поміщиками у своїх маєтках. Старший — Євген Павлович (9.03.1805—3.12.1877) був одружений з дочкою вітебського цивільного губернатора, дійсного статського радника Олексія Петровича Бутовича (1759—до 1830) — Софією Олексіївною (1806—3.05.1889), яка належала до старовинного старшинського роду. Павло Павлович (15.03.1806—до 1856) вступив у шлюб з Вірою Василівною Закревською, правнукою генерального бунчужного Осипа Лук'яновича Закревського (?—до 1769) і Ганни Григорівни Розумовської, улюбленої сестри останнього гетьмана. Братом Віри Василівни був відомий історик Микола Васильович Закревський [9(21).06.1805—29.07(10.08).1871] (5, с. 112—119). Дружиною третього сина Павла Степановича Томари — Івана (8.05.1807—?) була гру-

зинська княжна Ольга Михайлівна Жевахова, а молодший — Василь (7.08.1808—?) одружився з дочкою титулярного радника Якова Васильовича Омеляновича — Варварою Яківною, яка була двоюрідною сестрою Віри Василівни Закревської (9).

Молодший син Степана Васильовича Томари і Кочубеївни Михайло (близько 1766—8.06.1837), як і його брат Павло, вийшов у відставку секунд-майором і був предводителем золотоніського повітового дворянства. Одружився Михайло з Єлизаветою Миколаївною Мотоніс (близько 1773—?) — дочкою відомого ученого, колезького радника, сенатського обер-секретаря Миколи Миколайовича Мотоніса (?—20.11.1787) та Олени Василівни Жураковської (1741—21.04.1813), що була онукою ніжинського війта Петра Стерійовича Тернавіота, правнучкою ніжинського полковника Лук'яна Яковича Жураковського (?—травень 1718) та праправнучкою гетьмана Данила Павловича Апостола (10). Посаду золотоніського предводителя послідовно займали і сини Михайла Томари та Єлизавети Мотоніс — старший Степан (грудень 1793—?), неодружений, і молодший — Михайло (24.12.1808—?), який одружився з дочкою статського радника — Ганною Михайлівною Іваненко (1820—?), котра належала до старовинного і впливового українського шляхетського роду молдовського походження. Багато представників цієї родини займали найвищі державні посади та поріднилися з найвидатнішими родами імперії. Так, троюрідна сестра Надія була дружиною відомого російського державного діяча графа Сергія Юлійовича Вітте [17(29).06.1849—28.02 (13.03).1915], а племінниця була за бароном Петром Миколайовичем Врангелем (1878—1928), який пізніше став одним з лідерів білого руху (4, с. 179—195).

Середньому синові Михайла Степановича Томари — Павлові (15.01.1801—18.11.1856) лаври дісталися під час здобуття Шумли у турецькій війні 1828—29 рр., він був нагороджений орденом святої Анни 4-го ступеня з написом "за хоробрість". У 1829 р. Павло вийшов у відставку в чині капітана й одружився з дочкою дійсного статського радника Вірою Луківною Кологривовою. Дочка цього подружжя — Надія Павлівна (24.02.1843—січень 1882), у заміжжі Загоскіна, була начальницею Саратовського інституту шляхетних дівчат, а з синів найвідоміший молодший — Лев Павлович (11.01.1839—?), волинський і київський губернатор, таємний радник, почесний мировий суддя Золотоніського судово-мирового округу, сенатор і гофмейстер. Одружений Лев Павлович був з Єлизаветою Михайлівною Дараган (24.07.1848—1868), дочкою генерал-майора, начальника Московського арсеналу і Київської комісарської комісії. Єлизавета Дараган була племінницею тульського військового й цивільного губернатора, відомого мемуариста, генерал-лейтенанта Петра Михайловича Дарагана (29.01.1800—21.07.1875), який був одружений з відомою

дитячою письменницею Ганною Михайлівною Булуг'янською (23.02. 1806—?), а також племінницею Ганни Михайлівни Дараган (1796—6.04.1821), дружини таємного радника і сенатора Андрія Яковича Стороженка (8.03.1791—4.07.1858), онуками яких були згадані вище історики та громадські діячі Андрій та Микола Стороженки; двоюрідними братами дружини Льва Томари були таємний радник, штальмейстер, чернігівський і калиський губернатор Михайло Петрович Дараган (1834—?) і директор Нижегородсько-Самарського банку в Москві Іван Петрович Дараган (2, с. 371—383).

Єдиний син губернатора — Михайло Львович (1868—?) після закінчення юридичного факультету Московського університету і факультету східних мов Петербурзького університету вступив на службу в департамент мануфактури і торгівлі, де вивчав економіку Персії. У 1895 р. видав наукову працю "Економічне положення Персії".

На жаль, ще й досі не вдалося встановити, як склалася доля роду Томар після революції. Очевидно, вони розділили участь усієї еліти Російської імперії, знищеної незалежно від її національного походження. Втім, сподіваємося, що знайдеться хоча б одна вціліла гілка цього славного роду.

---

1. Для вивчення родоводу Томар використано такі джерела: РДІА, ф. 1343, оп. 30, № 2093, 2094, 2095; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. II, спр. 16886, 16609; Модзалевський В. Л. Матеріали до "Малороссийского родословника". — Вип. 1: Томари / Упор. В. В. Томазов. — К., 1996; Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. Томары // КС. — 1885. — Т. 12, кн. 5. — С. 14—20; Его же. Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII века // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — К., 1896. — Кн. 11, отд. 3. — С. 60—82. Чорнобук М. З родоводу Томар за матеріалами Музею історії Києва // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: Матер. I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. — К., 1996. — С. 131—133.

2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 63.

3. Там само. — Т. 4. — С. 772—795.

4. Там само. — Т. 3. — С. 128—132.

5. Там само. — Т. 2. — С. 703—708.

6. Там само. — Т. 3. — С. 388—429; Маркевич А. Марковичи. — К., 1890; Томазов В. Марковичи // Старожитності. — 1994. — Ч. 1—2 (60—61). — С. 24—25; Ч. 3—4 (62—63). — С. 26—27.

7. Томазов В. До родоводу М. А. Маркевича: Гудовичі та їхні родичі. — Машинопис.

8. ЦДІАК України, ф. 225, оп. 1, спр. 1.; Лашкевич А. Род Вишневских // Киевская старина. — 1887. — № 5. — С. 73—91.

9. Модзалевський В. Л. Матеріали до "Малороссийского родословника". — Вип. 1: Томари / Упор. В. В. Томазов. — К., 1996. — С. 27.

10. Максимович М. А. Бубновская сотня // Собр. соч. — Т. 1. — С. 831; В. Л. Модзалевський. Матеріали до "Малороссийского родословника". — Вип. 1: Томари / Упор. В. В. Томазов. — К., 1996. — С. 25.

IV. ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. О. Колобов

ЗНАЧЕННЯ ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ДЛЯ ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Минуле людства відображено в історичних джерелах, тобто продуктах матеріальної або духовної культури, з яких одержують дані про процеси суспільного розвитку (1).

Одним з видів історичних джерел є документ — результат закріплення інформації про предмети об'єктивної дійсності та про розумову діяльність людини шляхом писання, графіки, фотографії, звукозапису або іншим способом на якому завгодно носії (1, с. 59). Розвиток історичної біографістики як однієї з галузей історичних знань не може здійснюватися без використовування документів, які зберігаються в архівах, музеях, рукописних відділах бібліотек, науково-дослідних інститутів, тобто найважливіших центрах ретроспективної історичної інформації. Документи всередині цих сховищ сконцентровані у фондах.

Для історичної біографістики особливе значення має дослідження і використовування документів і фондів особового походження, документів, які виникли в процесі життя і діяльності окремої особи, сім'ї або роду (2). Автори "Словника сучасної архівної термінології соціалістичних країн" (1982) визначають ці документи як такі, що створені окремими особами (окремою особою) та не є офіційними (1, с. 65). Комплекси цих документів становлять фонди особового походження.

Документи особового походження мають специфічні особливості. У них сильніше розвинутий стихійний фактор, бо їх виникнення пов'язане в основному з суб'єктивними діями та волею особистості, яка їх створила. Документи особового походження характеризуються і специфікою відображення інформації, яка втілена, як правило, через призму сприйняття окремої особи. Соціальний стан даної особистості позначається на певній суб'єктивності в оцінці фактів та подій, психологічному висвітленні явищ. З цим пов'язані не тільки особливості передавання інформації, але й видова різноманітність документів, а надалі і документальний склад фондів, властивий тій чи іншій класифікаційній групі осіб (фондоутворювачів).

Документи особового походження мають першочергове значення для вивчення біографії людей, генеалогічного коріння їх, походження даного роду, розкриття сімейного життя. Для біографічних і генеалогічних досліджень велике значення має вивчення сімейних та родових фондів.

Особові архівні фонди нині зберігаються практично в усіх цен-

тральних та обласних архівах України і становлять значну джерельну базу для вивчення різних сторін біографії видатних діячів та людей взагалі. Підрахунки показали, що на початку 80-х років у системі державних архівів зберігалося 1227 особових фондів обсягом 92298 справ (3). Наприклад, значні зібрання таких фондів зосереджені у ЦДІАК України та ЦДІАЛ України. Так, у ЦДІАК України зберігаються фонди землевласників Правобережної, Лівобережної та Слобідської України польського походження (Потоцькі, Сапеги, Замойські, Тарло та ін.), українського походження (Ханенки, Максимовичі, Галагани, Кондратьєви та ін.), російського походження (Строганови, Пестови, Щербиніни та ін.) (4). У ЦДІАЛ України зберігаються сімейні та родові фонди великих землевласників Лянцкоронських (1421—1939 рр.), Дедушицьких (1612—1929), Третерів (1640—1939) та ін. (4, с. 84). На державному зберіганні у ЦДАМЛМ України — фонд батька та сина Беретті. У Київському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки — фонд Косачів: батьків, братів та сестер Лесі Українки. У музеї історії м. Дніпродзержинська зберігаються фонди сімей Лук'янових і Ляудісів — учасників підпільних партійних та комсомольських організацій Дніпродзержинська у роки Великої Вітчизняної війни. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) зберігаються родові фонди Забіл, Лизогубів, Хрептовичів та ін., що зробили великий внесок у розвиток національної культури (5). А у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (ЛНБ) зосереджено багаті зібрання родових фондів, зокрема Мнишків, Любомирських, Оссолінських, Яблоновських та ін. (5, с. 457).

Оскільки перед біографістикою постають питання дослідження різних проявів життя людини і є необхідність подати її портрет сповна, то і перед біографістами поставлено завдання дослідити максимально повне коло джерел, що відображають життя конкретної особи. Вони повинні бути зорієнтовані на всю видову різноманітність документів, що зберігаються в основних фондах, уміти давати джерелознавчу характеристику цих видів документів, притому проводити їх атрибуцію, датування, оцінювати їх достовірність і правдивість, мати певні знання з питань архівної евристики з метою організації виявлення документів та пошуку необхідної біобібліографічної інформації, характерної для кожної класифікаційної групи фондоутворювачів відповідно до їхнього соціального стану та фаху, знати особливості пошуку аналогічних документів в іноземних архівах.

Сукупність цих проблем умовно можна назвати архівно-евристичною джерелознавчою базою УБС.

Види документів, що входять до особових фондів, поділяють на декілька груп: матеріали творчої діяльності фондоутворювача; записні книжки; щоденники; листи особам та установам; дарчі написи

фондоутворювача; листи від різних осіб; написи фондоутворювачу; матеріали до біографії; матеріали, зібрані фондоутворювачем до своїх творів та по темах, які його цікавили; матеріли майново-господарські; матеріали про фондоутворювача; образотворчі або аудіовізуальні документи; матеріали родичів фондоутворювача; матеріали різних осіб, що відклалися у фонді.

Для представників творчої діяльності — діячів літератури, мистецтва, науки — основою їхніх особових фондів є документи творчої діяльності, які репрезентовані рукописами літературних, мистецтвознавчих і наукових творів. Для письменників — рукописи романів, повістей, поем, віршів, п'єс. Для композиторів — нотні рукописи музичних творів; для акторів — фотографії їх у ролях. Фонди вчених розміщують основним розділом, що відображає їхню творчу діяльність, рукописи наукових праць — монографій, статей, доповідей, лекцій, комплексів креслень і описів винаходів, відгуків та рецензій на праці інших осіб. Інститут архівознавства НБУВ зберігає понад 280 фондів академіків та членів-кореспондентів НАН України, зокрема одного з найстаріших ботаніків, академіка О. В. Фоміна; економіста і статистика, засновника Інституту демографії УАН М. В. Птухи; академіка, директора Інституту фізичної хімії АН України О. І. Бродського; одного з перших академіків УАН, зоолога і ботаніка М. Ф. Кащенка. Так, серед творчих документів О. В. Фоміна — автографи наукових праць, курси лекцій, робочі матеріали до праць, що є типовим для складу творчих документів учених.

Важливим елементом особового фонду вчених є робочі матеріали до наукових праць — начерки, плани, щоденники, записні книжки, вирізки та виписки з праць інших осіб, зроблені фондоутворювачем. Робочі матеріали та варіанти наукових праць сприяють пізнанню творчої лабораторії автора, еволюції його поглядів, розумінню історії наукових відкриттів. Особові фонди вчених можуть навести багато прикладів з цих питань, зокрема у фонді академіка М. Ф. Кащенка містяться його замітки про експедиції на сибірські озера у 1891 р. і на Алтай у 1888 р., щоденник зоологічної експедиції 1900 р. та інші щоденникові записи, які висвітлюють дослідження вченого з рослинного і тваринного світу Сибіру (6).

Наявність статей і доповідей характерна для літературознавців, мистецтвознавців і митців. Так, у фонді українського академіка АН УРСР О. І. Білецького, що зберігається у ЦДАМЛМ України, є рукописи (статті, дослідження, передмови, критико-бібліографічні нариси, лекції), рецензії, відгуки та інші творчі матеріали (7). Творчі документи у фонді української співачки, народної артистки СРСР З. М. Гайдай представлені багатьма фотографіями артистки у ролях у різні роки, статтями і рецензіями на концерти ансамблів та окремих виконавців (8).

Складовою частиною усіх особових фондів, як правило, бувають власне біографічні документи, або біографічні документи у вузькому розумінні цього слова. Це офіційні особисті документи, свідоцтва про народження, про шлюб, документи про освіту, свідоцтва про нагороди, автобіографія, характеристики, спогади, анкети. У фонді зберігаються аудіовізуальні документи, тобто фотографії, кінофільми, відеофільми, звукозаписи. Офіційні документи найоб'єктивніше, але дуже стисло відображають життя і діяльність фондоутворювача. За скупими рядками анкет і автобіографій часто видно суворі події життя людини без особливих прикрас і перебільшень. Характеристики та спогади — складніші історичні джерела. Даючи їм оцінку, слід зважати на те, у яких умовах і ким вони писалися. Характеристики можуть бути шаблонними, віддаючи данину формальностям, де часто з бюрократичною точністю називаються такі якості людини, як політична зрілість, моральна чистота тощо, як це потрібно було писати у доперебудовні часи. Але у фондах зберігаються і об'єктивні характеристики, які відображають творчу діяльність людини, зокрема її внесок у науку, літературу тощо.

Спогади фондоутворювача, як і його щоденники, — дуже важливий вид джерел, що висвітлюють життя і діяльність даної особи. Але ці джерела майже протилежні один одному. І ця протилежність пояснюється метою створення цих документів. Якщо спогади автор писав для публікації їх і вивчення громадськістю та нащадками, то щоденник — запис подій і вражень людини, який не розрахований на масового читача. Щоденники велися, як правило, задля систематизації власних думок і могли використовуватися автором у його творчості. Вони часто містили такі факти і такі оцінки їх, які відображали справжнє ставлення автора щоденника до цих подій і осіб, про які він писав. Щоденник — джерело достовірніше і правдивіше, ніж спогади, і значно більше, ніж літературні твори, де взагалі художній вимисел є закономірним явищем. У щоденниках вчені часто описують факти своєї наукової роботи, організацію експериментів у тій галузі науки, якою вони займаються.

У щоденниках академіка С. О. Єфремова, що зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ, відображено його ставлення до сучасних подій, наукових кіл України 20-х років 20 ст., відображено історію становлення та розвитку УАН. Там є сміливі висловлювання вченого щодо керівників радянського уряду та оцінки подій, де він був чи то свідком, чи то учасником. На жаль, щоденники були захоплені представниками ДПУ під час арешту вченого і у 1929—30 рр. використані для звинувачень і самого С. О. Єфремова, і його колег під час так званого процесу СВУ (9).

Спогади — тенденційніше джерело порівняно зі щоденником, оскільки їх пишуть з розрахунком на публікацію та ознайомлення ши-

роких кіл читачів. Автор часто намагається прикрасити описувані у спогадах події і вигідно показати свою участь у них. На правдивість спогадів впливає соціальний стан їх автора, його політичні переконання, час написання їх та його віддалення від того періоду та подій, які описуються, а також справжня роль автора у цих подіях. Вивчення спогадів як історичних джерел вимагає від дослідників порівняння їх з іншими джерелами, які є в особовому та інших фондах і опублікованих джерелах — монографіях, статтях, літературних творах та інших документах.

Записні книжки — це носій інформації, а не вид документа, бо у записній книжці можуть бути і щоденникові записи, і окремі нотатки майбутніх творів, і відомості про адреси і телефони осіб, з якими фондоутворювач знайомий.

Аудіовізуальні документи цінні тим, що відображають безпосередньо конкретний момент життя. Фотографічний ряд втілює у хронологічній послідовності окремі моменти. Ми бачимо людину практично від народження до смерті, у домашній обстановці, у колі рідних, друзів і колег. Аудіовізуальні документи більш, ніж які інші, відображають саме біографію особи. Але і вони не можуть бути повністю достовірними. Підбірки фотографій на документальних виставках, у буклетах показують якісь позитивні боки життя людини. Все це підтверджує думку необхідності комплексного вивчення та аналізу різних видів джерел для істинного розуміння суті подій та процесів.

У документах особового фонду відображено службову діяльність фондоутворювача. Документальний склад цього виду джерел репрезентований службовими посвідченнями, чернетками планів і звітів, службовими записами, авторськими договорами з видавництвами та редакціями, службовим листуванням тощо. Якщо фондоутворювач проводив педагогічну діяльність, у його особовому фонді можуть відкластися навчальні плани, програми, розклади занять. Фонди зберігають і документи про громадську роботу фондоутворювачів, участь їх у роботі політичних партій, органах державної влади та управління. Цю діяльність відбито у мандатах, посвідченнях, протоколах, промовах, доповідях, що залишаються у фонді свідками епохи, яку представляє фондоутворювач.

Особливістю особових фондів політичних діячів є тісне споріднення і поєднання творчих і біографічних документів. Це чітко видно на прикладі фонду відомого політичного діяча радянської України Д. З. Мануїльського. У фонді академіка АН УРСР, дипломата, політичного діяча, який зберігається у ЦДАВО України, в одну групу поєднано документи творчої та службової діяльності. Велику державну і партійну роботу Д. З. Мануїльський поєднував з науково-педагогічною діяльністю. До розділу фонду "Документи і матеріали про творчу та службову діяльність Д. З. Мануїльського" ввійшли статті, допо-

віді, виступи, замітки, чорнові начерки з питань зовнішньої та внутрішньої політики СРСР з 1919 по 1949 рр. (10).

Важливою частиною особового фонду є приватне листування. Листування — джерело, споріднене з щоденниками і спогадами. Воно спроможне відкрити найпотаємніші риси людини. Хоча листам нині не можна довіряти свої сокровенні думки, але однак на сторінках листів, багато з яких теж не були розраховані на широке коло читачів, можна натрапити на деякі подробиці фактів біографії фондоутворювача. Наприклад, особисте листування вчених допомагає простежити історію відкриттів і винаходів, розкриває процес зародження наукових задумів, допомагає встановити факти історії установ та біографії вченого. У листуванні фондоутворювача відбито діапазон його творчих контактів, особистих знайомств.

В особовому фонді історика та етнографа, члена-кореспондента АН УРСР К. Г. Гуслистого значним розділом є особисте листування, яке налічує 115 справ. Листування розкриває творчі інтереси вченого. У цих документах — обговорення проблем етнографії, антропології, топоніміки. До К. Г. Гуслистого у листах зверталися і початківці, і відомі вчені. Окремі листи до К. Г. Гуслистого присвячені питанням співробітництва у підготовці історико-етнографічного атласу України, обміну досвідом у галузі етнографічних досліджень і організації етнографічних експедицій. Тематика листування вченого включає і обговорення його монографії "Українці". У фонді є також вітальна кореспонденція, присвячена знаменним подіям у житті вченого, зокрема обрання його членом-кореспондентом АН УРСР. У багатьох листах до К. Г. Гуслистого висловлюється прохання прорецензувати і опублікувати статті з історії України та етнографії. Серед кореспондентів К. Г. Гуслистого — відомі вчені та діячі культури: М. П. Бажан, В. П. Бондарчук, І. П. Крип'якевич, М. Т. Рильський (11).

Для написання об'єктивних біографій має значення вивчення не тільки документів видатних осіб, але і представників громадськості, людей, особові фонди яких нині теж збирають архівні установи. Вони мають значення не лише для краєзнавчих досліджень, а й пов'язані з біографістикою. Наприклад, у Державному архіві Миколаївської області зберігається особовий фонд інженера-технолога, педагога В. В. Рюміна. Проживши все життя у м. Миколаєві, В. В. Рюмін багато праці віддав рідному місту, навчанню і вихованню підростаючого покоління. Він був талановитим пропагандистом ідей К. Е. Ціолковського, ще до революції оцінив значення праць видатного вченого і підтримував з ним зв'язок (12).

Одним з елементів особового фонду є матеріали, зібрані фондоутворювачем, які теж відображають риси біографії даної особи. У відділі рукописів ЛНБ зберігається особовий фонд члена Спілки архітекторів СРСР Леопольда Райса (1883—1944), більша частина якого —

колекція документів з історії м. Львова, що охоплює період з 1637 по 1939 рр. Цю колекцію Л. Райс збирав протягом усього життя. Тут є оригінали та копії офіційних документів державних установ і громадських організацій. Колекція об'єднана за предметно-тематичними рубриками, у т. ч. з історії міського будівництва 18—19 ст. — описи будов, вулиць і площ міста, малюнки окремих будинків, архітектурних комплексів старого Львова, проект освітлення вулиць тощо; документи з історії організації транспорту і протипожежної служби у місті (друга половина 19 ст.); матеріали з історії міського самоврядування, а також з історії театрального мистецтва у Львові (13). Така колекція є цінним джерелом з історії міста, а також відбиває інтереси особи і висвітлює цікаві сторінки його біографії.

У фонді часто зберігаються дарчі написи фондоутворювачу або фондоутворювача, які написані на титульних сторінках книг, на примірниках журналів або газет, з вміщеними в них статтями автора цього дарчого напису. Ці документи, як і листування, розкривають дослідникові коло контактів фондоутворювача і можуть суттєво доповнити такий вид документів, як листування.

Майново-господарські документи не завжди зберігаються у фонді, але вони іноді спроможні доповнити окремі штрихи біографії даної особи, наприклад документи, що відображають стан здоров'я фондоутворювача і входять до цього розділу фонду, висвітлюють окремі періоди життя особи, пов'язані з якоюсь хворобою і перебуванням на лікуванні у лікарні або санаторії. Вивчення саме цих документів допомагає висвітлити окремі моменти життя особи. Документи родичів фондоутворювача (послужні списки батьків, родоводи, листування, фотографії тощо) теж сприяють дослідженню біографії даної особи.

Розділ фонду "Документи про фондоутворювача" має безпосереднє відношення до біографістики, бо він показує критичне ставлення різних осіб до фондоутворювача. До цього розділу входять статті про фондоутворювача, рецензії на його твори, спогади про нього, матеріали про увічнення його пам'яті. Весь цей комплекс документів теж висвітлює життя і діяльність даної особи, але вже з позицій оцінки її родичами, колегами, друзями, сучасниками та нащадками. Цінність інформації, вміщеної у цих джерелах, полягає в тому, що вона подається різними особами, але майже в синтезованому вигляді. В оцінці цих джерел перед біографом стоять ті самі проблеми, що були під час вивчення спогадів і щоденників фондоутворювача. Факти його біографії, взяті зі статей і спогадів про нього, потрібно порівнювати з іншими, вже відомими джерелами. В оцінці цих документів теж важливо знати, хто, коли, за яких обставин, з якою метою писав спогади чи статтю про певну особу. Яскравим прикладом цього можна назвати період "лисенківщини". Біологічна наука в СРСР 30—40-х років

зазнала непоправних людських втрат завдяки амбіціозному пристосуванню наукових теорій для виправдання політичних потреб керівництва держави.

Підводячи підсумки аналізу документального складу особових фондів, слід зазначити, що для застосування цих документів у біографістиці необхідний комплексний підхід до них, порівнюючи факти, які відображають різні документи, і порівнюючи документи, що відображають один і той само факт.

У роботі з фондами особового походження фахівці-біографи мають володіти і методами архівно-евристичних досліджень, які допомагають виявляти необхідні документи.

Як уже зазначалося, фонди особового походження нині зберігаються практично в усіх державних архівах. Для пошуку та виявлення архівних документів дослідникам слід використовувати путівники по архівах та архівні довідники. Проте останні відомості про склад фондів державних архівів України ці путівники не вміщують. За станом на 80-і роки з центральних архівів відомості подає лише ЦДАВО України, а з обласних архівів — путівники по архівах Дніпропетровської, Донецької, Івано-Франківської, Миколаївської, Полтавської, Харківської та Черкаської областей. На жаль, відсутні сучасні путівники ЦДАМЛМ України, держархівів Луганської та Закарпатської областей, міста Севастополя.

Але навіть не всі існуючі путівники вміщують необхідну інформацію про наявність документів особового походження. Ця інформація є у путівниках по ЦДАВО України, ЦДІАК України, державних архівах Волинської, Донецької, Запорізької, Миколаївської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Полтавської, Рівненської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської областей та Автономної Республіки Крим. Вони відображають не тільки відомості про наявність документів особового походження, але і повідомляють про їх кількісний та якісний склад на момент видання путівників (14).

Недостатні у путівниках дані доповнюються архівними довідниками. Довідкове видання "Державні архіви Української РСР" (1988) вигідно відрізнялося від свого попередника (1972). У довідкових статтях, присвячених центральним архівам та архівам областей України, практично всюди наведено дані про особові фонди з зазначенням прізвищ найважливіших фондоутворювачів, їх соціального та професійного стану. У довіднику 1972 р. по більшості архівів дані про такі документи взагалі відсутні або обмежені лише констатацією факту, що в архіві є документи особового походження (15).

Важливим джерелом інформації, що орієнтує дослідників у пошуку документів особового походження, є 3-томний покажчик, виданий у 1963—80 рр. разом з Головархівом СРСР, Державною бібліотекою СРСР ім. В. І. Леніна (тепер — Російська державна бібліотека)

та Архівом АН СРСР. У 1—2 томах вміщено відомості про 16 тисяч особових фондів, які перебувають у різних державних сховищах (архівах, бібліотеках, музеях, науково-дослідних інститутах) за станом на 1958 р. У 3-у томі подано ще 8481 фонд та колекцію з 600 сховищ СРСР, в яких є відомості лише про діячів радянської епохи. У довіднику нерівнозначні періоди, за які представлено відомості окремими категоріями сховищ. Так, державні архіви та сховища АН СРСР представлені відомостями за станом на 1 січня 1973 р., установи Міністерства культури і Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР — на 1 січня 1974 р., а державні архіви України, відділи рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна та Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (тепер Російська національна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна) — на 1 січня 1975 р. У жодному томі немає відомостей про документи особового походження, які перебувають на зберіганні у їхніх власників. У цей довідник не ввійшли відомості про ті особові фонди, які мали особливий режим використання. Однак, незважаючи на ці недоліки, довідник у цілому містить багатющий інформаційний матеріал (16).

Підсумковими довідниками, що відображають склад документів архівів Союзу РСР наприкінці його існування, були: "Державні архіви СРСР" (в 2-х частинах. — М., 1989) та "Документи ГАФ СРСР в бібліотеках, музеях і науково-галузевих архівах" (М., 1991). Перший довідник містить стислу інформацію, зокрема з фондів особового походження по державних архівах Української РСР. Названо прізвища фондоутворювачів та їх фахову приналежність. У 2-му томі довідника вміщено іменний покажчик. Інформацію про фонди архівів подано за станом на 1 січня 1986 р. (17).

У довіднику "Документи ГАФ СРСР в бібліотеках, музеях и науково-галузевих архівах" (1991) узагальнено інформацію про документи особового походження, які зберігаються в бібліотеках установ та музеїв Міністерства культури СРСР і міністерств (державних комітетів) культури союзних республік, союзного та республіканського рівнів підпорядкування, а також у бібліотеках та музеях міст Москви, Санкт-Петербурга (Ленінграда) та Києва. У довіднику вміщено відомості і про документи, що зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях, Академії наук СРСР та академіях наук колишніх союзних республік.

Довідкові дані включають повну назву установи, поштову адресу, номер телефону для довідок, кількість фондів, що зберігається, одиниці зберігання, крайні дати документів. Подано літературу, що характеризує документальний склад конкретного сховища. Дані про музеї, бібліотеки, архіви у довіднику наведено за станом на 1 січня 1987 р. Вміщено дані про 17 музеїв Міністерства культури України, архіви системи Академії наук України: Інституту археології, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильсько-

го (тепер Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського), Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, Центральної наукової бібліотеки (тепер — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Одеського археологічного музею. У довіднику є покажчик імен (18).

Вивченням довідкової літератури архівно-евристичні дослідження не завершуються. Встановивши, в яких архівах зберігаються потрібні документи, приступають до вивчення безпосередньо науково-довідкового апарату архівів. До мережі державних архівів України входять центральні, обласні, міські та районні державні архіви. До центральних архівів належать: ЦДАВО України, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ЦДАКФФД України, ЦДАНТД України, ЦДАЛМЛ України, а також 25 державних архівів областей, 2 державні архіви міст Києва та Севастополя з постійним складом документів.

В архіві можна ознайомитися з науково-довідковим апаратом — описами фондів і каталогами. Опис фонду відображає його документальний склад і структуру, має передмову, а часто іменний та географічний покажчики. В іменному покажчику архіву вміщено в алфавітному порядку всі прізвища, які є у документах, що зберігаються в архіві, з посиланнями на архівні шифри справ, де ці прізвища трапляються.

Встановивши за путівником чи довідником наявність у певному архіві фонду тієї чи іншої особи, дослідник вивчає опис цього фонду і знаходить необхідні йому документи, а, перевіряючи за каталогом наявність інформації по цьому прізвищу, знаходить відомості про цю особу по інших фондах архіву і тим самим одержує майже вичерпну інформацію. Працюючи у ЦДАКФФД України, дослідник має змогу вивчати фото-, фоно- та кінокаталоги цього архіву, які є головним елементом його науково-довідкового апарату. Фотокаталог архіву складається з набору фотокарток, систематизованих за певною схемою і анотованих, тобто на звороті карток містяться відомості про осіб, які на них зображені, вказано дату і місце зйомки. Відшукавши потрібну фотографію, дослідник має змогу замовити її в архіві і одержати фотографію, надруковану з негатива.

Таким чином, система науково-довідкового апарату архівів дозволяє дослідникам відносно швидко і зручно одержати необхідну інформацію про документи, які їм потрібні.

Слід зазначити, що історико-біографічні дослідження і, зокрема, підготовка УБС тісно пов'язані з використовуванням документів особового походження різних класифікаційних груп фондоутворювачів. Написання наукових біографій вимагає від дослідників грунтовних знань з питань специфіки особових фондів, документального складу їх, особливостей джерел, що входять до цих фондів, та їх характери-

стики, а також способів і методів пошуку цих джерел.

Фонди особового походження для історико-біографічних досліджень мають виняткове значення, бо саме ці документи подають найбільшу інформацію про життя і діяльність людини.

---

1. Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. — М., 1982. — Вып. 1. — С. 96.

2. Основные правила работы государственных архивов СССР. — М., 1984. — С. 23.

3. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2911, арк. 2.

4. Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 78.

5. Документы ГАФ СССР в библиотеках, музеях и научно-отраслевых архивах: Справочник. — М.: Мысль, 1991. — С. 452—454.

6. НБУВ. Ін-т архівознавства, ф. 11, оп. 1, спр. 13, 24, 25, 29.

7. ЦДАМЛМ України, ф. 30, оп. 1, спр. 1—196.

8. Там само, ф. 147, оп. 1, спр. 1, арк. 1—34; спр. 2, арк. 1—34; спр. 3, арк. 1—113; спр. 4, арк. 1—17; спр. 5, арк. 1—17.

9. НБУВ. Ін-т архівознавства, ф. 257, оп. 5,спр. 1—6.

10. ЦДАВО України, ф. 4669, оп. 1, спр. 1—139.

11. НБУВ. Ін-т архівознавства, ф. 32, оп. 3, спр. 1—115.

12. Галдіна Г. Документальні матеріали В. В. Рюміна // Архіви України. — 1966. — № 4. — С. 96—97.

13. Особисті архівні фонди відділу рукописів: Анотований покажчик. — Львів, 1977. — С. 121—123.

14. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления УССР: Краткий справочник. — К., 1984. — 415 с; Центральный государственный исторический архив в Киеве: Путеводитель. — К., 1958. — 348 с; Вінницький обласний державний архів: Путівник. — Вінниця, 1960. — 318 с; Волинський обласний державний архів в м. Луцьку: Путівник. — Львів, 1964. — 251 с; Державний архів Дніпропетровської області: Путівник. — Дніпропетровськ, 1960. — 191 с.; Государственный архив Днепропетровской области: Путеводитель. — К., 1987. — 232 с.; Государственный архив Донецкой области: Путеводитель. — К., 1984. — 232 с.; Житомирский областной государственный архив и его филиал в г. Бердичеве: Путеводитель. — Житомир, 1961. — 407 с.; Запорізький обласний державний архів та його філіал у м. Мелітополі: Путівник. — К., 1968. — 295 с.; Путівник по державному архіву Станіславської області. — Станіслав, 1960. — 171 с.; Государственный архив Ивано-Франковской области: Путеводитель. — 2-е изд., перераб. и доп. — К., 1983. — 411 с.; Государственный архив Киевской области: Путеводитель. — К., 1965; Кировоградский областной государственный архив: Путеводитель. —

К., 1966. — 255 с.; Крымский областной государственный архив: Путеводитель. — Симферополь, 1961. — 326 с.; Государственный архив Крымской области: Дополнение к путеводителю / Отв. сост. Л. П. Кривцова. — К., 1989. — 174 с.; Львівський обласний державний архів: Путівник. — Львів, 1965. — 375 с.; Державний архів Львівської області. — К., 1988. — 144 с.; Короткий довідник про архівні фонди і науково-довідкову бібліотеку Державного архіву Миколаївської області. — Миколаїв, 1958. — 31 с.; Миколаївський обласний державний архів: Путівник. — К., 1966. — 296 с; Государственный архив Николаевской области: Путеводитель. — К., 1985. — 281 с.; Государственный архив Одесской области: Путеводитель. — Одесса, 1961. — 387 с.; Филиал Одесского областного государственного архива в г. Измаиле: Путеводитель. — К., 1966. — 184 с.; Державний архів Полтавської області: Путівник. — Х., 1959. — 244 с.; Государственный архив Полтавской области: Путеводитель. — К., 1982. — 268 с.; Ровенський обласний державний архів. — К., 1970. — 260 с.; Сумской областной государственный архив и его филиалы в городах Конотопе и Ромнах: Путеводитель. — К., 1965. — 295 с.; Путівник по державному архіву Тернопільської області. — Львів, 1961. — 203 с.; Державний архів Харківської області: Путівник. — Харків, 1959. — 532 с.; Государственный архив Харьковской области: Путеводитель. — К., 1981. — 294 с.; Херсонський обласний державний архів: Путівник. — К., 1971. — 414 с.; Державний архів Хмельницької області: Путівник. — Львів, 1964. — 304 с.; Государственный архив Черкасской области: Путеводитель. — К., 1989. — 289 с.; Черниговский областной государственный архив и его филиалы в городах Нежине и Прилуках: Путеводитель. — Чернигов, 1963. — 430 с.; Государственный архив города Киева: Путеводитель. — К., 1989. — 211 с.

15. Державні архіви Української РСР: Короткий довідник / Відп. ред. О. Г. Мітюков. — К.: Наук. думка, 1972. — 200 с.; Государственные архивы Украинской ССР: Справочник / Отв. ред. А. Г. Митюков. — К.: Наук. думка, 1988. — 224 с.;

16. Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указатель. — М., 1963. — Т. 1. — 478 с.; М., 1963. — Т: 2. — 502 с.; М., 1980. — Т. 3. — 544 с.

17. Государственные архивы СССР: Справочник. — М.: Мысль, 1989. — Ч. 1. — 603 с.; Ч. 2. — 419 с.

18. Документы ГАФ СССР в библиотеках, музеях и научно-отраслевых архивах: Справочник. — М.: Мысль, 1991. — 589 с.

В. Делюга

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМБЛЕМАТИКИ 17 СТОЛІТТЯ

Українська література, яка розвивалася в культурних центрах по-

близу колишньої Речі Посполитої, викликає інтерес своїми архаїчними літературними формами, взаємопроникненням візантійських і польських літературних традицій, а також цікавими зв'язками змісту і художнього оформлення. Тексти 17 ст., насамперед праці теологічного призначення, написані новоцерковнослов'янською мовою. До них належать літургічні книги, молитовники, тексти, створені у зв'язку з різними урочистостями (призначенням нового митрополита, похоронами, приїздом різних визначних діячів), полемічно-пропагандистські твори, а також тексти агіографічні, створені учнями і викладачами братських шкіл і Києво-Могилянської колегії в Києві (1). Друкарні, окрім кириличних текстів, видавали твори польською і латинською мовами. Українська емблематика, спираючись на польські зразки, була відособленою у православному світі. Вона стала попередницею емблематики російської та румунської. Своєрідним містком, який пов'язував їх із загальноєвропейськими тенденціями.

Появу емблематики обгрунтовує сучасна теорія мистецтва, що базується на горацієвому принципі: "ut pictura poesis", спрямованому на поєднання художнього мистецтва з літературним. Емблеми мають переважно трьохчленну структуру і складаються з таких елементів: ікони-картини (imago); напису, часто у формі сентенції; епіграфа (lemma, epigraphe), підпису, виконаного переважно у формі вірша (2).

Прототипи трьохчленної конструкції вбачають у творі Андреаса Альціатуса, виданого у Аугсбурзі у 1531 р. під назвою "Emblemafut liber". Цю дату вчені вважають початком сучасної новітньої емблематики, хоча останні дослідження вказують на інші джерела (3). Перші емблематичні друки були ніби антологіями понять і принципів. Це — наука сентенцій, що складається з трьохчленної структури слова і образу (4). Їхні творці використовували багато джерел і традицій, особливо з античного світу, з грецької та римської міфології, з ієрогліфіки, а також зверталися до ранньохристиянської і середньовічної символіки, до халдейського таємного мистецтва і геральдики (5). Емблеми були не лише в друкованих і рукописних виданнях; їх використовували в оздобленні будинків, парків, театральних вистав, передусім у цільовій архітектурі у зв'язку з освяченням чудотворних ікон, похоронами та шлюбними урочистостями тощо.

Найдавніші польські емблеми з'явилися у першій половині 16 ст. і пов'язані з нідерландськими виданнями творів Яна Дандшиха, Миколая Рея, Яна Кохановського (2, с. 69). Ілюстрації у "Звіринці" Рея нагадують зразки Альціатуса. У першому розділі вміщено галерею осіб, представлених у медальйонах, а в текстах описано їхні заслуги. В інших розділах подано вірші, оздоблені гравюрами, що мають елементи, засновані на "Ієрогліфіках" Гаруса Апполіна, виданих у Базелі в 1557 р. (6). У заключній частині "Звіринця" вміщено дереворити, які наслідували гравюри Георга Пенча, німецького художника 16

ст. (5, с. 25). Відлуння цих гравюр знаходимо в мідеритах Леона Тарасевича, доданого до вірша Пилипа Орлика "Тріумфальна Церква Мудрості Божої" (7).

У період бароко єзуїти в колегіумах Вільни, Познані, Бранева і Калиша видавали багато емблематичних творів і першими почали використовувати нову форму у пропагандистських цілях, щоб привернути увагу багатих опікунів (8).

У польській емблематиці, особливо в художньому середовищі Гданська, Познані і Кракова, найбільший вплив мала нідерландська графіка. Вона впливала на розвиток іконографії в київському середовищі (9), зокрема на панегірик "Gratulationes in reditum... Sigismundi II", виданий в Познані у 1611 р. (10). Титульний аркуш, на якому зображено двох лицарів у латах, виконано за зразком нідерландської графіки (11). Посереднім архетипом могла бути мідна гравюра Ієроніма Вієрікса з циклу чотирьох монархій (12). Безпосередні зразки є в ілюстраціях, вміщених у творі Отто ван Беена "Icorati Flacci Emblemata", який видано у 1607 р. (13). Інша ілюстрація вміщена в познанському панегірику Монтелуна і показує сцену тріумфу. Вона є оберненою копією мідериту Корнеліса Беля у виданні ван Беена, одного з найвизначніших емблематичних творів 17 ст., для якого виконували гравюри найкращі нідерландські майстри.

Під впливом латинської і польської літератур нові емблематичні форми з'явилися і у виданнях Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської колегії, присвячених урочистим нагодам, серед яких переважали емблеми мовні з трьохкомпонентною побудовою (14).

Надання православним прав, затверджених на сеймі 1635 р., дозволило Київській митрополії офіційно вступати в полеміку з унією і католицтвом. Полемічна література розвивалася з кінця 16 ст., а з введенням Берестейської унії 1596 р. вона стає вагомою частиною літературної активності як католицьких, так і православних авторів (15). Значна кількість полемічно-пропагандистських творів належала православним авторам. Ілюстрації до них виконані на засадах емблематики та іконографічних схем, запозичених з латинської культури, але пристосовані до вимог православ'я. Це були передусім праці, опубліковані за дорученням Київської митрополії як тексти, що полемізували з католицизмом і готували до боротьби з унією. У Вільні було опубліковано працю "Свята єдність західної і східної церкви", написану уніатом Іларіоном Потієм (16). У 17 ст. опубліковані в Києві твори у формі дискусії-діалогу "Літос, або камінь віри ..." (1644) П. Могили, полемічні книги, збірник "Ключ розуміння ..." (1659, 1663, 1665), видані Іоаникієм Галятовським у друкарні Михайла Сльозки (17). В оформленні "Ключа розуміння" звертає на себе увагу гравюра, вміщена на титульному аркуші, який має емблематичні елементи. У київському виданні центральною частиною композиції є

ключ, що закінчується оздоблювальною аркою, у яку вписано назву книги. З обох боків на стовпах: арфа — з лівого боку і труба — з правого. На ключі — цитата з Євангелія святого Луки. Тлом є тріумфальна брама, на ній зверху в картуші сіяч з написом над ним, взятим з Євангелія святого Матвія, а з обох боків над стовпами і біля основи їх — чотири емблемні ілюстрації, що містять цитати з книги Ієремії. Частково їх можна пов'язувати з символікою чотирьох стихій: молот, що дробить камінь; дощ, який нищить скелю; діамант і шабля. На зворотному боці титульного аркуша міститься емблематичне зображення у формі герба Желіборських і принагідні вірші.

Є виразна різниця між титульними аркушами першого львівського видання і київського, в якому зверху вміщено посвячення Марії і інші емблематичні сцени: сіяч, король на коні, бджоляр. Елементи, представлені в цих композиціях, символізують мудрість і прагнення до знань. На зворотному боці титульного аркуша у київському виданні — гравюра, яка представляє емблематичне зображення, що містить православний хрест, вписаний в небесну сферу і відповідний вірш.

Така сама композиція, але з написом, у виданні "Месія правдивий" І. Галятовського (1669). Це апокаліптична картина появи знака на небі, що віщує нове пришестя Месії. У 1666 р. у Києві було видано проповіді Л. Барановича у збірнику "Меч духовний" (18). На титульному аркуші зображено Давида з арфою і апостола Павла, які підтримують земну кулю двома мечами, що символізують єдність Старого і Нового Союзу. Над ними — хор архангелів на конях, внизу корабель Кослела, який бореться з кораблем єретиків.

У 17 ст. встановився однаковий тип панегіриків з текстами і гравюрами, які використовували геральдичну символіку, де постійно повторюваним мотивом був герб або його елемент. Такий звичай, запозичений з польської традиції, увійшов до української літератури, а згодом і до російської (19). Панегірики становили найбільшу частину емблемних друків і були літературною формою, загальноприйнятою в усіх інтелектуальних колах давньої Речі Посполитої. Польські емблемні ілюстрації — це насамперед гравюри, багаті словесно-образними формами, що яскраво представляли різні сюжети з давньої літератури. Це було наслідком зв'язку їх з ідеологією міцного сарматизму. Переконаність у сарматському походженні, визнанні Речі Посполитої як Сарматії змушувало звертатися до зразків з історії і міфології стародавніх римлян (20). Як і в Речі Посполитій, численні французькі панегірики ілюструвалися дереворитами, де важливу роль відігравали написи, засновані на геральдичній тематиці. У європейській літературі 17 ст. минуле країн пануючих династій і їхні перемоги порівнювалися з перемогами античних баталій германців, гельветів чи сарматів. У королівській іконографії епохи Вазів теж використано

античні мотиви (21).

У багатьох львівських та київських виданнях, призначених для православного читача, на звороті титульного аркуша представлено емблематичні зображення — словесно-образні композиції, що складаються із зображення герба та вірша, а також девізи. Це міг бути герб автора і вірші, написані для нього друзями, часом як форма присвяти митрополитові чи іншій високій духовній особі, як і особі, що фінансувала видання переважно літургічного характеру. Оскільки друкування книжки було надто дорогим, видавці шукали мецената, який міг би покрити кошти видання. Тоді вміщувано "epistolam delicatam" (напис-присвяту), що була в певному розумінні похвальним гімном. Текст є формою панегірика, у якому поет не прямо прославляє мецената, а лише його герб, дошукуючись натяку, знаходячи ідейний зв'язок або асоціацію між знаком герба і достоїнствами адресата (22).

Перші емблематичні зображення у кириличних виданнях з'явилися у Львові. Вони представляють символіку міського герба або герба ставропігії. Прикладом емблематичного малюнка, вміщеного у виданнях Києво-Печерської лаври, є герб руського роду Долматів разом з віршем, який вміщено на звороті титульного аркуша "Бесід" Яна Золотоустого, виданого в 1624 р. Емблематичне зображення Долматів є і в іншому виданні Лаври — в "Толкованіі на Апокаліпсис св. Андрія", арцибіскупа Цезареї Канодоцької". У "Служебнику" 1629 р. з'явився герб Петра Могили, ініціатора нового видання цього твору. На шестидільному щиті на полях — гербові елементи волоської родини Могил: голова буйвола з короною і перснем у ніздрях і з сонцем з правого боку і півмісяцем з лівого. Нижче — герб родини Бранковена: чорний орел на гілці з хрестом у дзьобі. Православні люди з фактом посвячення Могили в сан митрополита в 1633 р. пов'язували великі надії на відновлення духовного життя міста і митрополії. З цього приводу видавці Києво-Печерської лаври опублікували невелику книжечку з віршами на честь достойного адресата і на звороті титульного аркуша вмістили його герб і вірш, написаний для нього.

Софроній Почаський, викладач Києво-Могилянської колегії, разом зі своїми учнями опублікували українською мовою "Євхаристиріон", збірку віршів на честь Могили. Наталія Пилип'юк виділила дві групи віршів: алегорії Гелікону і алегорії Парнаса. Видання це є рідкісним, його примірник зберігається у Бібліотеці міста Варшави. Емблематичне зображення вміщено на звороті титульного аркуша і стосується герба П. Могили. Вступ і присвяту на честь великого теолога, патрона і фундатора колегії написав Софроній Почаський. На честь його заслуг Мінерва спорудить гору, щоб його слава могла знестися на її вершину. Назви віршів, написаних учнями колегії, були запозичені від назв семи вільних мистецтв, дисциплін, що виклада-

лися у Київській колегії: граматики, риторики, діалектики, арифметики, музики, геометрії, астрономії і теології. В другій частині твору під назвою "Парнас" порівнюються музи. Перша гравюра, вміщена в "Євхаристиріоні", представляє П. Могилу, що стоїть на горі Гелікон у Беотії, яка, відповідно до грецької міфології, була резиденцією бога поезії Аполлона і дев'яти муз. Архімандрит як засновник Академії і відділу риторики прирівнюється до Мінерви, цариці наук. Тіара символізує пасторство, а скіпетр і корона падають, що означає земні символи влади.

Другий дереворит, вміщений в "Євхаристиріоні", представляє лицаря, що боронить свою вітчизну так, як Муцій Сцевола, який кладе руку на знак вірності, бо, за родинною легендою, Могили походили з роду Сцевол.

Композицію пояснює віршований текст, вміщений під дереворитом. На бордюрі видно чотири піктограми: ніс буйвола з перснем (символ роду Могил), дві шаблі, ноги півня, стилет і булава, а також два півмісяці у формі літери М.

У 1633 р. з'явилася збірка учнів Києво-Могилянської колегії польською мовою, видана під назвою "Mnemozyne slawy, prac i trudów ...". Вірші проілюстровано невеликими аматорськими емблемними гравюрами. У передмові, написаній Олександром Тишкевичем, вміщено присвяту на честь достойного адресата. Порівнюючи польський і український панегірики на честь П. Могили, можна помітити, що ці вірші складали одні й ті самі учні, як, наприклад, Філон Ульковський, Василь Устрицький. Помітні й однакові елементи, засновані на геральдичній символіці.

Як польські, так і українські вірші сягають ідентичних міфологічних прототипів. Серед них можна назвати "Institutio Principis Christiani" Еразма Роттердамського, виданого у 1509 р.

Особливим видом емблематики є ієрогліфіка. У польській традиції гравери шукали зразків у творі Джованні Періо Валеріано "Hieroglifica", виданому у Базелі в 1575 р. В українській традиції помітний вплив цих зразків знаходимо у публікаціях друкарні Києво-Печерської лаври, а прикладом їх є згадані два панегірики на честь Могили. В "Mnemozyne ..." одинадцять невеликих емблемних гравюр, представлених у формі літер, складають напис імені і прізвища адресата: Piotr Mohila.

У двох гравюрних ілюстраціях "Євхаристиріону" також є ініціали: на першій у чотирьох наріжних кутах композиції — PETR, а на другій — шість ініціальних літер, що творять прізвище — MOHILA. Подібне явище було і в тодішніх гданських виданнях. У панегірику I.-I. Gramera "Vladislaus rex in Nicrogliphisene Figurem", опублікованому в Гданську в 1635 р., на звороті титульного аркуша вміщено мідерит з ініціалами імені короля: VLADISLAUS REX.

У зібранні НБУ ім. В. І. Вернадського зберігаються друковані летючі листки, де є кілька графічних композицій, у т. ч. автора монограми LM. Гравюра, що представляє "душу чисту, як діву", містить напис, виконаний ієрогліфічним письмом.

Серед друкованих творів, присвячених певним подіям, важливе місце посідають промови під час поховання, які, згідно з поховальною традицією, роздавалися в день похорону у костелі і на цвинтарі. "Поховальна" література часто мала суспільний характер; крім вибраного адресата, об'єктом її звертання був колектив, який переживав смерть як суспільну, національну і родинну втрату. Одним з підручників були "Весільні і поховальні передмови", видані у Ярославі в 1626 р. Касіяном Саковичем. Проблема смерті у православному середовищі посідала важливе місце в теології, а також у тодішній поезії і мистецтві.

Павло Халебський в описах звичаїв в Молдові помітив, що урочистість поховання тривала кілька днів, а закінчувалася вона великою процесією. Поховальний обряд у Речі Посполитій, порівняно з іншими європейськими країнами, був надзвичайно урочистим і помпезним. Пишність церемоніалу мала символізувати достоїнства померлого і відбувалася кількома етапами, передбачала будови спеціальних декорацій учти, фейєрверки і інші торжества.

Щодо церемоніалу поховання православної української шляхти документальні дані відсутні. На підставі тих поховальних промов, які збереглися, можна здогадуватися, що до грецького обряду введено польські елементи, такі як будування архітектурних споруд (castrum doloris), а також всі етапи урочистостей, пов'язані з промовами і панахидами.

Найбільш ранні ілюстрації до українських поховальних промов виникли на початку 17 ст. — "Лямент дому княжат Островських", виданий у Дермані в 1603 р. у зв'язку зі смертю Олександра Островського. Примірник зберігається в колекції Національної бібліотеки в Софії. Іншим прикладом поховальної промови, надрукованої в друкарні Києво-Печерської лаври, є збірка віршів, виданих українською мовою на честь гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. 18 поетичних творів, написаних учнями Київської колегії, було опубліковано у зв'язку з похованням гетьмана у 1622 р. У передмові К. Саковича вміщено поетичне оповідання про запорізьке військо і героїчні подвиги П. Конашевича. Воно є певною мірою прототипом українських пісень (дум), де прославляється героїзм козаків. У цій збірці вміщено емблематичне зображення війська запорізького — ілюстрація представляє козака в жупані з шаблею і рушницею на плечі. Цей герб наданий королем для тих, "который ото готов ойчизні служити ...". Другим дереворитом є кінний портрет Петра Конашевича з написом і гербом гетьмана. Поза його є типовою для зображень пор-

третів видатних осіб епохи раннього бароко. Павло Білецький і Ян Островський стверджують, що ця гравюра представляє жалобну хоругву. Третьою гравюрою, вміщеною у виданні К. Саковича, є зображення порту міста Кафи, яке здобув П. Конашевич.

У 1647 р. Юзеф Калімон видав польською мовою збірку віршів, написаних у зв'язку з похованням П. Могили, надруковану у друкарні Києво-Печерської лаври. Єдиний примірник її зберігається у ЛНБ. У виданні вміщено сім символічно-алегоричних гравюр, що представляють заслуги покійного, а також фундатора видання — родини Маркевичів. Найцікавішим з них є титульний аркуш, скомпонований за іконографічною схемою "Останнього суду". У верхній частині композиції — елементи, що символізують смерть, нижче — череп, накритий кардинальським капелюхом, а також цитата з книги Виходу. Внизу — колісниця з гербовими елементами роду Могил, а в ній скелети і окремі гербові знаки дружніх і союзницьких родин: Люпу і Замойських, а також цитата з Книги Ісаака з розділу, що є повторенням цитати з Книги Царів (20), яка також вміщена на гравюрі. На звороті титульної карти — емблематичне зображення Маркевичів. Дереворит, що зображає "лови", а також вірш на цю тему, символізують здобування Могилою чергових санів, високих посад. Вгорі митрополит у небесах представлений рибалкою, а внизу — смерть. Наступні вірші і гравюрні ілюстрації пов'язані з есхатологічним змістом. Вони стосуються символіки неба, землі і знаків зодіаку, а увесь твір закінчується скорботною елегією.

Українські емблемні твори свідчать про різноманітність видань, які друкувалися у православних культурних центрах.

---

1. Buchwald-Pelcowa P. Emblematyka na Rusi Kijowskiej w okresie baroku // Z polskich studiów slawistycznych: Prace na IX Międzynarodowy Kongres Slawistów (Kijów, 1983). — Warszawa, 1983. — T. 6: Literaturoznawstwo, folklorystyka, problematyka historyczna. — S. 46—51; Морозов Ф. Ф. Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени, XVIII век // Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века. — Ленинград, 1974. — С. 185; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. — К., 1981. — Т. 1; Колосова В. П. Функції віршів в українських стародруках кінця XVI—першої половини XVII ст. // Українське літературне барокко: Зб. наук. праць. — К., 1987. — С. 144—155; Кіржаєв С. М. Проблеми вивчення стародруків у діяльності археографічної комісії ВУАН // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Т. 5. — С. 15—23. — (Нова серія; Вип. 2).

2. Pelc J. Obraz—słowo—znak // Studium o emblematach w literaturze staropolskiej. — Wrocław, 1973. — S. 23—27. — (Studia Staropolskie; T. 37).

3. Miedema H. The Term "Emblema" in Alciati // Jornal of the War-

burg and Courtauld Institutes. — London, 1968. — T. 31. — P. 234—250; Pelc J. Barok — epoka przeciwieństw. — Warszawa, 1993. — S. 180—206.

4. Chrzanowski T. Emblematyka — sztuka manieryzmu czy baroku? // Sztuka Baroku: Materiały Stowarzyszenia Historyków Sztuki. — Kraków, 1990. — S. 39.

5. Buchwald-Pelcowa P. Emblematy w drukach polskich dotyczących XVI—XVIII wieku: Bibliografia. — Wrocław, 1981. — S. 9.

6. Deluga W. Grafika z kręgu Cerkwi Prawosławnej i Kosciola Grecko-katolickiego: [Каталог виставки]. — Chełm, 1992. — S. 38, hp. 48.

7. Deluga W. The Influence of Prints on Painting in Eastern Europe // Print Quarterly. — London, 1993. — T. 10, hp. 3. — P. 227.

8. Bednarska J. Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej I polowy XVII wieku — problematyka formalna // Rocznik Historii Sztuki. — Wrocław, 1987. — T. 16. — P. 80.

9. Blanc Ch. Le. Manuel de l'amateur d'estampes. — Amsterdam, 1971, T. 2. — P. 22; 765—770.

10. Praz M. Studies in seventeenth century Imagery. — Roma, 1964. — P. 99.

11. Jabłonowski Cf. A. Kijowsko-Mohylańska Akademia. — Kraków, 1901.

12. Łużny R. Pisarze z kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej // Z dziejów związków kulturalnych Polsko-słowiańskich w XVII—XVIII wieku: Prace historyczno-literackie. — Kraków, 1966; Радишевський П. Польськомовна українська поезія XVI—XVII ст.: До питання українсько-польських літературних взаємин // Слов'янське літературознавство і фольклористика. — К., 1989. — Т. 17. — С. 3—11; Рогов А. И. Киевский митрополит Петр Могила как антиунияцкий полемист // Славяне и соседи. Католицизм и православие в средние века: К XVIII междунар. конгрессу византинистов. — М., 1991. — Т. 3. — С. 109—118; Крекотень В. Освітня реформа Петра Могили й утвердження барокко в українській поезії // ЗНТШ. — Л., 1992. — Т. 224: Праці філологічної секції. — С. 7—24.

13. Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthenes: Ukraine et Russie blanche, 1589—1667. — Lille, 1938. — P. 279—288.

14. Dzięgielewski J. O tolerancję dla zdominowanych // Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV, Warszawa 1986; Біда К. Іоаникій Галятовский і його "Ключ розуменія". — Рим, 1975. — (Editiones Universitatis Catholicae Ukrainorum S. Clementis Papae; T. 37—39); Polski Słownik Biograficzny. — Warszawa, 1935. — T. I. — S. 274; Радишевський Р. П. Бароковий концептизм поезії Лазаря Барановича // Українське літературне бароко: Зб. наук. праць. — К., 1987. — С. 156—177.

15. Chrzanowski T. Wędrówki po Sarmacji Europejskiej: Eseje o sztuce

i kulturze staropolskiej. — Kraków, 1988. — S. 7.; Bednarska J. // Op. cit. — S. 71; Chrościcki J. Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587—1668. — Warszawa, 1983. — S. 163.

16. Pilarczyk. Stemmata w drukach polskich XVI wieku. — Zielona Góra, 1982. — S. 22—23.

17. Пилип'юк Н. "ЕУХАРІСТІРІОН АЛБО ВДЯЧНОСТЬ": Перший панегірик Києво-Могилянської школи: його зміст та історичний контекст // ЗНТШ. — Л., 1992. — Т. 224: Праці філологічної секції. — С. 25—43; Jourkovsky A. Les relations culturelles entre l'Ukraine et Moldavie au XVIIe siecle // Communication francaise: XVII Congres International des slavistes (Varsovie, 21—27 août 1973). — Paris, 1973. — P. 229—230; Пилип'юк Н. // Там само. — С. 33; Bednarska J. // Там само. — С. 110; Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв. — СПб., 1895. — Т. 2. — С. 297; Nowicka-Jerzowa A. Sarmaci i śmierć: O staropolskiej poezji żałobnej. — Warszawa, 1992. — S. 42—43;

18. Iwanek M. Motyw śmierci w ukraińskiej poezji barokowej // Przegląd Humanistyczny. — Warszawa, 1984. — № 2. — S. 95—111.

19. Walter Ch. Art and Ritual of the Byzantine Church. — London, 1982. — S. 159.

20. Voyage du Partriache Macaire d'Antioche / Texte arabe et traduction francaise, par. B. Radu, [Patrologia Orientalis]. — Tornhout, 1976. — № 4 (119). — 556—558.

(Переклад з польської Н. П. Романової).

М. І. Гончаренко

АВТОБІОГРАФІЯ ЯК БІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

"Людина — єдина істота, для якої її існування є проблемою. Людина має пояснити собі саму себе і сенс свого існування".

Е. Фромм

Автобіографія як поняття енциклопедично визначається як "прозаїчний жанр, опис власного життя, близький до мемуарів, але більше зосереджений на особі і внутрішньому світові автора" (1). Близьким є і літературознавче визначення — "Автобіографія і автобіографічний твір ... — літературний жанр; опис власного життєвого шляху. Жанр автобіографії часто наближається до мемуарів або й переплітається з ними, коли автор від розповіді про себе переключається на розповідь про ті події, свідком яких він був ..." (2). До цього слід додати, що автобіографія при всій індивідуалізованості не є тільки продуктом суто одного індивіда, але є продуктом і водночас фактом культури даного соціуму і, як "справжні культурні факти, є наслід-

ком творчого акту" (3). Отже, за своїми властивостями автобіографія як наслідок творчого акту самопізнання і самовідтворення особистості може розглядатися як самодостатній літературний твір і як історичне джерело, і як історична праця, в якій автор "науково досліджує свій власний розвиток". При такому ракурсі автобіограф нічим не відрізняється від історика (4).

Започаткування традицій автобіографічного жанру в Україні фіксується деякими дослідниками у першій половині 18 ст. твором священика і намісника березанського Іллі Турчанівського "Житие и страдание свое в память детям своим и внукам и всему потомству" (5). Проте фіксовану появу автобіографічних текстів можна віднести принаймні до 11 ст., яким датуються графіті, наприклад, на стінах Софійського собору у Києві: "Господи, допоможи рабу Твоєму. Писав Стефан, коли розписував стіни собору", "Писав Ставр Городятинич", "Жадко писав хрест" та ін. (6).

Автобіографічні тексти ускладнювалися відповідно до уявлення про себе і навколишній світ: "З самого початку свого існування людина являє видовище для самого себе. Фактично вона уже десятки століть дивиться лише на себе. Проте вона чи не заледве починає знаходити науковий погляд на своє значення у фізиці світу" (7).

При всій, здавалося б, фактологічності автобіографія належить до типу феноменологічних текстів і саме це ставить автобіографію серед інших біографічних джерел на виняткове місце і визначає можливі підходи до її інтерпретацій. При вивченні такого джерела відсутня проблема, яка є загальною для всіх інших історичних джерел, — проблема авторства, за винятком фальсифікацій таких текстів. Проте це зовсім не знімає проблеми вірогідності інформації, її об'єктивності — "в цілому поняття істинності, яке використовується у мові науки, для такого феномена письмової культури, як автобіографія, не може бути застосоване" (8).

За типом характеру автобіографічні тексти поділяють на дві групи — одна містить тексти службові, формально складені, друга — тексти, вільні за формою і стилем викладу матеріалу та з особистісними акцентами на мистецьких, наукових, філософських і ін. планах. І в текстах першої групи, і в текстах другої групи автор по-різному може проявитися як у повноті подання інформації, так і в ступені суб'єктивності її висвітлення.

Перший тип, який умовно назвемо "службовий", набув поширення як офіційний, ази написання якого давалися ще в школі. Його писали обов'язково під час вступу до учбових закладів та спілок, найманні на роботу тощо і мали усталену, часом анкетовану форму (до автобіографічних текстів слід віднести, наприклад, і особові картки, які заповнювали обов'язково власноруч, типу "Анкета працівника", "Анкета члена СА України" тощо) та атрибутовану особливість

викладу матеріалу. У цих автобіографічних матеріалах відбір фактів і їх подання здійснюють під зумовленим сьогоденною необхідністю кутом. Ці дані можуть становити ту обов'язкову фактологічну основу будь-якої біографії, правдивість (проте не об'єктивність) яких щонайменше може бути піддана сумнівам. Автобіографічні тексти цього типу за характером наближаються до офіційних документів.

Місце зберігання їх як офіційних документів доволі доступне — це, насамперед, архіви державних установ, товариств, спілок тощо. Наприклад, анкети всіх діючих членів Спілки архітекторів України (САУ) існують у двох примірниках: один зберігається у головній організації САУ (в Києві), другий — в обласних організаціях спілки. Після закінчення терміну зберігання архівного матеріалу у Спілці його передають до ЦДАМЛМ України. Серед особових фондів українських архітекторів — фонди відомих архітекторів П. Ф. Альошина, О. М. Вербицького (ф. 11), В. Г. Заболотного (ф. 47), С. А. Таранушенка (ф. 50), В. А. Обремського (ф. 305), П. П. Хаустова (ф. 395) та ін. Поточні матеріали Спілки — особові листки, протоколи засідань, творчі звіти тощо, термін зберігання яких у канцелярії спілки закінчився, передають у ЦДАМЛМУ (фонди № 534, 640).

Другий тип автобіографічних текстів, який умовно визначимо як "творчий", за структурою близький до літературного жанру. Широта подання матеріалу і поставлені акценти залежать від особистості автора, його обумовленості та уявлення про себе і від того, для чого чи кого писався даний текст. Автобіографічні матеріали такого типу можуть бути як короткими, фрагментарними текстами (9), так і просторими, межуючи або й переростаючи у мемуари, де акцент зміщено з власної особи на середовище (10).

До автобіографічних матеріалів цього типу слід віднести і такий вид, дещо заформалізований, як наукові і творчі звіти. Прикладом можуть бути матеріали науково-творчої діяльності заслуженого архітектора України В. Д. Єлізарова, подані на здобуття вченого ступеня доктора архітектури у вигляді альбому (11) з додатками (12), де авторський текст переплітається з великим ілюстративним матеріалом. Тільки зафіксувавши рік народження, послідовність навчання у різних закладах, автор докладно зупиняється на архітектурній діяльності, і тут сама особа автора-архітектора відступає на другий план, об'єктом звіту стає споруда на тлі проблем і колізій тогочасного архітектурного процесу. Ця зміна акценту, не усвідомлена, мабуть, і самим автором, поглиблюється необхідністю згадування багатьох прізвищ осіб, які мали відношення до автора або ж до певної події, що, в свою чергу, дає змогу ширшим біографічним дослідженням. Ілюстративний матеріал також розширює можливі дослідження над цим джерелом — фотографії вже не існуючих у натурі об'єктів (малі форми, інтер'єри тощо) дають змогу реконструйовувати архітектурні об-

рази 1940—50-х рр., а графіка архітектурних проектів кінця 1930-х — початку 1960-х рр. теж може бути об'єктом окремого дослідження.

Автобіографічні тексти цього типу набувають найбільшого поширення серед тих, які є свідомі свого місця, ролі, призначення тощо, зокрема серед митців, літераторів, коли такі тексти стають прямим продовженням їхньої творчої роботи. "Є письменники, що їх життєпис цікавіший від їх творів, що їх твори — це тільки матеріали їх характеристики, частинки їх життєпису... Можна назвати їх представниками того часу, в якому вони жили, а їх життєпис в кожному разі дасть змогу більш-менш глибоко увійти у таємниці духу їх доби, бо саме в них цей дух міститься, в них немов відтворюється і знаходить свій найсильніший вираз" (13).

Автобіографії як літературному жанру притаманні всі властивості категорії історичної — стиль, структура, подання фактів, принцип відбору їх та ін., все є відповідно до епохи, її суспільно-політичних і культурних проблем. Показовими з цього погляду є автобіографічні матеріали І. Я. Франка. Серед них — три автобіографії, різні за обсягом, акцентами, кількістю та широтою наведених фактів, що випливало із самої мети написання. Одна з них була замовлена М. П. Драгомановим як додаток до передмови у збірці оповідань "В поті чола" (1890). Це досить докладна оповідь про обставини і людей, які впливали на його життя чи були прообразами героїв творів. "Подав я тільки здебільшого факти з мого життя, поминаючи багато таких, котрі хоч мали на мене значний вплив, але мали притім характер більш особистий. Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розумінні — всі вони частки моєї автобіографії", — писав І. Я. Франко (14, с. 21).

У другій автобіографії, що була написана на замовлення Ом. Огоновського, ймовірно, для його "Історії літератури руської" (1890), письменник зосереджує увагу на початках свого "писательства" і його перебігу, подаючи перелік найважливіших на той час своїх праць (15).

Третя автобіографія написана для додаткового тому "Лексикону" Й. Г. Гердера (16). Відмовившись від "шаблонних" відповідей на поставлені питання, автор подав "короткий нарис" свого життя і діяльності. Мало зупинившись на ранньому періоді, письменник окреслив основні параметри громадської, літературної і наукової діяльності, наголосивши на найважливіших подіях свого життя, літературних творах, наукових і редакторських працях.

До автобіографічних матеріалів І. Я. Франка входить і невеликий за обсягом автобіографічний фрагмент польською мовою "Nieco o sobie samym", вміщений як передмова до збірника оповідань "Obraski

galicyjskie" (13). Написаний він у складний для письменника період, коли його, знаного літератора і науковця (склав з відзнакою докторат із славістики у Відні), забалотували на посаду приват-доцента з української літератури у Львівському університеті. Тут подано докладний розбір того складного явища у Франковій душі, яке вилилося у містку коротеньку поезію "Сідоглавому", де квінтесенцією є слова про Україну: "Я ж не люблю її з великої любові".

Доповненням до автобіографічних матеріалів є і дві промови І. Я. Франка у 1898 р. на його ювілейному святі і банкеті. Вони вміщують засади Франкової діяльності — "І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього ч о л о в і к о м ... Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я: щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються, а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутись пишне, сміле склепіння" (17, с. 31).

Автобіографічні матеріали І. Я. Франка, які можна розглядати під різними кутами, розкривають не тільки явище його самого, але через особистісне сприйняття на рівні Франкової свідомості показують тогочасне культурно-громадське життя Галичини. Саме під цим кутом автобіографія як вид історичного джерела набуває особливого значення у ширших межах, ніж біографістика, у вивченні тієї чи іншої епохи, надаючи дослідникові змогу наблизитися до параметрів сприйняття її сучасниками. Таким чином, автобіографія може стати і об'єктом поза- та міждисциплінарних досліджень.

Зважаючи на багату інформаційну структурованість автобіографічних матеріалів, дослідникові важливо відмовитися від апріорних ієрархованих схем цінностей, класифікаційних систем тощо. Інтерпретація автобіографічних текстів у біографічні вимагає інтелектуальної роботи і відповідної підготовленості дослідника — автобіографічні тексти необхідно "розгорнути", задати масштаб подіям і особі тощо, уникаючи міфологізації особи. Проте знімати можливо вже існуючі у самому поданні фактів ознаки міфологізації власної особи (18) не слід, оскільки такі моменти становлять цікаві подробиці біографії особи.

Автобіографічні тексти є своєрідним відображенням стану самоусвідомлення суспільства, його уявлення про особистість, її роль, місце як самодостатньої одиниці. Прикметним нині є поява відповідних рубрик у журналах (19), тяжіння до автобіографічних текстів у довідкових виданнях (20). Розвиток автобіографічних текстів сприятиме отриманню нового знання про людину, суспільство і, зрештою, цивілізацію. Зважаючи на це, варто, можливо, організувати окремий вид роботи по збиранню автобіографічних текстів сучасників, активізації написання їх. Отримані автобіографії можуть становити окре-

мий фонд ІР НБУВ і бути доступними для широкого кола дослідників. Перша спроба проведення такої роботи дала досить цікаві матеріали, частину яких наведено у цьому розділі збірника.

Розглядаючи ці та інші автобіографічні тексти, погодимося, що "автобіографія є сконструйована модель особистості, а не оповідь об'єктивного свідка, вона не дає нам людини, якою вона була, але «якою вона передбачає і бажає бути, якою вона воліє бути»" (9). Проте це ніяк не зменшує вартісності автобіографічних текстів як для історика, так і для людини, яка їх писала, бо, як сказав Г. С. Сковорода, — "коли хочемо виміряти небо, землю і моря, маємо наперед виміряти себе самих — власною нашою мірою. А якщо нашої внутрішньої міри не знайдемо, то чим можемо виміряти? А як не вимірімо наперед себе, то що за користь знати міру інших створінь? Та чи й можливо це?" (21).

---

1. СЭС. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — С. 14.

2. Лесин В. М., Пуланець О. С. Словник літературознавчих термінів. — К.: Рад. школа, 1971. — С. 5.

3. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К.: Обереги, 1992. — С. 6.

4. Карсавин Л. Философия истории. — СПб., 1993. — С. 82.

5. Брайчевська О. А., Ляшко С. М., Чишко В. С. Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кінець Х—початок ХХ ст.) // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К.: БМТ, 1996. — Вип. 1. — С. 29—44.

6. Утевская П. Слов драгоценные клады. — М., 1985. — С. 174; Высоцкий С. Киевские граффити XI—XVII вв. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 115, 129.

7. Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Наука, 1987. — С. 38, 39.

8. Валевский А. Л. Основания биографики. — К., 1993. — С. 64.

9. Серед опублікованого, наприклад, українським архітектором О. М. Бекетовим до автобіографічних матеріалів належать такі коротенькі публікації, як: Мої стимули до роботи // Архітектура Радянської України. — 1939. — № 6. — С. 14—15; О своей работе над проектом расширения здания библиотеки им. В. Г. Короленко // Архитектура СССР. — 1940. — № 4. — С. 67; або у О. Л. Красносельського є нотатки про свою роботу: Из блок-нота архитектора // Наша работа. — Х.; Днепропетровск, 1936. — Вып. 1. — С. 95—99.

10. Шпара П. Е. Записки архитектора. — К.: Будівельник, 1988. — 89 с.

11. Елизаров В. Д. Научно-творческая работа: Материалы, представленные на соискание ученой степени доктора архитектуры. — К., 1963.

12. У додатках Список основних проектів і побудов цивільних споруд з поданням співавторів, дат і місця, де матеріали були опубліковані, і Список наукових і проектно-дослідницьких робіт у галузі архітектури масового житла.

13. Франко І. Я. Дещо про самого себе // Твори: В 20-ти т. — К.: ДВХЛ, 1955. — Т. 1. — С. 25—29.

14. Автобіографія Івана Франка з його листа до М. Драгоманова // Там само. — С. 11—21.

15. Автобіографія Івана Франка, написана для О. Огоновського // Там само. — С. 22—24.

16. Автобіографія Івана Франка, написана для Лексикону Гердера // Там само. — С. 35—36.

17. Промова Івана Франка на його ювілейному святі // Там само. — С. 30—32; Промова Івана Франка на банкеті під час ювілейного свята 1898 р. // Там само. — С. 33—34.

18. Прикладом самоміфологізації можуть бути, зокрема, деякі епізоди із життя О. Ю. Федьковича: "Свою автобіографію оповів Федькович 1861 р. Дідицькому, 1863 р. Горбалеві, 1885 р. Реваковичеві. Замітне, що в першій — подробиць, згідних з біографією Шевченка, найменше, в останній — найбільше. Залежне це від постепенного ознайомлювання Федьковича з біографією Шевченка". Северина С. Шевченко і Федькович // Вістник: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. — 1935. — Річник III, кн. 1. — Т. 1, січень. — С. 67—71.

19. У рубриці "Самі про себе" — Баньківський С. Моє curriculum vitae // Київська старовина. — 1993. — № 2. — С. 100—102, де за скупими автобіографічними фактами, декотрі з яких необхідно коментувати або доповнювати поясненнями, постає панорама життя української інтелігенції.

20. У виданні Міжнародної фундації виборчих систем "Хто є хто у Верховній Раді України" (Ч. 1. — К., 1998. — 366 с.), де більшу частину матеріалів написано в автобіографічному жанрі, див. матеріали Федорина Я. В. (с. 5—6), Черновецького Л. М. (с. 7—8), Коваленко А. А. (с. 10—11), Пшеничної О. М. (с. 42—43) та ін.

21. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 74.

АВТОБІОГРАФІЧНІ НАРИСИ. СУЧАСНІ МИТЦІ УКРАЇНИ

(Матеріали до публікації підготовлені М. І. Гончаренко)

КРАВЧЕНКО Петро Митрофанович — художник. Працює в галузі станкового живопису та декоративно-театрального мистецтва. Член Спілки українських образотворчих мистецтв Австралії, почесний член Спілки художників України. Закінчив Київську художню школу у

1940 р. та Інститут комерційного мистецтва у Мельбурні у 1958 р. З 1964 р., почавши відповідальним за костюми, понад 20 років працював дизайнером у студії державної телекомпанії ABC (Австралія).

1982 р. вперше від часу Другої світової війни приїхав на Батьківщину. 1997 р. відбулася перша його персональна виставка в Україні "Ноша України через віки" у Музеї історії Києва. Живе в Австралії.

Фрагменти з моєї автобіографії

Народився я 21 червня 1921 року в Києві (на Подолі) в працьовитій родині. Батько, Митрофан Григорович, мав невелике підприємство по виробленню морозива у літній сезон. А з осені займався склярством. На той час ми вважалися забезпеченими, хоч батько часто нарікав на владу і не раз був під арештом за "антирадянську пропаганду". Він був великим патріотом України і мав кличку "націоналіст" або "петлюрівець". Мати була поступова і сповнена людяності особа. Наскільки мені відомо, рід наш був сільський. У шкільні роки я проводив канікули в обійсті Кравченків на хуторі Чаплинка (поблизу села Блистової, тепер Менського району Чернігівської області) аж до колективізації та розкуркулювання в Україні. Мав я ще брата Олександра, на чотири роки молодшого за мене. Своє життя він провів на роботах, що постачають воду в індустрії (мав три інженерні дипломи). Один час був на атомній станції за Уралом, де після її вибуху дістав радіаційне опромінення і тяжко захворів. Вибух Чорнобильської атомної станції цілком доконав його і помер він 15.05. 1987 р.

Я вчився в середній школі № 118 і закінчив 8 класів, аж поки не пішов до Київської художньої школи імені Т. Г. Шевченка. Ще змалку захоплювався малюванням і відвідував художній гурток у районному клубі піонерів, а пізніше — Художню студію при Палаці піонерів (у приміщенні сучасної Київської філармонії). Перебування у художній школі було для мене найщасливішими роками мого життя. Велика будова, чотири поверхи (сучасне приміщення Історичного музею України) була спеціально пристосована для цієї мети і вміщувала близько 150 учнів. У класах було 10—12 учнів у кожному. Атмосфера в школі була "богемною". Моїми вчителями були Петро Васильович Носко, Костянтин Миколайович Єлева, Іван Семенович Макушенко, Олександр Іванович Фомін та Георгій Васильович Киянченко. Всі вони були і викладачами в Київському художньому інституті (тепер Національна академія мистецтв). У 1940 р. я отримав диплом. Моя мрія вчитися в Московському інституті кінематографії на художньому відділі розвіялася (хоч мене вже кликали до Москви на вступні іспити), коли мене забрали до Червоної Армії. Згадка про армію залишила у мене найгірші враження: безкультурність, дикунство

і солдафонство. Я і мої співслужбовці прийшли до думки, що така армія неспроможна захистити свою державу. І так воно сталося, коли 22 червня 1941 р. Гітлер почав військову акцію проти Радянського Союзу (випередивши нас на кілька тижнів). У перший же день я був уже в полоні (наша військова частина стояла на самісінькому кордоні в Гродненській області). Без набоїв не можна було боротися проти ворога. І так я провів весь час війни у Німеччині: був і в концтаборі, і в таборі для полонених, у робочих командах. Після закінчення війни вирішив залишитися на Заході, щоб не опинитися в Сибіру по статті № 279 — зрадник Батьківщини. У 1949 р. емігрував до Австралії. Перші два роки "контрактової праці" на цегляній фабриці були найтяжчі. Кілька років працював на залізниці кладовщиком і нарешті дістав роботу на державній телевізійній станції "ABN", 2-й канал, спершу як завідувач над костюмами, а згодом дизайнером спеціальних ефектів для костюмів. Роботою я був надзвичайно задоволений, вже саме середовище давало наснаги займатися мистецтвом.

Я включився в українське громадське життя — оформляв сцени для національних свят, театральних вистав. З часом було засновано СУОМА — Спілка українських образотворчих мистецтв Австралії (я був одним із засновників), де мене вповноважили бути секретарем аж до сьогодні. Наші митці брали участь в українських та австралійських виставках.

У 1991 р. була моя ретроспективна виставка у зв'язку з 70-літтям. А в 1992 р. вперше за всі роки еміграції я виставляв свої три твори на виставці "Єдність" у Києві. В 1994 році був прийнятий почесним членом Спілки художників України. Для мене це була велика честь, нарешті я був тісно пов'язаний зі своєю Батьківщиною, про яку я мріяв усі свої роки поневірянь на чужині.

У 1996 р. я привіз до Києва і влаштував виставку, присвячену Миколі Миколайовичу Миклухо-Маклаєві. Це була єдина подія в історії України, коли Батьківщина вшановувала свого видатного земляка, науковця, мандрівника і людинолюба. Я також подбав, щоб "Укрпошта" випустила ювілейні поштові марки для цієї дати. 1997 рік був для мене повний щасливих турбот — на честь 2-го Всесвітнього форуму українців було влаштовано в Музеї історії міста Києва мою персональну виставку "Ноша України через віки", яка мала великий успіх. Про це була згадка на українському радіо і телебаченні.

Я одружений з українкою (походить із Черкащини) і маю двох дітей: Галю (1956 р. народження) та Павла (1958 р. народження). Обоє виховані в українському дусі і тісно пов'язані із моєю Батьківщиною. Галя тривалий час брала участь в Українському народному балеті "Веселка", який був на гастролях в Америці, Канаді та Україні. У Галі є двоє дівчат: Софійка (вчиться балету) та Катерина. Мої чудові онучки, народжені в Австралії, так близько вже не сприймають ту

далеку країну, що називається Україною. А для мене це те, що сидить усередині моєї душі і вдень, і вночі, не покидаючи думки про свою Батьківщину. Оце вже восьмий раз із року в рік я її відвідую, і завжди вона мені мила — її люди, вулиці Києва. Живить мене ще спілкування з моїми прекрасними друзями (а я їх маю десятки).

23 березня 1998 р.

До 80-річчя від дня народження

НІВІНА (Нивіна) Людмила Денисівна (Діонисівна) — архітектор, лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1980). Належить до старшої генерації сучасних архітекторів України. Високопрофесійна творчість цієї групи уособлює всі соціально-культурні колізії, що відбувалися у вітчизняній архітектурі. Тим то професіонал (його генеалогічні корені, середовище, світо-сприйняття, захоплення та ін.) є сам по собі цікавим об'єктом і водночас джерелом історичного дослідження.

Література, де є відомості про Нівіну Л.Д.: БСЭ. — М., 1974. — С. 182, табл. I, IV; УРЕ. — К., 1982. — Т. 7. — С. 352; УРЕС. — К., 1987. — Т. 2. — С. 514; Мистецтво України: Біограф. довідник. — К., 1987. — С. 437; Скупченко Г. Проекты новых улиц и площадей // Львовская правда. — 1956. — 18 марта; Дидковский Д. Конкурс на лучший проект здания русского драматического театра // Там же. — 1956. — 19 авг.; Нельговський Ю., Шуляр А. Львів. — К., 1969. — С. 80, 84, 85, 94, 96; Похурай О. Неповторний "Сріблястий" // Ленінська молодь. — 1980. — 2 лют.: Съедин А. Новостройки "Сриблястого" // Правда Украины. — 1980. — 21 февр.; Романюк Д. Основа Львова — квартал "Серебристый" // Львовская правда. — 1980. — 26 февр.; Поповнення рядів лауреатів (РАТАУ) // Вільна Україна. — 1980. — 29 березня; О присуждении государственной премии им. Т. Г. Шевченко // СиА. — 1980. — № 4. — С. 1; Съедин А. Результат творческих поисков // СиА. — 1980. — № 5. — С. 5—7; Островский Г. С. Львов. — Ленинград, 1982. — С. 200, 201, 202, 219; Архитектура Советской Украины / Седак И., Дахно В., Писковский Ю., Ладный В. — М., 1987. — С. 190, 218; Вуйцик В., Липка Р. Зустріч зі Львовом: Путівник. — Л., 1987. — С. 155, 161—163, 168; Трегубова Т. О., Мих Р. Львів. — К., 1989. — С. 200, 234, 242.

Автобіографія

Я народилася у Харкові 27 грудня 1919 р. Батько мій, Сіробаба Денис Григорович (помер у Харкові 1953 р.) — офіцер царської армії, згодом — службовець. Родом він був із с. Межиріч, нині Сумської обл., сім'я ж його походила від запорожців. Дід по матері був

співвласником шахт на Донбасі. Мати — Загородня Євфросинія Георгіївна (померла 1991 р. у Львові у віці 96 років) закінчила харківську гімназію, вийшла заміж, займалася вихованням п'ятьох дітей. У роки війни наша родина перебувала в окупованому німцями Харкові. За ініціативою мами ми, ризикуючи своїм життям та життям трьох маленьких дітей, врятували життя трьох євреїв, що втекли з гетто, та допомагали полоненим.

Після закінчення середньої школи я поступила на архітектурний факультет Харківського інженерно-будівельного інституту. У той час там викладали такі висококваліфіковані педагоги, як професори Олександр Григорович Молокін, Дмитро Романович Торубаров, Олексій Олексійович Тіц (тоді він був ще асистентом на кафедрі), Іван Олександрович Ігнаткін (читав містобудівництво) та ін. Всі вони були високоерудованими архітекторами, чудово малювали, у викладанні дотримувалися принципів класичної школи. 1946 р. закінчила інститут з відзнакою, розробивши дипломний проект "Палац культури у м. Харкові" (район Харківського тракторного заводу) із глядацьким залом на 700 місць. Дипломом керував проф. Д. Р. Торубаров. Власне, це був вже другий мій дипломний проект, перший — "Церква" — був розроблений теж під керівництвом Д. Р. Торубарова в уже окупованому Харкові (після відходу наших військ із Харкова інститут продовжував працювати у напівлегальному режимі).

Закінчивши інститут, я вийшла заміж і переїхала до Львова. Мій чоловік, Нівін Іван Федорович, був філологом, викладав російську та іноземну літературу у Львівському культтехнікумі (помер 1989 у Києві). У Львові з 1948 по 1983 рр. працювала у львівському філіалі "Діпроміста" (спочатку — Облпроект, а згодом — Міськпроект).

За час роботи у проектному інституті я пройшла шлях від архітектора до головного архітектора проекту (керівника бригади) та головного спеціаліста-архітектора.

Майстернею, в якій я починала свою трудову діяльність, керував здібний, з великим творчим досвідом архітектор Генріх Львович Швецько-Вінецький. Він зумів організувати навколо себе молодих архітекторів, надаючи їм певну самостійність у розробці авторських проектів старших архітекторів. Я зі своїми колегами неодноразово брала участь в міських і республіканських конкурсах. Так, у 1954 р. за проект драматичного російського театру у м. Львові я та архітектор С. М. Соколов (консультант — архітектор Г. Л. Швецько-Вінецький) отримали другу премію, у 1956 р. за проект забудови площі 700-річчя м. Львова я у складі бригади (керівник Г. Л. Швецько-Вінецький) отримала першу премію.

З 1952 р. — член Спілки архітекторів України; протягом багатьох років входила у Правління Львівської організації СА УРСР. У цей час львівське відділення Спілки працювало дуже успішно. Силами

міста при активному сприянні Спілки та архітектурної громадськості в 50-х рр. було реконструйовано під Будинок архітектора колишню Порохову башту 14 ст. — одну з небагатьох оборонних споруд Львова, що збереглися до наших часів. У Спілці провадилась жвава робота за участю широкого кола архітекторів. Так, обговорювалися майже всі проекти забудови міста, усі індивідуальні проекти. Регулярно організовувалися художні виставки архітекторів Львова та ін. міст, наприклад, з Києва виставлявся Ю. І. Хіміч, В. К. Скугарєв та ін. Правління організовувало цікаві екскурсії по Україні, в міста Прибалтики та ін. Активно і творчо відзначалися різні дати та свята, особливо ж новорічні бали-маскаради з обов'язковим запрошенням усіх членів Спілки. Найактивнішими у спілчанській роботі були архітектори Г. Л. Швецько-Вінецький, Г. М. Скубченко, М. Д. Вендзилович, С. М. Соколов, Н. В. Мікула, А. М. Шуляр, Н. А. Новаківський, подружжя Консулових та ін. Ці люди об'єднували всіх архітекторів міста, а Будинок архітектора, затишний і просторий, тоді увесь належав архітекторам. У ті часи я у складі творчих груп архітекторів відвідала в різні роки Польщу, Болгарію, Угорщину, Бразилію, ФРН.

У 1956—58 рр. вперше за моїми проектами було побудовано два багатоповерхових житлових будинки у Львові на вулицях Тургенєвській і Гвардійській і здійснено реконструкцію головного цеху з-ду "Контакт" (нині — "Електрон"). Планування житлових будинків базувалося на індивідуально розроблених житлових осередках, архітектурне вирішення яких відповідало архітектурі того часу — у псевдокласицистичному стилі. Саме в ці роки відбувся директивний злам у радянській архітектурній школі — з метою удешевлення будівництва спрощувалися архітектурні форми, не використовувалися архітектурні деталі, що згодом призвело до невиразної, позбавленої будь-якого стилю архітектури. Цей процес тривав довгий час.

У ці роки бригада під моїм керівництвом розробила проекти забудов житлових масивів у Львові (на вул. Пасічній, Терешкової, Артема, Любинської та ін.) з використанням цегляних та великопанельних житлових будинків і споруд культурно-побутового обслуговування населення за типовими проектами. У забудові масивів велика увага надавалася оформленню вулиць. Так, вул. Любинської — під'їзна магістраль у місто з боку аеропорту, забудована 9-поверховими житловими будинками з великими магазинами на перших поверхах, що були об'єднані вздовж всієї вулиці пішохідною терасою із бетонними квітниками і сходами по периметру. У своїх проектах ми максимально намагалися зберігати існуючі зелені насадження. Окрім цих житлових масивів, я із колегами запроектувала низку будинків за індивідуальними проектами.

1961 р. за проектом у співавторстві з архітекторами А. Д. Консуловим та П. П. Контом закінчено будівництво 8-поверхового готелю

"Львів" на 612 місць. Готель, вирішений у строгих лаконічних формах, став домінантою на вул. 700-річчя Львова.

1963 р. за моїм проектом здійснено реконструкцію Палацу культури ім. Ю. Гагаріна (нині — ім. Г. Хоткевича) із залою для глядачів на 700 місць та прилеглого до нього скверу. Разом з новим житловим будинком (архітектор А. Д. Консулов) вони утворили площу ім. М. Островського (нині — ім. Петрушевича).

1964 р. за моїм проектом було здано в експлуатацію лабораторний корпус будівельних матеріалів АН (вул. Тернопільська у Львові), 1982 р. — готель "Інтурист" (нині — "Дністер", у співавторстві з архітектором А. Д. Консуловим). 9-поверховий корпус готелю призматичної форми облицьований алюмінієм золотистого кольору, що гарно поєднується із пишною зеленню парку. Із обідньої зали, що на другому поверсі, влаштовано місток безпосередньо у парк. На даху проектом передбачено літнє кафе відкритого типу. Під будинком готелю розташовано гараж-стоянку на 30 машин із в'їздом-пандусом, зробленим по колу. До речі, маленька цікавинка — Хіларі Клінтон під час приїзду в Україну влітку 1997 р., перебуваючи у Львові, зупинялася у цьому готелі разом із Людмилою Кучмою.

Однією з останніх моїх робіт є забудова кварталу у житловому районі "Сріблястий" (вул. Червонокозача, а нині — Патона) у Львові за проектом у співавторстві з архітекторами С. Н. Зем'янкіним та З. В. Підлісним, за що 1980 р. отримали Державну премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка. У проект закладено принцип створення дворових просторів із 5- та 9-поверхових цегляних будинків. Застосування переважно 5-поверхових будинків наблизило забудову кварталу до масштабу середньовічного Львова, арочні проходи у перших поверхах спарованих між собою будинків сприяють гарному розгортанню вуличного простору і нагадують відомі львівські брами.

Багато здійснених проектів, таких як готель "Дністер", кінотеатр "Жовтень" (вул. Любинської), 9-поверховий житловий будинок на вул. Рибалка та ін., були премійовані на Республіканських конкурсах на кращі збудовані житлові і громадські споруди.

У керованому мною колективі працювали у різні роки архітектори і конструктори, які згодом отримали професійне визнання — заслужений архітектор А. Д. Консулов, професор М. Д. Вензилович, доцент С. М. Соколов, академік С. Н. Клепіков та ін.

Мала я у своєму житті і досить цікаві зустрічі. Так, 1967 р., перебуваючи у будинку відпочинку архітекторів "Суханово", познайомилася з дружиною Івана Шадра — Тетяною Володимирівною Шадр-Івановою. Вона багато мені оповідала про важке творче життя свого геніального чоловіка, зав'язалося нетривале листування. 1972 р., також у "Суханово", познайомилася із Костянтином Степановичем Мельниковим, який багато і надзвичайно цікаво розповідав про своє

життя, філософське розуміння архітектури і мистецтва. Маю його листівку з автографом і лист-поздоровлення до Нового 1978 р. У 1979 р., перебуваючи у брата в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), мала зустріч із Оскаром Німейєром у домі його сестер. Маю дві листівки із його автографами. А ще в Сан-Пауло я познайомилася з Аріадною Драгомановою-Івановою, онукою Михайла Петровича Драгоманова і двоюрідною небогою Лесі Українки. В їхній сім'ї зберігаються малюнки до українських вишивок Олени Пчілки, багато картин відомого художника Івана Труша, їхнього родича. Із листування зберігся один лист.

В моїй родині я не одна є архітектором. Сестра — Валентина Денисівна Сіробаба, працювала у Харкові та Львові, померла 1988 р., брат Анатолій Денисович Сіробаба — працює і живе в Бразилії, його троє дітей також є архітекторами, друга сестра — Діана Денисівна Борисенко (дів. Сіробаба) працювала і живе у Львові. Мій син, Нівін Сергій Іванович — архітектор, закінчив Львівську політехніку, працює у КиївЗНДІЕПі головним архітектором проекту, моя онука — Юлія Нівіна зараз є студенткою 4-го курсу Київського державного університету будівництва і архітектури (раніше — КІБІ). Мій небіж — Євген Гуменюк працює головним архітектором проекту у Львівському міськпроекті, його син Олекса Гуменюк — студент архітектурного відділення Львівської політехніки. Так що наша сім'я продовжує традиції архітектурної професії.

Окрім архітектури, моїм великим захопленням є вишивка різними техніками в традиціях українських народних мотивів. Маю звання майстра декоративно-прикладного мистецтва (№ 329), дипломи міських і республіканських виставок.

У 1986 р. я і мій чоловік переїхали до Києва.

Січень 1999 р.

До 70-річчя від дня народження

СЕВРУК Галина Сильвестрівна — живописець, графік, кераміст, лауреат премії ім. Василя Стуса (1991) та премії ім. Андрія Шептицького (1994). Її творчість репрезентує глибинну течію сучасного українського мистецтва, якій властиве філософське сприйняття світу, органічний розвиток художнього мислення в історико-культурному контексті.

Г. Севрук — учасниця багатьох мистецьких виставок. Серед них: Республіканська виставка прикладного мистецтва (1963, Київ), виставка кераміки (1966, Лейпціг), Ювілейна виставка декоративного мистецтва України (1967, Київ), Республіканська виставка монументального мистецтва України (1968, Київ), Республі-

канська виставка (1978, Київ), Всесоюзна виставка декоративного, монументального мистецтва та дизайну (1979, Москва), Республіканська виставка, присвячена 1500-річчю Києва (1982, Київ), персональна виставка (1984, Київ, Меморіальний будинок-музей Г. П. Світлицького), персональна виставка (1989, Київ, Музей Подолу), персональна виставка (1991, Торонто, Канада), персональна виставка (1991—98, Київ, Національний музей України), Міжнародна виставка "Артмистецтво" (1996, Київ), виставка монументалістів (1998, Київ), виставка "Софія Київська в образотворчому мистецтві" (1998, Київ, Державний музей-заповідник "Софія Київська").

Творчості Г. Севрук присвячено близько 50 публікацій. Серед них: Горинь Б. Легенди в кераміці // Зміна. — 1965. — № 2. — С. 2—3; Щербак В. Розвиваючи традиції // НТЕ. — 1969. — № 6. — С. 35—41; Орлов В. Зроджене вогнем // Жовтень. — 1972. — № 1. — С. 124—127; Выставки советского изобразительного искусства: Справочник. — Том 5: 1954—1958. — М., 1981. — С. 65; Буланова-Топоркова М. Вічно живі традиції // Образотворче мистецтво. — 1983. — № 6. — С. 27—29; Бондаренко Р. Художня кераміка Галини Севрук // НТЕ. — 1984. — № 5. — С. 93—94; Легенький Ю. Образи історії // Образотворче мистецтво. — 1984. — № 5. — С. 3; Брайчевський М. Глиняні картини Галини Севрук // Київ. — 1986. — С. 162—166; Білокінь С. Міф глини // Україна. — 1988. — № 24. — С. 12; Брайчевський М. Місто на семи горбах // Київ. — 1989. — № 12. — С. 150—152; Bolotova S. Enchantress of sculpture // News fromuraine. — 1989. — № 91; Крутенко Н. Обереги Г. Севрук // Пам'ятки України. — 1991. — С. 18—21; Болотова С. Таємниця скульптурної лінії // Укр. вісті (Детройт). — 1991. — № 5. — 14 квіт.; Придатко Т. Вірність обраному шляху // Образотворче мистецтво. — 1992. — № 1. — С. 34—38; Коханець Л. Талант — це означає вічність // Голос України. — 1992. — № 215; Черненко О. Вернісаж // Народна газета. — 1992. — № 38; Підгора В. Хутір і Антихутір // Сучасність. — 1994. — № 7—8. — С. 132; Гриник-Сутановська В. Українки. — К., 1995. — С. 50—58; Севрук Г. Альбом-каталог / Упор. В. Власенко. — К., 1996. — 80 с.; Севрук Галина Сильвестрівна // Мистецтво України: Біографічний довідник. — К., 1997. — С. 529—530.

Доробок (вибірково)

Монументальні роботи: Лісова пісня. 21x105 см. Мозаїка (1963). Літ.-мемор. музей Лесі Українки; Лілея. 220x80 см. Мозаїка. Натуральне каміння (1964). Б-ка монумент. мистецтва; Стела на кордоні Польщі й Білорусії в пам'ять брестської трагедії 1941 р. 10x1,5x1,5 м. Кераміка неглазурована (1968); стела-стіна на вул. Толстого у Києві (біля НБУВ) "Дерево життя". Висота — 5,2 м. Бетон, кераміка (1970). 12 знаків зодіаку та скульптура Водяника (Нептуна) — оформлення банкетного залу готелю "Чорне море" в Одесі (1970—

72); 2 панно та 10 рельєфів для харчового корпусу піонерського табору "Чайка" в Алушті (1979); оформлення ресторану готелю "Русь" (1980); панно "Весна" в готелі "Золотий колос" у Києві (1980—81); панно "Віночок" у клубі у с. Матусові Черкаської обл. (1980); панно у вестибюлі та 12 панно у ліфтових холах готелю "Градецький" у Чернігові (1981—82); панно (фриз) "Легенди рослин" в аптеці № 35 по вул. Щербакова, 32 у Києві. Розпис на кераміці (1983); панно "Казка" (4х2 м) та "Синій птах" (2,5х1,5 м) у кінотеатрі мультфільмів ім. Чапаєва у Києві (1985); рельєфи "Київ XII ст.", "Київ XX ст.", "Літописець", "Мамай" (1986) у редакції часопису "Київ"; панно "Місто на семи горбах" (1986) у готелі "Турист" у Києві.

Дрібна пластика, рельєфи (кераміка, солі, глазурі; розміри подано в см): Плач Ярославни. 77х30 (1964); Козацька чайка. 46х24 (1966); Козак у дозорі. 47х35 (1967); Цикл "Знаки зодіаку". 30х26 (1968—70); Самійло Кішка. 40х35 (1968); Святослав. 28х100 у двох фрагментах (1968); Козак на варті. 33х43 (1969); Козацька рада. 51х39 (1969); Сова-доля. 24,5х20 (1969); Доля. 55х17 (1970); "Козак від'їжджає — дівчинонька плаче...". 49х35 (1970); Лукаш і Мавка. 38х39 (1970); Перелесник та Русалка. 40х30 (1970); Леся Українка. 35х53 (1971); Іван Сірко. 29х50 (1972); Євпраксія-Зоя (Добродія Київська). 39х24 (1973); Легенда. 25х35 (1973); Янчин монастир. 44,5х28,5 (1973); Алімпій. 63,5х28,5 (1975); Іларіон. 26х15 (1975); Княгиня Ольга. 12х12 (1975); Григорій Сковорода. 56х28 (1976); Гулевичівна. 56х33 (1978); Козак-характерник. 32х20 (1977); Анастасія Ярославна. 34х17 (1979); Єлизавета Ярославна. 32х17 (1979); Анна Ярославна. 32х17 (1980); Княгиня Ольга. 41х29 (1981); Ярослав Мудрий. 68х23 (1982); Гонта в Умані. 22х23 (1985).

Дрібна об'ємна пластика (розміри подано в см): Людина-вежа. 35х8х8,5 (1973). Портрет батька. 22,5х15,5х15 (1973); Свічник-вовк. 18х22х7 (1974); Домовик. 24х9х7 (1981); Мокош. 49х15х10 (1984).

Живопис (розміри подано в см): Очі землі. 80,5х58,5. Темпера (1966); Зламані крила. 58х60. Темпера (1967); Самотність. 58х60,5. Темпера (1967); Страждання. 84,5х60. Темпера (1967); Жах війни. 65,5х80,5. Темпера (1969); Батько в саду. 86х64. Темпера (1971); Портрет з трембітами. 59,5х80. Темпера (1971); Батько і смерть. 73,5х50,5. Темпера (1972); Пролісок. 57,5х60,5. Темпера (1972); Лісова пісня. 100х75,5. Темпера (1978).

Графіка (розміри подано в см): Жінка з дитиною. 14х15,5 (1967); Запорожці. 47,5х62 (1967); Мамай. 42х41,5 (1967); Козак у дозорі. 30х42,5 (1968); Полум'я. 28,5х8,5 (1968); Чайка. 50х36 (1968); Біля міста. 42х30 (1970); Око. 31х42 (1971); Вітчизна. 51х35 (1972); Сон. 30х37 (1972).

Автобіографія

Я, Галина Сильвестрівна Севрук, народилася 18.05.1929 р. у

м. Самарканді (Узбекистан) у родині архітектора.

По батьковій лінії дід Мартин Севрук, син польського шляхтича Севрука, що брав участь у польському повстанні 1830—31 рр. і був позбавлений шляхетського звання та страчений. Його двоє синів (один з них Мартин Севрук) дісталися Петербурга і там отримали професію машиніста. Мартин оселився у Ромнах і водив потяги у межах України. Його брат водив потяги по Сибірській магістралі. Мартин мав 13 дітей — всі були дівчата, лише 13-й, останній, був хлопчик Сильвестр, мій батько.

Мої далекі предки по лінії матері — Григоровичі-Барські у Межигір'ї на Київщині збудували завод, який прославився своєрідною майолікою. На базі цього заводу після революції було створено вище керамічно-монументальне училище, де викладали В. Ф. Седляр, І. І. Падалка та ін., так звані бойчукісти. У цій школі вчилися О. Т. Павленко, П. Н. Мусієнко та ін.

Серед моїх предків — славетний архітектор Іван Григорович-Барський (1713, Київ — 1785, там само), який навчався у Київській академії і був першим головним архітектором Києва. Збудував церкву Костянтина та Ольги на Подолі, собор Успіння, церкви Воскресіння, Покровську (1766), Миколи Набережного (1772—85), дзвіницю Миколи Доброго, кам'яний будинок бурси, келії в Межигірському монастирі, першу у Києві каналізаційно-водопровідну споруду із павільйоном-фонтаном "Самсон" (1748—49). За межами Києва — собор та дзвіницю у селі Козельці (1756), Трьохсвятительську церкву у с. Лемешах Чернігівської області (1760—61). Його старший брат — Василь Григорович Григорович-Барський (1701, Київ — 26.09 (7.10). 1747, там само), відомий мандрівник і письменник, що в 1723—47 пішки пройшов Австрію, Італію, Грецію, Ліван, Сирію, Палестину, Єгипет. Написав дві книги про свої подорожі. Ці нотатки і власноручні замальовки до них і досі становлять науковий інтерес.

Мій прадід Микола Олександрович Григорович-Барський та прабабуся Надія Василівна володіли будинками і типографією, здавали помешкання по вул. Стрілецькій № 15, де кілька років жила та вчилася Леся Українка. Зараз цей будинок відреставровано та переобладнано для норвезького посольства.

Мій дід по матері — Дмитро Миколайович Григорович-Барський, адвокат у "справі Бейліса" від колегії київських адвокатів, захищав підсудного, за що отримав від євреїв із дарчим написом Біблію з малюнками Доре.

Моя бабуся — Лідія Василівна Григорович-Барська (Липська, 1880—1922), пам'ятала ще свого діда Липу — запорізького козака.

Мої дід та бабуся мали родинні зв'язки з Миколою Платоновичем Симиренком, що займався селекцією у садівництві і тримав цукроварню.

Мій дядько — Дмитро Дмитрович Григорович-Барський (1909—95), був солістом балету Празької опери.

Батько — Сильвестр Мартинович Севрук, народився 13.01.1891 р. у місті Ромни, тепер Сумської області. У 1915 р. закінчив архітектурний відділ Київського художнього училища з рекомендацією до вступу в Академію мистецтва, куди і поступив у .1916 р. і навчався до 1918 р., після чого поїхав до Узбекистану. Там, у Караколі та Самарканді, працював архітектором, споруджував мости і житлові будинки. З 1930 р. працював у Харкові в "Діпромісті", будував житлові будинки та Центральний міський стадіон. Після війни у 1945 р. на запрошення "Діпроміста" переїхав до Києва, де створив відділ "Діпросільбуду". Серед здійснених проектів — селища Нова Петрівка та Ксаверівка. Помер у 20.11.1971 р. у Києві.

Мати — Ірина Дмитрівна Севрук (дівоче — Григорович-Барська, 2.10.1899—8.08.1989), народилася в родині адвоката Д. М. Григоровича-Барського, який під час революції емігрував до Америки з двома синами Глібом та Дмитром; мати ж моя не поїхала зі своїм батьком, а виїхала з Києва до Узбекистану. У Самарканді познайомилася і одружилася з моїм майбутнім батьком. Там народилися я і сестра Ольга (1928—88). Мати мала неповну юридичну освіту, бо була виключена з інституту як донька емігранта.

Коли мені виповнилося півроку, батьки переїхали до Харкова, який був на той час столицею України. Оселились на Холодній горі на вул. Підлісній. Там, на Холодній горі, я ходила з сестрою Олею до школи № 126, де закінчила до війни 5 класів.

Почалася війна. Батька забрали на риття окопів. Ми, діти, залишилися з мамою, яка не могла фізично працювати, бо в дитинстві мала перелом хребта. Мама продавала на базарі свої речі і ми ледь-ледь животіли. Взимку повернувся батько та працювати не міг, бо ховався від німців. Навесні вирішили сім'єю тікати в село, аби не померти з голоду. У Чугуєві розділились — мама пішла з Олею в один бік, а я з татом — у другий. За якийсь час ми з татом пробилися до села Шишаки Полтавської області. Дорогою батько шив чоботи та клав печі, а я пасла корів. У Шишаках ми вже не бідували, але була глибока скорбота та біль за мамою. Я вирішила шукати маму, потай від батька втекла і помандрувала дорогами до Харкова. У Харкові жила сестра батька — тітка Владя. Від неї дізналась, що мама та Оля живуть на Кіровоградщині і працюють на гуральні біля с. Карлівки. І я пішла далі, до мами. Зустріч відбулася, а за якийсь час приїхав і батько, забрав нас в с. Шишаки.

Кінець війни. Ми всією родиною переїхали до с. Чорнухи Полтавської обл., звідки тато поїхав до Києва по виклику "Діпроміста", а через рік у 1947 р. ми з мамою також поїхали до Києва. У Києві жили у маминих родичів, поки не отримали квартиру у монастирсь-

ких келіях на подвір'ї Софії Київської. У школі № 13 закінчила 7-й клас. А наступного року поступила до художньої школи. Готував мене до художньої школи Григорій Петрович Світлицький, прекрасний митець. Оля в цей час працювала креслярем та ходила до вечірньої школи. Згодом вона закінчила Київський медичний інститут, ординатуру, після чого працювала дитячим лікарем у різних лікарнях Києва.

1952 р. я поступила до Художнього інституту на живописний факультет. 1956 р. одружилася з Іккі (це ім'я є російською абревіатурою від "Исполнительный комитет коммунистического интернационала") Івановичем Трипільським. Він народився 1927 р., після війни вчився в студії художника Киянченка, закінчив вечірню школу і поступив у художнє училище в Луганську, де одержав диплом живописця.

У 1957 р. народився мій син — Андрій Іккійович Трипільський. Він закінчив Київський політехнічний інститут зі спеціальності неорганічна хімія, захистив кандидатську дисертацію з каталізу. Працює в науково-дослідному Інституті фізичної хімії. Одружений, має дві доньки — Олесю й Оксану.

Після закінчення інституту 1959 р. я отримала вільний диплом і з 1960 р. працювала у Художньому фонді. 1963 р. перейшла на роботу до Академії архітектури у лабораторію художньої кераміки (керівник Ніна Іванівна Федорова) сектора інтер'єру. 1965 р. під час реорганізації академії було утворено Зональний науково-дослідний інститут експериментального проектування (ЗНДІЕП), в якому я до 1986 р. працювала художником, молодшим науковим співробітником, старшим художником. Звільнилася з інституту, коли пішла на пенсію. З 1990 р. керую керамічною студією при Дитячому центрі Києва.

На мою творчість мала вплив одна подія — 1961 р. я прийшла до Клубу творчої молоді, що був зорганізований при ЦК комсомолу і стала його активним членом. Ми вивчали історію України, а також мистецтво, літературу, брали участь в усіх мистецьких заходах клубу — вечорах, колядках, подорожах по Україні. Мої постійні і найближчі друзі тоді — Іван Світличний, Алла Горська, Веніамін Кушнір, Люда Семикіна, Галина Зубенко. У 1966 р. поступила кандидатом до Спілки художників. Тоді був такий порядок, що потрібно було пройти кандидатський стаж у два роки, після чого кандидатів переводиди у члени спілки. Але у 1967 р. я підписала колективний лист протесту проти репресій, які держава застосовувала до творчої інтелігенції. З приводу цього листа Спілка художників за ініціативою партійної організації влаштувала суд над "підписантами", а їх було 12 чоловік. Не відмовились від своїх підписів Алла Горська, Людмила Семикіна і я. Всіх нас виключили зі Спілки художників, а це означало — ні виставок, ні заробітку. 1989 р. мені повідомили, що я знову прийнята до

Спілки художників. Однією з перших моїх виставок була персональна у 1990 р в Торонто у Будинку св. Володимира — Клубі української діаспори.

Мої роботи зберігаються у Києві в Музеї національної історії України, Музеї Лесі Українки, Музеї декоративно-прикладного мистецтва, Державному історико-архітектурному заповіднику "Софійський музей", у Чернігівському історико-архітектурному заповіднику та в приватних колекціях Києва, Львова, Чернігова, Москви, Варшави і Перемишля (Польща), Праги (Чехія), Софії (Болгарія), Торонто і Оттави (Канада), Гантера (США).

Березень 1999 р.

В. В. Чепелик

СПОГАДИ ПРО С. А. ТАРАНУШЕНКА

Мал. В.В.Чепелика. 1969 р.

ТАРАНУШЕНКО Стефан Андрійович [9(21).12. 1889, м. Лебедин, тепер Сумської обл. — 13.10.1976, Київ] — мистецтвознавець, професор. Дослідник української народної архітектури, декоративно-ужиткового мистецтва, творчості художників. Мав творчі стосунки з відомими митцями — О. Г. Сластьоном, В. Г. Кричевським, М. О. Примаченко, І. С. Їжакевичем та ін.

Основні твори: "Старі хати Харкова" (Х., 1922), "Покровський собор у Харкові" (Х., 1923), "Мистецтво Слобожанщини" (Х., 1928), "Лизогубівська кам'яниця у смт Седневі" (1932), "П. Д. Мартинович" (1958), "Шевченко-художник" (1961), "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" (К., 1976).

Наприкінці січня 1981 р. до мене зателефонував Сергій Білокінь, з яким до цього я особисто не був знайомий, а знав його лише як мистецтвознавця, що вивчав творчість Г. Нарбута. Він повідомив, що опрацьовує архів видатного українського мистецтвознавця Стефана Андрійовича Таранушенка, котрий помер чотири роки тому. В його паперах було кілька моїх статей з присвятами покійному. Це його зацікавило, він вирішив з'ясувати — чи давно я знав його і чи не згодився б написати спогади про це знайомство. І зауважив, що більшість людей, які знали С. Таранушенка, відмовилися це зробити. Відгукнулися лише мистецтвознавець з Харкова М. Зубар і доктор мистецтвознавства, професор зі Львова П. М. Жолтовський. Останній обмежився дуже коротким спогадом. Я здивувався такому станові речей і запитав у іншого видатного мистецтвознавця Григорія Никоновича Логвина, невже і він відмовить? Г. Логвин сказав, що всілякі

мемуари є лише збірником брехні і самореклами. Певною мірою я з ним погодився, проте вважаю, що навіть у цьому випадку все ж дещо з правди трапляється. А без них і ці крихти правди зникають. Безумовно, спогади — річ, наповнена суб'єктивністю, навіть тоді, коли автор прагне бути цілком об'єктивним. У спогадах майже завжди особистість того, хто пише, виявляється настільки сильно, що образ того, про кого йде мова, часто дістає спотворення і не завжди на ліпше. Це насторожує, іноді викликає заперечення. Незважаючи на таке, спогади постійно приваблюють читачів, які хочуть дістати хоча б блідий відбиток того світла, яке випромінювала видатна людина.

Бажання написати правдиві спогади — дуже приманливе. Суб'єктивізм і самореклама, котрих нікому не дано уникнути, лякають. Важко провести між цими загрозливими скелями Сцілли і Харібди човен спогадів, але ще важче, пливучи неспокійним життєвим морем, не загубити правди або, набравши хоч дещицю води, розбавити її. Отже, почнемо з надією на ліпше, і хай поможе нам Бог, як казали колись.

Уперше прізвище С. Таранушенка я зустрів у 1947 р., коли, закінчуючи Київський будівельний технікум, підійшов до написання дипломної роботи, діставши дозвіл користуватися Публічною бібліотекою. На той час я дещо знав про архітектуру, цікавився мистецтвом, а українським — найбільше. Саме ці мої зацікавлення підштовхнули мене до бібліотечних каталогів, де я побачив дві книги (1), які мене заворожили. Саме прізвище — Таранушенко — здалося незвичним, спали на думку чумаки, що возили з Криму тараню. Звучання прізвища начебто було не дуже мелодійним — наповненим рипом возів, шурхотом тарані, гурчанням коліс. Навіть пахощі сушеної риби, курява доріг і ледь чутний подих моря зібралися в один ароматичний букет. І тут же приходили на думку слова Т. Г. Шевченка про "вози залізної тарані". Все це примхливо з'єднувалось між собою і створювало незвичну романтичну амальгаму асоціативних вражень, що тяглися від давньої України, її історії, побуту, культури. Все це в моїй романтичній уяві наповнювалось працею, стражданням і чарівною красою. Безумовно, на цьому позначились мої юнацькі уподобання, мрії, фантазії, викликані баченим, чутим, перечитаним і навіть тим, що я тоді писав слабенькими віршами і "повістями" (початими і незакінченими).

Книги С. Таранушенка вразили серйозністю і глибиною. Чудові графічні матеріали захопили мене, науковість описів викликала майже побожне замилування, бо ж тоді я вже знав довоєнні публікації в журналі "Архітектура Радянської України", був знайомий з творами П. Г. Юрченка, М. В. Холостенка, О. Г. Молокіна, М. Сімікіна та інших. Але те, що я прочитав у С. Таранушенка, здалося мені наба-

гато глибшим і правдивішим. Я зробив виписки з цих публікацій і вирішив, що вони мені надалі допоможуть у роботі. Так відбулося перше знайомство з прізвищем і творами цієї видатної людини. З'ясувати, чи живий він і зараз, де мешкає, не міг, бо думав, що він помер, як Г. Г. Павлуцький, М. О. Макаренко або О. П. Новицький, твори яких я знав.

Йшли роки навчання на архітектурному факультеті Київського інженерно-будівельного інституту, де я вчився у Й. Ю. Каракіса, В. Онащенка, О. Сидоренка та визначних істориків архітектури Ю. С. Асєєва, В. М. Зуммера, В. С'єдіна. Виконуючи планові учбові завдання і проекти та ін., я самотужки займався науковою роботою, зрозуміло, на студентському рівні. Розробляв теми: "Проблеми забудови Хрещатика" (1952), "Баштові композиції в українській архітектурі" (1953), "Розвиток української архітектури XVII—XX ст." (1954). Якщо з першою я виступав на факультетських наукових конференціях, то з останньою мене відрядили до Литви на конференцію в Каунаський інженерно-будівельний інститут, де довелося виступати в березні 1954 р. як офіційному представникові студентського наукового товариства. Саме там познайомився із С. Абрамаускасом, який був тоді асистентом кафедри історії архітектури Каунаського інституту. Він водив нас по Каунасу, показував пам'ятки литовської архітектури і цікаво про них розказував. Наприкінці зустрічі просив нас, киян, передати вітання Г. Н. Логвину, чудовому знавцеві української архітектури, з яким він нещодавно познайомився і заприятелював. Г. Логвина я знав за деякими його публікаціями, але особисто не був знайомий, він вже досяг слави талановитого історика архітектури. Пізніше я його побачив у Києві на одній з художніх виставок, де Григорій Никонович блискуче виступав у обговоренні картин. Наважився підійти і передати привітання з Каунаса, на що він добре відреагував, відтоді почалося моє знайомство з цим мистецтвознавцем. На жаль, воно не перейшло в творчу дружбу, хоч я цього дуже прагнув, навіть виявляв деяку настирливість, але не зміг його зацікавити ні своїми думками, ні роботами і тому до його учнів не потрапив. Завжди ставився до нього з пієтетом, він же поводився зі мною дещо зверхньо. Далі, протягом навчання в аспірантурі в 1954—57 рр., в часи запеклої боротьби з т. зв. архітектурними надмірностями, коли мені не дозволили займатися улюбленою історією архітектури, а змусили розробляти тему з типології сучасного житла, я, поряд з основною працею, у вільний час займався своїм хобі — вивчав архітектурні пропорції в українській архітектурі, аналізував рішення хат, дзвіниць, церков. Десь наприкінці 1957 р. закінчив одну із статей про це, приніс її Г. Логвину, попросив його зробити зауваження. Майже через місяць він повернув мені рукопис, сухо відповівши, звертаючись до мене, як завжди, на ти: "Ну, що тобі сказати. Щоб вислови-

ти щось вагоме, треба попрацювати над цим питанням, мабуть, стільки, скільки працював ти. Я ж цим не займався і тому нічого сказати не можу. Працюй, а там буде видно". Нині така відповідь мені зрозуміла, заслуговує на повагу, бо здається гідною серйозного вченого, але тоді вона мене не задовольнила. Ображений, я пішов від нього, давши собі слово більше не звертатися за допомогою до визначних учених. Пізніше, як мені переказували колеги, що працювали в Інституті історії та теорії Академії будівництва і архітектури, цю мою роботу все ж обговорювали в кулуарах інституту і висловили думку, що я замахнувся на щось дуже велике.

Згодом цю статтю "Пропорційність в українській дерев'яній архітектурі" я відіслав до Львова, де виходив тоді збірник з питань етнографії і народних промислів, та прорахувався, бо досвідчені львів'яни відіслали її на рецензію назад до Києва, в Інститут історії та теорії архітектури академії кандидату архітектури П. Г. Юрченкові. Він викликав мене до себе і ми почали з ним досить жорстку дискусію. Щоправда, я, набравшись відваги, боровся до останнього і мабуть таки знаходив якісь переконливі аргументи, якщо він мені у кінці розмови сказав абсолютно відверто: "Над цією темою я сам зараз працюю і не дозволю комусь перебігати мені дорогу!" Так я дізнався, що над пропорційністю працює ще один відомий знавець української архітектури (2).

Молодість не дозволяла капітулювати, наснаги було чимало, тоді я написав статтю "Пропорційність в архітектурі народного житла", подав її до журналу "Народна творчість та етнографія". Там її прочитав видатний художник В. І. Касіян, який був керівником сектора образотворчого мистецтва, і схвалив її, лаконічно написавши: "Треба друкувати!". Проте досвідчені редактори подали мою статтю на рецензування ще якомусь фахівцеві, довелося чекати.

Одного дня на кафедру архітектурного проектування КІБІ, де я тоді працював асистентом, подзвонив Г. Н. Логвин і сказав абсолютно незрозумілу для мене фразу: "Тебе викликає до себе Таранушенко. Твоя стаття у нього на рецензії". Моєму завидуванню не було меж, я був впевнений, що С. Таранушенко давно вже в кращому із світів. З'ясувалось, що він живий, мешкає в Києві, на вул. Димитрова, працює в Інституті історії і теорії Академії архітектури. Того ж вечора, в стані нервово-піднесено-очікувальному, я пішов на вул. Димитрова, подзвонив у двері і постукав, як мені сказали у стінку кулаком. Довго ніхто не виходив. Потім нарешті почулися старече човгання, замок кляцнув, двері відкрилися. В темряві передпокою стояла переді мною людина середнього зросту з голою головою. Сірі невиразні очі дивились на мене насторожено, навіть недоброзичливо, як на ворога. Заникуючись, я відрекомендувався. Стефан Андрійович витворив на обличчі гримасу, що повинна була означати по-

смішку, і запросив до кімнати. Це був невеликий покій, площею метрів 12—14 з одним вікном, яке виходило в сад і було розташоване саме навпроти дверей. А від дверей до вікна простяглася невелика смуга вільного простору, ліворуч, біля дверей — шафа з акуратно складеними папками, ближче до вікна стояло просте залізне ліжко. Правий бік кімнати займав робочий стіл із саморобними шухлядами, над столом висіло з десяток мініатюрних живописних робіт, серед яких я відразу впізнав кілька творів мого улюбленого Василя Кричевського. Ближче до дверей стояв височенький стелаж, заповнений книжками і коробками з паперами. Сіре полотно запинало його. Це була маленька кімната — спальня, їдальня, кабінет, архів і музей одночасно. Бо насамперед мене вразили серед цієї скромної обстановки справжні перлини живопису над столом і велика картина-шедевр "Козак Мамай" над ліжком. Я стояв перед нею збентежений, вражений, зачарований. Як пізніше пересвідчився, це був найліпший в Україні "Мамай", і він перебував не в музеї, а в цій малій кімнатці. Але я ще тоді не знав про всі ті безцінні скарби, які зберігалися у цьому приміщенні, лише пізніше це з'ясувалось.

Зайшов господар, одягнений в якийсь сірий халат. Обличчя сірого кольору, риси обличчя, мабуть, красивого в молодості, зараз були старечо незворушними, суворими. Високий, низькуватий лоб переливався у брите наголо тім'я, правильної форми ніс із шляхетним горбком, сірі очі, сірувато-білі, ледь помітні, брови. Обличчя чомусь мені нагадало ксьондза, більше того, майнула думка, що воно схоже на єзуїтське (прости, Господи!). Можливо ці асоціації викликав не лише зовнішній вигляд, але й ім'я. До останньої телефонної розмови з Г. Н. Логвином імені господаря цієї кімнати я не знав. Коли ж почув ім'я Стефан, якось зніяковів. Мені здалося, що справжній український вчений, тим більше із Слобожанщини родом, не міг мати такого полонізованого імені. Чому не Степан? Саме таке мені тоді здавалось натуральним, правдивим і принциповим. Ім'я ж Стефан видалося зденаціоналізованим, нещирим, претензійним.

Стефан Андрійович запросив сісти. Мовчки взяв одну з тек на столі, вийняв з неї мою бідодашну статтю, поклав перед собою на стіл і вимовив глухим, невиразним голосом: "Вашу статтю мені передали на рецензію, я її прочитав і, перш ніж писати остаточну відповідь, хотів поговорити з автором". Я затремтів, нічого доброго не передчуваючи. Він помовчав, а далі напрямки спитав: "Чому вас зацікавило питання пропорціональності в українській архітектурі?"

Хвилюючись, я почав відповідати, як невстигаючий студент перед професором, що українська архітектура має досить багато шедеврів... Необхідно їх вивчити і розкрити очі нашим архітекторам на ці прекрасні пам'ятки для того, щоб краса їх вплинула на зодчих і допомогла формуванню сучасної архітектури рідного краю.

Господар вислухав, помовчав і сказав: "Все це не так! Дозвольте задати ще одне запитання. Чи маєте ви право провадити дослідження пропорційності в українській архітектурі?". Це запитання не лише мене здивувало, воно вразило, майже розгнівило. Я почав якось невпевнено і тому занадто декларативно доводити, що кожен, хто любить архітектуру рідного краю, вивчає її, до того ж знається на пропорційних таємницях пам'яток світової архітектури, не лише може, але і повинен це зробити. На що суворий вчений заперечливо похитав головою і мовив: "Ніт! Це не так!" Я страшенно здивувався цьому слову — "ніт", яке і пізніше іноді буду чути з вуст Стефана Андрійовича. "Ніт" — це слобожанське діалектне заперечення, в якому з'єднувалось щироукраїнське "ні" з російським "нет". (Пізніше я подумав, що це діалектне слово все ж свідчило про те, що і автор його хвилювався також). Проте Стефан Андрійович незворушно і суворо провадив далі: "Для того, щоб мати право на дослідження пропорцій, треба спочатку років тридцять обмірювати ці хати, накопичити власний матеріал, а не хапатись за чужий, а тоді вже займайтесь аналізом, теоретизуванням і узагальненням". Нині я з ним повністю погоджуюсь, але тоді погодитися не міг. Заникуючись, почав доводити, що одні можуть збирати, а інші здатні цей матеріал аналізувати. Він знову гостро глянув на мене і промовив своє безжально вражаюче "ніт!" Потім, додавши кілька зауважень щодо пропорційних побудов та застосування саме терміну "золотий розтин", а не "золотий перетин", він ще раз суворо подивився на мене, втупив очі в підлогу і глухо вимовив свій остаточний вердикт: "Я пишу негативну відповідь на запит редакції".

Страшенно нервуючи, весь у тремтінні, я пробелькотів, що цей присуд все одно не завадить мені далі працювати над питаннями пропорційності, на що вчений так само сухо мовив: "В добрий час!". (Я тоді ще не знав, що Стефан Андрійович також працює над з'ясуванням пропорційних побудов українських дерев'яних церков. Це стане мені зрозумілим через кілька років, коли вчений допустить мене до фрагментарного перегляду своєї капітальної праці).

Ми церемонно розкланялись, він зобразив знову ту саму чергову офіційну гримасу, що мала означати посмішку, вивів мене до дверей, відчинив їх і, не подаючи руки, ще раз злегка вклонився. Я вийшов з дверей і побрів сходами вниз. Моїй розпуці не було краю. Мабуть, Стефан Андрійович сприйняв мене, як типового вискочня, який хоче за всяку ціну лише одного — щоб його помітили. Він зробив свою справу: мою статтю про пропорції хат відхилили. Забігаючи наперед на 10 років, скажу, що в кінці 1960 р. він начебто змінить свій погляд на мене і мої роботи, і тоді зізнається: "Я жалкую, що колись "зарізав" Вашу статтю з пропорційності хат. Вона таки була цікавою і могла б стати корисною". Це запізніле визнання мене вже мало за-

торкнуло, воно було ліками на майже загоєну рану. Бо тоді я вже опублікував з питань пропорційності три статті (3), відійшов від цієї теми і почав займатися українським архітектурним стилем, творчістю Дмитра Дяченка та особливостями українського архітектурного модерну.

Отже, перше моє знайомство зі Стефаном Андрійовичем було для мене досить неприємним, гірким і прикрим. Проте далі все склалося інакше, але також непросто.

Через років два після першого знайомства, коли вже я дещо таки опублікував з розроблених питань пропорційності, я випадково зустрів Г. Логвина. Він мені сказав, що мав розмову з С. Таранушенком про мене. Останній питав Г. Логвина, чи варто мною цікавитись. Обидва вирішили — варто. Григорій Никонович порадив мені заходити до найстаршого нашого мистецтвознавця, бо в нього багато чому можна навчитися. Я прислухався до цієї поради і якось завітав до метра.

Розмова була про дерев'яні церкви. Стефан Андрійович нарешті показав свої обміри храмів — плани і розрізи. Креслення були сухувато, дуже документально, не по-мистецькому виконані, але вражали своєю протокольністю. Мені тоді здавалося, що ці, наповнені красою і поезією, шедеври дерев'яної архітектури варті більш художньої графічної подачі. Сухість графіки вбивала їхню душу. Але найважливішим було те, що ці креслення і фантастично прекрасні фотографії були, і зроблено їх до 1930-х років, коли ті пам'ятки почали безжально знищувати. Скриня з тими обмірами була безцінним скарбом та ще й свідченням величезного патріотичного подвигу вченого.

Обміри ті Стефан Андрійович виконував, користуючись допомогою архітекторів В. К. Троценка (обміри харківських хат), чеських митців, що перебували в російському полоні (обміри Покровського собору) та своїх співробітників зокрема, П. М. Жолтовського.

Вчений вже був дуже хворим, дихав тяжко, його мучила астма, він погано чув і бачив, адже йшов восьмий десяток. До того ж на його долю випало багато тяжких випробувань. Свій життєвий шлях він коротко переповів. Народився в Лебедині на Сумщині в 1889 р. Вчився в школі, гімназії, Харківському університеті. Був учнем М. Ф. Сумцова і Ф. І. Шміта. В студентські роки почав збирати твори українського мистецтва, зокрема, фотографувати церкви Слобожанщини, потім хати. Брав участь у роботі українського художньо-архітектурного відділу Харківського літературно-художнього гуртка, керованого С. І. Васильківським, О. М. Вар'ницциним, С. П. Тимошенком, а також історико-філологічного товариства Харківського університету. Із задоволенням показав зовсім пожовклу газету "Южный край", де було надруковано про його доповідь (4).

З 1913 р. ще студентом влаштувався працювати особистим секре-

тарем у адвоката і мистецтвознавця К. М. Бич-Лубенського. Останній виступав зі статтями в харківській пресі (5). Ці статті, майже сліпий, адвокат диктував С. Таранушенкові, а той їх записував.

Коли вперше знайомився з публікаціями К. Бич-Лубенського за підшивками старих газет, то я знайшов там, на мій погляд, видатну думку: "особливість архітектури української церкви у формулі пропорційній" (5) — вона стала провіщенням майбутніх пропорційних досліджень не лише одного С. Таранушенка, але також Д. Яблонського, П. Юрченка, П. Жолтовського, М. Цапенка, І. Могитича і мене.

В ті передвоєнні роки С. Таранушенко успішно почав вивчення народної архітектури — культової і житлової, яке продовжував протягом усього життя. Він багато фотографував пам'яток архітектури, і ці його світлини були експоновані на виставках українського художньо-архітектурного відділу Харківського літературно-художнього гуртка в 1914, 1915, 1916 роках. Деякі з цих робіт увійдуть навіть до останньої монографії Стефана Андрійовича. З гордістю мистецтвознавець показував ці фото, що фіксували дивовижні пам'ятки української дерев'яної архітектури, розкривали красу простору, архітектоніки, об'ємної композиції і деталізації. Надзвичайна охайність у збереженні всіх цих матеріалів, їх упорядкованість дуже вразили мене. В цьому виявилась величезна культура не тільки людини, відданої рідному мистецтву, патріота, що зміг зберегти їх протягом багатьох десятиліть цього страшного 20 століття, але й музейного працівника найвищого рівня. Адже мистецтвознавець багато років працював у музеях, це наклало на нього особливий відбиток, привчило до точності, визначеності, впорядкованості. Постійне перебування серед шедеврів мистецтва, де один перевершує інший, привчили його до великої стриманості, небагатослів'я, а можливо, і до формування самовпевненості, навіть надмірної. Іноді, коли я в своєму поверховому знанні чи розумінні тієї чи іншої досконалої художньої речі намагався суперечити Стефану Андрійовичу, він поводився досить погордливо, що мені іноді здавалося близьким до проявів зарозумілості. Нині я це усвідомлюю інакше. То була притаманна видатному знавцеві витворів мистецтва особиста форма захисту цінностей від дуже поспішних моїх висловлювань. Виробилась вона, очевидно, в спілкуванні з любителями, що іноді не дуже зналися на тому чи іншому творі, але осмілювались висловлювати свої недостиглі погляди цьому видатному знавцеві світового і українського мистецтва.

Стефан Андрійович розповів, як він разом із В. К. Троценком, відомим харківським архітектором, обміряв низку харківських хат і видав дві книги з обмірами і малюнками (1). Із захватом згадував вправність і вміння цього харківського архітектора, який виконував досить хороші малюнки безпосередньо на фользі і вони відразу йшли до друку. Взагалі дуже високо оцінював талановитість цього митця,

говорив про нього з великим теплом і навіть мрійливо, як про солодку згадку молодості. Його обличчя в такі хвилини добрішало, непорушність зникала, очі починали світитися майже по-молодечому.

Завдяки Стефану Андрійовичу мені пощастило познайомитися з Віктором Карповичем Троценком (1888—1978), митцем, чиї пошуки архітектури українського народного стилю в 1910—30-ті роки мене цікавили з першого повоєнного року, коли я вперше побачив журнали "Архітектура Радянської України". Тоді я щиро захопився цією темою, потроху збираючи малюнки, фотографії, виписки і дещо накопичив з цього матеріалу в своєму архіві. Але лише після зустрічі з цим майстром у 1967 році, під час відвідин у Харкові і натурного знайомства з творами С. Тимошенка, Є. Сердюка, К. Жукова і самого В. Троценка (а він мені ще й подарував свій саморобний альбом фотографій з проектів будинків 1911—15 років і дещо розповів про свої роботи того часу і пореволюційної доби), я по-справжньому захопився вивченням українського стилю 20 ст., особливо українського архітектурного модерну.

Стефан Андрійович підтримав мене в цьому захопленні, але, трохи лукаво усміхаючись, сказав: "Ну й наберетесь ви лиха з цією темою!" Він показав кілька вирізок із старих газет "Утро" і "Южный край", останню він, сміючись, назвав "Нужный край", бо так вони жартували ще в передреволюційні часи, показав кілька фотографій будинків того часу, хоча сказав, що їх у нього дуже мало, бо він цією темою не займався. Розповідав він і про улюбленого мого Василя Кричевського, з яким він дружив, завжди підкреслював його надзвичайну обдарованість і різнобічність художньої творчості. Митець залюбки відгукувався на творчі пропозиції, легко виконував різні графічні роботи.

Захоплення Стефана Андрійовича талантом Василя Кричевського вилилось у велику статтю, надруковану в 1929 році (6). Тоді ж планувалось видати монографію про його творчість у видавництві "Рух", але драматичні події 1930 р. цьому завадили.

У 1921—22 рр. Стефану Андрійовичу пощастило добитися від Раднаркому УРСР дозволу на проведення обмірів старовинного Покровського собору. Йому в ті голодні і холодні роки виділили вагон дощок для зведення зовнішніх і внутрішніх риштувань. А це був на той час величезний, майже неоціненний скарб. Мистецтвознавцеві довелося особисто наглядати за вантаженням і перевезенням дощок містом на підводах, а далі, разом з іншими своїми колегами, щоночі вартувати з рушницями біля риштувань, а вдень провадити обміри. Він розповідав, як це було важко. Того дня, коли вони закінчили обміри, всі були знеможені, і в ту, останню ніч, не пішли вартувати. За ніч від риштувань не залишилось ні тріски, спритні харків'яни їх рознесли по своїх домівках для опалення приміщень. Сміючись, Сте-

фан Андрійович сказав, що завдяки цьому в ту ніч і на ранок у Харкові стало значно тепліше.

Розказав Стефан Андрійович, як він, бувши начальником Відділу охорони пам'яток, об'їздив усе Лівобережжя, обміривши безліч дерев'яних церков і хат.

Під час тих мандрів для вивчення шедеврів народної архітектури Стефан Андрійович виховав кількох талановитих людей, серед яких виділявся Павло Миколайович Жолтовський (1904—86), майбутній видатний мистецтвознавець.

Стефан Андрійович згадав, як в 1930-ті роки в галузі культурної політики в Харкові багато що почало змінюватись, під ці страшні віяння потрапив і він. Викликали в одну найсуворішу організацію і наказали в 24 години виїхати з тогочасної столиці до Курська. Виїхав. Через деякий час пощастило влаштуватися там до музею. Знайшлися добрі й культурні люди, вони допомогли якось обжитись. Приїхала дружина, життя почало налагоджуватися. Проте доля приготувала нові сюрпризи. Викликали, наказали в 24 години виїхати до Пермі. Негайно виїхав. Влаштуватися допомогла університетська освіта. Дозволили викладати природничі науки в технікумі. Приїхала дружина. Через кілька років його знову викликали, наказали негайно виїхати до Астрахані. Того ж дня виїхав з лютого холоду півночі в пекучий і засушливий південь. В Астрахані був музей і там Стефан Андрійович працював до закінчення війни. Потім його викликали і сказали, що начебто вини за ним немає, йому дозволено повернутись в Україну, в Харків. Він спитав: "А в Київ можна?" — "Можна!".

Такою була розповідь мистецтвознавця. Значно пізніше, вже в кінці 1980-х—на початку 1990-х років я дізнався, що в дійсності все було інакше, зовсім не в такому порядку, набагато трагічніше. Був арешт 14 жовтня 1933 року, безглузді звинувачення в створенні якоїсь міфічної антирадянської організації. 24 лютого 1934 р. засуджений на 5 років до таборів, які він відбув у районі Чити, в 1937 р. був у Пермі, 1938—50 — у Курську, 1950—53 — в Астрахані (7). Чому мені Стефан Андрійович розповів не так, як це було в дійсності, не знаю. Мабуть, не хотів ятрити зболіле серце тяжкими спогадами.

Отже, в 1953 р. мистецтвознавець приїхав у Київ, рік працював у Академії архітектури УРСР, а після її перетворення на Академію будівництва і архітектури — ще 9 років у відділі мистецтвознавства. З Харкова привіз свої матеріали, що там пережили всі лихоліття 1930-х і найстрашнішої з воєн. Працював. Почав дещо публікувати. Обробка матеріалів вимагала чимало часу, а його не було. Він підкреслив: "Треба було виходити на пенсію на десять років раніше, коли ще були рештки здоров'я. Тоді можна було б усе докладніше опрацювати. Зараз це важко, але треба...". Це було сказано десь у 1965 р.

В червні 1964 року, коли вийшла моя стаття з питань пропорцій-

ності у збірнику праць, я насмілився її подарувати Стефану Андрійовичу. Прийшовши, сказав, що хотів би познайомити його з цією публікацією, в ній є посилання на його роботу. Він махнув рукою і сказав: "Що там посилатись на ті роботи 20-х років, ось на ці треба!", показав рукою на стіл, де лежав височенький стіс паперів. Він переглянув статтю, побачив золотий розтин і знову почав критикувати, кажучи, що народні майстри цього не могли знати, це академізм. Я не заперечував, бо зрозумів, що йому невідомий найпростіший спосіб побудови цієї пропорції за допомогою діагоналі другої половини квадрата. Щоб якось втихомирити метра, я показав першу половину статті, де було розглянуто метод засічок. Він задумався, а потім сказав: "А це цікаво, варто уваги. Якщо ви залишите мені, я прочитаю". Я підписав статтю і подарував. Потім він розповів таке: "Зараз я написав і редагую передмову до цієї капітальної праці. Там взагалі йдеться про архітектуру, її сприйняття людиною. Не кожен може відчути красу будівель, тут потрібен певний талант, так би мовити, абсолютний зір, подібно абсолютному слуху в музиці". Він це назвав "зорово-моторним відчуттям". "Людина, пізнаючи пам'ятку в просторі і часі, повинна переводити погляд, тоді вона відчує музику цілого і деталей". В цьому допоміг його вчитель Ф. Шміт, який багато писав, знав, був людиною великої ерудиції, цікавився Сходом і Заходом. Після закінчення університету Ф. Шміт залучив його з ще одним випускником до Харківського філологічного товариства і відрядив на Кавказ. Там вони бачили визначні пам'ятки грузинської архітектури: катедру в Ані, Джваріс, Светі Цховелі. То є найвищого рівня шедеври і вони чомусь нагадують наші найкращі твори, попри всю різницю в матеріалі і часі побудови.

"Для того, щоб по-справжньому зрозуміти архітектуру, треба її побачити в натурі, а не на фото. Ті, хто не бачили ось цих шедеврів української архітектури в натурі, коли вони ще існували, не здатні зрозуміти їх красу... Треба збирати те, що лишилось.

Я, наприклад, хочу поїхати з Макушенком на Чернігівщину, щоб обміряти церкву в Пирогівці. Вона ще стоїть, але все може трапитись. Мені нещодавно розповіли, що начальство наказало знести її, але баби поки відстояли, не дозволили рубати. Нищення нашої архітектури минулого все збільшується і стає повсюдним. З церков роблять клуби, знімають бані, створюють потвори, як казав один голова колгоспу: "ні церкви, ні клубу. Бо який там клуб з п'ятидільної церкви". Потім зняв із шафи одну з тек, на якій було написано "Чернігівщина", і показав аркуші з великими світлинами 25х20 см, а також планами і розрізами. То був справжній скарб.

Стефан Андрійович із захопленням пояснив, навіть таке розповів про церкву в Березному, створену Опанасом Шолудьком, що коли підписували угоду на побудову церкви, то будівничий, розпалений

завданням, яке треба було реалізувати, пообіцяв на західному чолі звести дві вежі з тріумфальною аркою між ними, а в ній балкон, щоб, вийшовши на нього, можна було милуватись краєвидом. "Ото були дядьки, які розуміли, що таке краса!" Також на плані показав на дві кліті між вівтарною частиною і бічними прибудовами, твердячи, що вони потрібні для зміцнення конструкції, "бо Опанас Шолудько був водночас справжній художник та інженер".

Якось під час моїх відвідин Стефан Андрійович доручив мені зробити кілька кальок з планів і розрізів, потім дав додому викреслити для нього матеріали новгород-сіверських церков, а коли я їх приніс, він порадив обмірити чудову церкву у Пирогівці, бо він сам це вже не зможе зробити. Наступного літа я з групою студентів приїхав до Новгорода-Сіверського. Вони обмірювали Миколаївську церкву, яка стояла похиленою. Вона щомиті могла впасти. Треба було терміново зробити її обміри, і ми це успішно виконали. Меншу частину групи я одвіз до Пирогівки і там з ними ми обмірювали ту струнку церкву 17 ст. Це змушувало мене протягом двох тижнів щоденно зранку провадити обміри в місті, а потім на попутних машинах діставалися до Пирогівки і там вести обміри також.

Отже, ми обмірили ті дві чудові церкви, крім того, я ще зробив більше двох десятків малюнків і етюдів з тамтешніх пам'яток. Восени я приніс Стефану Андрійовичу плани і розрізи церков. Він стримано подякував, сказав, що використає ці матеріали в роботі, і звичайно ж, зазначить хто зробив ті обміри. Але, здається, він ці матеріали так і не використав, не знаю чому.

В подяку за обміри він мені подарував свою монографію "Покровський собор у Харкові", а потім через деякий час — відбитку зі статтею про вітряки з журналу "Народна творчість та етнографія". Вони в мене зберігаються як дорога пам'ять про спілкування з цією видатною людиною.

Іншого разу Стефан Андрійович показав великі фотографії церкви у Поповій слободі на річці Сож (це в межах нинішньої Білорусі), спорудженій на історичних землях Стародубського полку в 18 ст. Я задумав наступного року її обмірити, але обставини не дозволили цього зробити, за чим страшенно жалкую.

У 1967 р. Стефан Андрійович, як завжди, викликав мене до себе листівкою і, показавши на великий стіжок аркушів, сказав: "Ось праця всього мого життя. Тепер треба її передавати до якогось видавництва, а це досить непросто в наші часи. Необхідна рекомендація якоїсь наукової установи. Інститут історії і теорії архітектури на чолі з Г. Головком цього не зробить, Інститут етнографії і мистецтвознавства АН УРСР — і поготів. Чи не змогла б це зробити кафедра вашого інституту?" Я одразу ж відповів, що це неможливо. Бо наша кафедра має більшість викладачів, які не лише абсолютно

не зацікавлені українською архітектурою, вони ставляться до неї поворожому. Запекла українофобія і великодержавний шовінізм не дозволять їм цю роботу не те що підтримати, а навіть згодитись на розгляд. Я на хвилинку уявив собі, що у цій ситуації зробили б Н. Гусєв, Я. Штейнберг, А. Хорхот, В. Фадєічев, І. Насєдкін, І. Чернядьєв, а вони були чільними професорами і доцентами кафедри. Пригадалось їхнє ставлення до наказу міністра в 1964 р. про перехід на українську мову викладання. Тоді здійнялася страшенна буря незадоволення, протестування, яку вони зчинили. Соромно наводити всі ті бридотні слова, що були ними виголошені тоді проти української мови, українського народу і української архітектури. А тут пропонують розглядати роботу з історії української архітектури 17—18 ст., де подані одні церкви. Ні, це в КІБІ було абсолютно неможливим.

Запропонував Стефану Андрійовичу інше: можливо, такий розгляд варто спробувати провести на кафедрі архітектури Київського державного художнього інституту, де завідувачем був Мусій Тимофійович Катернога, а провідними — професори А. В. Добровольський, П. Ф. Костирко, Б. І. Приймак, мабуть, і професор Ю. С. Асєєв як визначний історик зодчества також посприяв би цьому. Стефан Андрійович каже: "Що ж робити, може це і є вихід із складнощів. Але ж я зараз вже не виходжу з дому. Болячки не дозволяють. Може, ви взяли б на себе цю місію і допомогли мені і в цьому також".

Через кілька днів я пішов до Художнього інституту і дуже швидко домовився з М. Т. Катерногою (1912—98). Доброзичливість викладачів цієї висококультурної кафедри не знала меж, вони навіть згодились провести спеціальне виїзне засідання безпосередньо в кімнаті Стефана Андрійовича. Роботу розглянули, підтримали, рекомендували до друку.

Минуло майже півроку. Стефан Андрійович розповів мені про свої безуспішні переговори з видавництвом "Будівельник", а потім — з "Мистецтвом". Я запропонував включити в цей штурм видавництв Леся Панасовича Силина, доцента кафедри архітектурних конструкцій нашого інституту, щирого патріота, надзвичайно активного і розумного.

Л. П. Силин включив у процес подолання опору видавництв заступника голови Ради Міністрів П. Т. Тронька, він мав певний вплив. Рукопис нарешті прийняли до видавництва. Почалася довга і важка редакційна робота. Рецензували, редагували, скорочували, загалом обсяг книги зменшили майже вдвічі. В зносинах з редакціями допомагав Г. Н. Логвин, він спрямував свою надзвичайну енергію на видання цієї книги.

Одного разу, коли я був у Стефана Андрійовича, прийшов Гри-

горій Никонович. Мені приємно було бачити добру і привітну усмішку на обличчі старого вченого, коли він розмовляв зі своїм молодшим другом. І хоча до цього він в розмовах зі мною іноді критикував Г. Логвина за поспіх у роботі, було видно, що саме зараз він особливо цінує напористість, реактивність, уміння пробивати редакційну твердь і досягати успіху. Цьому повинен був допомогти ще один видатний чоловік — Микола Платонович Бажан, який згодився бути титульним редактором роботи, тепер я вже не сумнівався, що робота побачить світ. Проте минуло ще кілька років, монографія Стефана Андрійовича вже повинна була з'явитись у продажу, це обіцяли видані анонси, проте остаточне її друкування все відкладали, якісь могутні особи цьому протидіяли.

У грудні 1974 р. Стефан Андрійович викликав мене листівкою. Тепер він сказав: "Допоможіть врятувати роботу. Вороги все роблять, аби її знищити. Нині хочуть пустити під ніж вже надрукований тираж. Влаштовують ще одну серію рецензувань, так наче їх було мало. Надішліть роботу в різні організації. Якщо вона потрапить до вашого інституту, то візміться за рецензування самі". Я пообіцяв.

Через кілька днів ректор нашого інституту професор Ю. О. Вєтров викликав до себе завідувача кафедри В. В. Савченка, доцента кафедри М. Й. Кресального і мене. З досить поважною міною Ю. Вєтров казав: "Інститут отримав почесне завдання Центрального Комітету КПУ і Комітету з преси — треба прорецензувати одну роботу про старі церкви. Робота навряд чи задовольняє вимоги радянської науки і це треба безперечно розкрити в рецензії. Звертаюсь до вас трьох з проханням належно поставитись до виконання цього відповідального завдання. Я не кажу, що рецензія повинна бути тільки негативною, але її необхідно написати вимогливо, аргументовано, на солідному науковому рівні для того, щоб були всі підстави зняти її з друку. Зробіть це якнайшвидше".

Стала зрозумілою складність становища, це був випадок, коли не боротись за врятування монографії не можна було. Відразу я вирішив для себе, що рецензію буду писати окремо, не зв'язуючись зі своїми колегами з кафедри, бо вони ж докладуть зусиль для того, щоб виконати постанову начальства саме так, як воно вимагає. Почав обдумувати, як скласти свій відгук. Тим часом до мене зателефонував Л. П. Силин і сказав, що не тільки він особисто, але й П. Т. Тронько чекають на підтримку книги. На кафедру прийшла А. П. Бажан, рідна сестра письменника, з тим самим проханням до мене. Нарешті через дружину мою звернувся Г. Н. Логвин і попросив, щоб я завітав до нього.

Отже, всі, хто був причетним до підготовки виходу в світ монографії, почали боротьбу за те, щоб її відстояти.

Через тиждень підходить до мене М. Й. Кресальний і каже, що

прочитав книгу і написав рецензію: "То дати вам її, щоб ви її підписали, бо я всі думки узгодив із завідувачем кафедри. То ви як?" Я сказав, що як же я можу підписати рецензію вашу, коли книжки я не читав. Дайте мені книгу, я прочитаю і напишу сам відгук, бо до того ж маю давні рахунки із С. А. Таранушенком, він колись "зарізав" мою статтю з пропорційності. На це М. Й. Кресальний так весело блиснув очима і аж засміявся, подумавши, що їх полку недругів української архітектури прибуло, бо тут є мотив для персональної помсти видатному вченому. До речі, М. Й. Кресальний добре знав С. А. Таранушенка завдяки своїй праці в Інституті історії та теорії архітектури Академії архітектури УРСР і АБіА УРСР, де перший протягом кількох років був секретарем парторганізації, а потім директором Софійського заповідника. Саме з останньої посади він прийшов до нашого інституту в 1964 році і працював спочатку на кафедрі архітектурного проектування, а потім основ архітектури, викладав курс "Історії російської та української архітектури". Щоправда, курс той був так ловко побудовано, що спочатку йшлося в ньому про архітектуру Росії, а українську архітектуру відкладали на кінець семестру і майже не розглядали. Було то не випадково зроблено, а згідно з мудрим задумом, аби студенти лишались непоінформованими в питаннях рідного зодчества, і так було всі майже 20 років його викладання.

Через кілька днів М. Й. Кресальний приніс мені книгу, вона була переплетена і виглядала надзвичайно імпозантно. Я жадібно прочитав її від першої до останньої сторінки. З жалем відзначив зменшення тексту і особливо ілюстрацій, порівнюючи з тим, що мені показував сам автор. Все те не було на користь монографії. Проте робота була зроблена на високому науковому рівні і виглядала чудово. В усій нашій історіографії подібної за рівнем книги не було, вона перевершувала книги В. Щербаківського, В. Січинського, М. Драгана, П. Юрченка.

Зрозуміло, що були там і незначні вади, відмічені в заувагах, але це не могло зашкодити. Чудовою була також і передмова, написана Г. Н. Логвиним, відзначена значно більшою гостротою суджень, ніж основний текст. Саме це могло викликати небажану реакцію "начальства", тому я вирішив критично саме про неї висловитися. Треба було врятувати весь шедевр нашої історіографії ціною часткової переробки передмови.

Відбулося засідання кафедри, на якому М. Й. Кресальний зачитав свою рецензію з негативною оцінкою роботи, потім я виклав свою, в якій роботу беззастережно підтримав, а передмову запропонував доробити. Кафедра довго не могла прийняти рішення, яку ж рецензію затвердити, і нарешті знайшла Соломонове розв'язання — схвалила обидві рецензії, так їх і надіслали "нагору".

Коли я читав книгу С. А. Таранушенка, то знайшов там на 16 сторінці прикру для мене оцінку видатного вченого моєї статті "Пропорціональність в народнім зодчестві", досить вміло було препаровано основні мої тези та замовчано головне — встановлення формул пропорційної побудови планів дерев'яних церков. Мабуть, все ж недоброзичливість до того молодика, що перебігав дорогу перед корифеями, спрацювала. Найдивнішим було те, що це потрапило в остаточний варіант тексту після того, як Стефан Андрійович в розмові зі мною визнав, що він даремно "зарізав" ту статтю. А тим більше після всіх наступних контактів і деякої допомоги авторові в справі видання монографії. Але це було особистим і дріб'язковим, порівнюючи із значущістю основної частини книги Стефана Андрійовича, який цим твором ставав в одну лаву з найвизначнішими авторами світової історіографії архітектури.

Через кілька днів мене викликав Ю. О. Вєтров і почав ганити за те, що я насмілився порушити вказану настанову і подав позитивну рецензію, а не те, що від мене очікували. Довелося застосовувати різні дипломатичні викрутаси, щоб таки умовити ректора, аби він і мою рецензію подав "нагору".

Пізніше я дізнався, що твір С. А. Таранушенка було надіслано на рецензію в п'ять установ, і не тільки Києва, але і Львова, Харкова і Москви до різних визначних фахівців у галузі історії архітектури, і абсолютна більшість їх висловилася за вихід книги. Тільки дві рецензії були догідливо негативні — 1) М. Й. Кресального; 2) Ю. О. Нельговського і Г. О. Лебедєва. Мабуть, найбільший внесок у цю перемогу зробив М. П. Бажан, котрий зміг переконати найвище начальство і добився виходу книги в світ. Так було здобуто перемогу завдяки одностайному захисту книги багатьма добрими людьми.

Нарешті в квітні 1976 р. давно очікувана книга з'явилася на полицях книгарень. Це була велика радість для всіх патріотично настроєних мистецтвознавців (8). Я очікував, як це вже заведено було поміж нами, листівочку із запрошенням завітати, але її не було. Це мене прикро вразило, я гадав, що отримаю з рук Стефана Андрійовича цю найдорожчу книгу з його автографом. Цього не сталося. Купив я книгу, як тільки побачив її в крамниці, і з любов'ю бережу її.

За клопотами пройшло літо 1976 р., почався новий учбовий рік, мені, тодішньому завідувачеві кафедри малюнка і живопису КІБІ, через перевантаження ніколи голову було підняти вгору. У жовтні 1976 р. в м. Ризі відбувались засідання дискусійного клубу Спілки архітекторів СРСР, на які запросили і мене. Було нас лише двоє від України — Р. М. Липка зі Львова та я. Там обговорювали питання архітектури кінця 19—початку 20 ст., тобто теми, якою я займався. Участь у тому засіданні пройшла досить добре, це мене порадувало. Та коли я повернувся до Києва, то дізнався про сумну звістку — 13

жовтня 1976 р. на 87 році життя завершив усі свої земні справи Стефан Андрійович Таранушенко. Я приїхав додому запізно, через два дні після його поховання. Зміг лише покласти квіти на свіжу могилу.

Так урвався мій зв'язок з цією видатною людиною, визначним ученим-мистецтвознавцем, котрий збагатив нашу історію архітектури чудовими творами, значення яких з кожним роком стає все вагомішим.

До кінця днів моїх не зменшиться захоплення найвизначнішим твором його життя, в якому розкрито найбільші здобутки української архітектури 17—18 ст. Книга ця мала передмову автобіографічного характеру. Вона була вилучена при виданні, проте збереглася в архіві доктора мистецтвознавства Г. Н. Логвина. Завдяки цьому ми маємо нагоду повернути її читачеві. Подаємо в авторській редакції і дещо скороченому варіанті.

Від автора

(друкується зі скороченнями)

Вплив архітектури на собі я відчув давно, в роки раннього дитинства, коли ще не знав слова "архітектура", не розумів значення і змісту його. В свята батько мій ходив до церкви. Часом брав і мене, малого, з собою. І кожного разу відвідування церкви викликало в мені якісь неясні переживання, нез'ясовану схвильованість. Я не вмію точніше словами передати ці почуття, але і досі пам'ятаю і згадую їх. Художньо-архітектурний образ церкви безпосередньо впливав на чуття, збуджував емоції. Старовинна церковка, її архітектура протягом усього мого раннього дитинства пробуджували в мені естетичні почуття, формували, виховували їх.

Наша дерев'яна одноверха церковка (церква Миколи в місті Лебедині Сумської обл.) стояла на пагорку. Видно її було здалеку. Струнка. Маса її стрімко злітала вгору. Виглядала вона зовсім невагомою і такою легенькою, шо мені, малому, часом здавалося: ось-ось вона відокремиться від пагорку і полине у височінь. Була наша церковка не тільки легенька, але й привабливо-красива: біла-біла, як голубка, з веселими хвилястими заломами. Завершувала будову величава золота "митра" з хрестом, яка в сонячні дні своїм нестерпно-дзвінким блиском загонисто врізалася в блакить неба.

Всередині доводилося мені бачити нашу церкву в різні пори року, вдень і вночі, при заході сонця й на світанку.

В нічні години, осяяна коливанням тьмяних вібруючих відблисків запалених свічок, здавалася вона загадковою, стримано-замкненою. Блимання свічок виривало з пітьми найближчі до світла частини будови, все останнє потопало в мороку. Простір за межами освітлення був позбавлений чітких форм: невідомо було, як далеко він простягнувся; не можна було відчути, де і як він закінчувався. Це бентежило, викликало тоскне невдоволення, неясні побоювання.

Частіш все ж я згадую нашу церковку при денному освітленні. Найяскравіше пам'ятаю її залиту всю, зверху донизу, золотавими променями сонця. Тоді відкривався весь її внутрішній простір: архітектурні форми промовляли чітко, на повний голос. Верх її, переможно злітаючи догори, звучав як урочистий заклик фанфар. Тоді вона викликала подив, збуджувала схвильованість, піднесено-урочистий, радісний настрій.

Згодом, багато років пізніш, я усвідомив, що цей настрій породжувала продумана й вивірена багатовіковою практикою система сполучення певних архітектурних форм, порядок розгортання просторових об'єктів, ритм ліній і площин. Творцем цих настроїв був натхненний майстер-будівник, який володів чарівним мистецьким талантом і знанням законів побудови художньо-архітектурного образу. З того часу твердо закріпилася в мені свідома шаноблива повага до народних майстрів — творців старовинної української дерев'яної монументальної архітектури. І чим ширше розкривалася згодом переді мною їх творчість, тим глибшала до них пошана.

Мої ранні дитячі враження від архітектури були, очевидно, глибокі: нехай ще неякісні, неусвідомлені, але вже привабливі й закличні. З того часу я "захворів" на архітектуру. "Хвороба" моя виявилася невигойною. Згодом виникло бажання ознайомитись з дерев'яними старовинними церквами в сусідніх селах. З'ясувалося, що сільські церкви споріднені з лебединською, а разом з тим кожна не така, як інші, кожна чимось цікава. Вони спонукували до нових подорожей. Мене вже не покидало почуття подиву й невгасима жага пошуків. Вабило бажання знайти будову ще небаченої форми, пережити нові, не відчуті ще відтінки радісного милування будівлею, пізнати нові грані творчості народних майстрів монументальної архітектури.

Минали роки. Я вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. В університеті моя зацікавленість дерев'яними церквами не затухла, навпаки, зростала, набуваючи забарвлення уже наукового підходу до них. Як і раніш, вабили подорожі. Так зародився план оглянути й зафотографувати старовинні дерев'яні церкви всієї Харківщини.

При обмірах ми намагалися в першу чергу повно і точно зафіксувати головні архітектурні форми. Деталям же приділяли відносно менше уваги. Досліджуючи церкву, ми заміряли план її по підлозі, план на рівні переходу зруба стін у перший залом, план переходу першого залому в перший восьмерик, план на рівні переходу восьмерика у другий залом і так до самої верхівки церкви. Всі ці горизонтальні "розрізи" ув'язувались між собою й планом по провісці. В окремих випадках, коли не вистачало часу, а будова не виявляла помітної деформації, ми провіски не робили.

Розрізів ми робили звичайно два: один поперечний через центр будови, з виглядом на захід і другий подовжній — теж через центр, з виглядом то на південь, то на північ. У деяких випадках (наприклад, у церкві Вознесіння в Березному) кількість розрізів збільшували. В поодиноких випадках обмежувалися одним розрізом.

(...)

У вересні 1920 року копітка, але захоплююча робота з аналізу креслеників пам'яток, опублікованих Г. Павлуцьким, В. Щербаківським і В. Січинським була, здавалося мені, завершена, основні принципи пропорційності українських дерев'яних церков знайдені. Проте свої, на мій погляд, важливі спостереження над пропорційністю, засобами побудови планів і об'ємів пам'яток української дерев'яної архітектури публікувати я не поспішав з таких міркувань.

До своїх висновків я прийшов, вивчаючи репродукції обмірних креслеників (...). Кресленики ці, надруковані в доволі дрібному масштабі, виглядали дуже акуратними, форми планів і розрізів були надто близькі до геометрично правильних. Між тим мої власні спроби обмірів планів переконували мене в тому, що в натурі дерев'яні церкви не бувають такими "правильними". Я добре знав також, що сучасні дипломовані архітектори, яким звичайно доручались обміри церков, сприймали вимогу точних обмірів старовинних пам'яток як незрозумілу, дивацьку примху, як досадну перепону "виправити помилку" невправного старовинного невченого майстра. Я пам'ятав також, що Г. Павлуцький, В. Щербаківський і В. Сіцинський не зазначали, з якою науковою вимогливістю і за яким методом переведені були обміри пам'яток і якою мірою ці репродукції наближаються до точних обмірів. А від цього залежала точність моїх висновків. Ознайомитись з автентичними ("польовими") обмірними матеріалами, або, принаймні, з виготовленими за ними кресленнками, опублікованими згаданими авторами, я не міг. В натурі з церков, опублікованих Павлуцьким, я мав змогу в 1924 році оглянути церкву Юрія в Старих Хуторах. Вибіркова перевірка мною внутрішнього контуру плану не дала розходження з опублікованими кресленнками, але перевести контрольні обміри розрізів я не мав можливості. Перевірити в натурі обміри інших пам'яток я теж не міг.

Не поспішав я публікувати свої висновки аналізу обмірів церков Правобережжя ще й тому, що хотів перевірити їх власними точними обмірами пам'яток Лівобережжя. Я думав: а що, як аналіз точно обміряних церков Лівобережжя не ствердить висновків моїх, зроблених за чужими обмірами? Може, я йшов невірним шляхом і прийшов до невірних висновків? Правда, аналіз моїх обмірних креслеників мурованого харківського Покровського собору та дерев'яних церков Синолицівки і Гаврилівки (обміри були переведені архітектором В. Троценком за моїм завданням) не заперечував, а стверджував

вірність моїх висновків. Проте я вважав, що цього не досить. Необхідно, думав я, одержати кількісно значніший, масовий і, безумовно, точний матеріал. Тому треба було готуватись до запланованих систематичних обмірів церков Лівобережжя.

(...) З теплою вдячністю згадую архітектора В. Троценка, разом з яким ми першими в Україні застосували метод точних обмірів народного житла. Це дозволило виявити в деяких з них те, чого досі ніхто не добачив: не лише певний тип житла, але й архітектурно-мистецький твір, продукт творчості видатних народних майстрів (див. Таранушенко С. Хата по Єлизаветинському провулку під числом 35 в Харкові. — Х., 1921. — С. 54—58). Виявилося, що в створенні архітектурно-художнього образу хати пропорційності належало визначне місце.

В січні 1920 р. мені було доручено велике й відповідальне завдання: дослідити найстарішу пам'ятку Слобідської України — мурований Покровський собор у Харкові. (...)

В 1921 р. обміри, дослідження техніки будування, конструктивних засобів та фотографування пам'ятки були завершені. В 1923 р. вийшла з друку монографія, присвячена нашій пам'ятці (Таранушенко С. Покровський собор у Харкові. — Х., 1923). Досліди Покровського собору дали значні наукові наслідки. (...) Обміри Покровського собору дозволили ввести в науковий обіг одну з визначних українських пам'яток 17 віку, а разом з тим стали етапом у процесі вироблення методу обмірів дерев'яних церков. Обміри собору переконали мене в тому, що точні обміри за методом Покришкіна можна одержати лише за допомогою встановленого риштування. На селах, як згодом показала практика, про риштування годі було й мріяти. Треба було подумати про внесення змін у покришкінський метод.

У 1926 р. з техніком-архітектором Семеновим ми заміряли дерев'яну церкву в с. Артемівці уже без риштувань. Так ми вивірили на практиці цей метод. (...)

Одночасно з обмірами ми фотографували пам'ятку. В фотографіях намагалися, по можливості, вичерпно відбити загальні зовнішні й внутрішні вигляди пам'яток з різних точок, у різних аспектах. Фото фіксувало і значну кількість деталей, заміряти які часто у нас не вистачало часу. Фотографувати нам доводилося в значно важчих і невигідних, порівняно з сучасними, умовами. Вага скляних фотоплиток обмежувала можливість брати з собою достатню кількість їх. Якість фотоплиток, які випускала наша промисловість у продаж наприкінці 20-х років, була дуже низькою. Протиореольних плиток, потрібних при фотографуванні інтер'єрів, і плівок у продажу зовсім не було. Фотографував я дорожною камерою 13х18 см. Стежив за тим, щоб нижня дошка лежала горизонтально, а дошка з об'єктивом — вертикально. Проявлялися плитки на місці.

Доки провадилися обміри, вивчали архів церкви, досліджували конструктивні засоби, стан пам'ятки, складали архітектурно-художню характеристику її. Закінчивши дослідження церкви, ми везли з собою чернетки обмірних документів, закінчені в основних точках обмірні креслениками, проявлені негативи, щоденник робіт.

Узимку виготовляли відбитки з негативів, завершували викреслення планів і розрізів. Теми з обмірними документами, креслениками і негативи зберігалися в фондах Харківського музею українського мистецтва, контрольні відбитки з негативів та мої щоденники — у мене вдома.

В 1933 році в моєму житті сталася катастрофа: я опинився в таборах у Забайкаллі; музей українського мистецтва був ліквідований.

Коли в 1939 році я зміг навідатися до Харкова, виявилося: найдорогоцінніші матеріали — теки з обмірними даними, зафіксованими в натурі під час досліджень, безслідно зникли. Креслениками перейшли у власність харківського Будинку архітектора, але не всі: планів і розрізів церков у Левченках, Миколаївці, Пустовійтівці (цих особливо шкода), Москалівці та плану церкви в Бобрику уже бракувало. Негативи теж зникли.

Будинок архітектора погодився переслати мені частками мої креслениками: протягом 1939—49 років я зкалькував їх для себе, після чого повернув харківському Будинку архітектора.

Під час окупації Харкова гітлерівцями креслениками мої, виконані олівцем на ватмані, що переховувались у Будинку архітектора, зникли. В приміщення, де переховувались мої особисті негативи, потрапила авіабомба. Чудом збереглися лише контрольні відбитки фото, кілька обмірних креслеників та мої щоденники. До опрацювання збережених матеріалів експедицій 1927—32 років приступити я зміг лише в 1953 році уже в Києві...

---

1. Таранущенко С. А. Хата по Єлизаветинському провулку № 35 у Харкові. — Х., 1921; Старі хати Харкова. — Х., 1922; Покровський собор у Харкові. — Х., 1923.

2. Юрченко П. Г. Народное жилище Украины. — М., 1941; Дерев'яне зодчество України. — К., 1949.

3. Чепелик В. В. Некоторые вопросы пропорциональности в украинской архитектуре // Тез. докл. XXI науч.-техн. конф. КИСИ. — К., 1960; Пропорційність в народнім зодчестві // Зб. наук. праць аспірантів. — К., 1963. — Вип. 22. — С. 75—85; Пропорциональное построение архитектурной формы в украинском деревянном зодчестве // Тез. докл. на XVII науч.-техн. конф. проф.-препод. состава (18—23 апреля 1966 г.). — К., 1966. — С. 30—32.

4. Заседания историко-филологического общества // Южный край. — 1916. — 25 марта. — С. 8.

5. Бич-Лубенский К. М. Украинский архитектурный стиль // Утро. — 1910. — 13 окт.; Новый этап // Там же. — 1911. — 1 августа; Жизнь светила // Там же. — 30 ноября.

6. Таранушенко С. Василь Кричевський // Життя і революція. — 1929. — № 13.

7. Білокінь С. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 12—18; Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва (С. А. Таранушенко) // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — К., 1991. — С. 173—177.

8. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976.

V. З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

С. М. Ляшко

З ІСТОРІЇ ГУРТКА В. Б. АНТОНОВИЧА ПО УКЛАДАННЮ УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

У лютому 1993 року у складі НБУ ім. В. І. Вернадського був створений Інститут біографічних досліджень. Попередниками інституту можна вважати гурток В. Б. Антоновича по укладанню Українського біографічного словника (80—90-ті рр. 19 ст.) та Постійну Комісію для складання біографічного словника діячів України (1919—33). Історія їх діяльності висвітлена ще недостатньо (1) і потребує подальшого вивчення.

Ініціатором створення біографічного словника "діячів та чужинців, що яким-будь способом спричинилися до української справи чи навіть взагалі працювали на українській території", був В. Б. Антонович. Як згадував І. М. Каманін, учень В. Б. Антоновича, праця була задумана під час III Археологічного з'їзду у Києві (1874) (2). Одночасно в гуртку працювали над історично-географічним словником. За основу відбору матеріалу для обох словників був узятий етнографічний принцип. В якій мірі гуртківці використовували рекомендації П. С. Єфименка, викладені в статті "Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и его программе" (1886), і чи використовували їх взагалі — визначити неможливо. Керував роботою гуртка В. Б. Антонович "при допомозі професорського стипендіата" М. С. Грушевського. В роботі брали участь В. І. Щербина, І. М. Каманін, М. П. Василенко, А. І. Істомін, О. Г. Лотоцький, О. С. Грушевський, пізніше — С. О. Єфремов, Г. Л. Берло, К. М. Мельник, В. М. Доманицький, Г. П. Ямпольська. Під керівництвом О. Г. Лотоцького опрацьовували біографії церковних діячів і готували картки С. О. Липківський, С. М. Іваницький, М. А. Шпачинський, Г. А. Ярошівський, Е. К. Червінський, В. І. Селін, Г. П. Петрушевський (3). М. І. Каманін, який працював у гуртку до смерті вчителя, наводить також прізвища О. О. Андрієвського, Є. О. Ківлицького (4). С. О. Єфремов згадує прізвища Ф. П. Матушевського, В. Ф. Дурдуківського та О. С. Грушевського (5). Г. Л. Берло пристала до гуртка В. Б. Антоновича у 1899 році. У своїх спогадах вона пише, що дома у Володимира Боніфатійовича збирався гурток, який під його проводом узявся складати біографії українських письменників і діячів (6). Робота з добору персоналій та написання карток продовжувалася до смерті В. Б. Антоновича. До останнього дня в комісії працювали Г. Л. Берло, К. М. Мельник-Антонович, І. М. Каманін. Про ці зібрання згадує С. О. Єфремов: "Збиралися словарники в господі Антоновича, на розі Жилянської та Кузнечної, і тут у вели-

чезній бібліотеці Антоновича розбирали матеріал, дізнавалися про джерела, здавали готові життєписи; зібрання закінчувалися вечерею ... " (7).

На початок 1894 р. Словник, як згадував О. Г. Лотоцький, був доведений до літери О (С. О. Єфремов називає останньою літеру К). На кожну літеру припадало по 200—300 життєписів. Перший том Словника з біографіями на літери А—Д передбачалося видати українською мовою в числі праць Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові, а потім повторити його російською, "коли б се з цензурних обставин можна було зробити. Складено редакційну комісію з п'яти осіб, яка мала остаточно зредагувати матеріал першого тому щодо змісту. Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх розправ був дуже ріжнобарвний, а крім того оригінали деяких окремих біографій писалися російською мовою й перекладалися після вже; треба було зредагувати й саму мову словаря. Та, на жаль, людина, якій було се доручено, затягла роботу аж на кілька літ, матеріял через те перестарився, і для друку треба було його знову переглянути та освіжити новими джерелами. Річ це була надзвичайно складна і тому справа з друком спинилася. Оригінал (здається, врешті з українським перекладом) передано Науковому Товариству у Львові" (8). Керував роботою по підготовці тому до друку у Львові М. С. Грушевський, який на той час отримав кафедру історії у Львівському університеті і у вересні 1894 р. переїхав до Львова (9). Перебуваючи у Львові, він цікавився, як "просувається робота в обидвох напрямах" (в той же час гурток В. Б. Антоновича працював паралельно над історично-географічним словником). На кінець листопада були готові 500 біографій (10). Наприкінці століття О. С. Грушевський з Києва систематично повідомляв брата про збори "словаристів", які проходили вже мляво (11). Львівський період по підготовці видання Словника розтягнувся на кілька років. З'явилася необхідність поповнити його новими джерелами. У 1897 р. добре розпочата робота над Словником припинилася (12). З середини 90-х років В. Б. Антонович занедужав. Припинилися зібрання гуртка, а потім і уся праця. "Готові вже і проредактовані життєписи... Антонович за спільною згодою оддав був Тимченкові на переклад та редакцію ... " (13).

Гурток В. Б. Антоновича був одним з тематичних гуртків, організованих Старою Громадою в останні десятиріччя 19 ст. Про те, як вони працювали, про організацію роботи згадують гуртківці С. Ф. Русова та О. Ф. Кістяківський. Практична робота по укладанню українського словника проводилась так: кожному з учасників доручалося опрацювати за визначеними джерелами певну літеру та укласти відповідні картки. "Якби котрийсь із тих складачів написав історію цього словника, це була б цікава сторінка з історії українського руху

.... Ділили його між собою за літерами ... Скільки українських діячів виховалось на цих "словарних" зібраннях, бо окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерею за чарочкою обмірковувались також усі текучі події ..." (14).

Ще одною важливою справою Старої громади "... було завершення підготовки малоросійського словника, над яким працювали кілька поколінь громадівців. На кінець 19 ст. вже важко було назвати когось з відомих українських діячів, котрі не зробили б внеску у формування картотеки словника: П. Житецький, В. Білозерський, В. Антонович, П. Єфименко, О. Русов, О. Кониський ...". "Словарь — гуртовая работа ... Каждую неделю два раза, по средам и субботам, собирались у кого-нибудь по очереди словарники, люди, знающие язык и интересующиеся делом. Собрания эти были неизменно регулярны ... Одушевителем работы был, несомненно, Антонович ... Антонович предложил новую работу: историко-географический словарь всей территории, занимаемой малороссийским народом ... Словарь постоянно поддерживал связь: никакие обстоятельства не могли остановить собрания, технически называвшегося словарем. Если иной был болен, если другой был занят, если третьему мешали семейные обстоятельства, если четвертый отсутствовал из города, то все же приходил на собрание кто мог. Иногда собрание состояло из 10—15, в другой раз — из четырех-пяти, а все-таки составлялось. Так был выполнен словарь" (15).

Де знаходяться зараз матеріали до Українського біографічного словника — невідомо. Можливо, вони зберігаються у Львові, куди були привезені для перекладу та підготовки до друку М. С. Грушевським. "Де цей словник зараз — невідомо: можливо, в професора Є. К. Тимченка, може, у Львові", — вважав у 1919 р. один з гуртківців С. О. Єфремов (16). Але частина матеріалу, безумовно, попала до Постійної Комісії.

К. М. Мельник-Антонович на засіданні Постійної Комісії для складання Біографічного словника діячів України 28. 02. 1919 р. повідомила, що рештки біографічного матеріалу вона принесла в дар Комісії (17). В звіті за пешу половину 1921 р. Ф. Ернст, редактор комісії діячів мистецтва, згадує біографії музичних діячів, які були передані комісією В. Б. Антоновича: Веделя, Біберовича, Ломакіна, О. Вересая, Діленького (18). У лютому 1928 р. К. М. Мельник-Антонович подарувала історичній секції ВУАН також деякі речі і архів В. Б. Антоновича. Можливо, що серед них також були матеріали біографічного гуртка В. Б. Антоновича (19). Але, як відзначав С. О. Єфремов, ці матеріали "перестаріли" і мають тільки "історичний інтерес". "Так гинули необачно й розтринькувано наслідки колективної праці в недбалих руках і поменшало ще й так малі здобутки наші за темних часів національного лихоліття ... " (20).

1. Брайчевська О. А. Історія створення Українського біографічного словника // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Міжнар. наук. конф. — 1993. — Ч. 1. — С. 117—119; Брайчевська О. А., Ляшко С. М., Чишко В. С. Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кін. X—поч. XX ст.) // Українська біографістика. — К., 1996. — Вип. 1. — С. 29—45.

2. Ємець О. Учень Антоновича — І. Каманін // ACADEMIA пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 174.

3. Лотоцький О. Сторінки минулого // З іменем св. Володимира: Київський університет в документах і матеріалах та спогадах сучасників. — К.,1994. — Кн. 2. — С. 299—300; Лотоцький О. Постаті українського громадянства 90-х років: Професор В. Б. Антонович // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 1. — С. 378.

4. Ємець О. Учень Антоновича — І. Каманін // ACADEMIA пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1993. — С. 174.

5. НБУВ. ІР, ф. X, спр. 6116.

6. Берло Г. Л. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. — Кн. 3—4 (33). — 1929. — С. 92, 97.

7. Єфремов С. О. Про дні минулі: Спогади (Автограф) // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 1. — С. 433.

8. Лотоцький О. Постаті українського громадянства 90-х років. Професор В. Б. Антонович // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 1. — С. 378.

9. Лотоцький О. Сторінки минулого // З іменем св. Володимира: Київський університет в документах і матеріалах та спогадах сучасників. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 299—300.

10. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, с. 17—18.

11. Гирич І. М. Грушевський та В. Б. Антонович: творчі контакти, суспільно-політичні погляди // ACADEMIA пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 151.

12. Лотоцький О. Сторінки минулого // З іменем св. Володимира: Київський університет в документах і матеріалах та спогадах сучасників. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 299—300.

13. Єфремов С. О. Про дні минулі: Спогади (Автограф) // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 1. — С. 433.

14. Русова С. Мої спомини // За сто літ. — К., 1928. — Кн. 2. — С. 154.

15. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874—1885). — К., 1995. — Т. 2. — С. 416.

16. НБУВ. ІР, ф. X, спр. 6116.

17. Там само.
18. НБУВ. ІР, ф. X, спр. 5184
19. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Грушевський і ACADEMIA. — К., 1993. — С. 111.
20. Єфремов С. О. Про дні минулі: Спогади (Автограф) // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1997. — Т. 1. — С. 433.

Т. В. Добко

РОСІЙСЬКИЙ БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК

Серед біографічних джерел про визначних осіб дореволюційної Росії важливе місце займає "Русский биографический словарь" (далі — Словник), виданий у 25 томах протягом 1896—1918 рр. Імператорським російським історичним товариством (далі — Товариство). Засноване 1866 р. у Санкт-Петербурзі, Товариство, головою якого був обраний князь П. А. Вяземський, розгорнуло велику роботу з видання матеріалів і документів з російської історії, які зберігалися в урядових і приватних архівах і бібліотеках як в Росії, так і за кордоном.

Питання про створення "Русского биографического словаря" було поставлене у 1875 р. на засіданні ради Товариства 25 листопада 1875 р. зазначалося, що для успішного здійснення такої роботи потрібен керівник. Серед кандидатур на обрання редактором Словника були М. В. Гербель, П. О. Єфремов, Г. І. Студенкін, М. І. Сухомлинов та ін. Рада вирішила просити О. Б. Лобанова-Ростовського подати письмовий виклад програми Словника та його кошторис. Загальні збори обрали особливу комісію у складі О. Б. Лобанова-Ростовського, А. Ф. Бичкова, М. В. Калачова, К. К. Злобіна, Ф. Ф. Веселого. У висновках комісії, виголошених О. Б. Лобановим-Ростовським річним зборам Товариства 1877 р., зазначалося: "1) Словник повинен мати характер довідкової книги, тому до нього, по змозі, слід включити імена всіх осіб, про які згадується в історичних пам'ятках і які з самого початку російської історії до новітніх часів залишили по собі слід як у хорошому, так і в негативному розумінні, на якому б то не було поприщі (державному, мистецькому, промисловому, торговельному та ін.); 2) до Словника необхідно включити і іноземців, які хоч лише тимчасово перебували в Росії, але залишили незабутнє ім'я на одній із сторінок нашої історії (Кейт, Рішельє, Манштейн і ін.), а також іноземців-мандрівників (Герберштейн, Мейєрберг) і митців (Фалькрнет); 3) у статтях необхідно вміщувати головним чином достовірні факти і хронологічні дані, з вилученням різних особистих міркувань і критичних висновків, до того ж слід постійно зазначати джерела; 4) обсяг і формат Словника було б пе-

редчасно визначати тепер; 5) якщо Товариство схвалить ці задуми, то слід утворити редакційний комітет з головного редактора і співробітників" (1). Однак всі розуміли великі труднощі, які чекають попереду в цій грандіозній роботі.

У 1879 р. головою Товариства став Олександр Олександрович Половцов (1832—1909) — державний діяч, впливовий і завзятий чиновник Російської імперії кінця 19 ст. Він вирішив сам стати керівником Словника, а видання його здійснити на власні кошти. На річних зборах Товариства 17 березня 1880 р. він пообіцяв на наступні річні збори подати список осіб, які передбачалося включити до Словника. Однак на це пішло значно більше часу, ніж сподівалися.

"Алфавітний покажчик імен російських діячів для Російського біографічного словника", який включав осіб, біографії котрих передбачалося включити до Словника, було вміщено у двох томах "Збірників Імператорського російського історичного товариства" (т. 60 і 62), виданих лише у 1887—88 рр. Покажчик складали під керівництвом секретаря Товариства Г. Ф. Штендмана, за участю П. М. Петрова, керуючись програмою, яку було поступово вироблено та затверджено радою Товариства. Для створення "Алфавітного покажчика..." укладачі переглянули величезну кількість існуючих на той час джерел. Серед них: словники, історичні збірники, місяцеслови, календарі, окремі біографії російських діячів, списки військових чинів, усі видання імператорської Археографічної комісії, рукописні джерела багатьох архівів тощо. Крім того, було складено зведений алфавітний покажчик авторів, вміщених у книготорговельних каталогах І. І. Глазунова, М. Д. Ольхіна, В. О. Плавильщикова, О. П. Смірдіна, В. С. Сопікова та ін. до 1881 р. Складання списку зайняло декілька років. Крім складання списку, укладачі заносили на окремі картки біографічні дані про відомих осіб з переглянутих джерел, які були по суті біографічними довідками і могли увійти до Словника. Перелік рукописних та друкованих джерел оприлюднив Г. Ф. Штендман на засіданні ради 5 жовтня 1882 р. (1, с. 100).

У передмові до "Алфавітного покажчика ..." він зазначав: "Опублікований нині список імен російських діячів на всіх поприщах російського державного і народного життя є лише підготовчим матеріалом для складання Російського біографічного словника, згідно з тими, які виникли в середовищі Імператорського російського історичного товариства, передбаченнями ... . З цього списку буде перенесено в біографічний словник лише імена, які заслуговують більш або менш широких біографій" (2, ч. 1).

У двох томах "Алфавітного покажчика імен російських діячів для Російського біографічного словника" подано, за підрахунком Штендмана, 40020 імен (серед них — 2604 жінки) — державних та

військових чинів, представників духовенства, дипломатів, учених, лікарів, письменників, художників, педагогів, інженерів, будівельників, архітекторів, акторів та ін. Для кожної особи, по можливості, наведено такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження і смерті (враховувалися особи, які померли до 1880 р.) та короткий опис професійної діяльності і досягнень. Назву головних творів, коли йшлося про письменника чи вченого, вказано вибірково. Наприклад: "Прокопович Андрій Семенович, ректор Харківського колегіуму, письменник, протоієрей; + 1826 г. (Проповіді його вид. 1803 р.)". "Шевченко Тарас Григорович, малоросійський поет, художник, живописець і гравер, акад. І. А. М., з кріпаків поміщика Енгельгардта; нар. 25 лют. 1814 р. в с. Моринцях (Кирилівка), Звенигород. пов., Київ. губ., + 26 лют. 1861 р. в СПб." (2, ч. 2, с. 510 — 512). Наприкінці другого тому вміщено поправки та доповнення до обох частин покажчика. Всього в остаточному варіанті було 52600 імен та внесено 2442 поправки (2, ч. 2, с. 824).

На засіданні ради 26 листопада 1887 р. обговорювали питання про особливості біографічних статей у Словнику залежно від його розмірів. Г. Штендман пропонував видати Словник у шести томах з сьомим додатковим, обсягом кожного тому від 50 до 60 друкованих аркушів у дві колонки і від 90000 до 100000 рядків (приблизно близько 3000 біографічних статей). Член ради Я. К. Грот пропонував обмежитися виданням трьох томів, зробивши до них дуже ретельний добір імен. О. О. Половцов вважав, що наперед дуже важко визначити обсяг видання. Він пропонував поділити внесені в "Алфавітний покажчик..." імена на "чотири розряди: 1) першочергові, 2) другорядні, 3) менш значні і 4) ті, що не повинні увійти в Словник" (1, с. 105). Виходячи з цього і було доручено Г. Ф. Штендману зробити розрахунки.

На засіданні ради 16 грудня 1888 р. Г. Ф. Штендман запропонував обмежити видання Словника шістьома томами по 50 друкованих аркушів і навів кошторис на видання та розсилання. Біографічні статті він запропонував поділити за їхнім обсягом на три групи: "1) дрібні довідкові, з визначеним, точним розміром. Статті цього розряду повинні зайняти в Словнику найбільше місця; 2) статті середнього розміру, для яких міг бути встановлений тільки приблизний обсяг...; 3) статті великі — про видатних діячів" (1, с. 106). У кінці кожної біографічної статті дрібним шрифтом необхідно друкувати бібліографічні відомості з поділом на джерела та літературні статті. На цьому засіданні було затверджено список з 117 закладів та окремих осіб, яким було вирішено надіслати томи "Алфавітного покажчика... ". У супровідному листі О. О. Половцова містилося прохання: "1) зазначити огріхи і помилки, які вкралися до нього, і 2) відмітити імена тих діячів, котрі заслуговують на внесення до Словника, а самі

томи повернути, по змозі, ближчим часом" (1, с. 102). Однак більшість примірників не було навіть повернуто. 4 квітня 1889 р. Г. Ф. Штендман представив на затвердження ради "Керівництво для складання біографічних статей" та список діячів, які виявили бажання працювати над статтями для Словника.

Серед особливо цінних зауважень О. О. Половцов відзначав роботу графа Д. О. Мілютіна, який не тільки висловив свої міркування щодо плану видання Словника, але й у двох додатках до листа навів пропуски та неточності. Він пропонував також включити до Словника й осіб, які померли у 1888 та 1889 рр. Відносно обсягу статей Словника він поділив їх на три групи: "1) більш або менш докладні; 2) ті, що вказують лише головні моменти життя і діяльності особи; 3) ті, що повторюють дані "Алфавітного покажчика ..." (1, с. 103). Цінні зауваження та пропозиції подали і директор Московського архіву Міністерства юстиції Н. О. Попов, секретар Академії наук К. С. Веселовський, ректор Московської духовної академії єпископ Христофор, В. Г. Чубинський та інші. А. О. Краєвський надіслав і 150 карток з доповненнями та виправленнями до "Алфавітного покажчика ...". Деякі вчені також надіслали редакції свої видання біографічного чи бібліографічного характеру.

Після підготовки списку персоналій та вивчення всіх пропозицій вже чіткіше уявлялася і структура Словника, і можливі розміри його.

Одночасно з напрацюванням основних положень відносно особливостей та розмірів біографічних статей проводили і безпосередню роботу з підготовки самих статей. У доповіді на річних зборах Товариства 12 березня 1890 р. було повідомлено, що редакція вже має 200 статей. Біографічні статті вирішено було поділити на три групи: "1) біографії найвідоміших діячів (від 300 до 1500 рядків) ...; 2) в біографічних статтях другого розряду вилучати описи всього перебігу життя окремої особи, а зазначати тільки найважливіше в його діяльності; 3) статті третього розряду повинні становити лише витяги з друкованих біографічних статей, їх готуватиме сама редакція Словника" (1, с. 108). Редакція залишала за собою право скорочувати текст статей.

У 1892 р. рада визначила вміщувати до Словника біографії тільки тих діячів, які померли не пізніше 31 грудня 1892 р. На засіданні ради 14 січня 1892 р. О. О. Половцов запропонував поділити весь матеріал, призначений для редагування, на три групи і опрацювання кожної з яких доручити окремому редакторові. Було вирішено, що: редактор першої групи (від букви А до І) — Г. Ф. Штендман, другої (від букви К до О) — Н. Д. Чечулін, третьої (від букви П до кінця алфавіту) — М. П. Собко. Згідно з постановою ради, за головною редакцією Словника в особі О. О. Половцова залишалося право визначення розмірів усіх статей, що надходять. В міру надходження з

друкарні коректурних аркушів вирішено було надсилати їх членам Товариства для ознайомлення. Однак залучили значно більше редакторських сил. Редагування здійснювали С. О. Адріанов, Ф. О. Вітберг, Г. В. Дружинін, І. А. Кубасов, М. Г. Курдюмов, Б. Л. Модзалевський, В. В. Мусселіус, С. Ф. Платонов, С. В. Рождественський, В.. В. Руммель, М. П. Собко, М. Д. Чечулін, М. П. Чулков, Г. Ф. Штендман, Є. С. Шумигорський (1, с. 187—188).

Перший том, який містив біографії імператорів Олександра І та Олександра ІІ, вийшов лише у 1896 р. Обсяги Словника також виявилися набагато більшими, ніж це попередньо передбачалося. Протягом 1896—1918 рр. у Санкт-Петербурзі (Петрограді) та Москві було опубліковано 25 томів. Майже половину Словника встиг видати О. О. Половцов, який вважав роботу над ним державною справою, хоча й сам він уповільнював роботу, повертаючи вже готові до друку статті на доопрацювання (3). На якості Словника позначилося і те, що у підготовці статей брали участь учені різних ідеологічних поглядів і політичного спрямування. До того ж, як самокритично зауважив С. Татищев, у життєпису, присвяченому імператорові Олександру ІІ, вміщеному у Словнику: "Сучасний історик надто близько стоїть біля цієї достопам'ятної епохи, він не може судити про неї зовсім безпристрасно..." (4).

Після смерті О. О. Половцова у 1909 р. головою Товариста став імператор Микола ІІ, який і перебрав на себе всі турботи по продовженню видання Словника. На загальних зборах Товариства 7 травня 1910 р. йшлося про те, щоб надати статтям Словника довідкового характеру, дотримуватися певних рамок біографій, особливо коли йдеться про царські персони. До підготовки статей та редагування було залучено додаткові наукові сили і почато складання списків осіб, пропущених у вже виданих томах. Крім того, було поставлено завдання розширити хронологічні рамки Словника. Складання списків російських діячів, які померли після 1892 р., почав секретар Товариства О. О. Гоздаво-Голомбієвський, а потім цим займався В. І. Саїтов.

У підготовці статей до Словника взяли участь визначні фахівці, високоерудовані вчені того часу. Серед них: К. М. Бестужев-Рюмін, В. В. Бобинін, Б. М. Городецький, В. Г. Дружинін, В. С. Іконников, А. Ф. Коні, М. П. Лихачов, Л. К. Майков, Б. Н. Меншуткін, Б. Л. Модзалевський, М. П. Павлов-Сільванський, О. М. Пипін, С. Ф. Платонов, В. І. Саїтов, С. М. Середонін, М. П. Собко, М. Ф. Сумцов, Ю. М. Шокальський та ін. Серед видатних діячів української науки і культури, про яких у Словнику подано ґрунтовні статті, — М. І. Костомаров, І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко та ін.

Томи виходили непослідовно, не за алфавітом, а в міру їх підготовки. Їхній тираж становив від 1200 до 1262 примірників. Не-

зважаючи на те, що видання залишилося незавершеним (чотири букви алфавіту: В, Е, М і У не було опубліковано і чотири букви: Г, Н, П і Т залишилися незакінченими), Словник і досі не втратив актуальності та наукового значення.

Видання двох томів Словника на букви В і Т було здійснено лише 1991 р. у Нью-Йорку видавництвом Нормана Росса (Norman Ross Publishing Inc.), відомого перевиданням та мікрофільмуванням східнослов'янських книжок і періодики. Видавці надали томам номери 3А та 20А відповідно до продовження алфавітного ряду прізвищ персоналій у Словнику. У вступній статті завідувача наукової бібліотеки Р. Девіса та завідувача слов'янського і балтійського відділу Нью-Йоркської публічної бібліотеки Е. Касинця висвітлено історію та проблеми створення "Російського біографічного словника", проаналізовано матеріали даних томів, зроблено порівняльний аналіз персоналій, попередньо запропонованих для включення до "Алфавітного покажчика...", з дійсно підготовленими статтями, вміщеними у згаданих томах (5).

Обидва томи незавершені, містять тільки частину статей, включених до "Алфавітного покажчика...". Джерелом публікації цього видання були гранки, знайдені у двох рукописних зібраннях. Гранки на літеру В перебували у відділі рукописів Державного історичного музею в Москві, а їхня копія — у довідковому відділі Російської державної бібліотеки. Оригінали гранок на літеру Т зберігаються у відділі рукописів Державного музею Л. М. Толстого в Москві. На жаль, багато сторінок (225—240; 321—368, 553—560 та з 625 до кінця у томі на букву В) взагалі виявилися втраченими. До того ж чимало зусиль довелося докласти видавництву та різним фахівцям для поліпшення якості тексту і розбірливості шрифту. Таким чином, нині є 27 томів Словника.

Незважаючи на компілятивність багатьох біографій, перевантаженість частини вміщених матеріалів відомостями, які не мають довідкового характеру, деякі неточності і помилки, Словник не втратив свого наукового значення як важливого джерела з біографістики. Про його наукову актуальність свідчить і мікрофільмування Словника, здійснене останнім часом у різних країнах (5, с. VI), почате 1991 р. московським видавництвом Aspect Press Ltd, його репринтне видання.

Досвід підготовки до видання "Російського біографічного словника" та самі матеріали виданих томів мають непересічну цінність і будуть корисні під час створення "Українського біографічного словника".

Список виданих томів "Російського біографічного словника":

Т. 1: Аарон — император Александр II / Изд. под наблюд. пред. И. Р. И. О. А. А. Половцова. — СПб., 1896. — 892 с.

Т. 2: Алексинский — Бестужев-Рюмин / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1900. — 799 с.

Т. [3]: Бетанкур — Бякстер / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1908. — 695 с.

Т. 3А: Вавилов — Веселовский / Introd. E. R. Kasinec, R. H. Davis. — N. Y. : Norman Ross Publ. Inc., 1991. — XII, 624 с.

Т. [4]: Гааг — Гербель / Изд. под ред. Н. П. Чулкова. — М., 1914. — 494 с.

Т. [5]: Гербенский — Гогенлоэ / Изд. под ред. Н. П. Чулкова. — М., 1916. — 442 с.

Т. [6]: Дабелов — Дядьковский / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1905. — 748 с.

Т. [7]: Жабокритский — Зяловский / Изд. под ред. Е. С. Шумигорского, М. Г. Курдюмова. — Пг., 1916. — 588 с.

Т. [8]: Ибак — Ключарев / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1897. — 756 с.

Т. [9]: Кнаппе — Кюхельбекер / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1903. — 708 с.

Т. [10]: Лабзина — Ляшенко / Изд. под ред. Н. Д. Чечулина, М. Г. Курдюмова. — СПб., 1914. — 846 с.

Т. [11]: Нааке-Накенский — Николай Николаевич Старший. — СПб., 1914. — 388 с.

Т. [12]: Обезьянинов — Очкин / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1902. — 711 с.

Т. [13]: Павел, преподобный — Петр (Илейка) / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1902. — 712 с.

Т. [14]: Плавильщиков — Примо / Изд. под наблюд. пред. И. Р. И. О. А. А. Половцова. — СПб., 1905. — 800 с.

Т. [15]: Притвиц — Рейс / Изд. под наблюд. пред. И. Р. И. О. А. А. Половцова. — СПб., 1910. — 560 с.

Т. [16]: Рейтерн — Рольцберг. — СПб., 1913. — 436 с.

Т. [17]: Романова — Рясовский / Изд. Рус. ист. об-вом под ред. Б. Л. Модзалевского. — Пг., 1918. — 818 с.

Т. [18]: Сабанеев — Смыслов / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1904. — 673 с.

Т. [19]: Смеловский — Суворина / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1909. — 608 с.

Т. [20]: Суворова — Ткачев. — СПб., 1912. — 600 с.

Т. 20А: Тобизенъ — Тотлебенъ / Introd. E. R. Kasinec, R. H. Davis. — N. Y. : Norman Ross Publ. Inc., 1991. — XII, 208 с.

Т. [21]: Фабер — Цявловский / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1901. — 522 с.

Т. [22]: Чаадаев — Швитков / Изд. под наблюд. пред. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1905. — 642 с.

Т. [23]: Шебанов — Шютц. — СПб., 1911. — 557 с.
Т. [24]: Щапов — Юшневский. — СПб., 1912. — 365 с.
Т. [25]: Яблоневский. — СПб., 1913. — 496 с.

---

1. Императорское русское историческое общество, 1866—1916. — Пг., 1916. — IX. — 193 с.
2. Сборник императорского русского исторического общества. — Т. 60: Азбучный указатель имен русских деятелей для Русского биографического словаря / Под наблюдением Г. Ф. Штендмана. — Ч. 1: А—Л. — СПб., 1887. — 507 с.; Т. 62: То же. — Ч. 2: М—Ф. — 824 с.
3. Кауфман И. М. Русские биографические и биобиблиографические словари. — М.: Гос. изд-во культ.-просвет. лит-ры, 1955. — С. 16.
4. Русский биографический словарь. — Т. 1: Аарон — император Александр II / Изд. под наблюд. председ. И.Р.И.О. А. А. Половцова. — СПб., 1896. — С. 889.
5. Kasinec E., Davis R. H. Introduction // Русский биографический словарь = Russkii biograficheski slovar. — N. Y., 1991. — Vol. 3A. — P. V—IX.

Л. В. Куценко

ЛІТЕРАТУРНИЙ СЛОВНИК КІРОВОГРАДЩИНИ

Масове заселення Єлисаветградщини, теперішньої Кіровоградщини, припадає в основному на першу половину і середину 18 ст., хоч освоєння її земель почалося тисячоліття тому. На території області віднайдено одне із найбільших протоміст трипільської культури, щедро представлені на її археологічній карті пам'ятки доби кіммерійців, скіфів, готів, гунів тощо. За княжої доби території південних районів обживали уличі, а в межиріччі Дніпра та Синюхи проходила покордонна смуга між Київською Руссю та Диким Полем. Сталося так, що на довгі десятиліття і навіть століття край залишався порубіжжям степу та Русі, згодом Гетьманщини. Так само віками тут виявлялася мужність і звитяга наших предків-покордонців у боротьбі проти ворогів. За козацької доби ця земля множилася зимівниками, козацькими хуторами, а згодом стала територією Буго-Гардівської та Інгулецької паланок Запорізької Січі, що знайшло відгук у народних піснях, думах, переказах і легендах.

Отже, маємо край славних історичних традицій. Незважаючи на те, що цей край відносно молодий, він мав чималу літературно-мистецьку спадщину. Досить назвати лише імена М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, А. Шпіра, В. Винниченка, А. Шполянського (Дон Амінадо), Г. Флоровського, Я. Івашкевича, Є. Чикаленка, Є. Маланюка, Д. Чижевського, Ю. Яновського, А. Тарковського, аби

пересвідчитися, що таке прекрасне гроно митців є окрасою всієї України.

Протягом останніх десятиліть кілька авторів намагалися укласти словник письменників краю. Так, ще на початку 60-х років у кількох числах обласної газети "Кіровоградська правда" друкувалася серія публікацій з історії літературно-мистецького життя області. Автор низки публікацій В. Чабаненко зібрав і систематизував цікавий матеріал, виклав його у хронологічній послідовності, підпорядковуючи написане в основному ідеї найповнішого висвітлення загалом культурного життя краю. Згодом у тій самій газеті протягом кількох місяців друкувалися матеріали В. Проценка "Славетні імена Кіровоградщини", де знову ж називалося чимало письменницьких імен, проте публікація залишилася незавершеною. Збирав матеріали до біобібліографічного словника і письменник М. Смоленчук. Він підготував понад сімдесят статей, щоправда, його рукопис не друкувався і залишився у письменницькому архіві.

Тривале захоплення літературним краєзнавством змусило й мене свого часу завести у картотеці відповідний розділ. Зібрані матеріали і лягли в основу видання "Літературного словника". Зрозуміло, що його поява була б неможливою без вивчення досвіду попередників, їхніх численних розвідок і публікацій місцевих краєзнавців, а також досвіду упорядників довідника "Письменники Радянської України" (Київ, 1987). Словник не є вичерпним. Він фіксує сучасний стан вивченості літературної карти краю, без претензій на енциклопедичну повноту, залишаючи в ньому місце для тих імен, які з певних причин поки що не потрапили до цього видання. Вихід друком словника сприяє виявленню нових письменницьких імен, пов'язаних із краєм. "Вечірня газета" веде рубрику "Літературний словник", у якій друкують доповнення до даної праці, які будуть використані під час її перевидання. Справдилися і сподівання упорядника та видавців словника стосовно практичної цінності книги. Вона досить популярна як довідково-інформаційне джерело в роботі бібліотечних працівників, краєзнавців. Плідно використовується вчителями-словесниками під час проведення уроків української та світової літератур, особливо під час передбачених програмою уроків літератури рідного краю. Сприяє цьому доданий до книги підрозділ "Географія літературних імен", у якому розписано прізвища письменників по районах. Цей підрозділ, зокрема, дає чимало матеріалів для дослідника літературного життя області. Наприклад, регіони, котрі мали достатньо потужний духовний потенціал ще у 19 ст., практично не переривали традицію творення літературно-мистецької еліти краю. Так, Новомиргородщина представлена у словнику іменами понад двох десятків письменників, причому відзначається неперервність літературних традицій від середини 19 ст. до цього

часу (О. Тулуб, І. Карпенко-Карий, О. Андрієвський, Г. Грушевський, А. Тростянецький, М. Зеров, П. Филипович, Є. Поповкін, П. Біба, Ю. Мокрієв, О. Жовна).

Феномен Новомиргородщини пояснюють вже згадуваною духовною атмосферою, яка там панувала і творилася найстарішою на Півдні Російської імперії чоловічою гімназією (1836), містечковими театрами тощо. Повна гімназія відкрилася у містечку лише 1902 р. і була знищена під час революції, але встигла виховати у своїх стінах Д. Чижевського, П. Феденка, Л. Чернова-Малошийченка. Зрозуміло, що не лише гімназична освіта була школою підготовки творчої еліти. Словник висвітлив не лише здобутки краю.

В основу композиційної побудови словника покладено традиційний енциклопедичний принцип. Словник об'єднує понад 300 статей про письменників Кіровоградщини та тих літераторів, чиї життєві й творчі шляхи перетиналися з цим краєм. Персоналії хронологічно представлені від середини 18 ст. (В. Чертков) до середини 90-х років 20 ст. Цікаві спостереження дає хронологічний зріз літературного життя краю. Так, від середини 18 ст. до 70-х років 19 ст. літературне життя колишньої Єлисаветградщини репрезентують переважно письменники не краяни, а чужинці. І лише у 70—90-х роках 19 ст. відбувається бурхливий розвиток письменницьких талантів власне у краї.

Регіональні письменницькі словники і довідники мають свою специфіку. Вона полягає в тому, що до них включаються імена не лише членів Спілки письменників чи відомих митців минулого, але й авторів кількох книг, а інколи навіть однієї книги. Цей принцип цілком виправданий для регіонального біобібліографічного видання, оскільки подає потрібну інформацію про авторів. Наприклад, трапилися мені дві книги "Наче світ перевернувся" (1901) та "Тутешній кобзар. Повне зібрання російських і малоросійських віршів діда Миколи" (1912) М. Пулевича, видані у Єлисаветграді. Це місцеві єлисаветградські україномовні книги зі своєрідною тематикою. А ось пошуки відомостей про автора залишилися безрезультатними. Саме тому регіональні словники і довідники стануть у пригоді майбутнім дослідникам літературного життя окремого краю.

Інша специфічна властивість регіональних біобібліографічних видань полягає у тому, що до них включаються також імена письменників, які пов'язані з краєм лише певним епізодом свого життя. Проте інколи ці дотичні стосунки з краєм, котрі пропускаються біографами в життєписах письменників, посідають важливе місце у їхньому житті і творчості. Наприклад, Микола Куліш прожив у Зінов'євську (це ще одна із багатьох назв нашого міста) лише чотири місяці, працюючи редактором газети "Червоний шлях". Але саме провінційне життя колишнього Єлисаветграда послужило йому ма-

теріалом для комедії "Отак загинув Гуска", підказало сюжет комедії "Хулій Хурина". Саме на цьому й акцентує регіональний словник, але це вже не просто краєзнавча деталь, а поглиблення літературознавчого дослідження спадщини письменника (див. статтю: Л. Куценко. Микола Куліш у Зінов'євську // Слово і час. — 1992. — № 4). Так само цікавою є інформація про те, що у романі Я. Івашкевича "Честь і слава" події частково розгортаються в місті його гімназичної юності Єлисаветграді. Саме на таких моментах і акцентує словник стосовно тих письменників, які лише частково причетні до області — згадуються праці або твори, життєві обставини, що мають пряме відношення до даного краю. І так само подано й літературу про них. Статті ж про письменників-земляків представлені по можливості ширшою бібліографічною довідкою. Повнішими є статті і бібліографія про тих літераторів, чиї імена раніше не були відомі широкому загалові.

На жаль, роботу над словником було регламентовано чітко визначеним обсягом (не більше 8 друкованих аркушів), що суттєво позначилося на інформативній якості статей.

Д. Струк

ПРО ВИДАННЯ "ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE"

"Encyclopedia of Ukraine" була задумана як переклад 10-томної "Енциклопедії українознавства", що її почало готувати НТШ у Європі під редакцією професора Володимира Кубійовича в 50-х роках. Праця над "Encyclopedia of Ukraine" почалася в 1975 р., ще до закінчення "Енциклопедії українознавства", і скоро з'ясувалося, що це не переклад, а адаптація україномовної енциклопедії. "Encyclopedia of Ukraine" — це 5-томне видання. Містить близько 17 тисяч статей. Статті діляться на п'ять груп: перша — статті про Україну: фізичний опис (географічні і геологічні статті, про грунти, флору і фауну, клімат і гідрографію), археологія, історія, право і юридичні студії, мовознавство, літературознавство, освіта, мистецтво, театр, музика, економіка тощо; друга — статті-огляди про різні наукові галузі в Україні, в т. ч. природознавчі науки — антропологія, археологія, ботаніка, хімія та економічні науки; третя — великі статті про регіони України, де подано опис природи даного регіону, його історію, економіку і культуру, до них додано спеціальні карти; четверта — статті про відносини України з іншими державами і зв'язки українців з іншими народами та діяльність чужинців в Україні і українців у інших державах; п'ята — статті про персоналії, місцевості, історичні й політичні події, періоди, інституції і організації. Всі більші статті (понад 25 рядків друку) підписані і часто вміщують

бібліографію.

"Encyclopedia of Ukraine" створювалася впродовж 18 років, з 1975 до 1993. Фінансувалася на громадські кошти і за допомогою Канадського інституту українських студій та Канадської фундації українських студій. Засновником і головним редактором перших двох томів був професор В. Кубійович. Після його смерті головним редактором став академік Данило Гусар-Струк. Над статтями працювало близько 30 галузевих редакторів і близько 100 авторів. Усі ці фахівці працювали безплатно. Крім головного редактора, створено і редакційну раду, яка була дорадчим і допоміжним органом для головного редактора.

Завданням Енциклопедії було подати якнайоб'єктивнішу і найширшу інформацію про всі аспекти України і українців. Багато зусиль пішло на підготовку списку запланованих статей. Створювався список на підставі пропозицій спеціалістів різних галузей. Відтак список переглядала редколегія і схвалювала, визначаючи при тому орієнтовний обсяг кожної статті. Обов'язком галузевого редактора було підготувати статті з його спеціальності. Він міг їх написати сам, замовити авторам статті про персоналії, відіслати на підготовку до бюро енциклопедії в Торонто, де працював штаб із шести фахівців, які писали і редагували статті. І статті, підготовлені в бюро, і статті, що надходили від редакторів, проходили 8-гранне редагування, тобто кожну статтю перечитали 8 разів і стільки ж разів кожну статтю доопрацьовували перед остаточним варіантом. Після 7-ї обробки кожну статтю надсилали авторові на перевірку і зауваження. Всі більші і підписані статті надсилали фахівцям на рецензування. Під час складання списку статей було підготовлено методичні розробки і критерії добору матеріалу. Загальне обмеження щодо змісту полягало в тому, що роботу було заплановано на 5 томів по 1000 сторінок кожний. Отож необхідно було відібрати тільки найважливіше з кожної галузі.

Редакція звертала увагу на вірогідність інформації (всі факти, подані автором, по можливості, були звірені) і на об'єктивність представлення. Факти мали говорити самі про все; уникали всіх зайвих епітетів і авторських оцінок. З персоналій обирали тих, які в даній галузі досягли визначного і помітного рівня. Карти і ілюстрації підбирали для пояснення тексту за загальним критерієм, що "одне фото варте 1000 слів опису". У статтях про художників намагалися дати репрезентативну ілюстрацію творчості замість фотографії художника.

Всі карти були спеціально виготовлені для цього видання. Інший ілюстративний матеріал брали з різних джерел. Більшість статей було написано англійською мовою. Деякі були написані українською мовою і перекладені на англійську. І ті і інші пройшли англійську мовну редакцію у видавництві Торонтського університету, де читали

статті люди, які не знали української мови.

Незважаючи на те, що Енциклопедія з'явилася 1993 р. (останні три томи, перший — 1984, другий — 1988), вона ще й досі є єдиним всеохоплюючим об'єктивним джерелом знань про Україну англійською мовою. Звичайно, необхідно підготувати додатковий том, щоб осучаснити видання, особливо по відношенню до перших двох томів, які вийшли друком до відновлення незалежності України. Поки що готується іменний покажчик до 5 томів, що значно поповнить інформативність "Encyclopedia of Ukraine". Після появи покажчика і додаткового тому буде підготовлено нове видання на CD. Тоді "Encyclopedia of Ukraine" стане ще доступнішим джерелом повних і об'єктивних знань про Україну.

Г. М. Юхимець

ДОСВІД БІОГРАФІЧНИХ ТА ІКОНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ Д. О. РОВИНСЬКОГО

Ім'я Дмитра Олександровича Ровинського добре відоме дослідникам історії культури та образотворчого мистецтва. Д. О. Ровинський — видатний російський державний діяч, юрист, дослідник історії, культури, образотворчого мистецтва, іконографії, почесний член Петербурзької АН (з 1883) та Петербурзької АМ (з 1870). Народився 16(28).1824 р. у родині московського чиновника. Після навчання в училищі правознавства він зробив блискучу кар'єру юриста, пройшовши шлях від секретаря Сенату до прокурора, голови карного департаменту судової палати до сенатора карного касаційного департаменту. Сучасники відзначали його колосальну енергію, працездатність, чесність, принциповість, точність у роботі. Помер 11(23).06.1895 у Бад-Вільдунгені (Німеччина).

Колекціонував твори графічного мистецтва, вивчав і науково систематизував їх. Д. О. Ровинський, незважаючи на великі власні витрати, зібрав і опрацював десятки тисяч гравюр, видав низку фундаментальних праць, серед яких світового визнання: "Історія російських шкіл іконописання до кінця XVII століття" (1856), "Російські народні картинки" (1881—83), "Докладний словник російських гравірованих портретів" (1886—89). Написав монографії про творчість видатних російських граверів Є. П. Чемесова, М. І. Уткіна, а також "Повне зібрання гравюр учнів Рембрандта та майстрів, які працювали у його манері". Праці Д. О. Ровинського відзначаються вражаючою повнотою зібраного матеріалу, докладністю описання кожної гравюри з поданням багатьох фактичних відомостей про автора, історію створення, зміст зображеного та надзвичайно високим для свого часу науковим рівнем.

Багатющий доробок Д. О. Ровинського є унікальним джерелом

для сучасної біографістики. В усіх його працях обов'язково є біографічні відомості про історичні особи, державних та політичних діячів, представників науки і мистецтва різних епох.

Для сучасного дослідника біографістики серед численних праць Д. О. Ровинського слід виділити грунтовні видання "Докладний словник російських граверів XVI—XIX століть" (1895).та "Докладний словник російських гравірованих портретів", з яких можна використати основні методичні принципи іконографічних та біографічних досліджень ученого. Так, "Докладний словник російських граверів XVI—XIX століть" складається з вступної статті, численних додатків і словникової частини. У грунтовній, монографічного характеру за об'ємом та змістом, вступній статті "Історичний огляд гравірування" Д. О. Ровинський подав багато цінних і важливих біографічних відомостей. Серед додатків вельми корисними для сучасного дослідника є розділ "Монограми граверів...", відомості з якого можуть бути використані під час написання біографічних статей. Основна, словникова частина побудована за абетковим принципом, а кожна окрема стаття складається з біографічної частини та переліку творів художника. Основним принципом написання статей було викладення у стислій формі усіх відомостей про життя та творчість гравера. Ці відомості він збирав у архівах, бібліотеках, музеях та приватних колекціях.

Основні принципи методики складання словників Д. О. Ровинський сформулював у найгрунтовнішій праці "Докладний словник російських гравірованих портретів". Автор видання добре розумів, що головною і найскладнішою проблемою у роботі над словником є вироблення підходу до відбору складових реєстру, в даному випадку — реєстру портретованих осіб.

Для Д. О. Ровинського критерієм добору персоналій була наявність гравірованого зображення портретованої особи "... геній ти чи видатний блазень, велетень або карлик; розбійник, вчений, самодур-самоук; чи зробив ти щось помітне у житті, чи просто митарив його, існує з тебе гравірований портрет, то і іди до мого Словника, і лягай там під свою літеру". Із іноземців до Словника ввійшли тільки ті, хто був на службі у Російській імперії, а також ті нечисленні особи, які "Особливо дорогі для... росіян" (1, с. VII). Незважаючи на специфіку поставленої дослідником мети, в такому його підході є певне раціональне зерно — повна відсутність політичної та ідеологічної кон'юнктури і суб'єктивізму у доборі персоналій.

Цікавим є досвід Д. О. Ровинського у підході до структури окремої статті Словника, що детально викладено ним у передмові: 1) персоналії подаються за абеткою; якщо на гравюрі зображено кілька осіб, то вона подається під ім'ям особи "старшої" за алфавітом; 2) портрети подаються за живописними оригіналами, а все-

редині — за хронологією відносно портретованої особи; 3) опис декоративного оформлення зображення; 4) техніка виконання гравюри; 5) як зображено портретованого (на повний зріст, нижче колін та ін., у фас, профіль, три четверті тощо); 6) усі підписи під зображенням подаються дослівно; 7) розмір гравюри; 8) додаткові відомості про гравюру та живописні оригінали; 9) відомості про видання, у якому надруковано гравюру; 10) подаються гравюри зі скульптурних оригіналів та медалей; 11) біографічні відомості про портретованого (1, с. VII—IX).

Біографічні відомості про портретовану особу подаються на початку статті і, як зазначав Д. О. Ровинський, "іноді це розповіді або згадки сучасників про її зовнішній вигляд, побут та інші подробиці стосовно іконографії. В окремих випадках подається критична оцінка правдивості та схожості названих портретів" (1, с. IX).

У написанні біографічних статей Д. О. Ровинський приділяв надзвичайно велику увагу різним, так би мовити, нефактологічним подробицям з життя тієї чи іншої особи. Для нього важливим було все, що могло б розширити уявлення читача про людину. Так, у зовсім стислій статті про Прокопія Демидова він вважав за необхідне додати, що засновник Московського комерційного училища був ще й "пристрасним садівником, відомим своїми дивацтвами" (1, с. 656). Цікаві подробиці знаходимо у біографії Г. Р. Державіна: "за оду "Феліцу" одержав від Катерини II 500 червонців". А далі він цитує з видання Я. К. Грота: "Державін був надзвичайно пихатим, голова його була лисою у середні літа, у старості була майже без волосся; Державін на той час кинув перуку і постійно ходив у ковпаку" (1, с. 661). У передмові до Словника Д. О. Ровинський на прикладі біографії Катерини II образно і детально пояснює своє бачення написання персоналії: "Для нас, іконографів, цікаво мати не зображення Катерини у високоурочистій поставі, а справжню, живу Катерину, з усіма її достоїнствами і недоліками. Ми хочемо знати усі дрібниці, що оточували життя цієї видатної жінки; хочемо знати, о котрій годині вона прокидалася, коли ставала до роботи, що пила та їла за обідом, що робила ввечері, як одягалася ... нам усе цікаво ... З близького знайомства з усіма подробицями її побуту ми більш, ніж усякої іншої історії ..." дізнаємося про особистість російської імператриці (1, с. X).

Такий підхід Д. О. Ровинського до подання біографії пояснює різні обсяги статей — від зовсім коротких до дуже великих за розмірами відповідно до відомостей, які мав у своєму розпорядженні дослідник на момент підготовки видання.

Для сучасної української біографістики праці Д. О. Ровинського особливо цінні зібраними в них відомостями про осіб, які мають те чи інше відношення до України, її історії та культури, вміщених як у

статтях, присвячених українцям та особам, що прислужилися Україні, так і в інших статтях, де українські діячі згадуються у біографіях неукраїнців.

Персоналії українців у словниках Д. О. Ровинського — це переважно державні, політичні, церковні та військові діячі, вчені, літератори, музиканти, художники. Серед них для дослідників української біографістики значний інтерес становлять персоналії великих київських князів Ярослава Мудрого, Святослава Ярославича, Володимира Мономаха, княгині Ольги; гетьманів України Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Данила Апостола; представників українського дворянського роду 18—19 ст. Розумовських, зокрема останнього гетьмана України Кирила Григоровича; церковних діячів, які залишили помітний спадок у громадському житті, культурі та освіті України, а саме митрополита київського і галицького Петра Могили, архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького, митрополита київського Рафаїла Заборовського; композитора Дмитра Бортнянського, письменників Григорія Сковороди, Тараса Шевченка та багатьох інших.

Що стосується художників, то біографії та перелік їхніх творів зосереджені в основному у "Докладному словнику російських граверів XVI—XIX століть", в якому поруч із персоналіями видатних майстрів (Олександр та Леонтій Тарасевичі, Григорій Левицький, Іван Щирський, Іван та Федір Стрільбицькі, Микола Самокиш, Костянтин Трутовський) подано відомості про майже невідомих граверів (Амфілохій, Глікерій Баранецький, Іван Глинський, Семен Біляков, Юліан Тіссен).

Найцікавішою та багато в чому повчальною є стаття про відомого гравера, знавця життя українського народу середини 19 ст., його побуту, типажу, костюма, архітектури, природи — Лева Михайловича Жемчужникова. Д. О. Ровинський подав біографію Л. М. Жемчужникова у вигляді автобіографії художника. Завдяки такому підходу читач "Докладного словника російських граверів XVI—XIX століть" має змогу одержати не тільки протокольні факти біографії, а й прочитати захоплюючу повість про життя надзвичайно цікавої постаті. Л. М. Жемчужников, мабуть, виходячи із специфіки цього видання, акцентує увагу на фактах зі свого життя, пов'язаних з художньою діяльністю. З автобіографії читач дізнається про дату й місце народження художника, навчання у Царськосельському малолітньому Олександрівському кадетському корпусі, в 1-му Кадетському корпусі, у Пажеському корпусі, на чому і закінчилася його військова кар'єра. Далі у статті Л. М. Жемчужников досить детально розповідає про своє навчання у петербурзькій Академії мистецтв; про перебування в Україні, "яку він так ... полюбив, що прожив в ній, з наїздами до

Петербурга, п'ять років" (2); про життя у Парижі та свої подорожі до Відня, Трієста, Венеції, Корфу, Афін, Олександрії, Сирії та Палестини. Особливо детально художник розповідає про свою творчу діяльність: роботу над живописними полотнами "Кобзар з поводирем на шляху", "Чумаки у степу", "Лірник у хаті", "Отара овець", акварелями та малюнками з життя і побуту простого українського люду. Читаючи рядки з автобіографії Л. М. Жемчужникова про життя у Парижі, ми ніби переносимося у вирій художнього життя столиці Франції середини 19 ст., знайомимося з відомими майстрами, які відчутно вплинули на творче зростання художника, допомогли йому опанувати складну техніку офорта. Особливо цікаві відомості про спілкування художника з Тарасом Шевченком, який на той час повернувся із заслання до Петербурга. "Ми знали одне одного за різних обставин, — згадує Л. Жемчужников. — Я познайомив його з гравірувальним лаком французьким, тому що він сильно захопився гравіруванням а l'eau-forte і чудово працював; показав йому свої начатки, про які він надзвичайно добре відгукнувся, назвавши навіть мою "Покинуту" твором Шекспірівським" (2, с. 220).

Більша частина автобіографії присвячена спогадам про співробітництво Л. М. Жемчужникова з петербурзьким часописом "Основа", про спілкування з художниками О. Бейдеманом, І. І. Соколовим, К. Михальцевою, І. М. Крамським, І. І. Шишкіним, К. О. Трутовським, В. В. Верещагіним. Художник докладно описав свою роботу над додатком до "Основи", для якого у 1861—62 рр. награвірував і власноручно надрукував 50 найменувань офортів на українську тематику (2, с. 220—223). А далі у статті "Жемчужников Лев Михайлович" Д. О. Ровинський подав опис відомої серії офортів "Живописна Україна" та інших графічних творів художника.

Стаття про Л. М. Жемчужникова висвітлює певний досвід Д. О. Ровинського, який вміло використав спогади самого художника.

Надзвичайно складною проблемою під час створення сучасних біографічних словників є іконографія історичних осіб. У авторів статей обов'язково виникатимуть труднощі, пов'язані з пошуками та добором зображень тієї чи іншої історичної постаті. У працях Д. О. Ровинського, окрім подання ілюстрацій портретів, є чисельні описи і згадки про портретні зображення на гравюрах, що дає сучасному дослідникові не тільки цінний та рідкісний фактичний матеріал, а й напрями для дальшого пошуку.

Історична наука за час після виходу у світ численних праць Д. О. Ровинського не залишалася на місці — знайдено і опрацьовано багато документальних матеріалів, архівних і літературних джерел; уявлення про життя і діяльність історичних осіб поповнилися новими фактами, змінилися погляди на роль тієї чи іншої особи в історії. Але наукові праці Д. О. Ровинського, що вражають колосальним об-

сягом зібраних і описаних ним матеріалів, і нині є грунтовними джерелами для дослідників біографістики: в них можна знайти безліч маловідомих прізвищ та багато незначних, на перший погляд, важливих і цінних фактів, на які можна натрапити лише у його виданнях. Саме тому сучасний науковець — чи то історик, чи то культуролог, чи то мистецтвознавець не може обминути багатющу наукову спадщину, залишену Дмитром Олександровичем Ровинським.

---

1. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских гравированных портретов: В 4-х т. — СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1886. — Т. 1. — С. VII.

2. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX веков. — СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1895. — С. 215.

VI. БІОБІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

О. М. Яценко

БІОБІБЛІОГРАФІЯ В УКРАЇНІ ТА ВПЛИВ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЇЇ РОЗВИТОК

Проголошення незалежності України, розвиток процесів національного відродження створили передумови для відновлення історичної пам'яті українського народу, подолання штучних ідеологічних схем, посилення уваги до життя та діяльності конкретних діячів, що, в свою чергу, відновило інтерес до створення біографічних словників.

20 ст. характеризується розвитком інтегрованих форм біографії та наукової продукції, який свідчить про наближення біографічних методик до історичних досліджень і усвідомлення ролі особистості та її життя в історичному процесі. Найпоширенішим їх видом є біобібліографія.

Біобібліографічними словниками називаються посібники, присвячені діячам науки і культури, а також громадським діячам, в яких біографічні відомості про тих чи інших осіб доповнюються списками їхніх творів та літературою про них. Весь літературно-бібліографічний матеріал про кожну особу збирається в окремій, так званій персональній рубриці, а самі рубрики ("персональні гнізда") розташовуються в алфавіті прізвищ осіб.

Співвідношення біографічного і бібліографічного матеріалу буває різним: в одних переважають статті біографічного характеру, в інших до коротких біографічних довідок додаються детальні списки творів даного автора і література про нього.

Основною складовою біографічних словників є біобібліографія. Вона подає необхідну інформацію, яка віддзеркалює твори особи, а також документи й біографічні факти про неї.

Найперші біографічні твори з'явилися в Україні ще в часи Київської Русі і мали житійний характер. Проте першу біобібліографічну працю в Україні датують початком 19 ст.

Відомий бібліограф і вчений харків'янин П. І. Кеппен (1793—1864) запропонував скласти словник харківських письменників. Ця думка виникла у нього після ознайомлення зі "Словарем писателей и учёных прибалтийских губерний" І. Ф. Рекке та К. Е. Напієрського. Його брат К. І. Кеппен — магістр філософії Харківського університету за три з половиною місяці (з кінця 1827 р. до квітня 1828 р.) зібрав 240 імен харківських авторів, вказав їхні твори і подав короткі біографічні відомості про них.

П. І. Кеппен розраховував на допомогу читачів та авторів-земля-

ків. До справи створення словника він залучив і російського філолога О. Х. Востокова, а також професора Харківського університету, одного з видавців "Украинского вестника" Є. М. Філомафітського (1, с. 56).

У 1860 р. П. І. Кеппен передав матеріали для словника харківських письменників, зібрані братом, до бібліотеки Харківського університету. О. П. Рославський-Петровський, відзначаючи недостатню розробленість словника К. І. Кеппена у біографічному відношенні, схвально відгукнувся про його бібліографічну частину.

Згодом сліди цієї праці загубилися, однак починання братів П. І. і К. І. Кеппенів викликало інтерес до збирання біобібліографічних відомостей про місцевих діячів у різних губерніях Росії та України (1, с. 58).

Зародившись у першій половині 19 ст., українська біобібліографія ще довго перебувала в зародковому стані. Протягом усього століття в Україні не з'явилося жодного краєзнавчого біобібліографічного словника. Інтерес читачів до діячів української культури задовольнявся головним чином за допомогою так званих загальноросійських словників ("Словарь достопамятных людей Русской земли" Д. М. Бантиша-Каменського, словники Є. О. Болховітінова та ін.), де були відомості і про українських письменників та учених (1, с. 184).

Деякі загальноросійські словники складали в Україні. Так, у 1857—61 рр. харківський і чернігівський архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський) видав двотомну біобібліографічну працю "Обзор духовної літератури" (2), що була доповненням до словників письменників духовного сану, складених Є. О. Болховітіновим. У ній було виділено окремою рубрикою письменників південного заходу країни (М. П. Смотрицький, К. К. Острозький, П. Беринда, П. С. Могила та ін.). Над створенням словника російських письменників працював катеринославський літератор М. Д. Мізко (3). Київські і харківські професори (Д. І. Багалій та ін.) працювали разом з видатним бібліографом Росії С. О. Венгеровим у здійсненні його широких біобібліографічних задумів.

Зародження загальної біобібліографії українських діячів припадає на 50-і роки 19 ст. На сторінках "Черниговских губернских ведомостей" було опубліковано як доповнення до бібліографічних покажчиків з українознавства О. М. Лазаревського біобібліографічні матеріали "О замечательных людях Малороссии", складені Г. М. Геннаді і Г. О. Милорадовичем (4). Поява низки історико-біографічних праць про видатних діячів української історії тісно пов'язана з розвитком українського національно-визвольного руху та суспільно-політичною і культурною ситуацією в Україні у другій половині 19 ст.

У 1873 р. з ініціативи "Старої громади" за певного пом'якшення репресивної політики російського уряду щодо культурно-просвіт-

ницьких домагань української інтелігенції було засновано українське наукове товариство "Південно-західний відділ Російського географічного товариства". Членами його були В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. І. Житецький, Ф. К. Вовк, М. І. Зібер, П. І. Чубинський, О. О. Русов, М. В. Лисенко та ін. Саме під його егідою почалися фундаментальні дослідження з історії, етнографії, археології, географії та економіки України. Це обумовило піднесення наукового інтересу і до історико-біографічних студій.

1873 р. у Львові було організовано Товариство ім. Т. Г. Шевченка (з 1892 р. — НТШ), де об'єдналися наукові сили російської та австрійської частини України з метою проведення наукових досліджень українською мовою, переважно з українознавства. Виникли нові наукові організації при Київському (Історичне товариство Нестора-літописця — у 1872 р.) і Харківському (Історико-філологічне товариство — в 1877 р.) університетах. Серед активних членів цих товариств були В. Б. Антонович, П. І. Житецький, І. В. Лучицький, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, О. Ф. Кістяківський, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов та ін.

18 травня 1876 р. вийшов Емський указ про заборону громадської, літературної, театральної та іншої діяльності українською мовою, який поставив культурно-просвітницькі громади і науково-педагогічні товариства поза законом. Незважаючи на те, що цей указ різко обмежив культурно-просвітницьку діяльність, усе ж наукові дослідження української історії продовжувалися, хоча й російською мовою (5, с. 36—37).

У процесі формування української нації, розвитку національної культури виникала потреба в словниках діячів України. Спробою відповісти на цю потребу було видання на початку 80-х років 19 ст. першого випуску книги "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах" (6). Працю готували професори Київського університету В. Б. Антонович і В. А. Бец за колекцією В. В. Тарновського. Вона включала біографії і портрети 9 українських гетьманів (Богдана і Юрія Хмельницьких, Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Виговського, Павла Тетері, Дем'яна Многогрішного, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка і Петра Дорошенка) і одного сотника (Сави Туптала). Рецензенти (7) вказували на наукову нерозробленість плану цього видання, яке так і не було завершене.

Загальний інтерес до українських діячів, зокрема до їхнього внеску в національну культуру, деяке пожвавлення українознавчої роботи, а також успіхи російських біобібліографів (Г. М. Геннаді, С. О. Венгерова, Д. Д. Язикова) сприяли появі в "Киевской старине" у 1888 р. статті П. С. Єфименка "Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе" (8). Через обережність у статті не згадувалося про національні потреби в

створенні українського біографічного словника, а діячів України розглядали як звичайних провінційних трудівників Росії.

Автор пропонував включити до такого словника біографічні матеріали не тільки про відомих літераторів, наукових і громадських діячів України кінця 18—19 ст., а й про скромних провінційних діячів, які плідно працювали на благо батьківщини, а також висловлював міркування про методи його підготовки. На його думку, найбільшою увагою складачів мали користуватися ті особи, які свідомо працювали на користь своєї країни. Але не можна допускати тенденційного добору імен. Повнота характеристики окремих постатей залежить від позитивної якості і обсягу їхньої діяльності. Відомості про них збирали за допомогою жителів різних місцевостей України, в тому числі самих діячів, а також шляхом перегляду літературних джерел і місцевих видань. П. С. Єфименко вважав, що створення УБС було б не тільки даниною вдячності місцевим культурним силам, а й дало б змогу підсумувати літературну, наукову і громадську діяльність в Україні.

У 80-ті роки 19 ст. намітилися зрушення у розвитку бібліографії на Харківщині. На сторінках "Харьковского календаря", а потім "Харьковского сборника" надруковано біобібліографічний словник визначних уродженців і діячів губернії (9). Праця виконувалася за безпосередньою участю П. С. Єфименка. Це було деякою мірою продовженням починання, зробленого у свій час П. І. Кеппеном. Але на відміну від свого попередника, який заперечував необхідність будь-якого добору осіб у біобібліографії, подружжя Єфименків вирішило піти шляхом реєстрації, включаючи лише найвизначніші імена. Біобібліографією було охоплено понад 70 осіб, що мали зв'язок з рідним краєм, — учені, письменники, художники і громадські діячі. Серед них — відомі представники української та російської культури Г. С. Сковорода, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, І. І. Срезневський, Г. П. Данилевський, І. Ю. Рєпін та ін., а також деякі провінційні діячі, що залишили слід у культурному житті краю (А. А. Вербицький та ін.).

1883 р. вийшов "Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883 рр.)" М. Ф. Комарова (10), у якому підсумовано шлях, пройдений українською літературою з 1798 р., коли побачила світ "Енеїда" І. П. Котляревського, до 1883 р. Укладач мав намір відобразити всю українську літературу, у т. ч. ту, що розвивалася у Галичині. Але від бібліографічного опису останньої довелося відмовитися через відсутність у київських бібліотеках видань галицьких друкарень. Крім того, йому було відомо, що водночас з ним у Львові І. О. Левицький готував "Галицко-русскую библиографию XIX ст. ". Бібліограф вирішив зосередити увагу на творчості письменників Східної України. З їхньої літературної спадщини його ціка-

вило не тільки те, що було надруковано в Росії, але й за кордоном, зокрема в Галичині. Поряд з окремими виданнями в покажчику реєструвалися твори, опубліковані в збірниках і журналах, у т. ч. і переклади українських творів на інші мови, критичні та біографічні статті, спогади і рецензії. Бібліографічний опис відзначався повнотою, матеріали подано за прізвищами авторів.

М. Ф. Комаров одним з перших у вітчизняній бібліографії запровадив так звані персональні гнізда. Він зробив це за багато років до А. В. Мез'єр, з ім'ям якої пов'язують цей бібліографічний прийом. Ось приклад "персонального гнізда" з його покажчика:

Квітка Г. Ф. (псевдонім Грицько Основ'яненко) 1778—1843 р.

I. Збір його творів. А. Повісті. Б. Драматичні твори.

II. Окремі видання.

III. В журналах та збірниках.

IV. Переклади творів Квітки на інші мови.

V. Розбори, спомини та біографії.

М. Ф. Комаров вважав, що таке розміщення "дає змогу, не гаючи часу на одшукування, зразу в однім місці знайти звістки про всі писання того або іншого автора і все, що було написано про нього" (10, с. 4). Бібліограф іноді наводив псевдоніми, проставляв дати життя письменників, робив відсилання від одних номерів до інших.

Незважаючи на певні недоліки покажчика М. Ф. Комарова (пропуски, неточності), тогочасна критика палко вітала його випуск як подію в культурному житті України (1, с. 170).

Наприкінці 80-х—початку 90-х років 19 ст. у "Киевской старине" публікувались окремі біобібліографічні матеріали, що були залучені з іноземних і вітчизняних джерел, про діячів і уродженців України ("Международный словарь современных писателей" італійця А. Губернатіса, польський календар "Ruch", "История первых медицинских школ в России" Я. Чистовича) (11). Тільки деякі з них (наприклад, публікація І. П. Новицького) доповнювали новими даними.

У 90-х роках з ініціативи Д. І. Багалія почалася підготовка біографічного словника професорів і викладачів Харківського університету. Подібні роботи в окремих учбових закладах проводили ще в 50—60-і роки. У 1884 р. в зв'язку з 50-річчям Київського університету побачив світ складений під керівництвом професора В. С. Іконникова "Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира" (12) — перший в Україні університетський біобібліографічний словник. А через кілька років професор О. І. Маркевич подав біобібліографічні матеріали, присвячені діячам Новоросійського університету (13).

Інтерес до розробляння біобібліографії харківських професорів і викладачів був викликаний наступним 100-літнім ювілеєм Харківського університету (1905). Згідно з програмою, розробленою на по-

чатку 90-х років 19 ст. професором Д. І. Багалієм (14), намічалося охопити всіх університетських викладачів і визначити доробок кожного з них у науку і освіту. До складання словника було залучено новий склад кафедр, використовувались матеріали університетського архіву, розшукувались документи у приватних осіб, збиралися портрети. У 1905—08 рр. вийшло у світ чотири томи біобібліографічного словника професорів і викладачів Харківського університету (15). Зібраний матеріал було подано за факультетами (історико-філологічний, медичний, фізико-математичний і юридичний). У редагуванні словника, крім Д. І. Багалія, брали участь М. Г. Халанський, І. П. Осипов, І. П. Скворцов, М. П. Чубинський.

На початку 20 ст. двома виданнями вийшов словник викладачів і вихованців Історико-філологічного інституту князя О. А. Безбородька в Ніжині (16).

Університетські словники, що складалися з використанням архівних даних, автобіографій, спогадів тощо, містили дуже цінні відомості про життя і діяльність учених України і, безумовно, збагачували українську біобібліографію, були першими великими працями в цій галузі. Але вони були специфічними і обмеженими у своїх можливостях, не могли задовольнити зростаючі потреби українознавства.

Вивчення історії української культури, що на той час посилилося, ставило особливі вимоги до розвитку біобібліографії в Україні. Перед українськими бібліографами постало завдання створити загальні словники українських діячів.

Оцінюючи в 1901 р. багаторічну (понад 15 років) працю С. І. Пономарьова над словником уродженців Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній, М. В. Шугуров писав: "Визнаючи дуже симпатичною думку скласти біографічний словник видатних малоросів, ми шкодуємо, що автор у своїй праці не охопив весь південно-російський край, а обмежився п'ятьма названими губерніями, вилучивши губернії Харківську, Херсонську, Катеринославську і Чорноморську" (17, с. 31). Мова йшла не про готовий словник, а лише про матеріали для нього, які ще збирали.

У вересні—жовтні 1893 р. у Києві було розпочато велику колективну роботу по створенню загального українського біографічного словника. Зі слів О. Я. Кониського, "словар сей розпочався з ініціативи М. С. Грушевського року 1893 і до роботи його пристало в Києві чоловік з 20. Я особисто в сю справу вложив дуже мало праці, хоча надавав і надаю такому словарю великої ваги" (18). Про керівну роль М. С. Грушевського у складанні біографічного словника також відмічає у своїх спогадах О. Лотоцький "Душею всього діла був, розуміється, Михайло Сергійович; він скликав збори і здебільшого у своїй же хаті, був головним розпорядником, вів усю технічну сторону роботи, не кажучи вже про те, що сам писав більшість біографій.

Він добре знав здатність кожного співробітника, його сили й науковий багаж" (19, с. 20). Далі він писав: "Се була дуже широка і вдатна думка — в біографічних нарисах змалювати життя України з перших кроків її історичного існування й до останніх днів. Біографічний словар мав обійняти життєписи найріжнорідніших діячів — чи українського походження, чи тих, що жили на території України, до якої б сфери їх діяльність не належала: адміністративної, наукової, літературної, економічної, політичної, вмілості і таке інше. Близьку участь у цій широкій роботі приймали В. Б. Антонович, О. Я. Кониський, К. М. Мельник і ще кілька визначних наукових та літературних сил не тільки в Києві, але й поза його межами, навіть у Галичині. Крім того, завжди працювали в словарі 15—20 молодих співробітників, яким давалися біографії менш значних діячів". За свідченням складачів, протягом 6 років роботи були підготовлені біографії осіб з прізвищами на літери від "А" до "М", причому на кожну літеру було 200—300 імен.

Робота не припинялася і по від'їзді М. С. Грушевського у 1894 р. до Львова. Було створено редакційну комісію з п'яти осіб, яка мала відредагувати матеріал першого тому (літери А—Б) щодо його змісту. У 1897 р. комісія закінчила свою роботу. Редакція планувала надрукувати словник українською (у Львові) і російською (у Східній Україні) мовами. "Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх росправ був дуже різнобарвним, тим більше, що оригінали деяких окремих біографій писалися російською мовою і перекладалися після вже; треба було зредагувати і саму мову словаря, і роботу цю поручено людині, яка вважалася здатною до того" (19, с. 21). Грушевський привіз до Львова манускрипт перших п'яти літер до НТШ, з рамени якого мав друкуватися біографічний словник (20, с. 24). Проте з цього нічого не вийшло — редагування забрало багато часу (перший том пролежав у одного з редакторів вісім років, до весни 1906 року), пізніше розпалася редакція і колектив складачів. Як писав один з учасників роботи над словником О. Лотоцький, "поновлення того матеріалу вимагає так багато нової й дуже невдячної праці, що ледве чи можна сподіватись, щоб те було зроблено, — так що можна вважати — пильна праця може цілої сотні людей, що працювали, міняючись, на протязі чотирьох років, тепер вже пропала нізащо" (19, с. 22).

Ще гірше розроблялася біобібліографія українських діячів у Галичині. Біобібліографічні праці тут майже не з'являлися. Але у 80—90-і роки нерідко публікувалися біографічні матеріали з портретами.

І. Я. Франко, який високо цінував біобібліографічні праці, звертав увагу західних українців на кращі зразки російських біобібліографів. Місцева преса оприлюднила дві його рецензії на перший том "Критико-биографического словаря русских писателей и ученых"

С. О. Венгерова. Починання С. О. Венгерова, яке здійснювалося "в спілці з значним числом спеціалістів в різних галузях", він називав "цінним ділом", підкреслював, що бібліограф під час складання словника дотримувався "дуже розумної методи", бо у своїх великих статтях, присвячених діячам, подавав не лише біографічні відомості, а й, по змозі, повну бібліографію їхніх творів, критичну оцінку діяльності, доповнену витягами з літературної спадщини, відгуками сучасників, бібліографією літератури про життя і творчість. У рецензії названо уродженців України, занесених до словника (1, с. 187).

Наприкінці 80-х—у першій половині 90-х років 19 ст. починає роботу в галузі західноукраїнської біобібліографії І. О. Левицький. Під час підготовки до друку першого тому "Галицко-русской библиографии XIX ст." він задумав створити біографічний словник західноукраїнських діячів, який би відображав повну картину національного і культурного розвитку Прикарпатської Русі у поточному столітті. Здійснення цього завдання полегшувалося величезним бібліографічним матеріалом, зібраним у картотеках укладача. Бібліограф вирішив не обмежуватися тільки друкованими виданнями, а й скористатися архівною інформацією, письмовими й усними повідомленнями різних діячів (1, с. 230).

Чималим внеском у загальну українську біобібліографію був біографічний словник І. О. Левицького "Прикарпатська Русь в XIX віці в біографіях і портретах її діячів", частина якого вийшла друком 1898—1901 рр. (21). Характерною рисою цієї праці було широке охоплення осіб, які відіграли значну роль в історії Галичини. Передбачалося включити громадських, державних, політичних і церковних діячів, учених, письменників, художників, композиторів, учителів, журналістів, промисловців, майстрових і навіть представників селянства. У перших опублікованих випусках словника було представлено і деяких громадських діячів, що побували в Галичині (П. О. Куліш, О. Я. Кониський, М. І. Костомаров, О. О. Потебня).

Дуже цінним було використання І. О. Левицьким архівних даних, автобіографій, неопублікованих спогадів, усних розповідей. Це дозволило І. Франкові справедливо зазначити, що "деякі його біографії мають у многих разах вартість першої руки" (22).

Грандіозність плану (близько 2000 імен), брак коштів (І. О. Левицький не схотів скористатися фінансовою допомогою НТШ), а також тяжка хвороба не дали змоги бібліографові завершити свою працю (23). Словник вийшов на літери "А" і "Б", видання припинилося після виходу в світ четвертого випуску, решта матеріалів зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.

У 1916 р. Галицько-російське товариство в Петербурзі видало з нагоди приєднання Галичини до Росії перший том критико-біобібліографічної праці славіста Ф. Ф. Арістова "Карпаторусские писате-

ли" (24), присвяченої письменникам-москвофілам Західної України. У цьому томі були представлені Д. І. Зубрицький, О. В. Духнович, М. Л. Устиянович, Я. Ф. Головацький, І. І. Раковський, А. І. Добрянський-Сачуров, А. С. Петрушевич та І. М. Гушалевич. У наступних двох томах передбачалося подати персоналії ще 20 літературних діячів. Крім бібліографічних матеріалів, словник містив біографічні і автобіографічні дані, портрети авторів, уривки з творів, їх критичну оцінку. Проте укладач майже нічого не сказав про деякі важливі напрями в діяльності окремих осіб (наприклад, про роботу Я. Ф. Головацького в галузі збирання і вивчення пам'яток старовинної літератури), не уник бібліографічних прогалин. Головне ж заперечення викликало те, що бібліограф обмежився лише іменами москвофільських авторів, які не визнавали самостійності української мови.

Вперше з'явилися галузеві біобібліографічні праці. Однією з них був огляд М. Ф. Сумцова "Діячі українського фольклору" (1910) (25), в який ввійшли відомості про 77 збирачів і дослідників усної народної творчості переважно 19 ст. Короткі біографічні довідки про українських драматургів, артистів, композиторів наводив у своєму покажчику "Українська драматургія" (1906) М. Ф. Комаров.

У 1912 р. побачив світ перший в Україні краєзнавчий біобібліографічний словник "Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века" (26). Він був складений по Полтавській губернії І. Ф. Павловським і виданий Полтавською ученою архівною комісією. Складач охопив понад 400 імен уродженців і діячів Полтавщини, і не тільки вчених і письменників, як зазначено в назві, а й художників, композиторів. Протягом двох наступних років випущено "Первое дополнение" до словника (27), в якому було вміщено близько 100 нових біографій, та "Опыт краткого биографического словаря" (28), що містив дані про священнослужителів, державних, військових і громадських діячів та благодійників Полтавської губернії. Праця І. Ф. Павловського завершувала дореволюційний період розвитку біобібліографії в Україні. Проте вона не належала до кращих біобібліографічних словників, виданих тоді в інших місцевостях Росії. Незважаючи на досить широке охоплення діячів, вміщення автобіографій, портретів, їй не вистачало грунтовності й точності. Найслабшим місцем була бібліографія. Вона рясніла помилками, часто підмінялася загальними фразами.

Отже, українська біобібліографія до революції не набула істотного розвитку. Основне завдання — створення загального біобібліографічного словника українських діячів — не було здійснене. Ця ідея стала знову актуальною у 1918 р. після проголошення Української Народної Республіки та створення Української Академії наук. З цією метою у складі Академії було утворено Постійну комісію для складання біографічного словника діячів України. Її ініціатори — Д. І. Багалій,

А. Ю. Кримський, В. Л. Модзалевський, Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко. Підготувати програму створення та порядок видання словника було доручено В. Л. Модзалевському (5, с. 40). Результатом роботи Комісії став підготовлений до друку і зданий до видавництва перший том УБС, проте побачити світ йому не судилося. У 1934 р. Комісію для складання біографічного словника як підрозділ Академії ліквідували. Підготовлений том було вилучено з друкарні і, мабуть, знищено (29, с. 492).

Через політично-ідеологічні умови, що склалися в Україні після втрати нею самостійності, не могло бути й мови про розбудову на національній основі біобібліографічних праць. Започатковану наприкінці 20-х років "Українську радянську енциклопедію", в якій значне місце мала займати біобібліографія, чекала сумна доля: у середині 30-х років робота над нею за розпорядженням "згори" припинилася і через політичні репресії діячів української культури та науки не було жодних перспектив її завершити. З цих самих причин не було доведено до кінця і роботу над підготовкою "Словника українських письменників", над яким працював професор М. А. Плевако, який очолював кабінет бібліографії Т. Шевченка і нової української літератури Інституту Т. Шевченка, створеного у Харкові у 1926 р. Збереглися лише великі масиви цінного біобібліографічного матеріалу для майбутнього видання, зібраного з усієї України. Понад півстоліття він був недоступний дослідникам (30, 33). Також не з'явився друком "Словник сучасних західно-українських письменників" Є. Пеленського, який сповістив про свою роботу над цією біобібліографічною працею 1932 р. у львівському журналі "Дзвони" (№ 12). Єдиним біобібліографічним матеріалом місцевих діячів та уродженців, складеним у Західній Україні у 20—30-х роках, було "Коротке зведення письменників та журналістів на Лемковщині" (ч. 1) Ф. Курила, надруковане 1934 р. у львівському "Науково-літературному збірнику Галицько-руської матиці" (т. 8, с. 22—50) (31, с. 23).

Основу біобібліографічних видань у радянський період заклала праця А. Лейтеса і М. Яшека "Десять років української літератури. (1917—1927)" (32). Перший том покажчика являв собою біобібліографічний довідник, який включав близько 150 персоналій. До кожної з них подано біографічні відомості, список окремих видань творів і публікацій у періодичній пресі, рецензії і критичні матеріали. У деяких випадках наводилися уривки з рецензій і критичних статей з метою зацікавити читачів, не знайомих з творчістю тих чи інших авторів. Але ця праця не охоплює більшості імен тогочасних українських письменників з-поза меж тодішньої радянської України (Західна Україна, Буковина, Закарпаття), не кажучи вже про емігрантів у зарубіжних країнах.

У 20-і роки побачили світ персональні біобібліографічні покаж-

чики. У 1921 р. М. Ф. Яшек уклав покажчик "Т. Шевченко: Матеріали для бібліографії за роки 1903—1921", безсумнівним достоїнством якого було те, що він хронологічно примикав до одного з найповніших покажчиків шевченківської літератури, створеної до революції (33, с. 68).

Укладені М. О. Горецьким покажчики "Іван Котляревський: Бібліографія (1917—1927)" і "Михайло Коцюбинський: Бібліографія (1917—1927)" були видані 1928 р. (34). Укладач прагнув знайти наукові критерії відбору найважливіших праць про письменників і дати їм оцінку.

В розробці персональних покажчиків переважали тенденції вичерпної бібліографії, основним завданням якої був максимальний облік усіх публікацій творів автора і праць про нього. Найяскравішим прикладом такого підходу до обліку всіх без винятку матеріалів був покажчик В. Тарнавського "Г. Ф. Квітка-Основ'яненко: Бібліографічна розвідка" (35).

Після Другої світової війни в Україні побачили світ деякі універсальні енциклопедичні видання, зокрема, Українська радянська енциклопедія (УРЕ), Український радянський енциклопедичний словник (УРЕС), у яких вміщено відомості про найвідоміших письменників, учених та ін. видатних діячів України, звичайно, у світлі тогочасних партійно-ідеологічних настанов. У цей час також опубліковано персональні біобібліографічні покажчики, які відображали творчий доробок та літературно-критичні матеріали про відомих українських письменників (36).

Серед бібліографічних посібників з історії техніки вийшли бібліографічні покажчики, присвячені Є. О. Патону, В. В. Данилевському, Г. Ф. Проскурі, М. В. Луговцову та ін. ученим. Вони були підготовлені Державною публічною бібліотекою УРСР за участю науковців і бібліографів відповідних академічних інститутів. Львівська бібліотека АН УРСР імені В. Стефаника підготувала кілька випусків біобібліографічного словника місцевих діячів у галузі науки й техніки, що вийшов під загальною назвою "Наукові праці учених Львова" (37).

Центральна наукова бібліотека АН УРСР імені В. І. Вернадського здійснила видання серії персоналій "Біобібліографія вчених УРСР", покажчики якої присвячені видатним ученим України. Наукова бібліотека Харківського університету підготувала кілька персональних покажчиків у серії "Учёные Харьковского государственного университета — лауреаты Ленинской премии" та "Материалы к биографиям ученых Харьковского государственного университета", а Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького — у серії "Учёные Одессы".

Досвід, набутий під час підготовки згаданих видань, певною мірою позначився на 5-томному біобібліографічному виданні "Укра-

їнські письменники", підготовленому колективом учених-дослідників і бібліографів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН України протягом 1960—65 рр. (38). Це перша в історії вітчизняної культури багатотомна біобібліографічна праця, яка на час видання була безперечним здобутком української бібліографії, літературознавчої науки і відбивала, з одного боку, її творчі потенційні можливості, а з другого, — ті обмеження і заборони, ідеологічні стереотипи, що тяжіли над українською наукою. В ній вміщено короткі біографічні довідки, бібліографію видань творів письменників, літературу про їхнє життя і творчість. 1-й том словника включає матеріали про письменників від давніх часів до 19 ст., 2-й і 3-й — присвячені творчості письменників 19—початку 20 ст., останні два томи охоплюють творчість українських радянських письменників.

У довіднику "Учені вузів УРСР" (39) дано перелік праць істориків, які працювали у вищих навчальних закладах республіки (професорів, докторів, академіків, членів-кореспондентів АН УРСР, лауреатів Ленінської та Державної премій СРСР, заслужених діячів культури СРСР і УРСР), і матеріали про їхнє життя і діяльність.

Видано персональні краєзнавчі біобібліографічні покажчики. Так, про доробок учених науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів Харківщини інформує галузевий біобібліографічний покажчик "Учёные Харьковщины сельскому и лесному хозяйству", складений Республіканською сільськогосподарською бібліотекою та Харківською обласною бібліотекою (40). Різноманітна тематика біобібліографічних словників. Це — новатори виробництва, колгоспники, Герої Радянського Союзу і Герої Соціалістичної Праці, лауреати Ленінської премії, діячі мистецтв тощо (41).

З видань української діаспори другої половини 20 ст. особливо вагома 11-томна "Енциклопедія українознавства" (ЕУ) під редакцією В. Кубійовича (42), де вміщено матеріали, присвячені українським історичним особам, церковним і громадським діячам, науковцям, митцям і літераторам. В ЕУ є матеріали, які через цензурні заборони були відсутні в українських енциклопедіях радянського періоду, тут можна знайти і стислу бібліографію основних творів і літературу про особу. До кращих галузевих біобібліографічних видань діаспори можна віднести довідник "Українські лікарі" Павла Пундія (43) та ін.

Отже, українська біобібліографія досить багатогранна. Вона може бути явною, доступною кожному користувачеві, і завуальованою, "схованою". Останнє означає, що якийсь час вона існує в "тайниках" документального масиву, в формі окремих, неорганізованих відомостей про документи біографічного характеру. Завдання полягає в тому, щоб зробити цю інформацію явною. Для цього необхідно виявити всі передбачені нормами бібліографічної інформації відомості про біографічні твори й документально зафіксувати їх у чітко ви-

значеній логічній послідовності.

Сучасна бібліографічна інформація має справу не лише з текстовими документами (книгами, журналами, газетами та іншими видами друкованої продукції), а й з аудіо- та відеовізуальними матеріалами (звукозаписи, фотографії, кіноплівки, відео, діапозитиви тощо). Сьогодні постало завдання обробити (описати) ці документи таким чином, щоб була можливість оперативного пошуку необхідної інформації серед величезного масиву документів. Суть цього виду роботи полягає у виділенні із загального масиву бібліографічного матеріалу біографічної інформації, виявленої шляхом бібліографічного пошуку.

Велику кількість списків творів окремих авторів і літературу про них публікують окремо, але значна частина розкидана по журналах, зібраннях творів, збірниках "На честь ...", "В пам'ять ...", у звітах наукових установ, учбових закладів, різних біографічних словниках тощо. Значення біобібліографії у загальній системі бібліографічної інформації весь час зростає. Але проблема в тому, що на сьогодні таку інформацію не зібрано в одному місці, і це надто ускладнює її пошук. Цю проблему можна розв'язати, якщо організувати поточний облік нових біографічних матеріалів про осіб, причетних до історичного та культурного процесів в Україні, які виходять українською мовою на території Україні і, по змозі, в усьому світі.

Облік має включати всі типи біографічних матеріалів: біографії, критичні матеріали з біографічними відомостями, автобіографії, листи, щоденники, мемуари, генеалогії, художні твори, в т. ч. Драматичні твори, поезію, некрологи, персональні бібліографії, портрети, ілюстрації, збірники біографій. Доцільно також обліковувати такі біографічні матеріали, як передмови, розділи в книжках небіографічного змісту. Згадану проблему можна розв'язати тільки шляхом використання новітніх комп'ютерних технологій у бібліотечно-бібліографічній діяльності.

Питаннями впровадження новітніх інформаційних технологій почали займатися у США на початку 60-х років. Тоді в Бібліотеці Конгресу було створено комісію з машинних методів обробляння інформації, яка проводила дослідження у галузі застосування у бібліотеці комп'ютерів. Було розроблено стандарт машинного формату опису документа, а у 1966 р. створено програмне забезпечення для обробки таких описів. Цей комплекс програм названо системою MARC — Machine Readable Catalog. Ця система стала прообразом сучасного електронного каталогу (ЕК) (44). Другий етап — апробація, доопрацювання формату в умовах використання його іншими бібліотеками США та за кордоном, що призвело до стандартизації формату MARC на державному рівні у 1971 р.

Основне призначення системи MARC — обмін інформацією, записаною на магнітній стрічці, а також виготовлення алфавітних і пред-

метних каталогів, каталожних карток, різних покажчиків і списків.

Виникнення подібних національних форматів бібліографічних даних в інших країнах сприяло появі комунікативного формату UNIMARC, який є міжнародним засобом для обміну бібліографічними даними. Формат UNIMARC розроблено Робочою групою Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (IFLA) у рамках Програми універсального бібліографічного обліку і Міжнародної програми MARC. UNIMARC є передусім форматом обміну. Його призначення — сприяти передаванню даних, створених агентствами й системами, які використовують різні формати (45).

В Україні назріла необхідність створення і забезпечення діяльності єдиної автоматизованої інформаційно-бібліотечної мережі, здатної забезпечити інтеграцію бібліотечних ресурсів з метою максимального задоволення інформаційних потреб користувачів, а також органічного входження України до світового інформаційного простору. А це потребує створення національного формату. Оскільки в Україні державний стандарт на формат бібліографічного запису в ЕК відсутній, НБУ імені В. І. Вернадського прийняла рішення використати за нормативно-методичну базу для розробляння внутрісистемного формату бібліографічних записів міжнародний комунікативний формат UNIMARC, що дозволяє досягти інформаційної сумісності ЕК з бібліографічними базами даних світової співдружності і зберегти первісний зв'язок з існуючою практикою каталогізації.

Змістову частину формату можна умовно поділити на дві групи полів: каталогізаційна частина і дані загальної обробки. Першу з названих груп формату становлять поля так званих блоків описової інформації, приміток, зв'язку описів, взаємопов'язаних назв, визначення тематики, інтелектуальної відповідальності. До другої групи входять блоки ідентифікації, кодованої інформації міжнародного і національного вжитку.

Змістовне наповнення першої групи полів відповідає ДЕСТу 7.1-84, оскільки і UNIMARC, і названий вище документ розробляли на основі тих самих методичних рекомендацій ІФЛА — Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій і установ. Повнота включення полів цієї групи у внутрісистемний формат максимальна, виходячи з вимоги універсальної наукової бібліотеки. Що ж до наповнення полів "даних загальної обробки", їх, як правило, не застосовують у практиці традиційної каталогізації. Врахування даних цих блоків — завдання національних бібліографічних агентств. Питання про включення до формату бібліотеки групи цих полів та обсяг їх визначаються статусом бібліотеки і функціями ЕК (46). Але саме ці поля містять цінну інформацію стосовно наявності в документі біографічного матеріалу.

Розглянемо детальніше поля, де існують посилання на наявність

такої інформації.

Поле (105) "Кодовані дані: Книги" містить кодовані дані стосовно книг, тобто друкованих монографічних текстових видань. Поле факультативне, але рекомендується його присутність в усіх записах.

Таблиця елементів даних фіксованої довжини підполя $a

№	Найменування елементів даних	Кіл-ть символів	Позиції символів
1	Коди ілюстрацій	4	0—3
2	Коди форми змісту	4	4—7
3	Код конференції або наради	1	8
4	Індикатор ювілейного видання	1	9
5	Індикатор покажчика	1	10
6	Код літературного жанру	1	11
7	Код біографії	1	12

Як ми бачимо з таблиці, для виявлення біографічного матеріалу найбільший інтерес становлять пункти 1, 2 та 7. Детально розглянемо ці елементи даних.

— Коди ілюстрацій:

c — портрети (індивідуальні й групові);

h — факсиміле;

i — герби;

j — генеалогічні таблиці, схеми та ін.

— Коди форми змісту, серед інших:

a — бібліографія;

c — покажчик (алфавітний перелік прізвищ або предметів з інформацією про них в цьому або в іншому документі);

g — довідник (упорядкований перелік осіб, організацій, населених пунктів, територій з інформацією про них).

— Код біографії. Якщо праця є біографічною, код визначає тип біографії:

a — автобіографія (включаючи листи, кореспонденцію);

b — біографія окремої особи;

c — колективна біографія (наприклад, праця містить біографії кількох осіб або сімейну біографію);

d — збірник біографічної інформації (наприклад, довідник типу "Who was who");

y — не біографія.

Приклад внесення кодованної інформації в опис документу:

105$aci__a___011yb

Документ утримує портрети і герби, бібліографію і покажчик. Праця присвячена життю окремої особи. Компоненти прикладу поля 105 означають:

Позиція символу	Значення	Примітки
0—3	ci__	Документ утримує портрети і герби, але не утримує іншого ілюстративного матеріалу
4—7	a___	Документ має бібліографію, але не має інших форм змісту
8	0	Документ не є публікацією конференції
9	1	Документ є ювілейним виданням
10	1	Документ має покажчик
11	y	Документ не є літературним текстом
12	b	Документ є біографією окремої особи

Те саме стосується і серійних видань. Поле (110) "Кодовані дані: Серійні видання" містить кодовані дані стосовно серійних видань, у т. ч. монографічні серії, які каталогізують як серійні видання, а не як самостійні монографії. Серед інших становить інтерес "Код типу матеріалу":

p — біографії (код вживають, коли серійне видання містить біографії окремих осіб, колективні біографії або біографічну інформацію, наприклад довідник "Who is who").

За допомогою формату UNIMARC є можливість створювати опис звукозаписів і нотних видань. У полі (125) "Кодовані дані: Звукозаписи й нотні видання" у підполі $b — визначник літературного (буквеного) тексту (для немузичного виконання) серед інших кодів становлять інтерес:

h — автобіографія;

i — біографія.

Поле (126) "Кодовані дані: Звукозаписи — фізичні характеристики" містить коди щодо фізичних характеристик звукозапису. Підполе $a, крім інших, має "Супровідний текстовий матеріал" — буквені коди, що визначають зміст приміток до програми та іншого супровідного тексту, в т. ч.:

e — біографія композитора;

f — біографія виконавця або історія ансамблю;

l — біографія оранжувальника.

Приклад опису компакт-диску, який утримує цифровий запис музики і біографію композитора:

126__$aagbzhxxe_____cd$bbex

Отже, використання нових технологій дозволяє систематизувати зібраний та описаний в електронній формі бібліографічний матеріал для дальшого розвитку української біобібліографії та розв'язання основного завдання — створення загальної біобібліографії українських діячів. А це, в свою чергу, буде важливим внеском у створення національного біографічного словника України, адже тільки максималь-

но повне використання джерел є необхідною умовою для обгрунтованих висновків та узагальнень науковців.

---

1. Корнєйчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період: Нариси. — Харків, 1971. — 374 с.

2. Филарет. Обзор русской духовной литературы. — 2-е изд., доп. — Кн. 1. — Х., 1859. — 448 с.; Кн. 2. — Чернигов, 1863. — V, 311 с.

3. Рябинин Д. Д. // Ист. вестник. — 1882. — Т. 10. — С. 105—110.

4. Геннади Г. Н. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. — 1855. — № 8; 1856. — № 16; Милорадович Г. А. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии // Там же. — 1958. — № 35; 1859. — № 20, 21.

5. Брайчевська О. А., Ляшко С. М., Чишко В. С. Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кінець Х—початок XX століття) // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 1996. — Вип. 1. — С. 29—44.

6. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — Вып. 1 / Сост. по коллекции В. В. Тарновского. — К., 1883. — IV, 81, II с.

7. Рецензия // Киевская старина. — 1883. — № 4. — С. 878—882.

8. Е[фименко]. П. Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе // Киевская старина. — 1888. — Т. 14. — С. 805—809.

9. Библиографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1884 г. — Х., 1883. — С. 404—439; Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии (Продолжение) // Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. — Х., 1884. — С. 577—599; То же // Харьковский календарь на 1886 г. — Х., 1885. — С. 136—144; Харьковский сборник. — Х., 1887. — Вып. 1. — С. 142—151.

10. Комаров М. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883 рр.). — К., 1883. — 74 с.

11. Новицкій И. Ruch: Kalendarz encyklopedyczny na 1889 rok // Киевская старина. — 1889. — № 8. — С. 655—661; Молчановский Н. Gubernatis de A. Dictionnaire international des crivains du jour. — Livraisonns I—X: A — Gui. — 1888—1889. — 1120 p. // Киевская старина. — 1889. — № 12. — С. 655—661; Livraisonns XI—XII // Там же. — 1890. — № 4. — С. 185—189; Гл. Л. Списокъ докторовъ медицины изъ малоросов, практиковавших в России в XVIII ст. // Там же. — 1896. — № 3. — С. 98—103.

12. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834—1884) / Сост. и изд. под ред. ординарного проф. В. С. Иконникова. — К., 1884. — XXXV, 816 с.,

11 с.
13. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие имп. Новороссийского университета. — Одесса, 1890. — XVI, 736, XC с.
14. Багалей Д. О "Биографическом словаре профессоров Харьковского университета" // Записки Харьковского университета. — 1893. — Кн. 2. — С. 13—15.
15. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. — Х., 1908. — VIII, 168, 390, XII с., 15 л. портр.; Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805—1905). I. История факультета. II. Исторические очерки кафедр. III. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. проф. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. — Х., 1905—1906. — VI, 472, 314, XVI с., 26 л. портр.; Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805—1905). I. История факультета. II. Очерк отдельных кафедр. III. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. проф. И. П. Осипова и Д. И. Багалея. — Х., 1908. — VI, 358, 248, XVI с., 18 л. портр.; Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). I. История факультета. II. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. — Х., 1908. — VIII, 310, IV с.
16. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875—1900): Преподаватели и воспитанники. — Нежин, 1900. —120 с.
17. Шугуров Н. [Рецензія] // Киевская старина. — 1901. — № 10. — С. 29—36.
18. Кониський О. Я. До життєпису М. О. Дикарева // ЛНВ. — Л., 1900. — Т. 12, кн. 11. — С. 86—87.
19. Лотоцький О. На від'їзді // Нова громада. — 1906. — № 7. — С. 16—25.
20. Винар Л. Молодість Михайла Грушевського (1866—1894). — Мюнхен; Нью-Йорк, 1967.
21. Левицкій И. Е. Прикарпатська Русь в XIX-м вѣцѣ в биографиях и портретах еи деятелей с увзглядненьем замечательных людей, которых 1772 р. застав при жизни. — Львов, 1898—1901. — Т. 1, вып. 1—4. — 224 с.
22. Записки НТШ. — Т. 46, кн. 2. — 1902. — С. 26.
23. ЛНБ. ВР, фонд НТШ, № 493.
24. Аристов Ф. Ф. Карпаторусские писатели: Исследование по неизданым источникам: В 3-х т. — М., 1916. — Т. 1. — XVI, 304 с.:

32 л. портр.

25. Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору // Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова. — Х., 1910. — С. 93—129.

26. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1912. — VI, 239 с., портр.

27. Павловский И. Ф. Первое дополнение к "Краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века". — Полтава, 1913. — 88 с., портр.

28. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1914. — XVI, 249 с. , 189 портр.

29. Історія Національної Академії наук України, 1929—1933: Док. і матер. — К., 1998. — 544 с.

30. Погребенник Ф. П. Про біобібліографічний словник "Українські письменники" // Національна бібліографія України: стан і тенденції розвитку: Матер. наук. конф. — К., 1994.

31. Корнейчик И. И. Краеведческая библиография на Украине: Конспект лекций. — К., 1965. — 28 с.

32. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. — Харків, 1928. — Т. 1. — 673 с.

33. Українська радянська бібліографія / За ред. Ф. К. Сарани, Д. Д. Тараманова. — К.: Вища школа, 1980. — 263 с.

34. Іван Котляревський: Бібліографія (1917—1927) // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. — Одеса, 1928. — Т. 2, вип. 1—2; Михайло Коцюбинський: Бібліографія (1917—1927) // Там само.

35. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко: Бібліографічна розвідка / Укл. В. Тарнавський. — Х., 1929.

36. Бойко І. З. Іван Франко. — 2-е вид., перероб. і доп. — К., 1956. — 288 с.; Гімельфарб Г. М. М. М. Коцюбинський. — К., 1954. — 201 с.; Булавицька М. В. Леся Українка. — К., 1956. — 103 с.; Кущ О. П. Осип Маковей. — Львів, 1958. — 155 с.; Кущ О. П. Ольга Кобилянська. — К., 1960. — 113 с., та ін.

37. Наукові праці учених Львова: Біобібліогр. покажчик / Львів. наук. б-ка АН УРСР. — Львів, 1955—1956. — 2 кн.

38. Українські письменники: Біобібліогр. покажчик: У 5-ти т. / АН УРСР, Ін-т літератури; Редкол.: О. І. Білецький (голова) та ін. — К., 1960—1965.

39. Попов В. М. та ін. Учені вузів УРСР / Попов В. М., Полурез В. І., Дяченко Ю. П. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. — 516 с.

40. Учёные Харьковщины сельскому и лесному хозяйству / РНСХБ, Харьк. обл. б-ка. — Х., 1968. — 237 с.

41. Борці за владу Рад — наші земляки / Хмельн. обл. б-ка. — Хмельницький, 1975; Ними пишається наш край Поліський. — Чернігів, 1973; Герої колгоспної праці. — Луцьк, 1974; Золоті зірки героїв. — Полтава, 1975; Вони трудом своїм прославили наш край. — Ужгород, 1977; Працею звеличені. — Тернопіль, 1977; Крымчане — Герои Советского Союза. — Симферополь, 1975; Донбассовцы — лауреаты Ленинских премий. — Донецк, 1971; Деятели искусства — наши земляки. — Донецк, 1968.

42. ЕУ: Словникова частина / Під ред. В. Кубійовича. — Париж; Нью-Йорк, 1955—1995. — Т. 1—11.

43. Пундій П. Українські лікарі: Біобібліогр. довідник. — Львів; Чикаго, 1994. — 327 с.

44. Сенченко Н. И. Библиотеки и компьютеры / Под ред. В. В. Васильева. — К.: Наук. думка, 1990. — 216 с.

45. Руководство по UNIMARC: Руководство по применению международного коммуникативного формата UNIMARC / Пер. с англ. авт. коллектива под руководством А. И. Земскова, Я. Л. Шрайберга. — М., 1992. — 320 с.

46. Ісаєва О. В., Власова Т. Ю. Проблеми створення національного бібліографічного формату в Україні // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи: Міжнар. наук. конф. (Київ, 10—12 жовтня 1995 р.). — К., 1995. — С. 60—62.

Т. В. Куриленко

ВИДАННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ БІОГРАФІСТИКИ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Останнім часом в Україні помітно зросла увага до біографічних досліджень. Біографістика збагатилася значною кількістю друкованої продукції, працями, присвяченими відомим діячам минулого та сучасності України. Це тематичні словники і довідники, матеріали до словників, біобібліографічні покажчики, навчальні посібники та підручники, збірники на пошану, збірники пам'яті, збірки матеріалів і наукових праць, присвячені ювілеям відомих діячів науки, матеріали краєзнавчих конференцій, монографічні праці про видатних українських діячів, спогади, біографічні нариси тощо. Видання містять цінний фактичний і теоретичний матеріал, введено в науковий обіг раніше невідому та маловідому інформацію про діячів України різних часів. Представлено майже всі регіони України.

Одним із напрямів діяльності Інституту біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського є робота по збору, обробці, систематизації бібліографічної інформації про джерела, в яких подаються біографічні та інші відомості про українських діячів у різних сферах

життя України від давнини до сучасності. Систематично вивчається поточна інформація про видання з біографістики та проводяться ретроспективні дослідження на базі фондів НБУ ім. В. І. Вернадського, в яких зосереджено найбільші в Україні масиви біобібліографічної інформації.

Враховуючи підвищення інтересу до біографічних досліджень, пропонуємо читачам інформацію про видання з біографістики. Матеріал підготовлено на основі аналізу надходжень у фонди НБУ України імені В. І. Вернадського у 1997 р., коли фонди поповнилися майже 200 різними виданнями біографічного спрямування, покликаними задовольнити інформаційні потреби широких кіл читачів. Публікація подібної інформації у збірнику наукових праць вимагала певних обмежень обсягу. Вміщуючи цей матеріал у збірник, ми маємо на меті розпочати публікації бібліографічних оглядів та списків джерел, використовуючи накопичену в процесі роботи над базою даних Українського біографічного словника інформацію.

Матеріали поділено на 4 частини та подано за алфавітом.

У першій частині зібрано різні за побудовою словники, довідники, матеріали до словників, навчальні посібники.

До другої частини відібрано біобібліографічні та бібліографічні покажчики.

Третя частина містить збірки наукових праць та збірки матеріалів, присвячені діячам України.

У четвертій частині вміщено монографічні праці та біографічні нариси про українських діячів.

Анотації подано тільки у тих випадках, коли назва видання потребує додаткових відомостей відносно змісту.

* * *

Академіки Академії наук вищої школи України: Довідник / Відп. ред. Дубина М. І. — К., 1997. — 310 с.

У довіднику подано короткі творчі біографії обраних за 5 років діяльності 295 академіків, які представляють різні галузі науки.

Андрухів І., Арсенич П. Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848—1939 рр. / Обл. асоц. молодих істориків. — Ів.-Франківськ, 1996. — 79 с.

Автори книги мали на меті відобразити історію національно-культурного відродження в Галичині в період так званої "адвокатської доби", коли головну роль у культурно-освітньому, суспільно-політичному та економічному житті краю відігравали українські правники. У книзі вміщено 68 коротких біографічних статей.

Берегині Сумщини / Ред. Р. П. Вороненко. — Суми: Корпункт, 1997. — 160 с.

У виданні, присвяченому 95-річчю від дня народження матері-героїні з м. Ромни О. А. Деревської, вміщено понад 20 документаль-

них нарисів про багатодітних жінок Сумщини.

Борейко В. Е. Очерки о пионерах охраны природы / Киев. эколого-культурный центр. Центр охраны дикой природы СоЭс (Москва). — К., 1997. — Т. 2. — 144 с. — (Сер. "История охраны природы"; Вып. 10).

В нарисах йдеться про діячів природоохорони І. К. Пачоського, М. І. Кузнєцова, В. В. Докучаєва, В. Є. Графора, Н. І. Дергунова, І. П. Бородіна, В. Г. Аверіна, М. С. Шалита, П. Ф. Бузука, І. І. Пузанова, М. М. Под'японського, М. П. Розанова, О. П. Корнєєва, І. І. Спригіна, О. О. Браунера.

Восьмий уряд України: дійові особи та виконавці / Уклад.: І. Косоноцька, М. Томенко. — К.: Укр. перспектива, 1996. — 55 с. — (Ексклюзив; Вип. 7).

У довіднику подаються відомості про 120 урядовців Кабінету Міністрів України, апарату Кабінету Міністрів України, державних комітетів, центральних установ України за станом на 21 жовтня 1996 р.

Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; Ред.: М. В. Зубець, В. П. Буркат. — К.: Аграрна наука, 1997. — Кн. 1. — 252 с. — (Сер. "Українські вчені-аграрії XX ст. ").

У довіднику вміщено статті про 72 українських учених, які зробили помітний внесок у розробку проблем селекції і репродукції сільськогосподарських тварин. Це перша книга серії "Українські вчені-аграрії XX ст.", започаткована Академією аграрних наук.

Гончаренко С. Український педагогічний словник / Голов. ред. С. Головко. — К.: Либідь, 1997. — 310 с.

Енциклопедичне видання з питань теорії й історії педагогіки та практики народної освіти містить близько 270 біографічних довідок. До словника включено інформацію про дійсних членів і членів-кореспондентів АПН України, українських педагогів, обраних до АПН Росії і колишнього СРСР, педагогів — Героїв Соціалістичної Праці, народних учителів, заслужених діячів освіти України, авторів шкільних підручників, відомих педагогічних концепцій, проектів освітніх реформ тощо.

Горний М. М. Українці Холмщини і Підляшшя. Видатні особи XX ст. — Л., 1997. — 664 с.

В книзі подаються біографічні і автобіографічні довідки (понад 140) про діячів українських установ, громадських і релігійних організацій на Холмщині і Підляшші до переселення (1944—45 рр.), борців за українську національну ідею в лавах Холмської Самооборони і Української Повстанської армії, а також відомості про вихідців з Холмщини та Підляшшя, які в Україні та за її межами "здобули собі славу і прихильність у суспільстві".

Грандо О. А. Визначні імена в історії української медицини / Центр. музей медицини України. — К.: Тріумф, 1997. — 336 с.

В основному розділі книги "Персоналії" подано відомості про наукову і практичну діяльність близько 200 українських лікарів і вчених-медиків за період від 18 ст. і до сьогодення.

Губар О. Сучасні українські письменники Криму: Навч. посіб. з укр. літ. для учбових закладів Криму. — Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 1997. — 335 с.

Посібник дає змогу познайомитися з життєвим шляхом і творчістю кримських письменників — членів Спілки письменників України. Подано 18 літературних портретів.

Гроно нездоланних співців: Літ. портрети укр. письм. XX ст., тв. яких увійшли до оновлених шк. програм: Навч. посіб. для вчителів та учнів старших кл. сер. шк. / Упоряд. В. І. Кузьменко. — К.: Укр. письменник, 1997. — 285 с.

У навчальному посібнику вміщено літературні портрети українських письменників XX ст., твори яких з різних причин заборонялися та замовчувалися.

Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.) / Ужгород. держ. ун-т. — Ужгород: Патент, 1997. — 289 с.

У монографічному дослідженні йдеться про життя і діяльність понад 30 відомих учених, культурно-освітніх і церковних діячів Закарпаття. Показано розвиток науки і культури в регіоні, визначено внесок закарпатців в культурно-освітнє життя російського, угорського, болгарського та інших народів, місце їх у загальноукраїнському і загальноєвропейському процесі.

Дипломатія сучасної України: Енцикл. довідник / НАН України. НТШ. МЗС України. — К., 1997. — 83 с.

У довіднику вміщено 95 біографічних статей про дипломатів, які мають увійти до 4-томного енциклопедичного видання "Енциклопедія сучасної України" (ЕСУ).

Журналісти Чернігівщини: Слово про наших колег / Редкол. В. П. Борисенко та ін. — Чернігів: Деснянська правда, 1996. — 199 с.

У книзі простежується життєвий і творчий шлях понад 80 журналістів — членів Спілки журналістів України, які зробили свій внесок у становлення і розвиток місцевої преси, інших засобів масової інформації.

Завідуючі кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін вищих закладів освіти України (III—IV рівнів акредитації). — К.: Генеза, 1997. — 216 с.

Довідник вміщує понад 600 довідок із зазначенням, крім прізвища, імені та по батькові, ще й вченого ступеня, звання та посади (станом на 1 лютого 1997 р.).

Иванченко О. Н., Осташенко А. И. Герои Кременчугщины. — Кременчуг, 1995. — 94 с.

Видання містить 20 біографічних нарисів про Героїв Радянського Союзу, що народилися та мешкали в м. Кременчук Полтавської обл.

Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина (упоряд. і авт. передмови) та ін. — К.: Україна, 1997. — 272 с.

У 4-х розділах книги "Українські можновладці", "Гуманісти 15—16 ст.", "Церковно-культурні діячі кінця 16—першої половини 17 ст.", "Козацькі ватажки" йдеться про українських діячів 15—17 ст. (понад 30 персоналій).

Кондратюк Л. Й. Історія соціології України в іменах: Навч. Посібник / Ін-т соціальних наук Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — Луцьк: Вид-во ВДУ, 1996. — 108 с.

Предметом дослідження в навчальному посібнику є соціологічна думка України другої половини 19 ст.—кінця 30-х рр. 20 ст. в біографіях її представників. Книга складається з 60 біографічних статей про вчених-соціологів, українських діячів, творчість яких мала дотичний до соціології характер.

Левицький К. Українські політики Галичини / Вступ. ст. І. Андрухова. — Тернопіль, 1996. — 178 с.

Це перевидання книги політичного та громадського діяча К. Левицького "Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів", яка була видана у Львові у 1936—37 рр. У книзі подано історію розвитку політичної думки в Галичині через конкретних осіб — українців в австрійському парламенті та галицькому сеймі протягом 1848—1914 рр.

Леонюк В. Словник Берестейщини. — Л., 1996. — 360 с.

У словнику поряд з різними відомостями з історії та сучасності краю, вміщено короткі біографічні довідки про відомих уродженців та діячів Берестейщини.

Лисенко І. М. Словник співаків України: Енцикл. вид. / Післямова М. Слабошпицького. — К.: Рада, 1997. — 354 с.

У словнику через творчі портрети понад 1200 українських співаків відображено історію вокального мистецтва України від часів Київської Русі до сьогодення.

Літератори Хмельниччини: Довідник обл. орг. СПУ / Упоряд. М. Федунець; Ред. В. Багіров. — Хмельницький: Доля, 1997. — 32 с.

Довідник містить 26 довідок про літераторів другої половини 20 ст. — членів обласної організації Спілки письменників України, котрі своїм життям і творчістю пов'язані з Хмельниччиною.

Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. — К.: Либідь, 1997. — 464 с.

В словник включено понад 600 біографічних довідок про діячів України від найдавніших часів до сьогодення.

Медицина в Україні. Видатні лікарі: Кінець XVII—перша полови-

на XIX ст.: Біобібліогр. слов. / МОЗ України, Держ. наук. мед. б-ка; Упоряд.: С. М. Булах, М. М. Гайдучок, Л. Б. Долинна, Л. О. Каденас-Сільверіо. — К., 1997. — Вип. 1. — 241 с. — (Медична біографістика).

Словник, підготовлений співробітниками Державної наукової медичної бібліотеки України, містить 135 біографій лікарів, які працювали в кінці 17—першій половині 19 ст. в Україні і за її межами.

Мистецтво України: Біограф. довід. / Упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; За ред. А. В. Кудрицького. — К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана. — 1997. — 700 с.

Упорядники біографічного довідника через творчі біографії митців (у книжці налічується понад 6,5 тис. коротких біографічних довідок) намагаються висвітлити історію українського мистецтва.

Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посіб. / За ред. М. Ф. Тарасенка. — К.: Либідь, 1997. — 328 с.

У навчальному посібнику знайшли відображення основні етапи життя і творчості близько 120 українських мислителів. Подано розгорнуту бібліографію.

Павленко Г. В. Діячі історії і культури Закарпаття: Малий енцикл. слов. / Ужгород. держ. ун-т. НДІ карпатознавства. — Ужгород: Патент, 1997. — 102 с.

У біографічному словнику вміщено відомості про понад 200 діячів історії науки і культури Закарпаття від найдавніших часів до сьогодення.

Пагиря В. Закарпатці у діаспорі: Нариси про закарпат. емігрантів. — Ужгород: Патент, 1997. — 164 с.

Книга вміщує понад 100 біографічних нарисів, що дають можливість ознайомитися з долями виходців із Закарпаття, які під час та після Другої світової війни емігрували до країн Америки та Європи. Окремим розділом подано відомості про вихідців із Галичини та Східної України, які в міжвоєнний період пов'язали свою діяльність із Закарпаттям.

Пагиря В., Роглєв Х. Від Карпат до Дніпра: Нариси про закарпат. "киян". — Ужгород: Патент, 1997. — 182 с.

В книзі подано нариси про політичних і громадських діячів, учених, літераторів, військових, спортсменів тощо — уродженців Закарпаття, життя і діяльність яких пов'язані з Києвом.

Педагогічна Харківщина: Довідник / Ред.: В. І. Лозова, І. Ф. Прокопенко; Харків. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 1997. — 159 с.

У довіднику, присвяченому 185-річчю Харківського педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди, зібрано матеріали про педагогів — засновників ХДПІ, видатних освітян, науковців, які працювали на Харківщині, представників сучасних наукових педагогічних шкіл, за-

служених вчителів і працівників народної освіти, вчителів-новаторів (59 біографій).

Письменники України: Довідник / Упоряд.: Д. Г. Давидюк, Л. Г. Кореневич, В. П. Павловська. — Дніпропетровськ: ВПОП "Дніпро", 1996. — 391 с.

У довіднику Спілки письменників України подано біобібліографічні довідки на більш як 1400 членів спілки за станом на 1.10.1995 р.

Посохов С. И., Ярмыш О. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. — Х: Акта, 1996. — 216 с. — (Сер. "Харьковский биографический словарь").

Біографічний словник містить відомості про життя і діяльність 53 харківських губернаторів та генерал-губернаторів з 1765 по 1917 рр.

Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (у персоналіях) / НАН України, Ін-т держави і права. Донецький ін-т внутрішніх справ МВС України; Відп. ред. Ю. І. Римаренко. — К.; Донецьк: Донеччина, 1997. — 320 с.

Словник вміщує понад 100 статей про діячів України, причетних до розвитку етнодержавницької думки в Україні. Цією роботою зроблено перші кроки з'єднання етнополітологічних, різних наукових та суб'єктивних думок, у персоналіях, на майбутнє України 21 ст.

Страницы военного некрополя старой Одессы / Сост. И. В. Дивный; НАН Украины, Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. Грушевского. — К., 1996. — 182 с. — (Сер. "Некрополи Украины"; Вып. 2).

У біографічному довіднику вміщено життєписи 300 генералів і штаб-офіцерів, які служили в армії, поліції та прикордонній охороні Російської імперії і були поховані на території Одеси.

Студьонова Л. Чернігівки в житті славетних. — Чернігів, 1996. — 79 с.

Книга знайомить з долями жінок, уродженок Чернігівщини, які займали помітне місце у житті відомих діячів мистецтва та літератури.

Ткачев С., Ханас В. 250 імен на карті Тернопілля: Польсько-українські культурні взаємини: Краєзнав.-біограф. покажч. / Тернопіль. держ. пед. ін-т, Лабораторія славістичних студій. — Тернопіль, 1996. — 60 с.

До покажчика вміщено біографічні матеріали про українських діячів культури, науки та освіти, життя яких було пов'язане з Тернопільською областю.

Українська журналістика в іменах: Матеріали до енцикл. слов. / Ред. М. М. Романюк; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Л., 1997. — Вип. 4. — 352 с.

Четвертий випуск матеріалів до енциклопедичного словника містить близько 180 біобібліографічних статей про українських журна-

лістів, редакторів, видавців з України і діаспори, які сприяли розвиткові української журналістики.

Українська республіканська партія: Довідник: Інформація станом на 25 травня 1996 р. / Уклад. Д. Кублицький та ін.; Укр. незалежний центр політ. досліджень. — К.: Фонд Демократії, 1996. — 276 с. — (Сер. "Персоналії").

У виданні Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) вміщено інформацію про діячів і лідерів Української республіканської партії (46 біографій).

Українські письменники: Матеріали до біобібліогр. слов. / Авт.-уклад. Ф. П. Погребенник; Нац. парламент. б-ка України. — К., 1996. — Вип. 3. — 43 с.

У третьому випуску матеріалів до біобібліографічного словника подано стислі оглядові статті про творчість 20 письменників українського зарубіжжя, імена яких тривалий час були заборонені в Україні, а також бібліографічні матеріали до цих статей.

Хто є хто в Україні, 1997: Біограф. слов. / Уклад. С. А. Бакута та ін. — К., 1997. — 469 с.

Видання містить близько 2500 коротких біографічних довідок про провідних діячів різних сфер життя сучасної України.

Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний слов. / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. — 2-е вид., перероб. і доп. — Л.: Кальварія, 1997. — 228 с.

До словника включено інформацію про життєвий шлях та політичні погляди понад 30 найвизначніших українських політичних мислителів.

Хто є хто в Україні: політики, підприємці, військові, науковці, діячі культури, спортсмени. — К.: КІС, 1997. — 690 с.

У довіднику вміщено близько 3000 біографічних довідок про відомих в Україні людей — представників різних галузей суспільного життя.

Хто є хто в українських мас-медіа / Уклад. та ред. Г. Андрущак та ін. — К.: КІС, 1997. — 548 с.

У першій частині ("Персоналії") довідника подано інформацію про більш як 700 журналістів, керівників редакцій, прес-служб тощо.

Хто є хто на Фастівщині: Біограф. довід.; З перших: Штрихи до портрета Віталія Шевченка / Упоряд. В. Бикодир та ін. — Фастів, 1997. — 156 с.

У довіднику вміщено понад 800 коротких біографічних довідок про керівників представницьких і виконавчих органів влади, депутатів, лідерів місцевих структур політичних партій та громадських організацій, керівників підприємств, установ та організацій та ін.

* * *

Академик Сергей Александрович Жебелев (1867—1941): Библи-

огр. указ.: К 130-летию со дня рождения / Сост. А. А. Пучков; Гос. НИИ теории и истории архитектуры и градостроительства. — К., 1997. — 46 с. — (Библиограф. сер.; Вып. 5).

Алексей Иванович Маркевич (1847—1903): Биобиблиограф. указ. / Сост.: В. В. Самодурова, И. В. Максименко; Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. — Одесса: Астропринт, 1997. — .151 с. — (Биобиблиогр. ученых ун-та; Вып. Историки).

Анатолий Евгеньевич Величковский, 1901—1981: Биобиблиогр. указ. / Сост.: О. Нельга, Т. Макарова; Кировоград. обл. универс. науч. б-ка им. Д. И. Чижевского. — Кировоград, 1996. — 10 с.

Анатолій Андрійович Чухно: Біобібліогр. до 70-річчя / Упоряд. В. Г. Чепіний; Ред. О. М. Алимов. — К.: Наук. думка, 1996. — 136 с. — (Біобібліогр. вчених України / НАН України).

Аркадій Жуковський: Бібліографія: До 75-річчя від дня народження / Упоряд. О. Кучерук; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 1997. — 23 с. — (Біобібліогр. вчених).

Буран В. Я. Літературознавець і бібліограф Микола Плевако (1890—1941): Біобібліограф. нарис / Нац. парламент. б-ка України. — К., 1996. — 94 с. — (Видатні діячі укр. книги; Вип. 7).

Буркат Валерій Петрович: Біобібліогр. покажч. наук. праць за 1963—1996 рр. / Упоряд. З. П. Кирпаль та ін.; Відп. ред.: Р. Й. Целінський; УААН, Ін-т розведення і генетики тварин, Центр. наук. сільськогосп. б-ка. — К.: Аграрна наука, 1996. — 53 с.

Василь Єгорович Лобурець — професор вітчизняної історії: Біобібліогр. покажчик / Уклад.: І. В. Сєданова; Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. — Полтава: Археологія, 1996. — 56 с. — (Вчені Полтавщини; Вип. 3).

Василь Степанович Бабич: Біобібліогр. покажчик / Авт.-уклад. Т. В. Добко; Нац. парламент. б-ка України. — К., 1997. — 49 с. — (Видатні діячі укр. книги; Вип. 9).

Віра Костянтинівна Шенфінкель (1867—1928): Біобібліогр. покажч. / Уклад. О. Лянсберг; Ред. Л. Зелена; Херсон. обл. універс. наук. б-ка ім. О. Гончара. — Херсон, 1997. — 23 с.

Владимир Ефимович Тонкаль / Редкол. А. Е. Степанов и др. — К., 1996. — 48 с. — (Биобиблиогр. ученых Украины / НАН Украины).

Галина Тарасюк: Персон. бібліограф. покажч. літератури за 1966—1996 рр. / Упоряд.: М. М. Довгань, В. В. Біретто; Чернів. обл. наук. б-ка. — Чернівці, 1996. — 26 с.

Життя і літературна діяльність В. Я. Супранівського: Бібліограф. покажч. / Уклад.: Р. І. Баранський, Р. Р. Баранська, Р. Р. Баранський. — Л., 1997. — 20 с.

Іван Дмитрович Головацький: До 70-річчя від дня народж. і 45-річчя наук.-пед. діяльн. / Уклад. Г. Колісник; Наук. ред. О. Романів;

НТШ, Біохімічна комісія. — Л., 1996. — 42 с. — (Бібліогр. вчених України).

Іван Іларіонович Лукінов: Біобібліогр. до 70-річчя / Упоряд.: І. О. Сінчило, В. Є. Міхіденко; Ред. О. М. Онищенко. — К.: Наук. думка, 1997. — 119 с. — (Біобібліогр. вчених України / НАН України).

Іван Прохорович Запісочний: Бібліогр. до 75-річчя / Упоряд. М. Маслюк. — К.: Наук. думка, 1997. — 105 с. — (Біобібліогр. вчених України / НАН України).

Ігнатович О. С. Петро Скунць: Бібліогр. покажч. / Ужгород. держ. ун-т, Наук. б-ка. — Ужгород: ВАТ "Патент", 1997. — 162 с.

Ігор Костянтинович Походня / Упоряд. Л. В. Беляєва та ін. — К.: Наук. думка, 1997. — 203 с. — (Біобібліогр. вчених України / НАН України).

Левко Устимович Биковський (1895—1992): Біобібліогр. нарис / Авт.-уклад. Н. В. Казакова; Редкол.: О. К. Александрова, В. В. Патока (відп. ред.); Нац. парламент. б-ка України. — К., 1996. — 63 с. — (Видатні діячі укр. книги; Вип. 5).

Марко Ігорович Бажанов: До 70-річчя від дня народж. та 50-річчя наук. -пед. та громад. діяльн. / Упоряд. Ю. В. Баулін; Акад. правових наук України. — Х.: Право, 1997. — 30 с. — (Біогр. і бібліогр. вчених-правознавців).

Мирослав Мороз: Бібліогр. покажч. / Упоряд. М. О. Мороз; Літ. ред. М. Легкий; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львів. відділення. — Л., 1997. — 51 с. — (Бібліогр. серія; Вип. 2).

Олександр Духнович (1803—1865): Бібліогр. покажч. / Упоряд. О. Д. Закривидорога та ін.; Ужгород. держ. ун-т, Наук. б-ка, Закарпат. обл. універс. наук. б-ка. — Ужгород, 1995. — 284 с.

Олександр Маркович Бандурка — генерал-лейтенант міліції, доктор юридичних наук, професор, ректор Університету внутрішніх справ: Бібліогр. покажч. до 60-річчя з дня народж. / Упоряд.: С. М. Куделко, С. І. Посохов; Ред. та авт. біогр. нарису О. Н. Ярмиш; Ун-т внутрішніх справ. — Х., 1997. — 32 с.

Олександр Неприцький-Грановський (1887—1976): Бібліогр. покажч. / Уклад.: Г. І. Чернихівський, Л. Ленчишин; Ред. Г. Моліцька; Тернопіль. держ. обл. універс. б-ка. Кременець. краєзнав. музей. — Тернопіль: Лілея, 1997. — 104 с.

Олексій Григорович Ситенко: Бібліогр. до 70-річчя з дня народж. / Упоряд. О. В. Угрюмова. — К.: Наук. думка, 1997. — 92 с. — (Біобібліогр. вчених України / НАН України).

Петро Іванович Холодний (1876—1930): Матеріали до біобібліогр. покажч. / Уклад.: С. Костюк, О. Держко; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Нац. музей у Львові. — Л., 1996. — 48 с.

Ростислав Пилипчук: Бібліогр. покажч. / Уклад. В. Кушніренко; Київ. держ. ін-т театр. мистец. ім. І. К. Карпенка-Карого. — К.: Твім

інтер, 1996. — 112 с.

Саблук Петро Трохимович: Біобібліогр. покажч. наук. праць за 1965—1996 рр. / Упоряд.: Л. О. Степаненко, Л. Г. Сливкіна; УААН, Ін-т аграрної економіки. — К.: Віпол, 1997. — 96 с.

Сергій Васильович Волков / Уклад. О. Б. Бабушкіна; Відп. ред. О. Г. Зарубицький. — К.: Наук. думка, 1997. — 199 с. — (Біобібліогр. вчених України / НАН України).

Скоробагатько Віталій Якович / Уклад. І. О. Бобін; НАН України, Ін-т прикладних проблем ім. Я. С. Підстригача. — К., 1997. — 72 с.

Степан Якимович Ярема: Біобібліогр. / Редкол. В. В. Панасюк та ін.; НАН України. Фіз.-мех. ін-т ім. Г. В. Карпенка. — Л., 1997. — 70 с.

Яким Запаско: Бібліогр. покажчик / Уклад.: Н. А. Потапова; Відп. ред. С. О. Черепанова; Львів. акад. мистецтв. — Л.: Каменяр, 1996. — 40 с. — (Сер. бібліогр. покажч.).

* * *

Видатний філолог сучасності: Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова / НАН України, Північно-Сх. наук. центр. — Х., 1996. — 92 с.

Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національної свідомості особистості: Наук. доповіді Всеукр. наук. конф. / Редкол. В. Слюсаренко та ін.; Всеукр. т-во Івана Огієнка, Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка. — К., 1997. — 410 с.

Лев і Дарія Ребети — видатні діячі українського національно-визвольного руху: Матеріали наук. конф. (4 жовтня 1997 р., Київ) / Упоряд. А. Камінський. — К., 1997. — 46 с.

На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876—1930): Зб. Матеріалів / Упоряд. І. Гах та ін.; НАН України, Ін-т народознавства. — Л., 1996. — Вип. 1. — 70 с.

На чолі козацької держави: Зб. наук. праць: До 400-річчя від дня народж. Богдана Хмельницького / Редкол. В. Цибульський (відп. ред.) та ін. — Рівне, 1996. — Вип. 2. — 212 с.

Наш Микола Магера: Нариси, статті, рецензії, відгуки, події, листи, метод. розробки, основні дати життя і творчості / Упоряд.: В. Олійник, В. Кушнір. — Хмельницький: Поділля, 1997. — 80 с. — (Духовні витоки Поділля).

Пам'яті Л. В. Громашевського: До 110-річчя від дня народження / Ред. В. Ф. Марієвський; Київ. НДІ епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського. — К.: Телеоптик, 1997. — 143 с.

Памяти А. Н. Поля / Сост. В. И. Лазебник. — Днепропетровск, Поліграфіст, 1997. — 57 с.

Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857—1941): Сб. воспоминаний и науч. тр. / Редкол. В. А. Лобков (отв. ред.) и др.; Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. Музейный фонд

им. А. А. Браунера. — О.: Астропринт, 1997. — 212 с.

Педагог, учений, патріот: Матер. IV науково-освітянської конф., присвяченої М. О. Максимовичу (грудень 1994 р.) / Редкол. М. К. Наєнко та ін.; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1997. — 78 с.

Питання мовознавства: Зб. наук. праць на честь 70-річчя Володимира Олександровича Горпинича / Відп. ред. В. Лучник; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград, 1997. — 242 с.

Січеславський збірник: До 80-річчя Яра Славутича / Упоряд. М. Миколаєнко. — Дніпропетровськ: Січ, 1998. — 24 с.

Софія Русова і Галичина: Зб. ст. і матер. / Упоряд. текстів, вступ. стаття, примітки й додатки З. І. Нагачевська. — Ів.-Франківськ: Вік, 1996. — 126 с.

У 70-річчя паризької трагедії 1926—1996: Зб. пам'яті Симона Петлюри / Упоряд.: В. Михальчук, Д. Степовик. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 302 с.

Юхим Михайлів: Матер. міжнар. конф. / Упоряд. І. Роженко; Ред. О. Федорук. — К.: Абрис, 1997. — 192 с. — (Повернуті імена / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культ. цінностей при Кабінеті Міністрів України).

* * *

Абросимова С. В. Дмитро Яворницький / Культурний центр "Хортиця". Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя: Тандем-У, 1997. — 60 с. — (Запорізька спадщина; Вип. 5).

Апанович О. М. Богдан Хмельницький — полководець та його сподвижники. — К.: Варта, 1997. — 24 с.

Білокінь С. Іванна Синенька-Іваницька / Київ. наук. т-во ім. П. Могили. — К.: Медекол, 1997. — 44 с.

Болабольченко А. Гнат Хоткевич: Біогр. нариси. — К.: Літопис, 1996. — 272 с.

Бровко А., Бровко Б. Яків Новицький та його імениті предки / Культ. центр "Хортиця". Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя: Тандем-У, 1997. — 60 с. — (Запорізька спадщина; Вип. 3).

Вінок пам'яті Олеся Гончара: Спогади. Хроніка / Уклад.: В. Д. Гончар, В. Я. П'янов. — К.: Укр. письменник, 1997. — 453 с: іл.

Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність / НАН України, Ін-т історії. — К.; Чернівці, 1996. — 232 с.

Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність 1859—1938 рр. / НАН України, Ін-т історії України. — К.; Чернівці, 1996. — 207 с.

Дужий П. Генерал Тарас Чупринка: Нариси про Романа Шухевича — головного командира УПА. — Л.: Галицька видав. спілка, 1997. — 64 с.

Дужий П. Степан Бандера — символ нації: Ескізний нарис про

життя і діяльність провідника ОУН. — Л.: Галицька видав. спілка, 1997. — Т. 2. — 383 с.

Іван Марчук: Життя і творчість. — К.: Мистецтво, 1996. — 176 с.

Кіраль С. С. Трохим Зіньківський — публіцист: Навч. посібник з літ. рідного краю для студ. філол. ф-ту та ф-ту підготовки вчителів почат. кл. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова.. — К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1997. — 80 с.

Копоть І. Є., Мокрицький Г. П. Віктор Косенко і Житомир: Ілюстрована краєзнавча і музикознавча розповідь / Худож. С. Глабчук. — Житомир: Журфонд, 1996. — 32 с. — (Видатні постаті Житомира; Вип. 1).

Кость Блакитний, отаман Степової дивізії / Авт.-уклад.: Г. С. Гребенюк, Р. М. Коваль, В. В. Коротенко, О. О. Маслак. — К.: Незборима нація, Просвіта, 1997. — 97 с.

Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. — К., 1997. — 200 с.

Михайло Грушевський: Студії і матеріали: З нагоди 130-річчя від дня народження / Ред. Л. Винар. — Нью-Йорк та ін., 1996. — 475 с.

Овчаренко І. М. Йому жити у віках: Михайло Петренко. — Слов'янськ, 1997. — 40 с.: іл.

Пагиря В. В. Синевирський партизан: Нарис про Ситиню Луку Васильовича, командира партизанського загону у з'єднанні Василя Русина. — Ужгород, 1997. — 130 с.

Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч / Уклад. А. Холодний; Відп. ред. В. Климов; НАН України, Ін-т філософії, Відділення релігієзнавства. Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". — К.: Дніпро, 1997. — 215 с.

Поліщук Володимир. Василь Захарченко: Штрихи до творчого портрета. — Черкаси: Сіяч, 1997. — 55 с.

Пулюй-Куліш. Подвижники нації / Ред. В. Шендеровський. — К.: Рада, 1997. — 287 с.

Рак Я. П. Творчий портрет Дезидерія Євгеновича Задора: Монографічний нарис. — Ужгород: Закарпаття, 1997. — 52 с.

Роженко М. М. Трагедія академіка Юринця: Штрихи до історії укр. філос. рад. доби. — К.: Укр. центр духовної культури, 1996. — 190 с. — (Духовні скарби України).

Руденко В. П. Професор Антін Синявський — подвижник української географії / Ред. О. Лупул. — К.: Вид. дім "К М Academia", 1996. — 404 с.

Садовський Є. О. Життя і творчість Євгена Ореста Садовського. — Л., 1996. — 152 с.

Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. / Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. — К.: Заповіт, 1997. — Т. 1. — 447 с.; Т. 2. — 447 с.

Синько Р. Поза часом і простором: Спогади про Івана Кавалерідзе. — К., 1997. — 95 с.

Сорока П. Зоя Когут: Літ. портрет. — Тернопіль: Андеграунд, 1997. — 108 с.

Сорока П. Літ.-творчий шлях Олекси Гай-Головка. — Тернопіль, 1997. — 144 с.

Старовойт О. М. Стефан Зизаній / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Л., 1996. — 106 с.

Стрішенець Н. В. Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. — К.: Бібл. вісник, 1997. — 146 с.

Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: Артек, 1996. — 216 с.

Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. — К.: Міжнар. фін. агенція, 1997. — 218 с.

Федорук О. К. Василь Хмелюк. — К.: Тріумф, 1996. — 264 с. — (Повернуті імена / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України).

Феномен Петра Могили: Біографія, діяльність, позиція / В. Климов, А. Холодний, А. Жуковський та ін.; НАН України, Ін-т філософії, Відділення релігієзнавства. — К.: Дніпро, 1996. — 270 с.

Харлан О. Д. Катря Гриневичева: Життя і творчість: Навч. посіб. / Бердянський держ. пед. ін-т ім. П. Д. Осипенко. — К.: Міжнар. фін. агенція, 1997. — 37 с.

Храмцов В. А., Козак В. В. Малахов Георгий Михайлович: Биограф. очерк. — Кривой Рог: Мінерал, 1997. — 103 с. — (Выдающиеся горняки Украины).

Художник Яків Струхманчук — жертва сталінського терору: Публіцистика / Ред.-упоряд. О. Г. Мусієнко. — К.: Дніпро, 1997. — 199 с.

Шаблій О. Володимир Кубійович: Енцикл. життя і творення / НТШ в Європі. — Париж; Л., 1996. — 704 с.

Шевченко Л. М. І. Пирогов в Україні / НАН України, Ін-т історії України. — К.: Рідний край, 1996. — 128 с.

М. І. Гончаренко

Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853—1938 рр.): Анотований каталог / Уклад. В. А. Передирій. — Л.: Мета, 1996. — 192 с. — Рецензія.

Жінка — невід'ємна складова рушійної сили розвитку суспільства, його культури, та не так часто її особа стає об'єктом історичного дослідження. Одним із таких досліджень є рецензоване видання. Перед нами біобібліографічна праця, підготовлена на якісному науковому рівні. Завдяки самому жанру, який вимагає певної форми і словесної заощадливості викладу, видання є щільно згорнутою інформаційною структурою. Її "розгортання" може відбуватися у багатьох

напрямах — від вузько професійних до узагальнюючих — соціологічному, культурологічному і, що найважливіше з огляду на сучасні процеси антропологізації історії, — біографічному.

За структурою книга має три головні частини. Перша частина являє власне сам анотований каталог так званої жіночої преси. Його складають 22 розташованих за хронологією описи періодичних видань, які виходили у Галичині в часі 1853—1939 років. Кожна анотація супроводжується посиланнями на літературу та архівні джерела, які містять відомості про часопис, а також інформацію про його наявність у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Подані у сукупності, ці видання являють нам ту українську журналістику, яка безумовно є одним із елементів етнічної культури і яка була і залишається одним із чинників формування національної свідомості.

Другий розділ "Вибрані публікації" є своєрідним ілюстративним рядом, який дає уявлення про характер, зміст і проблематику публікацій в різних часописах. Це видається дуже слушним, бо переважна більшість часописів донедавна ще була недоступна пересічному читачеві через зберігання їх у спецфондах. Наведені публікації подані також у хронологічному за часом їх виходу друком порядку.

Третій розділ "Довідник" складається із 110 біографічних довідок авторів публікацій — як про вже знаних осіб, наприклад, Катерину Грушевську, Миколу Голубця, Надію Суровцеву-Олицьку, так і про невідомих чи маловідомих нам, як, наприклад, банкіра Марію Громницьку-Карпінську, журналістку Блянку Баранову, економіста Стефанію Савицьку та ін. Кожна довідка подає роки життя автора, його псевдоніми чи криптоніми, фах, творчий доробок та посилання на джерела, які містять ці відомості.

Працю супроводжує необхідний науково-довідковий апарат — іменний покажчик, алфавітний список періодичних видань для жінок, перелік вибраних публікацій, список скорочень використаної літератури.

Слід сподіватися, що дана праця сприятиме розширенню і поглибленню українознавчих досліджень у різних галузях культури, зокрема у біографістиці.

Н. І. Мельник.

Медицина в Україні. Видатні лікарі: Кінець XVII—перша половина XIX століть: Біобібліографічний словник / МОЗ України, Держ. наук. мед. б-ка; Упоряд.: С. М. Булах, М. М. Гайдучок, Л. Б. Долинна, Л. О. Карденас Сільверіо. — К., 1997. — Вип. 1. — 241 с. — (Медична біографістика). — Рецензія.

Останнім часом в Україні стала доброю традицією публікація різних довідково-біобібліографічних словників, в яких показано історію

розвитку Української держави через життя та діяльність окремих людей. Особливий інтерес викликає видання словників, де висвітлено надбання українського народу у різних галузях національної культури.

Медицина в Україні має давні витоки, сталі традиції та досягнення, хоча до останнього часу завжди розглядалася тільки в контексті розвитку медицини Російської імперії або Радянського Союзу. Тому поява такого видання як "Медицина в Україні" (випуск 1) надзвичайно актуальна.

Розробка різних програм ("Документальна пам'ять України", "Архівна україніка", відновлення роботи над Українським біографічним словником тощо) спонукає науковців, звільнених від ідеологічних шор, виявляти нові імена людей, причетних до історії українського народу, або по-новому розглядати діяльність колишніх діячів, тим самим збагачувати історичну палітру України.

У названому біобібліографічному словнику висвітлено подвижницьку працю українських лікарів, які працювали для розвитку медицини в Україні, в Російській імперії та у Західній Європі у 18—першій половині 19 ст.

Хронологічні рамки видання охоплюють один із найскладніших періодів української історії, оскільки наприкінці 17 ст. козацька держава втратила залишки автономії і уніфіковувалася Російською імперією. Всі найкращі представники українського народу, в основному вихідці із козацьких родів (освічені й талановиті), змушені були їхати на навчання до Москви чи Петербурга. Інколи залишалися там назавжди і працювали на благо Росії. Вихід словника дає нам змогу простежити долю 135 лікарів, які мали відношення до медицини в Україні, оскільки офіційні російські та радянські видання не акцентували на їхній причетності до української землі.

Природно, що виправданими є критерії добору імен, які були включені до цього видання. В книгу вміщено: біографії лікарів, які народилися і працювали в Україні; лікарів, які народилися в Україні, але працювали в межах Російської імперії; лікарів, які народилися у європейських країнах, але працювали в межах України.

Такий підхід дає змогу реально підтвердити "непровінційність" (неменшовартість), а самодостатність (високий кваліфікаційний рівень) українських лікарів в означений період.

Повно і всебічно представлено бібліографічний бік дослідження. Авторському колективу вдалося виявити твори (монографії, дисертації, рукописи) названих лікарів, що представляє інтерес для вивчення історії наукової медицини в Україні.

Заслуговує на увагу джерельна база дослідження, яка свідчить про високий науковий рівень видання. Авторський колектив користувався: класичними енциклопедичними виданнями (БМЭ, БСЭ, УРЕ); науковими трактатами з історії медицини 19—20 ст., які, в свою чер-

гу, написані на матеріалах архівних фондів.

Науково-дослідницький рівень словника ілюструють і додатки (їх дванадцять), які розкривають і уточнюють основний текст книги, як з історії медицини України в цілому, так і наводять додаткові біографічні дані стосовно конкретних особистостей. Проте видання значно виграло б при наявності іконографії до кожної персоналії.

Ознайомлення широкого кола читачів з названою книгою сприятиме усвідомленню вагомості досягнень представників української культури і такої її важливої галузі, як медицина. Сподіваємося, що даний проект буде незабаром продовжено ідентичними випусками стосовно інших історичних періодів.

Т. В. Куриленко

Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): Биобиблиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. — Симферополь: Доля, 1999. — 240 с. — (Бильги чокърагъы). — Рецензія.

Це — перше в Україні довідкове видання, присвячене діячам кримськотатарської культури і, як зазначено у передмові, є першим випуском Біобібліографічного словника, робота над яким проводиться з ініціативи Республіканської кримськотатарської бібліотеки ім. І. Гаспринського.

Створення Біобібліографічного словника діячів культури кримськотатарського народу розпочато авторським колективом (керівник — проф. Д. П. Урсу) з дослідження періоду від 1921 р., коли І Загальнокримський установчий з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів проголосив Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, до 1944 р., коли Державний Комітет Оборони СРСР прийняв постанову про депортацію кримських татар до східних регіонів країни. До першого випуску включено близько 200 персоналій. Через життєписи письменників, художників, архітекторів, композиторів, акторів, вчених, педагогів висвітлюється, стає більш зрозумілим конкретний період — насичені протиріччями та трагічними моментами два десятиріччя в історії кримських татар. Вирішуючи питанння про принципи добору імен діячів, автори брали до уваги лише рід занять, регіон проживання, належність до певної культури та хронологічні рамки. До словника включено інформацію про діячів культури незалежно від їхньої партійної, конфесійної приналежності або орієнтації. Особи, про які йдеться у книзі, є невід'ємними від свого народу, це люди, які своїм життям та діяльністю прислужилися його історії.

Зважаючи на те, що словник — перша спроба зібрати з різних джерел відомості про діячів кримськотатарської культури (1921—1944 рр.), авторами-укладачами проведено кропітку дослідницьку роботу. Використано чимало раніше не друкованих архівних докумен-

тів та матеріалів, періодику, спогади та ін. В деяких випадках дослідникам не пощастило знайти докладних біографічних відомостей. Зрозуміло, що зміст та недостатній обсяг окремих статей обумовлено саме характером та кількістю достовірної інформації. Там, де є можливість, автори подають бібліографію: перелік праць того чи іншого діяча та літературу про нього.

Безперечно, цим виданням, закладено підвалини для створення Біобібліографічного словника діячів кримськотатарської культури, що має висвітлити всі періоди історії культури кримських татар, та зроблено перший крок до підготовки у майбутньому "Кримської енциклопедії". Біобібліографічний словник "Діячі кримськотатарської культури (1921—1944 рр.)", відтворюючи в персоналіях історію культури народу в певний період його існування та показуючи "реальний внесок кримськотатарського народу в розвиток культури Криму, в скарбницю світової цивілізації", безумовно, буде сприяти встановленню історичної справедливості по відношенню до кримськотатарського народу і окремих його представників.

Словник має задовольнити запити спеціалістів з національної проблематики, працівників державних установ, науковців, краєзнавців, викладачів вузів, технікумів та шкіл. Видання стане у пригоді всім, хто цікавиться історією культури.

О. В. Бугаєва

Туркевич Василь. Хореографічне мистецтво України в персоналіях: Біобібліографічний довідник. — К., 1999. — 224 с. — Рецензія.

Праця Василя Туркевича є першою спробою систематизації біобібліографії діячів балетного мистецтва України з кінця 18 ст. до сьогодення. Коло цих діячів репрезентують імена виконавців — артистів балету і майстрів танцю, інтерпретаторів балетних творів — лібретистів, композиторів, диригентів, художників та науковців, дослідників історії і теорії балетного мистецтва — музикознавців, балетознавців, критиків.

Під час роботи над довідником автор використовував документальні фонди Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, архівний фонд Національної опери України ім. Т. Г. Шевченка, матеріали Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, опрацьовував російські, польські, канадські, американські довідково-інформаційні видання, приватні архіви. Здійснено листування з відомими діячами українського балетного мистецтва, які мешкають в Україні та поза її межами.

До даного біобібліографічного довідника включено понад 500 біографічних довідок. Кожна з них подається за уніфікованою формою, а саме: прізвище, ім'я, по батькові; роки життя; місця народження і поховання; дефініція; коротка творча біографія з переліком головних

партій у балетних виставах з посиланням на дату прем'єри вистави; найголовніша біобібліографічна інформація на особу, про яку йдеться. Оскільки в біографічних довідках автор не завжди вказує авторство того чи іншого балетного твору, в кінці довідника дано перелік назв балетів, які згадуються в довіднику без прізвищ композиторів. Дана праця містить також ілюстративний матеріал, що складається з фрагментів фотодокументів балетних вистав, які подають артистів балету в сценічному образі. Документальне фото використано для ілюстрування довідок про хореографів, диригентів, композиторів, мистецтвознавців.

Історія розвитку українського хореографічного мистецтва розглянута у вступній статті з. д. м. України Юрія Станішевського "Танцювальне мистецтво України в іменах і датах", що дає розуміння першопочатків виникнення українського професійного хореографічного мистецтва, формування української школи балетної майстерності, національних взаємин, впливів і традицій, в якій наведено цікаві факти з історії Київського театру опери та балету.

Цей біобібліографічний довідник має вийти друком у 1999 р. Він розрахований на фахівців і любителів хореографічного мистецтва та широкий читацький загал. Імена діячів хореографічного мистецтва України можуть бути використані для поповнення бази даних "Алфавітний словник УБС". Нині діючі особи можуть стати потенційними авторами біографічних статей до УБС, їхні імена будуть занесені до комп'ютерної бази даних "Автори статей до УБС".

Безперечно, біобібліографічний довідник Василя Туркевича відкриє ще одну сторінку історії танцювального мистецтва України і увійде до скарбниці української біографістики.

В. О. Горбик

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ "УКРАЇНСЬКИЙ БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК: ІСТОРІЯ І ПРОБЛЕМАТИКА СТВОРЕННЯ"

(Львів, 8—9 жовтня 1996 р.)

Зі здобуттям незалежності України знято монополію на висвітлення історії соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. Характерним є плюралістичний, іноді протилежний підхід до тенденції, перспектив розвитку історії України. Але більшість дослідників єдині в тому, що в історію слід вводити "людський фактор", заселяти людьми, відходити від штучних соціологічних схем. В останні роки вийшло чимало праць, присвячених відомим діячам того чи іншого регіону. Центром цього перспективного напряму є Інститут біографічних досліджень (ІБД) Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ), який разом зі Львівським відді-

ленням Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника (ЛНБ) провели науково-практичну конференцію, присвячену створенню УБС. Перед організаторами роботи по його підготовці стоять важливі і відповідальні завдання — створити біографію України шляхом зображення життя і праці кращих її представників. Саме про це насамперед йшлося на львівській конференції.

В. Чишко, директор ІБД, присвятив доповідь основним проблемам підготовки УБС, зупинившись, зокрема, на біографічних працях В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, В. С. Іконникова та ін. УБС відображуватиме все політичне розмаїття діячів української історії і культури, що відповідає світовій практиці укладання біографічних словників. Основним загальним критерієм добору імен до УБС є належність діяча до історичного, соціально-економічного та культурного процесів в Україні, його роль в українському житті. Необхідною умовою підготовки УБС є залучення багатьох джерел.

М. Гончаренко зупинилася на структурі УБС і його місці в сучасному культурному процесі в Україні. Вона полемізувала з загальновизнаним поняттям "національне відродження", вважаючи його дещо заідеологізованим і швидше метафорою, ніж науковою термінологією. В достеменному смислі відродження ніколи не "відбувається", бо і спади, і піднесення є процесом, а отже розвитком культурного життя. Про відродження слід дбати, але як про відродження самої культурної активності суспільства. Акцентуючи увагу на поступовій зміні об'єкта історії з факту (події) історії на діючу особу історії, дослідниця вважає невиправданим дотримуватися критеріїв добору осіб до УБС за типом: "славетні", "великі", "заслужені"... і пропонує єдиний критерій добору — "цікава" постать. Біографія повинна мати дві частини — фактологічну (пасивну) і нефактологічну (активну), що "несе особистісний аспект і відповідає за "вмонтування" даної персони в культуру".

Доповідаючі на конференції розглядали проблеми УБС на тлі розвитку української біографістики в цілому. Директор Львівського відділення Інституту археографії та джерелознавства НАН України Я. Дашкевич звернув увагу на необхідність повноцінного і об'єктивного використовування історичних джерел. Завдання об'єктивного дослідника полягає в тому, щоб не підлаковувати позитивні персонажі, не займатися патологічним відбронзовуванням їх. Потрібна об'єктивність і науковість підходів, виважені остаточні висновки. Доповідач вважає, що існує п'ять питань, актуальних для української біографістики та просопографії, які мають свою власну, викликану надзвичайно важкими умовами життя народу протягом століть, специфіку: особисті, етно- і реліопсихологічні, громадські, політичні і творчі проблеми.

Досить грунтовно на конференції обговорювалося питання щодо джерелознавчого матеріалу української біографістики. Давньоруським літописам як складовій частині джерельної бази УБС присвятила виступ О. Брайчевська. Вона підкреслила важливість відтворення біографій осіб, які були учасниками описаних подій. Літописні пам'ятки містять значну кількість біографічної інформації, яку слід виявити і використати під час підготовки УБС.

С. Кагамлик звернула увагу на унікальність архівного фонду Києво-Печерської лаври (понад 30 тис. справ), який містить цінні відомості про діяльність діячів церкви кінця 17—18 ст. Вихідці з лаврського чернецтва були вихованцями Києво-Могилянської академії — найвідомішого центру української еліти зазначеного періоду. Список вихованців академії, які з кінця 17 і у 18 ст. перебували в лаврському чернецтві, становить близько 150 видатних осіб.

О. Гранкіна зупинилася на архівно-слідчих справах репресованих як історико-біографічному джерелі. Ці специфічні документи дають змогу усвідомити справжні причини і масштаби масового терору, простежити інтенсивність політичних репресій в конкретні історичні періоди та особливості їхнього спрямування стосовно різних соціальних, етичних, політичних та конфесійних верств населення. Вивчення великої кількості слідчих справ (лише в ЦДАГО України зберігається понад 35 тис. таких справ за 1919—50 рр.) стане підгрунтям для переосмислення багатьох історичних подій і учасників їх.

На важливість документів особового походження як основного елементу джерельних фондів для укладання УБС звернув увагу О. Колобов. Він зазначив, що ці фонди містять багато інформації, яка відображена через призму сприйняття особистості, а соціальне становище особи відбито в її оцінці фактів та подій, психологічному висвітленні явищ.

В. Ляхоцький, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, подав на конференцію матеріал про епістолярій як джерело біографічних досліджень. Зацікавлення наукової громадськості листуванням пояснюється великою інформаційною насиченістю епістолярію. Разом з тим її недостатньо залучають до наукового обігу, що можна пояснити відсутністю сучасних фундаментальних праць з теорії епістолографії.

На конференції активно обговорювали набутий досвід зі створення біографічних видань, напрацювання окремих місцевих об'єднань. Грунтовно проаналізувала роботу "Постійної комісії для складання і видання біографічного словника діячів України" (1918—1933) С. Ляшко. Вона наголосила на необхідності вивчення досвіду творчої та наукової спадщини Постійної комісії з підготовки УБС, яка діяла згідно з виробленими нею методичними і організаційними принципами.

На основних принципах побудови енциклопедії "Наукове товариство ім. Т. Шевченка" зупинився О. Купчинський. Зважаючи на значення цього Товариства та його внесок у розвиток української науки, ініціативна група львівських учених — членів Товариства почала підготовку енциклопедії "Наукове товариство ім. Т. Шевченка". Задумано першу в історії українського народу узагальнюючу працю про Товариство, яка вміщуватиме понад 2 тисячі статей.

На ролі наукових товариств Волині 19—початку 20 ст. у вивченні біографій вчених наголошував В. Іванців.

Професор кафедри Прикарпатського університету В. Полєк представив матеріал про "Біографічний словник Прикарпаття", який друкують як додаток до газети "Новий час". Висвітлено життя і діяльність майже 900 осіб, відомих у Прикарпатті.

М. Юрійчук повідомив, що викладачі Чернівецького державного університету, Науково-дослідний центр буковинознавства готують "Літературно-мистецьку енциклопедію Буковини", яка міститиме понад 1500 статей про буковинських письменників, художників, композиторів, співаків, мистецтвознавців тощо.

В матеріалах конференції опубліковано два повідомлення про Кам'янець-Подільське наукове при Українській академії наук товариство (В. Вінюкової) і про матеріали Кам'янець-Подільської філії державного обласного архіву — важливе джерело для вивчення біографій діячів України 20—30-х рр. 20 ст. (В. Нестеренко).

Учасники конференції обговорювали фахові особливості біографістики. Так, Т. Куриленко зупинилася на специфіці відображення в УБС розвитку економічної думки в Україні. Вона відзначила і значні труднощі: необхідність докорінного перегляду теоретичних підходів, недостатнє розроблення окремих питань розвитку економічної думки в Україні, необхідність подолання неналежної уваги до особистості вченого.

Проблеми, які постають перед авторами з юридичної біографістики, порушив І. Усенко. Він поділився досвідом роботи над багатотомною "Юридичною енциклопедією України" і правничим розділом енциклопедії сучасної України — "Енциклопедії українознавства-3", підготовкою матеріалів до біографічного словника "Українські правознавці".

Н. Тимченко розповіла про етнографів — дослідників Півдня України (кін. 19—20-ті рр. 20 ст.).

Біографії письменників України систематизовані в окремих довідниках. Г. Зленко підготував цікавий матеріал про фундатора національної літературної біографії, автора "Бібліографічного покажчика нової української літератури" — І. Я. Франка. Оцінюючи цю працю, зазначив, що вона "уперше дала змогу своїм і чужим наглядно простежити повільне зростання, ступеневе ширшання та упадання укра-

їнського письменства в Росії в 19 ст. ".

М. Романюк, директор науково-дослідного центру періодики ЛНБ, розповів про створення енциклопедичного словника "Українська журналістика в іменах". Центр розробив єдину "Схему повного бібліографічного опису періодичного видання". Дослідження завершиться фундаментальним випуском повної бібліографії української періодики 19—20 ст. на основі комп'ютерного банку даних. Загальним підсумком наукової роботи Центру стане багатотомна "Історія української преси".

Сучасний стан розвитку біографістики, інформація про десятки тисяч визначних осіб вимагає комп'ютерного опрацювання матеріалу. Цей напрям широко репрезентований на конференції і в її матеріалах. Різні його аспекти розглядали: С. Брайчевський, І. Гнаткевич, І. Кульчицький, М. Жарких, Ю. Святець, О. Яценко. Цікаву інформацію на конференції представили: В. Попик — "Проблеми висвітлення в УБС біографій діячів неукраїнського походження"; Н. Романова — "До проблеми двокультурних явищ в українській біографістиці"; Г. Чумаченко — "Біографія і культура: використання біографічного словника в історико-культурному дослідженні" та ін.

Львівська конференція показала необхідність розвитку біографістики в Україні як важливого і перспективного напряму досліджень, визначила науковий потенціал, виявила актуальні проблеми і невирішені питання. Досить широким було її представництво — крім Києва і Львова, були представники з Чернівців, Одеси, Херсона, Білої Церкви, Переяслава-Хмельницького, Заліщиків та ін. міст.

М. І. Гончаренко

ДРУГА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМ УКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

12—16 жовтня 1998 р. у Києві пройшло святкування 80-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського — міжнародні наукові конференції "1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні" та "Інформаційна діяльність наукової бібліотеки", конференція Асоціації бібліотек України, симпозіум "Інформаційно-аналітична служба наукової бібліотеки: досвід і проблеми", три науково-практичні семінари з проблем автоматизації бібліотеки та інформаційно-адміністративної системи обслуговування читачів, книжкова виставка "НБУВ — 80 років".

Організаторами цих заходів були Національна Академія наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Асоціація бібліотек України, співорганізаторами — Державна публічна науково-технічна бібліотека Росії, ТОП-сервіс ЛТД, Наукова біблі-

отека НТУУ "Київський політехнічний інститут".

Спонсори програми — Міжнародний фонд "Відродження" (Україна), ТОП-Сервіс ЛТД, АТ "ВНІПІТРАНСГАЗ".

14 жовтня 1998 р. відбулася і науково-практична конференція "Проблеми створення Українського біографічного словника", яка є другою з цієї тематики. В роботі конференції брали участь науковці, працівники бібліотек, краєзнавці та викладачі учбових закладів.

Головував на конференції директор ІБД, доктор історичних наук В. Чишко. Відкриваючи конференцію, він зазначив етапи розвитку біографістики в Україні і наголосив на найважливіших проблемах укладання УБС. Так, одним із них є визначення джерел, опрацювання їх і укладання біобібліографічної бази. Про необхідність систематичного ретроспективного вивчення джерел і перший досвід створення комп'ютерної біобібліографічної бази в ІБД наголошувала Т. Куриленко (кандидат економічних наук, с. н. с. ІБД). А. Комська (заст. директора Державної історичної бібліотеки України) доповіла про бібліографічні покажчики, підготовлені співробітниками ДІБУ, які слід використовувати під час підготовки УБС. Вона наголошувала на необхідності залучення до укладання УБС краєзнавців усіх рівнів і про можливість використання матеріалів "Історії міст і сіл Української РСР", що зберігаються в обласних бібліотеках. Л. Бур'ян (зав. сектором Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького) розповіла про принципи укладання бібліографічних покажчиків та біографічних довідок. В. Гайдабура (засл. діяч мистецтв, кандидат мистецтвознавства, заст. директора Національного українського театру ім. І. Франка) доповів про малодосліджений період історії українського театру — його діяльність у 1941—44 роках на окупованій території, зупинившись на джерелах і відомостях, які можуть суттєво доповнити біографії українських акторів та діячів театру. В. Горбик (доктор історичних наук, зав. відділом Інституту історії НАН України) розглянув можливість використання багатотомного "Зводу пам'яток історії і культури України" як джерела біографістики, зазначивши, що за цими матеріалами можна не тільки подавати імена маловідомих осіб, але і пов'язати їх з місцевістю, де вони жили чи діяли. Змістовними були доповіді Л. Реви (кандидат філологічних наук, н. с. ІБД) — "Інформаційно-бібліографічні ресурси літературної біографіки", О. Репана (викладач кафедри історії Дніпропетровського державного університету) — "Козацька старшина влітку 1736 р. (за матеріалами ЦДІАК України)", Н. Солонської (кандидат історичних наук, заст. головного редактора "Бібліотечного вісника") — "Українська книгознавча преса як джерело для створення Українського біографічного словника. Бібліографічні вісті 23—30 рр.", Г. Стрельського (кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова) — "Мемуари учасників виз-

вольних змагань в Україні (1917—1920) як джерело Українського біографічного словника", Г. Юхимця (зав. відділом естампів і репродукцій НБУВ) і І. Цинкаловської (головний бібліотекар того ж відділу) — "Проблеми іконографічного забезпечення української біографістики".

Методичним і теоретичним проблемам було присвячено доповіді О. Бугаєвої (н. с. ІБД) — "Біографічний метод відтворення особистості митця", С. Ляшко (кандидат історичних наук, с. н. с. ІБД) — "До питання просопографії", В. Попика (кандидат історичних наук, с. н. с.-консультант Науково-організаційного відділу Президії НАНУ) — "Деякі принципові питання підготовки Українського біографічного словника". Дискусійними були доповіді Я. Дашкевича (доктор історичних наук, директор Львівського відділення інституту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ), який висловив думку про необхідність остаточного визначення, за яким принципом укладати УБС — національним чи територіальним, оскільки саме з нього будуть визначені параметри майбутнього видання, зокрема критерії добору персоналій, і Н. Романової (кандидат філологічних наук), яка зупинилася на проблемі полікультурності України, зокрема культурного внеску поляків і критеріїв добору їхніх імен до УБС.

На сьогодні існує багатий світовий і вітчизняний досвід підготовки і видання різних біографічних довідників та словників. Інформаційною була доповідь О. Яценка (н. с. ІБД) про досвід укладання національних біографічних словників в Англії та США, структура яких є двох типів: ретроспективного — "Хто був хто" і поточного — "Хто є хто". Вітчизняний досвід було висвітлено у доповідях Н. Мельник (кандидат історичних наук, с. н. с. ІБД) — "Використання досвіду життєпису церковних ієрархів при підготовці Українського біографічного словника (на прикладі XIX ст.)" і М. Гончаренко (н. с. ІБД) — "Досвід підготовки Біографічного словника архітекторів народів СРСР".

Слід відзначити загальну активність усіх учасників конференції. Деякі проблеми викликали особливе обговорення, зокрема проблема критеріїв добору осіб до УБС, якій було вирішено присвятити "Круглий стіл" у 1999 р.

Логічним завершенням конференції стало рішення про утворення Українського біографічного товариства, мета якого полягатиме у сприянні розвиткові української біографістики та залученню до історико-біографічних досліджень багатьох діячів усіх напрямів людської діяльності.

Оглядаючи матеріали двох конференцій з проблем укладання УБС, слід зазначити, що ця тема та її проблематика практично є невичерпними, вони стають тим центром, довкола якого актуалізуються і загальні проблеми біографістики.

Від редакції: З усіх питань організації філій Товариства, особистого членства тощо звертатися у Президію Українського біографічного товариства до директора ІБД, доктора історичних наук Віталія Сергійовича Чишка за адресою: м. Київ, 03061, вул. Володимирська, 62, кімн. 115.

СТАТУТ УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

1. Загальні положення

1.1. Всеукраїнська громадська організація Українське біографічне товариство (надалі — Товариство) є добровільним громадським формуванням, створеним відповідно до Закону України "Про об'єднання громадян" для задоволення та захисту законних соціальних і творчих інтересів біографів України.

1.2. Повна назва організації:

українською мовою: *Українське біографічне товариство;*

англійською мовою: *The Ukrainian Biographical Society.*

Скорочена назва організації: *УБТ.*

Англійською мовою: *UBS.*

1.3. Товариство керується у своїй діяльності Конституцією України, чинним законодавством України, цим Статутом та рішеннями Загальних зборів Товариства.

1.4. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів Товариства. Втручання державних органів, службових осіб та інших організацій у діяльність Товариства не допускається.

1.5. Товариство має всеукраїнський статус. Діяльність його поширюється на всю територію України. Воно має свої первинні організації, філії, представництва та відділення в більшості областей України.

1.6. Товариство є юридичною особою з моменту його державної реєстрації, має самостійний баланс, власні кошти, розрахунковий, валютний та інші рахунки в установах банку, круглу печатку зі своєю назвою, штампи, бланки, власну символіку, зразки яких затверджуються Президією Товариства та реєструються у встановленому законом порядку.

1.7. Товариство відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном та коштами. Товариство не відповідає за зобов'язаннями держави, держава не відповідає за зобов'язаннями Товариства.

1.8. Товариство є незалежним від будь-яких політичних партій і громадських рухів та організацій, співпрацює з органами влади, творчими спілками, товариствами, науковими та культурно-освітніми організаціями, університетеми, бібліотеками, архівами, музеями.

1.9. Юридична адреса Товариства: Україна: 01601, МСП, м. Київ-31, вул. Володимирська, 62.

2. Мета та завдання Товариства

2.1. Основною метою Товариства є задоволення та захист закон-

них соціальних і творчих інтересів українських біографів. Об'єднання їхніх зусиль у центрі, регіонах і національно-культурних товариствах для об'єктивного відтворення історії й культури України в портретах її творців, відродження в біографіях історії українського народу, історії кожної сфери людської діяльності, кожного регіону, кожної національної меншини на сучасній території України.

2.2. Основними завданнями Товариства є:

2.2.1. Об'єднання вчених, спеціалістів і аматорів, які працюють у галузі української біографістики. Сприяння розвитку біографістики в усіх регіонах України, підвищенню ефективності біографічних досліджень.

2.2.2. Надання допомоги регіональним групам у проведенні біографічних досліджень з метою повернення народові безпідставно забутих імен.

2.2.3. Підтримка науково-просвітницької діяльності щодо поширення знань про діячів української історії та культури.

2.2.4. Вивчення досвіду біографічних досліджень у зарубіжних країнах, теорії й практики їх проведення та розроблення пропозицій щодо розвитку сучасних вітчизняних досліджень з національної біографістики в центрі і регіонах, сприяння налагодженню зв'язків із зарубіжними просвітницькими, науковими і культурними центрами.

2.2.5. Співпраця з державними і недержавними установами і організаціями (архівами, архівами-музеями, музеями, бібліотеками тощо) щодо розвитку національної біографістики.

2.2.6. Поширення інформації про діяльність Товариства та сприяння обізнаності широкої громадськості про розвиток біографічних досліджень в Україні та поза її межами.

2.2.7. Розроблення науково-дослідних проектів з проблем біографістики та біобібліографії, координація зусиль дослідних груп з української біографістики у регіонах, сприяння обміну знаннями в цій галузі.

2.2.8. Надання консультативних послуг щодо пошуку відомостей про діячів історії та культури України.

2.2.9. Здійснення видавничої діяльності; участь у заснуванні засобів масової інформації.

2.2.10. Проведення наукових семінарів, конференцій, симпозіумів з біографічної тематики.

2.2.11. Координація діяльності вітчизняних і зарубіжних учених і спеціалістів, які займаються проблемами української біографістики.

2.2.12. Захист етичних принципів і законних прав дослідників-біографів, популяризаторів і авторів біографічних творів, які є членами Товариства.

2.2.13. Створення сприятливого середовища для підвищення кваліфікації членів Товариства, надання їм допомоги в одержанні та

узагальненні необхідної інформації, в організації на громадських засадах бібліотек, історичних клубів, лекторіїв, виставок, проведення експертиз і конкурсів.

2.2.14. Сприяння залученню державних ресурсів та зарубіжних інвестицій для створення тематичних, хронологічних і регіональних біографічних та бібліографічних видань.

2.2.15. Здійснення громадського впливу на державну підтримку розвитку біографічних досліджень, створення Українського біографічного словника.

2.2.16. Реалізація інших заходів, що сприяють діяльності Товариства та не суперечать чинному законодавству і цьому Статуту.

3. Права та обов'язки Товариства

3.1. Для здійснення цілей і завдань, визначених цим Статутом, Товариство користується правами:

3.1.1. Виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права.

3.1.2. Представляти і захищати свої і членів Товариства законні інтереси у державних та громадських органах.

3.1.3. Вносити пропозиції до органів влади та управління з питань розвитку біографічних досліджень, відтворення історії й культури України в біографіях її видатних діячів.

3.1.4. На підставі письмового звернення Товариства отримувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації цілей та завдань Товариства, закріплених Статутом.

3.1.5. Створювати (виступати засновником) підприємств.

3.1.6. Створювати філії, представництва та відділення з біографістики, затверджувати положення про них.

3.1.7. Укладати угоди, брати участь у діяльності громадських та інших об'єднань.

3.1.8. Користуватися майном, набутим законним шляхом.

3.1.9. Залучати до співпраці представників інших організацій, об'єднань, приватних осіб, вітчизняних і зарубіжних вчених та спеціалістів.

3.1.10. Направляти своїх членів та спеціалістів до інших організацій та об'єднань за кордон, приймати іноземних спеціалістів.

3.1.11. Сприяти вирішенню соціально-побутових, культурно-освітніх питань та проблем правового характеру своїх членів.

3.1.12. Товариство користується іншими правами, передбаченими чинним законодавством України для об'єднань громадян.

4. Членство в Товаристві. Права і обов'язки членів Товариства

4.1. Членство в Товаристві може бути індивідуальним або колективним. За особливі заслуги у розвитку біографічних досліджень Товариство може обирати Почесних членів Товариства.

4.2. Індивідуальними членами Товариства можуть бути громадяни України, а також іноземні громадяни, які досягли 18 років, визнають Статут Товариства, дотримуються його вимог і сплатили вступний внесок. Їм видається квиток встановленого зразка.

4.3. Колективними членами Товариства можуть бути трудові колективи підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості і розташування, громадські об'єднання, спілки, статутні цілі діяльності яких не суперечать чинному законодавству України та Статуту Товариства. Права колективних членів Товариства здійснюють їх уповноважені представники. Колективному члену Товариства видається диплом встановленого зразка.

4.4. Почесним членом Товариства можуть бути обрані вітчизняні та зарубіжні фізичні особи або колективні члени за особливі заслуги у розвитку біографічних досліджень.

4.5. Обрання Почесним членом Товариства здійснює Президія Товариства на підставі письмових рекомендацій двох членів Президії.

4.6. Прийом у члени Товариства здійснюється Загальними зборами або Президією Товариства на підставі письмової заяви для індивідуальних членів та письмового подання органу управління відповідного підприємства, установи, організації — для колективних членів.

4.7. Вихід із членів Товариства здійснюється шляхом подання письмової заяви.

4.8. Член Товариства, який систематично не виконує вимог Статуту та рішень Товариства, може бути виключений з Товариства за рішенням Загальних зборів або Президії Товариства. Рішення Президії може бути оскаржено перед Загальними зборами. Рішення Загальних зборів є остаточними.

4.9. Члени Товариства мають право:

4.9.1. Брати участь в обговоренні та прийнятті рішень з усіх питань діяльності Товариства.

4.9.2. Обирати та бути обраними на будь-які посади Товариства.

4.9.3. Вносити на розгляд органів управління Товариства пропозиції з усіх питань статутної діяльності.

4.10. Члени Товариства зобов'язані:

4.10.1. Дотримуватись вимог Статуту Товариства та рішень органів управління.

4.10.2. Брати участь у діяльності Товариства.

4.10.3. Виконувати рішення Товариства.

4.10.4. Своєчасно сплачувати членські внески.

5. Порядок утворення і діяльність органів управління Товариства. Його структура

5.1. Вищим керівним органом Товариства є Загальні збори його членів, які скликаються Президією Товариства не менше одного разу

в два роки. Позачергові Загальні збори скликаються за ініціативою Президента Українського біографічного товариства, Президії, Ревізійної комісії, а також на вимогу не менше 1/2 членів Товариства, підтверджену письмово.

5.2. Збори вважаються правомочними, а їх рішення та резолюції чинними за умови участі в них не менш ніж 2/3 обраних делегатів від первинних організацій, філій, представництв, відділень Товариства. Рішення на зборах приймаються у разі подання за них не менше 1/2 голосів загальної кількості присутніх делегатів від первинних організацій, філій, представництва та відділень.

5.3. До виключної компетенції Загальних зборів Товариства належать:

5.3.1. Затвердження Статуту Товариства, внесення до нього змін і доповнень.

5.3.2. Визначення та затвердження основних напрямів роботи Товариства.

5.3.3. Обрання Президента, віце-президентів, Головного вченого секретаря, членів Президії та Ревізійної комісії Товариства.

5.3.4. Визначення порядку використання майна та коштів Товариства.

5.3.5. Обговорення та затвердження звітів Президента та Ревізійної комісії Товариства.

5.3.6. Прийняття рішення про припинення діяльності Товариства, призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу.

5.3.7. Проведення виборів Президента Товариства, віце-президентів, Головного ученого секретаря, членів Президії, Ревізійної комісії здійснюються один раз у п'ять років на Загальних зборах відкритим голосуванням.

Обраними вважаються особи, які одержали більшість голосів за умови, що за них проголосувало не менше половини присутніх на зборах. Кількість членів Президії визначається Загальними зборами і фіксується у протоколі зборів.

5.4. У період між засіданнями Загальних зборів керівним органом управління є Президія та Президент Товариства. Для підвищення ефективності управління Товариством Президія може організовувати відповідні галузеві секції, комісії, доручати керувати ними членам Президії, а також створювати виконавчу дирекцію, затверджувати її штатно-організаційну структуру.

Виконавча дирекція є виконавчим органом Товариства та підпорядковується Президенту і першому віце-президенту Українського біографічного товариства, які несуть відповідальність за її роботу.

5.5. Президія Товариства діє на підставі Статуту Товариства.

5.6. До компетенції Президії Товариства належить:

5.6.1. Координація основних напрямів роботи Товариства.

5.6.2. Здійснення контролю за виконанням рішень Загальних зборів.

5.6.3. Затвердження штатного розкладу.

5.6.4. Затвердження планів роботи Товариства та його секцій.

5.6.5. Затвердження складу редакційних колегій видань Товариства.

5.6.6. Прийняття рішень про створення підприємств, організацій, представництв, філій, відділень, затвердження їхніх Статутів (положень) та припинення діяльності цих установ.

5.6.7. Затвердження складу експертних комісій для розгляду праць і проектів, поданих на здобуття медалей і премій Товариства.

5.6.8. Висування кандидатів на присвоєння почесних звань, нагород, присудження державних та іменних премій.

5.6.9. Висування кандидатів у дійсні члени і члени-кореспонденти державних академій наук України.

5.6.10. Обрання Почесних членів Товариства за особливі заслуги у розвитку біографічних досліджень.

5.7. Президія Українського біографічного товариства проводить засідання не менше одного разу в півріччя. Засідання вважається правомочним, якщо в його роботі беруть участь не менше 2/3 членів Президії. Рішення приймаються більшістю голосів присутніх.

5.8. До компетенції Президента Товариства належить:

5.8.1. Організація виконання рішень Загальних зборів та Президії Товариства.

5.8.2. Прийняття рішень з поточних питань діяльності Товариства.

5.8.3. Діяти без довіреності від імені Товариства, відкривати та закривати рахунки у банках, підписувати фінансові та інші документи Товариства.

5.8.4. Підписання договорів та контрактів з юридичними і фізичними особами, в тому числі й зарубіжними.

5.8.5. Здійснення оперативного управління майном і коштами Товариства.

5.8.6. Керівництво поточною господарською, фінансовою та іншою діяльністю Товариства, передбаченою Статутом.

5.8.7. Прийняття та звільнення з роботи співробітників службового апарату Товариства. Подання на затвердження Президії Товариства штатно-організаційної структури Виконавчої дирекції.

5.8.8. Представництво Товариства у відносинах з державними органами, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами, організаціями в Україні і поза її межами.

5.8.9. Вирішення інших питань, що не відносяться виключно до компетенції Загальних зборів Товариства.

5.8.10. За рішенням Президії Товариства Президент має право доручати виконувати частину функцій, які належать до його компе-

тенції, іншим членам Президії або Виконавчій дирекції Товариства.

5.9. Ревізійна комісія є контролюючим органом Товариства. Ревізійна комісія обирається Загальними зборами у складі п'яти чоловік терміном на п'ять років.

5.9.1. Ревізійна комісія Товариства не менше одного разу на рік перевіряє виконання Статуту Товариства, рішень Загальних зборів та Президії Товариства, фінансово-господарську діяльність Товариства, контролює розгляд листів і запитів громадян, які надійшли до Товариства.

5.10. Основою Товариства є її первинні організації, які утворюються на добровільних засадах не менше ніж трьома особами.

5.10.1. Первинні організації можуть бути об'єднані у регіональні, обласні та місцеві осередки Товариства.

5.10.2. Регіональні, обласні та місцеві осередки Товариства в разі їх реєстрації у встановленому порядку набувають статусу юридичної особи та у своїй діяльності керуються цим Статутом та власними статутами (положеннями), які затверджуються Президією Товариства та реєструються відповідними державними органами.

5.10.3. Регіональні, обласні та місцеві осередки, що не є юридичними особами, легалізуються у встановленому законом порядку шляхом повідомлення про заснування та керуються у своїй діяльності Статутом Товариства.

5.10.4. Первинні організації в своїй діяльності керуються Статутом Товариства та власним Положенням чи Статутом, які розглядаються і затверджуються Президією Товариства. Їхня діяльність легалізується шляхом повідомлення про своє заснування та надсилання відповідного протоколу зборів осередку до Президії Товариства.

6. Майно, кошти та господарська діяльність Товариства

6.1. Товариство є власником майна, що йому належить. Здійснює, відповідно до чинного законодавства України, володіння, користування і розпорядження майном з метою реалізації своїх статутних завдань.

6.2. Товариство може мати у власності будинки, споруди, житловий фонд, транспортні засоби, обладнання, грошові кошти, акції, цінні папери, нематеріальні активи, набуті на законних підставах, необхідні для досягнення статутних цілей.

6.3. Джерела формування майна Товариства.

6.3.1. Вступні і членські внески індивідуальних та колективних членів Товариства. Внески у Товариство можуть здійснюватися грошима, в тому числі і в іноземній валюті, матеріальними цінностями, роботами та послугами.

6.3.2. Благодійні пожертвування фізичних та юридичних осіб.

6.3.3. Спонсорські внески, добровільні пожертвування, дарування і заповіти вітчизняних та іноземних юридичних, фізичних осіб, які

надані у встановленому порядку.

6.3.4. Майно, набуте в результаті господарської та іншої діяльності створених (заснованих) Товариством установ та підприємств.

6.3.5. Інші надходження, не заборонені чинним законодавством України.

6.3.6. Кошти Товариства знаходяться в його повному розпорядженні та використовуються на виконання статутних завдань, благодійні цілі, оплату праці штатних працівників та на придбання матеріально-технічних засобів, що забезпечують діяльність Товариства.

6.3.7. Для забезпечення організаційної та технічної роботи Товариство може мати штатних працівників, в тому числі і на контрактній основі.

6.3.8. З метою виконання статутних завдань Товариство здійснює господарську та іншу комерційну діяльність, створює підприємства у порядку, встановленому чинним законодавством України.

6.3.9. Товариство, створені ним установи, підприємства та організації, засновані підприємства ведуть оперативний та бухгалтерський облік, статистичну звітність, реєструються в органах державної статистики, податковій інспекції та вносять до бюджету платежі в порядку і розмірах, передбачених чинним законодавством України.

7. Членські внески

7.1. Членські внески сплачуються всіма членами Товариства щорічно на розрахунковий рахунок Товариства.

7.2. Якщо член Товариства протягом 6 місяців від встановленого терміну без поважних причин не сплачує членські внески, він автоматично вважається вибутим з числа членів Товариства.

7.3. Розмір та порядок внесення вступних та членських внесків встановлюється Президією Товариства.

7.4. Почесні члени Товариства звільняються від сплати вступного та членських внесків.

8. Порядок внесення змін і доповнень до Статуту Товариства

8.1. Рішення про внесення змін і доповнень до Статуту Товариства приймається Загальними зборами, якщо за нього проголосувало не менше 2/3 обраних делегатів від первинних організацій, філій, представництв та відділень Товариства, що присутні на зборах.

8.2. Зміни і доповнення до Статуту Товариства протягом 5 днів з моменту їх прийняття надсилаються до органу, що здійснив реєстрацію організації.

9. Припинення діяльності Товариства

9.1. Припинення діяльності Товариства відбувається у разі його реорганізації чи ліквідації.

9.2. Реорганізація Товариства проводиться за рішенням Загальних зборів Товариства, підтриманим 2/3 обраних делегатів від первинних організацій, філій, представництв та відділень Товариства, присутніх

на зборах. Збори визначають спосіб реорганізації та доручають його здійснення відповідним керівним органам Товариства.

9.3. У разі реорганізації права та обов'язки Товариства переходять до правонаступника.

9.4. Ліквідація Товариства здійснюється на підставі рішення суду або на підставі рішення Загальних зборів Товариства, якщо за це проголосувало не менше 2/3 обраних делегатів від первинних організацій, філій, представництв та відділень Товариства, присутніх на Загальних зборах.

9.5. Орган, який прийняв рішення про ліквідацію Товариства, створює ліквідаційну комісію.

9.6. Ліквідаційна комісія оцінює майно Товариства, розраховується з державою та кредиторами, складає ліквідаційний баланс і надсилає його до органу, який призначив ліквідаційну комісію.

9.7. Майно та кошти Товариства у разі його ліквідації не можуть розподілятися між членами, а використовуються на виконання Статутних завдань або спрямовуються на благодійні цілі, чи на підставі рішення суду спрямовуються в доход держави.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Основні скорочення, вживані у біографічних матеріалах

австр.	— австрійський
адм.	— адміністративний
акад.	— академічний, академік (з прізвищем)
амер.	— американський
англ.	— англійський
архіт.	— архітектурний
б-ка	— бібліотека
бл.	— близько
богослов.	— богословський
болгар.	— болгарський
буд-во	— будівництво
Верх.	— Верховний
військ.	— військовий
вуг.	— вугільний
газ.	— газета (з назвою)
г-во	— господарство
геол.	— геологічний
госп.	— господарський
громад.	— громадський
громадян.	— громадянський
губ.	— губернія, губернський
держ.	— державний
дит.	— дитячий
Дніпроп.	— Дніпропетровський
драм.	— драматичний
екон.	— економічний
євр.	— єврейський
європ.	— європейський
журн.	— журнал (з назвою)
закін.	— закінчив, закінчення
закорд.	— закордонний
засн.	— заснований, засновник
заст.	— заступник
зх.	— західний
Івано-Франк. обл.	— Івано-Франківська область
ідеол.	— ідеологічний
інж.	— інженерний
катеринос.	— катеринославський
кіровогр.	— кіровоградський
крипт.	— криптонім
к-т	— комітет
ленінгр.	— ленінградський
літ.	— літературний
л-ра	— література
львів.	— львівський
м-во	— міністерство
мед.	— медичний
мех.	— механічний
міжнар.	— міжнародний
місц.	— місцевий
моск.	— московський
муз.	— музичний
н.	— народився
н.-д.	— науково-дослідний
навч.	— навчальний
нар.	— народний
наук.	— науковий
нац.	— національний
нім.	— німецький
о.	— отець
обл.	— область
одес.	— одеський
опубл.	— опублікований
орг.	— організаційний
орг-ція	— організація
пд.	— південний
пед.	— педагогічний
петерб.	— петербурзький
пн.	— північний
пов.	— повіт
пол.	— половина
політ.	— політичний
полтав.	— полтавський
польс.	— польський
поч.	— початок, початковий
правосл.	— православний
прізв.	— прізвище
пром-сть	— промисловість

проф. — професор
псевд. — псевдонім
рад. — радянський
ред. — редакційний
респ. — республіканський
св. — святий
сел. — селянський
слов'ян. — слов'янський
спец. — спеціальний
сусп. — суспільний
сх. — східний
с-ще — селище
театр. — театральний
тер. — територія
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
тимчас. — тимчасовий
ун-т — університет
уч-ще — училище
феод. — феодальний
філол. — філологічний
філос. — філософський
франц. — французький
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
херсон. — херсонський
христ. — християнський
худож. — художній
церк. — церковний
чернів. — чернівецький
черніг. — чернігівський
чес. — чеський

Вживані абревіатури

АА — Академія архітектури
АН — Академія наук
АПН України — Академія педагогічних наук України
АХЧУ — Асоціація художників Червоної України
БМЭ — Большая медицинская энциклопедия
БСЭ — Большая советская энциклопедия
ВР — відділ рукописів
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН — Всеукраїнська академія наук (з червня 1921 р.)
ГАФ СРСР — Головний архівний фонд СРСР
ГБЛ — Государственная библиотека им. В. И. Ленина, г. Москва
ДАК — Державний архів м. Києва
ДІБУ — Державна історична бібліотека України
ДПУ України — Державно-політичне управління України
ДРМ — Державний Російський музей, м. Санкт-Петербург
ДТГ — Державна Третьяковська галерея, м. Москва
ЕУ — Енциклопедія українознавства
ЗНТШ — Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка
ІБД НБУВ — Інститут біографічних досліджень НБУВ
ІЛ — Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
ІНО — Інститут народної освіти
ІР — Інститут рукописів НБУВ
КІБІ — Київський інженерно-будівельний інститут
КС — Киевская старина (1882—1906)
КСИА — Краткие сообщения Института археологии
ЛЕУАК — Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
НАН — Національна академія наук
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
НКВС СРСР — Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР
НТЕ — Народна творчість та етнографія
НТШ — Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
ОУН—УПА — Організація українських націоналістів—Українська повстанська армія
ПБС — Польський біографічний словник
РДІА — Російський державний історичний архів, м. Москва
РУП — Революційна українська партія
САУ — Спілка архітекторів України
СВУ — Спілка визволення України

СиА — Строительство и архитектура
СХУ — Спілка художників України
ТУП — Товариство українських поступовців
УАН — Українська Академія наук (до червня 1921 р.)
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УБУ — Український вільний університет
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВУ — Український вільний університет
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
УГПЦ — Українська греко-православна церква
УЗЕ — Українська загальна енциклопедія
УІЖ — Український історичний журнал
УКП(б) — Українська комуністична партія (боротьбістів)
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНКВС — Український народний комісаріат внутрішніх справ
УНТ — Українське наукове товариство
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПЦ — Українська православна церква
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УЧХ — Український Червоний Хрест
ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАКФФД України — Центральний державний архів кінофотофонодокументів України
ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДАНТД України — Центральний державний архів науково-технічної документації України
ЦДВІА — Центральний державний військово-історичний архів Росії, м. Москва
ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДІАЛ України — Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦР — Центральна Рада

НАШІ АВТОРИ

АБАКУМОВ Олександр Васильович, економіст-соціолог, бібліотекар НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

АБРОСИМОВА Світлана Вікторівна, історик, кандидат історичних наук, зав. відділом документальних фондів Дніпропетровського історичного музею.

БАЧИНСЬКИЙ Михайло Сергійович, провідний інженер Львівської НБУ ім. В. Стефаника НАН України.

БЄЛОВ Олександр Федорович, військовослужбовець, історик, учень О. М. Мальованого (Київ).

БРАЙЧЕВСЬКА Олена Андріївна, історик, кандидат історичних наук (Київ).

БРАЙЧЕВСЬКИЙ Сергій Михайлович, математик, кандидат фізико-математичних наук (Київ).

БУГАЄВА Олена Валентинівна, музикознавець, педагог, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

ВЕРБА Ігор Володимирович, історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України, лауреат Премії Президента для молодих вчених 1994 р. (Київ).

ГАЙДАБУРА Валерій Михайлович, кандидат мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв України, заступник директора Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка, лауреат театральної премії "Київська пектораль" (Київ).

ГАЙДУЧОК Марія Михайлівна, журналіст, заслужений працівник культури, бібліограф відділу організації НДР Державної медичної бібліотеки України (Київ).

ГАЛЬКЕВИЧ Тетяна Анатоліївна, бібліотекар-бібліограф, молодший науковий співробітник сектора естампів та репродукцій НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

ГОНЧАРЕНКО Максим Едуардович, архітектор (Київ).

ГОНЧАРЕНКО Марія Іллівна, архітектор, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

ГОРБИК В'ячеслав Олександрович, історик, доктор історичних наук, професор, зав. відділом Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України (Київ).

ДЕЛЮГА Вальдемар, художник, науковий співробітник Національного музею (Польща, Варшава).

ДОБКО Тетяна Василівна кандидат історичних наук, зав. відділом довідково-бібліографічного обслуговування НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

ДОЛИННА Людмила Борисівна, головний бібліотекар відділу ор-

ганізації НДР Державної медичної бібліотеки України (Київ).

ДОНЕЦЬ Олена Миколаївна, філолог, молодший науковий співробітник сектору естампів та репродукцій НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

ЖУРБА Олег Іванович, історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського державного університету.

КАЛІБЕРДА Юрій Юрійович, історик, начальник Військово-історичного музею Сил Протиповітряної оборони України (Дніпропетровськ).

КАЮК Дмитро Григорович, історик, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського державного університету.

КОЛОБОВ Олександр Олексійович, історик-архівознавець, кандидат історичних наук, зав. сектором комплектування та наукового вивчення фондів особового походження Інституту архівознавства НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович, історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (Київ).

КУРИЛЕНКО Тетяна Володимирівна, економіст, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

КУЦЕНКО Леонід Васильович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Кіровоградського державного університету ім. В. К. Винниченка.

ЛИТВИНОВА Тетяна Федорівна, історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського державного університету.

ЛЮБЧЕНКО Володимир Борисович, історик, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ).

ЛЯКІНА Римма Миколаївна, історик мистецтва (Київ).

ЛЯХОЦЬКИЙ Володимир Павлович, історик, кандидат історичних наук, директор УДНДІАСД Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (Київ).

ЛЯШКО Світлана Миколаївна, археолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

МАТЯШ Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, заступник директора УДДІ архівної справи та документознавства (Київ).

МИХАЛЬЧУК Леонід Анатолійович, історик, науковий працівник історичного музею (Володимир-Волинський).

МЕЛЬНИК Надія Іванівна, історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

ОНОПРІЄНКО Валентин Іванович, філософ, доктор філософських наук, зав. відділом методології та соціології науки Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва (Київ).

ПІСКОВА Елла Миколаївна, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ).

ПЕРХАВКО Валерій Борисович, кандидат історичних наук, учений секретар Інституту Російської історії Російської АН (Москва).

ПОПАНДОПУЛО Зоя Харитонівна, історик, археолог, зав. відділом Запорізького обласного музею.

ПОПИК Володимир Іванович, історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

РЕВА Лариса Григорівна, філолог, педагог, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

РЕПАН Олег Анатолійович, історик, викладач кафедри історії України Дніпропетровського державного університету.

РОМАНОВА Неоніла Петрівна, філолог-славіст, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, лауреат Державної премії Української РСР (1989 р.), нагороджена 1995 р. медаллю Міністерства освіти Польщі за заслуги у галузі освіти і виховання (Київ).

РОМАНЦОВ Володимир Миколайович, історик, кандидат історичних наук, зав. кафедрою історичних та соціально-політичних дисциплін Маріупольського гуманітарного інституту.

РОМАНЮК Мирослав Миколайович, кандидат історичних наук, заступник директора і керівник Науково-дослідного центру періодики Львівської НБУ ім. В. Стефаника НАН України.

САВИЦЬКИЙ Сергій Семенович, філолог, кандидат філологічних наук (Київ).

СЕРГЄЄВА Ірина Анатоліївна, історик, кандидат історичних наук, зав. сектором сходознавства Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

СТРУК (Гусар-Струк) Данило, професор, головний редактор та директор Торонтського видавничого бюро КІУС, головний редактор Encyclopedia of Ukraine, іноземний член НАН України (Канада).

ТРЕГУБ Марія Миколаївна, історик, керівник сектору збереження фондів та обслуговування читачів відділу рукописів Львівської НБУ ім. В. Стефаника НАН України.

ТОМАЗОВ Валерій В'ячеславович, історик, заступник директора Українського центру культурологічних досліджень Міністерства

культури і мистецтв України (Київ).

ХОДОРОВСЬКИЙ Михайло Дмитрович (псевд. Дмитро Чепурний), театрознавець, зав. відділом ЦДАМЛМУ, відмінник архівної справи (Київ).

ФОМЕНКО Валентин Миколайович, мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства, професор Академії образотворчих мистецтв та архітектури, зав. відділом Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ).

ЧЕПЕЛИК Віктор Васильович, архітектор, історик архітектури, кандидат архітектури, професор, дійсний член Української Академії архітектури, почесний доктор Науково-дослідного інституту архітектури і містобудівництва (Київ).

ЧИШКО Віталій Сергійович, історик, доктор історичних наук, директор Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, лауреат премії ім. М. І. Костомарова НАН України (Київ).

ЩЕРБАНЬ Тетяна Олександрівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України (Київ).

ЮХИМЕЦЬ Гліб Миколайович, мистецтвознавець, живописець, канд. мистецтвознавства, доцент, зав. сектором естампів та репродукцій НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

ЯЦЕНКО Олег Миколайович, бібліограф, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського (Київ).

Абакумов О.В.

Бачинський М.С.

Брайчевська О.А.

Брайчевський С.М.

Бугаева О.В.

Верба І.В.

Гайдабура В.М.

Гайдучок М.М.

Галькевич Т.А.

Гончаренко М.Е.

Гончаренко М.І.

Горбик В.О.

Добко Т.В.

Долинна Л.Б.

Донець О.М.

Журба О.І.

Каліберда Ю.Ю.

Каюк Д.Г.

Колобов О.О.

Кривощея В.В.

Куриленко Т.В.

Куценко Л.В.

Литвинова Т.Ф.

Любченко В.Б.

Лякіна Р.М.

Ляхоцький В.П.

Ляшко С.М.

Матяш І.Б.

Мельник Н.І.

Онопрієнко В. І.

Піскова Е.М.

Поліщукулю З.Х.

Попик В.І.

Рева Л.Г.

Романова Н.П.

Романцов В.М.

Романюк М.М.

Савицький С.С.

Сергєєва І.А.

Струк Данило

Трегуб М.М.

Фоменко В.М.

Холоросовський М.Д.

Чепелик В.В.

Чишко В.С.

Юхимець Г.М.

Яценко О.М.

ЗМІСТ

Від Редакційної колегії 3

I. Загальні проблеми біографістики

Чишко В. С. Основні принципи створення Українського біографічного словника 6
Попик В. І., Романова Н. П. Критерії добору імен діячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника 18
Литвинова Т. Ф. Історико-біографічний напрям у дослідженні суспільної думки України (18—початок 19 ст.) 34
Журба О. І. Персонологічні аспекти інституціоналізації української регіональної археографії (спроба порівняльного підходу) 39
Онопрієнко В. І. Біографії вчених: специфіка, завдання, досвід 49

II. Матеріали до Українського біографічного словника

Абакумов Є. Т. (*Абакумов О. В.*) 54
Агніт-Следзевський К. Г. (*Ходоровський М. Д.*) 55
Андрієвський С. С. (*Гайдучок М. М.*) 57
Ан-ський С. Я. (*Сергєєва І. А.*) 59
Антоненко-Давидович Б. Д. (*Ходоровський М. Д.*) 61
Антонович Д. В. (*Гончаренко М. Е.*) 64
Антропов О. П. (*Фоменко В. М.*) 67
Балабан Гедеон (*Рева Л. Г.*) 70
Біднов В. О. (*Абросимова С. В.*) 73
Біляшівський М. Ф. (*Горбик В. О., Піскова Е. М.*) 75
Бобринський О. О. (*Попик В. І.*) 80
Бодянський О. В. (*Попандопуло З. Х., Ляшко С. М.*) 82
Горбаль К. Г. (*Романюк М. М., Трегуб М. М.*) 83
Грушевська К. М. (*Матяш І. Б.*) 86
Дайч С. А. (*Брайчевська О. А., Брайчевський С. М.*) 89
Зизаній Л. І. (*Мельник Н. І.*) 90
Кайндль Р. Ф. (*Савицький С. С.*) 95
Левицький Я. А. (*Лякіна Р. М.*) 97
Маланюк Є. Ф. (*Куценко Л. В.*) 98
Мальований О. М. (*Бєлов О. Ф.*) 102
Миклащевський М. П. (*Каюк Д. Г.*) 103
Огієнко І. І. (*Ляхоцький В. П.*) 106
Оглоблин О. П. (*Верба І. В.*) 112
Олійник С. Д. (*Брайчевська О. А., Бугаєва О. В.*) 115
Перетц В. М. (*Щербань Т. О.*) 118
Рахманний Р. Д. (*Бугаєва О. В.*) 121

Феофілактов К. М. (*Онопрієнко В. І.*) 125
Червінка Ф. М. (*Гончаренко М. І.*) 127

III. Біографічні та генеалогічні розвідки

Бачинський М. С. Олександр та Євген Бачинські 128
Гайдабура В. М. "Покажу вам добру стежку ..." (М. І. Тобілевич-Кресан у роки німецько-фашистської окупації) 132
Галькевич Т. А., Донець О. М. Київська галерея "Неф". Портрет учасників 138
Долинна Л. Б. Шевченко Іван Теодосійович 147
Кривошея В. В. Чечелі 149
Любченко В. Б. Київські Шульгіни: національно розділена родина в історії України 153
Каліберда Ю. Ю., Ляшко С. М. Жуковський О. Т. — третій військовий міністр України 163
Михальчук Л. А. До історії роду Олізарів 170
Перхавко В. Б. Григорій Пирхавко — діяч УНР 172
Репан О. А. Григорій Грабянка у бойових діях 1735—1738 років 174
Романцов В. М. Гетьман Іван Виговський в українській історіографії. До проблеми висвітлення 183
Томазов В. В. До історії української гілки старовинного роду Томар 193

IV. Джерела біографічних досліджень

Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень 201
Делюга В. Біля джерел української емблематики 17 ст. 212
Гончаренко М. І. Автобіографія як біографічне джерело 221
Автобіографічні нариси. Сучасні митці України (*П. М. Кравченко, Л. Д. Нівіна, Г. С. Севрук*) 227
Чепелик В. В. Спогади про С. А. Таранушенка 240

V. З досвіду біографістики

Ляшко С. М. З історії гуртка В. Б. Антоновича по укладанню Українського біографічного словника 262
Добко Т. В. Російський біографічний словник 266
Куценко Л. В. Літературний словник Кіровоградщини 273
Струк Д. Про видання "ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE" 276
Юхимець Г. М. Досвід біографічних та іконографічних досліджень Д. О. Ровинського 278

VI. Біобібліографія, рецензії, інформація

Яценко О. М. Біобібліографія в Україні та вплив сучасних інформаційних технологій на її розвиток 284
Куриленко Т. В. Видання з української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 303
Гончаренко М. І. [Рецензія]. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853—1938 рр.): Анотований каталог / Уклад. В. А. Передирій. — Л.: Мета, 1996. — 192 с. 316
Мельник Н. І. [Рецензія]. Медицина в Україні. Видатні лікарі: Кінець XVII—перша половина XIX століть: Біобібліографічний словник / МОЗ України, Держ. наук. мед. б-ка; Упоряд.: С. М. Булах, М. М. Гайдучок, Л. Б. Долинна, Л. О. Карденас Сільверіо. — К., 1997. — Вип. 1. — 241 с. — (Медична біографістика) 317
Куриленко Т. В. [Рецензія]. Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): Биобиблиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. — Симферополь: Доля, 1999. — 240 с. — (Бильги чокърагьы) 319
Бугаєва О. В. [Рецензія]. Туркевич Василь. Хореографічне мистецтво України в персоналіях: Біобібліографічний довідник. — К., 1999. — 224 с. 320
Горбик В. О. Науково-практична конференція "Український біографічний словник: історія і проблематика створення" (Львів, 8—9 жовтня 1996 р.) 321
Гончаренко М. І. Друга науково-практична конференція з проблем укладання Українського біографічного словника 325
Статут Українського біографічного товариства 328

Умовні скорочення 337
Наші автори 341

CONTENTS

Editorial 3

I. General Problems of Biographic Studies

Chyshko V. S. Main principles of compiling The Ukrainian Biographi-graphical Dictionary 6
Popyk V. I., Romanova N. P. Criteria for selecting names of public figures of non-Ukrainian origin for the Ukrainian Biographical Dictionary 18
Lytvynova T. F. The historical and biographical approaches in studying social ideas of Ukraine in the 18-th—early 19-th century 34
Zhurba O. I. Personological aspects of institutionalization of the Ukrainian regional archaeography (an attempt at comparative approach) 39
Onoprienko V. I. Biographies of scientists: specific character, objectives, experience 49

II. Materials for the Ukrainian Biographical Dictionary

Abakumov Ye. T. (*Abakumov O. V.*) 54
Agnit-Sledzevs'ky K. G. (*Khodorovs'ky M. D.*) 55
Andrievs'ky S. S. (*Gajduchok M. M.*) 57
An-s'ky S. Ya. (*Sergeyeva I. A.*) 59
Antonenko-Davydovych B. D. (*Khodorovs'ky M. D.*) 61
Antonovych D. V. (*Goncharenko M. Eh.*) 64
Antropov O. P. (*Fomenko V. M.*) 67
Balaban Gedeon (*Reva L. G.*) 70
Bidnov V. O. (*Abrosymova S. V.*) 73
Bilyashivs'ky M. F. (*Gorbyk V. O., Piskova Eh. M.*) 75
Bobryns'ky O. O. (*Popyk V. I.*) 80
Bodyans'ky O. V. (*Popandopulo Z. Kh., Lyashko S. M.*) 82
Gorbal' K. G. (*Romanyuk M. M., Tregub M. M.*) 83
Grushev'ska K. M. (*Matyash I. B.*) 86
Dajch S. A. (*Brajchevs'ka O. A., Brajchevs'ky S. M.*) 89
Zyzanij L. L. (*Mel'nyk N. I.*) 90
Kajndl' R. F. (*Savyts'ky S. S.*) 95
Levyts'ky Ya. A. (*Lyakina R. M.*) 97
Malanyuk Ye. F. (*Kutsenko L. V.*) 98
Malyovany O. M. (*Belov O. F.*) 102
Myklashevs'ky M. P. (*Kayuk D. G.*) 103
Ogienko I. I. (*Lyakhots'ky V. P.*) 106
Ogloblyn O. P. (*Verba I. V.*) 112
Olynyk S. D. (*Brajchevs'ka O. A., Bugayeva O. V.*) 115
Perets V. M. (*Shcherban' T. O.*) 118

Rakhmanny R. D. (*Bugayeva O. V.*) 121
Feofilaktov K. M. (*Onoprienko V. I.*) 125
Chervinka F. M. (*Goncharenko M. I.*) 127

III. Biographic and Genealogical Studies

Bachyns'ky M. S. Olexandr and Yevgen Bachyns'ki 128
Gajdabura V. M. 'I will show you the right path ...' M. I. Tobilevych-Kresan at the time of Nazi occupation of Kyiv 132
Gal'kevych T. A. Donets' O. M. Kyiv 'Neph' gallery. A portrait of participants 138
Dolynna L. B. Shevchenko Ivan Theodosiyovych 147
Kryvosheya V. V. The Chechel's family 149
Lyubchenko V. B. The Kyiv Shul'gin's family: a nationally divided family in the history of Ukraine 153
Kaliberda Yu. Yu., Lyashko S. M. Zhukovs'ky O. T.—the third Minister of Defense of the Ukraine 163
Mikhal'chuk L. A. On the history of the Olizar's family 170
Perkhavko V. B. Grygorij Pyrkhavko—a public figure of the U.P.R. 172
Repan O. A. Grygorij Grabyanka in hostilities of 1735–1738 174
Romantsov V. M. Het'man Ivan Vygovs'ky in the Ukrainian historiography. On the problem of elucidation 183
Tomazov V. V. To the history of Ukrainian branch of the ancient Tomar's family 193

IV. Sources for Biographic Investigations

Kolobov O. O. The importance of personal-origin funds for historical-biographical investigations 201
Delyuga V. About the sources of Ukrainian emblematics of the 17-th century 212
Goncharenko M. I. Autobiography as a biographic source 221
Autobiographic essays. Present-day Ukrainian artists (*P. M. Kravchenko, L. D. Nivina, G. S. Sevruk*) 227
Chepelyk V. V. Reminiscences about S. A. Taranushenko 240

V. From the Experience of Biographic Studies

Lyashko S. M. The history of V. B. Antonovych's society in compiling Ukrainian Biographical Dictionary 262
Dobko T. V. Russian Biographical Dictionary 266
Kutsenko L. V. Literary Dictionary of the Kirovohrad Region 273
Struk D. On edition 'Encyclopedia of Ukraine' 276

Yukhymets' G. M. Experience of biographic studies of D. O. Rovyns'ky 278

VI. Biobibliography, Reviews, Information

Yatsenko O. M. Biobibliography in the Ukraine and the influence of advanced information technologies on its development 284
Kurylenko T. V. Editions on Ukrainian biographic studies in the collection of V. I. Vernads'ky National Library of the Ukraine 303
Reviews (*Goncharenko M. I., Mel'nyk N. I., Kurylenko T. V., Bugayeva O. V.*) 316
Gorbyk V. O. Scientific and practical conference 'The History and the Problems of Development 'Ukrainian Biographical Dictionary' (Lviv, October 8–9, 1996) 321
Goncharenko M. I. The Second scientific and practical conference on problems of compiling the Ukrainian Biographical Dictionary 325
The Regulations of the Ukrainian Biographical Society 328

Main abbreviations 337
Our contributors 341

До уваги авторів

До редакції приймаються матеріали українською мовою (для іноземних авторів — англійською чи російською мовами), у двох примірниках машинопису або на дискеті (3.5") у вигляді файлу, набраного у текстовому редакторі WORD, підписані і датовані автором. До статей з проблемних питань біографістики додається резюме.

Максимальний обсяг статей — 24 сторінки машинопису через 2 інтервали; для повідомлень, інформацій, рецензій — 5.

Тема та обсяг статті до розділу "Матеріали до Українського біографічного словника" попередньо узгоджуються із Редакційною колегією збірника.

Ілюстративний матеріал (фото, малюнки та ін.) має бути придатним для копіювання і супроводжуватися відповідною анотацією із зазначенням джерела ілюстрації (друкована праця, архівна справа, музейна експозиція тощо) та його місця знаходження.

Система нумерації посилань повинна бути наскрізною по тексту і відповідати сучасним стандартам бібліографічного опису; в кінці тексту розкриваються вживані абревіатури.

До статті також додаються відомості про автора (прізвище, ім'я та по батькові, фах, вчений ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреса, телефон/факс для зв'язку) та фотокартка розміром 4×5 см.

Статті надсилати за адресою: 01601, МСП, Київ-31, вул. Володимирська, 62. Інститут біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського.